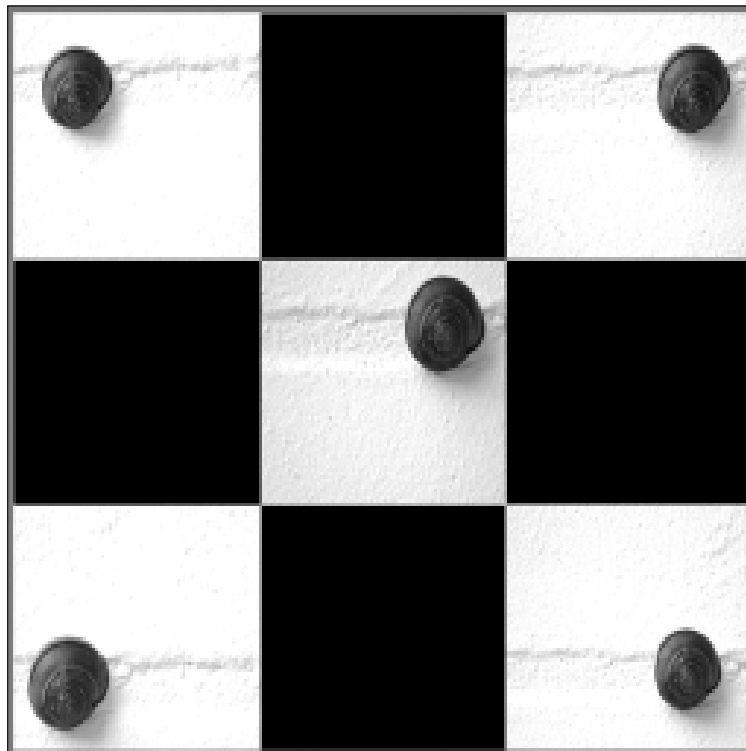

незалежний культурологічний часопис "І"
16 рік видання

39

2005

nezaležnyj kul`turolohičnyj časopys "І"

Проект здійснено за фінансової підтримки Фонду Гайнріха Бьоля, Берлін

HEINRICH BÖLL STIFTUNG

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА

Тарас Возняк (головний редактор)
Євген Жеребецький (куратор числа)
Ірина Магдиш
Андрій Репа
Олесь Пограничний
Євген Троян
Андрій Кирчів

Оцінки авторів не завжди збігаються з думкою редакції

У часописі використано редакційну версію українського правопису

Адреса редакції:
e-mail: info@ji.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

Зміна геополітичного статусу України

Міжнародна позиція України у світовій політичній системі напередодні Помаранчевої революції була найбільш несприятливою від часу здобуття незалежності: після початку Іракської війни і нового розширення Євросоюзу і НАТО, Україна з її внутрішніми і зовнішніми проблемами опинилась на периферії інтересів як Старої Європи, так і США. Навіть такі традиційно надійні союзники України, як Польща і Прибалтійські країни через власні внутрішні проблеми, через труднощі, пов'язані з адаптацією до ЕС, і через втому від непослідовної політики президента Л. Кучми істотно втратили інтерес до України. Натомість різко виросла до нас увага з боку Москви.

Зовнішньополітична доктрина Києва часів Л. Кучми безнадійно відстала від реалій і наприкінці його каденції була нездатна виконувати навіть пропагандистську функцію. В Європі Україна мала своїми союзниками лише країни Нової Європи, деякі Скандинавські країни і, ситуативно, Англію. Натомість франко-німецька Європа була налаштована категорично проти повномасштабного членства України в Євросоюзі.

По-перше – з економічних причин: після останнього розширення Брюссель не мав коштів на слабку економіку України.

По-друге, глобальна енергетична криза, на порозі якої став світ з початком війни в Іраку, призвела до того, що єдиним відносно надійним джерелом енергоресурсів для ЕС стали російські нафта і газ. А тому, в обмін на стабільне і гарантоване постачання російської нафти, газу і, в перспективі, російської електроенергії, Париж і Берлін закривали очі не лише на авторитаризм В. Путіна і злочини федеральних військ в Чечні, але й на спроби економічної і політичної реставрації Російської імперії, аж до фактичного приєднання України і Білорусії до Росії.

По-третє, прогресуюча депопуляція російської Півночі і експансія китайців на Російський Далекий Схід загрожують розпадом РФ і втратою російських нафтових і газових родовищ. Судячи з усього, Москві таки вдалось переконати Берлін і Париж, що цілісність Російської Федерації залежить як від здатності Путіна залізною рукою нищити сепаратизм, так і від його уміння забезпечити людськими ресурсами регіони, де зосереджені основні запаси сировини. В іншому випадку Росію чекає неминучий розпад і втрата територій за Ура-

лом. А тому, дві важкі політичні фігури на шаховій дошці Евросоюзу – Ж. Ширак і Г. Шрьодер, маючи перед собою привид енергетичної кризи, вели стосовно України подвійну гру: публічно декларуючи відкритість європейських дверей для Києва, на практиці прикладали максимум зусиль для реставрації Російської імперії.

Окрім об'єктивних причин, які закривали (і закривають) Україні дорогу до ЕС, ще донедавна існували *суб'єктивні причини*: Західна Європа, завдяки непослідовній зовнішній політиці колишнього президента Л. Кучми і наполегливій парі кампанії Росії була твердо переконана, що й українська влада, і українське суспільство не проти відновлення ССРСР у новій формі. Зрештою, частина західних ЗМІ і провідних політиків свідомо дезінформували західну громадськість про відсутність в українському суспільстві консенсусу щодо західного інтеграційного вектору і твердих намірів зберегти державний суверенітет і незалежність. Такий стан речей вітався провідними західними політиками з причин, про які ми говорили вище.

Таким чином, офіційно висловлені ще президентом Кучмою наміри про інтеграцію до ЕС і НАТО відверто торпедувалися ключовими Європейськими державами, а реалізація Києвом на практиці цих намірів була наперед приречена на поразку.

Ситуація різко змінилась під час і після виборів президента України у 2004 році. Революція на київському Майдані, яка засвідчила незборимий потяг укра-

їнського народу до свободи, демократії і державної незалежності справила колосальне враження на західне суспільство: Європа зрозуміла, що українці готові рішуче відстоювати власну свободу, незалежність і територіальну цілісність держави.

А практичні західні політики усвідомили, що всяка спроба інтеграції України в нову імперію, чи спроба розчленувати її на зразок Грузії чи Молдови закінчиться серйозними заворушеннями всередині держави, що, враховуючи транзитний потенціал України, автоматично призведе до енергетичного колапсу всієї Європи.

Таким чином, рішучість і відвага простих українців, які відстояли свободу в Помаранчевій революції, призвели до кардинальної зміни *status quo* не лише України, але й всієї міжнародної політичної системи на Європейському континенті.

По-перше, після Революції з геополітичної карти світу остаточно зникла така категорія, як постсовєтський простір: сьогодні ми маємо усі підстави стверджувати, що Імперія вмерла назавжди.

По-друге, за останні 250-300 років баланс зовнішніх загроз і позитивних факторів вперше склався на користь української держави. Виходячи із сказаного, ми маємо усі підстави говорити про те, що на сьогодні не існує серйозних зовнішніх чинників, які б створювали загрозу незалежності і територіальній цілісності нашої країни.

І нарешті, вперше за 14 років незалежності, основні «важкі»

фігури європейської політичної сцени – Німеччина і Франція – усвідомили важливість і вагу незалежної України. Сьогодні можна впевнено стверджувати, що нарешті весь Європейський Союз, а не лише США, Польща і Прибалтика, перетворились на потужних гарантів державної незалежності і суверенітету нашої держави.

Однак, найціннішим і, з точки зору національної безпеки, найбільш ефективним досягненням Помаранчевої революції було повне єднання і консенсус між владою і народом. Саме в цей період усі зовнішні впливи на Українську державу були мінімізовані, а можливість розпочати глибинні реформи в економіці, політичній, оборонній і соціальної сфері – найбільші.

Таким чином, *після Помаранчевої революції геополітичний статус Української держави кардинально змінився на ліпший*. На жаль, ці зміни поки що не усвідомило українське суспільство і вони не отримали належної оцінки ані від політиків, ані від політологів як всередині країни, так і назовні.

Все сказане вище зовсім не означає, що завтра нам відкриють двері до ЕС. Сказане означає, що український народ сьогодні має надзвичайно сприятливі умови для побудови демократичного, правового справедливого і заможного суспільства. Помаранчева революція дала Україні величезний шанс змінити свою долю і долю прийдешніх поколінь. Таким чином, лише від нової влади і всього українського народу залежить, як вони скорис-

таються цим подарунком долі і те, ким найближчим часом стане Україна – чи повноправним членом Єдиної Європи, чи сірою буферною державою між Європою і Росією.

А тому, сьогодні нова українська влада, не змінюючи в цілому офіційно проголошеної *стратегії* західно-європейської інтеграції, повинна перш за все переглянути *тактику* інтеграції в західні політичні і військові структури.

Усвідомлюючи той факт, що ми не отримаємо членства в ЕС найближчих 5-7 років, нова влада повинна використати цю паузу для зміцнення української економіки і максимально сприяти побудові громадянського суспільства, зародки якого з'явилися на Майдані, бо лише свобода і демократія всередині країни є гарантіями її зовнішньої безпеки.

Уряд повинен інтенсивно розвивати торгово-економічний і політичний союз в рамках балтійсько-чорноморсько-каспійського регіону, до якого варто запросити Казахстан і Туркменістан. Потрібно укласти багатосторонні угоди, в яких законодавчо закріпити преференції для капіталу, юридичних і фізичних осіб країн-учасниць цього союзу в правовому полі балтійсько-чорноморсько-каспійського регіону. Основне завдання цього регіонального союзу – диверсифікація енергоносіїв і створення регіонального субринку, де об'єднається поки що недостатньо потужний економічний потенціал нових членів ЕС (Польща, Прибалтика, Угорщина) і країн, які мають намір потрапити до ЕС в перспективі (Україна, Молдова,

Грузія) з одного боку, з країнами експортерами і транзитерами нафти і газу каспійського регіону (Азербайджан, Туркменістан, а в перспективі – Казахстан та Іран).

Президент повинен подати до Парламенту законопроекти, які накладуть мораторій на продаж, передачу в оренду чи концесію українських магістральних трубопроводів, ліній електропередач, залізниці і портів і внести проекти змін до Конституції, які прямо забороняють будь-яке відчуження цієї власності від українського народу.

Ми переконані, що створення різного роду регіональних союзів, які будуть мати перш за все економічну, а не політичну природу, піде на користь усім учасникам таких об'єднань.

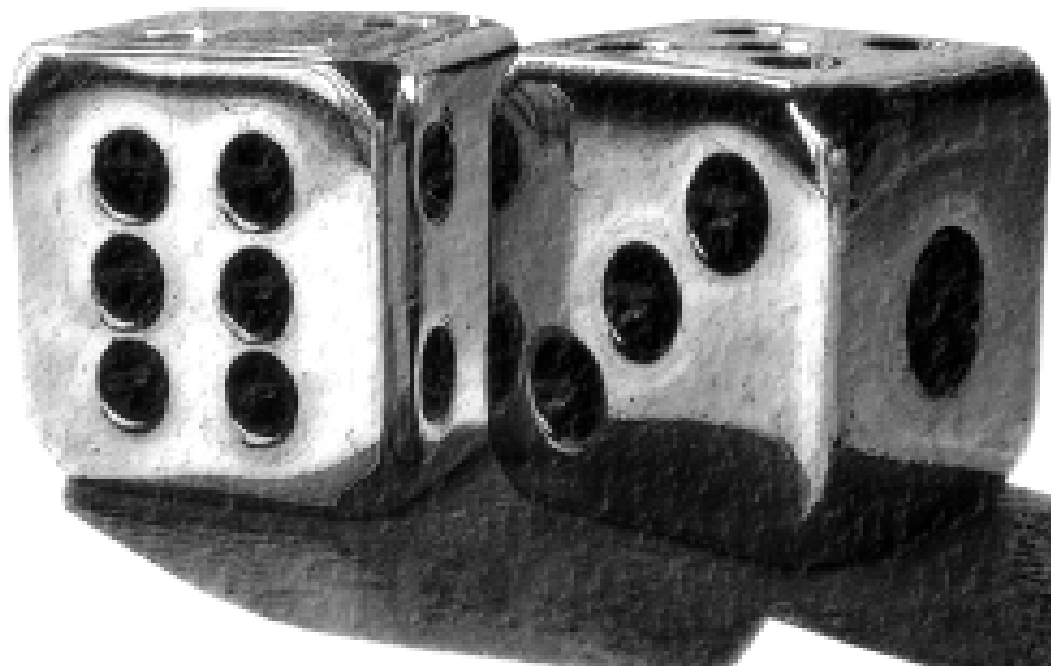
Треба пам'ятати, що через територію України проходить 130 мільярдів куб газу. Президент В. Ющенко запропонував утворити великий консорціум із експортерів, транзитерів і імпортерів енергоносіїв, до якого запросив Німеччину, Францію і інші країни ЕС. А тому, незважаючи на деякі труднощі в реалізації цього амбітного плану, ми впевнені, що незабаром цей грандіозний євразійський енергетичний план, який служить інтересам ЕС, державам виробникам і транзитерам, до яких належить й Україна, буде неодмінно втілено в життя.

Ми переконані, що мине небагато часу і Україна стане повноправним членом Європейського Союзу, оскільки основним критерієм для членства у цій організації є не наявність чи відсутність енергоносіїв в країні,

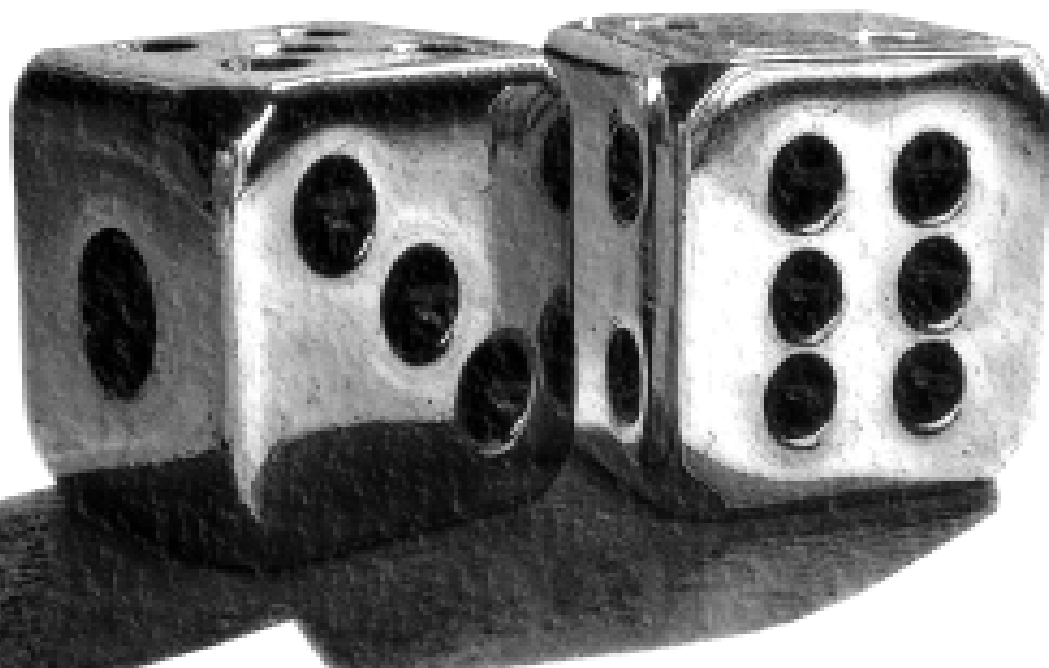
а географічне розташування на Європейському континенті і пошанування тих фундаментальних цінностей, на яких стоїть Європейський Союз. Сьогодні Україна відповідає цим критеріям, а застарілі геополітичні теорії, які сьогодні стоять на нашому шляху до об'єднаної Європи, втратять свою актуальність.

Євген Жеребецький

Євген Жеребецький	2	Зміна геополітичного статусу України
Гелфорд Джон Маккіндер	10	Географічна вісь історії
Рендал Колінз	20	Передбачення у макросоціології. Випадок советського колапсу
Імануель Валерстайн	50	Багатоликий європоцентризм. Суспільствознавчі дилеми
Джон Лукач	64	Кінець ХХ століття і кінець епохи модерну
Емануель Тод	74	Після імперії. Емансипація Європи
Вольф Лепеніс	86	Кінець століття Європи?
Карл Гайнц Борер	98	Європейська специфіка. Епітафія для однієї німецької утопії (2000)
Георг Вобруба	108	Кордони «проекту Європа»
Роберт Купер	118	Сила і безсилля європейської перспективи. Відповідь на тези Роберта Кагана
Імануель Валерстайн	124	Україна у світосистемі
Імануель Валерстайн	130	Насильство і капіталістична світоэкономика
Єжи Гедройць	136	Інтерв'ю
Юліуш Мерошевські	140	Російський «комплекс Польщі» та територія УЛБ
Марцін Круль	144	Польща між Німеччиною і Росією, або Повертається старе
Дмитрій Тренін	148	Росія і кінець Евразії
Маріна Лебедева	158	Формування нової політичної структури світу і місце у ній Росії

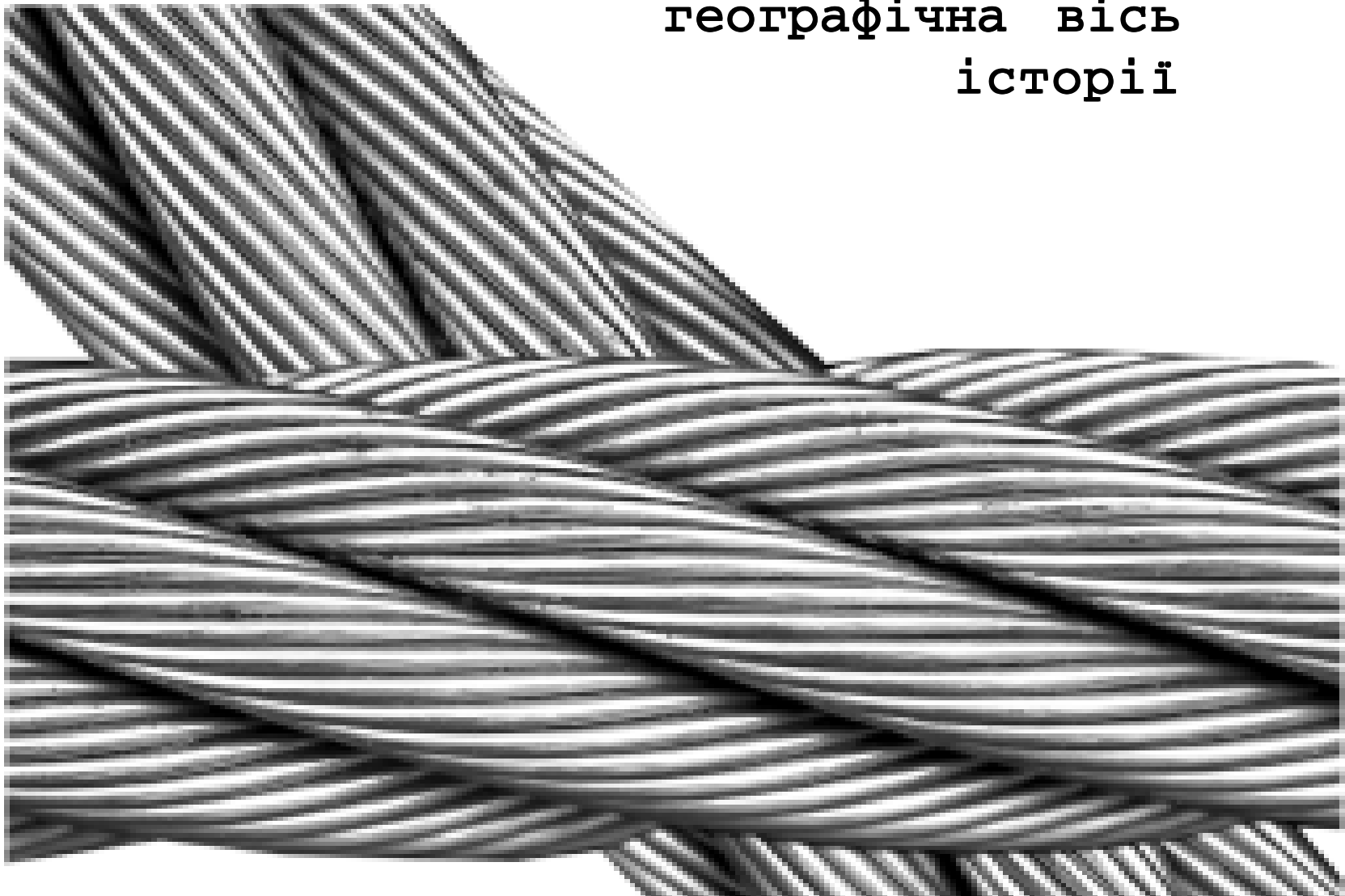

- Андрей Аляев **168** Росія - НАТО і ЄС: тест на міцність
Владіслав Цикало
Владімір Чорний
Анатолій Павленко **174** Геополітичні альтернативи України
після другого розширення НАТО
Тарас Возняк **178** Україна між трьома політичними потугами
Петро Черник **184** Загальні риси геополітичного положення
України
Сергій Дацюк **194** Чи стане Україна цивілізацією,
або Кінець національної ідеї
Геннадій Друзенко **202** Віце-прем'єр міністр з неактуальних питань,
або Скільки п'ятих коліс у євроінтеграційному
возі України?
Тарас Возняк **212** Чи є геополітичне поле для маневру України?
Василь Панасюк **224** Проблемні питання взаємовідносин
Україна – НАТО
Андрій Кирчів **232** Геополітичні перспективи України
в світлі практики сьогодення
Сергій Блавацький **240** Геополітичні трансформації
енергетичної політики
Ален Бадью **246** Про європейську конституцію і референдум

гелфорд джон
маккіндер

географічна вісь
історії

Коли у віддаленому майбутньому який-небудь історик наважиться досліджувати часи, у які ми зараз живемо, і захоче більш коротко їх означити, як це робимо ми сьогодні відносно династій Древнього Єгипту, то цілком можливо, що останні чотириста років він назве «епохою Колумба» і скаже, що завершилася вона відразу після 1900 року. Сьогодні стало тенденцією говорити про географічні дослідження як про щось практично завершене. Вважається також, що географію варто звести винятково до ретельного огляду і філософського синтезу. За чотириста років об'єкти на географічній карті світу набули вірогідних і точних обрисів, і навіть у районах обох полюсів експедиції Нансена і Скота значно зменшили можливості для нових і неймовірних відкриттів. При цьому початок ХХ сторіччя визнається як кінець великої історичної епохи, причому це стосується не лише її досягнень, якими б великими вони не були. Місіонер, завойовник, фермер, гірник і, нарешті, інженер йшли буквально слідами мандрівників, от чому можна з впевненістю сказати, що світ у своїх найбільш віддалених межах був відкритий уже до того, як ми почали говорити про його фактичне політичне освоєння. У Європі, Північній і Південній Америці, Африці й Австралоазії навряд чи знайдеться місце, де можна привласнити ділянку землі. Таке можливо хіба що в ході війни між цивілізованими і напівцивілізованими державами. Навіть в Азії ми стаємо, очевидно, глядачами останніх актів п'єси, початої вершниками Єрмака, казахами, а також мореплавцями Васко да Гама. Для порівняння ми можемо співставити епоху Колумба з попередніми століттями, навівши таку її характеру рису, як експансія Європи, що не зустрічала практично ніякого опору, тоді як середньовічне християнство було загнане в рамки невеликого регіону, і йому постійно загрожував напад варварів ззовні. Відтепер же, у після-колумбову епоху, нам доведеться мати справу з замкнутою політичною системою, і цілком можливо, що це буде система глобального масштабу. Усякий вибух суспільних сил, замість того, щоб розсіятися в навколишньому незвіданому просторі і хаосі варварства, відгукнеться голосною луною на протилежній сто-

роні земної кулі, так що в підсумку руйнуванню піддадуться усі слабкі елементи в політичному й економічному організмі Землі. Існує велика різниця між попаданням снаряда в яму і його попаданням в закритий простір, між жорсткими конструкціями великої будівлі або корабля. Можливо, хоча б часткове розуміння того факту, відволікаючи, врешті-решт, увагу державних діячів у всіх куточках світу від територіальної експансії, змусить їх до боротьби за узгоджену креативну діяльність.

Ось чому мені здається, що у цьому десятилітті ми вперше перебуваємо у ситуації, коли можна спробувати певною мірою завершено встановити зв'язок між широкими географічними та історичними узагальненнями. Вперше ми зможемо відчути певні реальні пропорції у співвідношеннях подій, що відбуваються на світовій арені, і виявити формулу, яка так чи інакше виявить певні аспекти географічної відданості світовій історії. Якщо нам пощастить, то ця формула набуде і практичної цінності — з її допомогою можна буде вирахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил сучасного міжнародного політичного життя. Відома фраза про те, що імперія рухається на захід, є лише емпіричною і фрагментарною спробою подібного роду. Так що сьогодні я хотів би описати ті характерні фізичні риси світу, які, я гадаю, дуже тісно пов'язані із людською діяльністю, і уявити деякі основні фази історії, які були органічно пов'язані із цими рисами, при тому навіть тоді, коли останні були ще навіть невідомі географії. Я зовсім не ставлю собі за мету обговорювати вплив того або іншого фактору чи займатися регіональною географією, бо радше хочу показати історію людства як частину життя світового організму. Я свідомий того, що можу дійти лише до певного аспекту істини, і зовсім не схильний впадати в надмірний матеріалізм. Ініціативу проявляє людина, не природа, хоча саме природа великою мірою здійснює регулювання. Моя цікавість лежить радше у сфері вивчення загального фізичного регулювання, ніж у сфері вивчення причин загальної історії. Цілком зрозуміло, що тут можна сподіватися лише на перше наближення до істини, саме тому я зі смиренністю прийму всі зауваження моїх критиків.

Покійний професор Фрімен казав, що єдина теорія, яку слід брати до уваги, це історія середземноморської та європейської рас. У певному сенсі це, звичайно ж, вірно, адже саме серед цих рас зародились ідеї, які привели до того, що нащадки греків і римлян почали владарювати у цілому світі. Однак, в другому, і не менш важливому сенсі схоже обмеження значно звучує думку. Ідеї, які формують націю як протиположність звичайному натовпу людей, зазвичай приймаються під тиском спільного нещастя, або при загальній необхідності дати відсіч зовнішній силі. Ідея Англії була впроваджена в державах Гептархії данськими та норманськими завойовниками, ідея Франції була нав'язана гунами, франками, готами та римлянами в битві при Шалоні, а також вселялась пізніше, в час Столітньої війни із Англією; ідея християнства народжувалась із переслідувань у Римській імперії і була доведена до свого логічного завершення в добу хрестових походів; ідея Сполучених Штатів була сприйнята – за участі місцевого патріотизму колоністів – лише під час війни за незалежність; ідея Німецької імперії була сприйнята у Південній Німеччині, та й то не дуже охоче, після її боротьби проти Франції в союзі із Північною Німеччиною. Та концепція історії, яку я можу охарактеризувати як літературну, можливо, мимоволі упускає з поля зору споконвічні рухи, тиск яких грав роль пробуджуючого імпульсу в атмосфері, в якій виношувались великі ідеї. Як персона, що викликає несприйняття, виконує важливу громадську функцію, об'єднуючи своїх ворогів, точнісінько так, завдяки тиску зовнішніх варварів Європа зуміла створити свою цивілізацію. Ось тому я прошу вас поглянути на Європу і європейську історію як на явища, що залежать від Азії та її історії, бо європейська цивілізація є значною мірою результатом вікової (багато-річної) боротьби проти азіатських вторгнень.

Найбільш важливий контраст, помітний на політичній мапі сучасної Європи, – це контраст між величезними просторами Росії, які займають половину цього континенту, з одного боку, і групою маленьких територій, що їх займають західноєвропейські країни – з другого. З фізичної точки зору тут, звичайно, аналогічний контраст між нероззораними рівнинами сходу і багатствами гір і долин, островів

і півостровів, які формують іншу частину цієї ділянки земної кулі. На перший погляд може здатися, що у цих знайомих фактах постає очевидний зв'язок між природним середовищем і політичною організацією, так що навіть не варто про це говорити, особливо коли ми згадаємо, що на Російській рівнині холодній зими протистоїть спекотне літо, і умови людського існування привносять в життя людей додаткову одноманітність. І тим не менше, декілька історичних карт, які містяться, наприклад, в Оксфордському атласі, покажуть нам, що приблизне співпадіння європейської частини Росії із Східно-Європейською рівниною не випадкове і виникло не за останніх століть, а існувало і раніше, коли тут панувала кардинально інша тенденція в політичних об'єднаннях. Дві групи держав зазвичай розділяли цю країну на північну та південну політичні системи. Справа в тому, що орографічні мапи не показують тієї особливої фізичної своєрідності, яка до останнього часу регулювала рух і розселення людини на території Росії. Коли сніговий покрив поступово відступає на північ від цих широких рівнин, його заміняють дощі, на побережжі Чорного моря особливо сильні в травні і червні, однак в районі Балтики і Білого моря частіше проливаються у липні і серпні. На півдні панує довге сухе літо. Наслідком подібного кліматичного режиму є те, що північні та північно-західні райони відкриті лісами, хащі яких інколи перемежовуються озерами та болотами, в той час як південь та південний схід є безкрайними трав'янистими степами, де дерева можна побачити тільки на берегах річок. Лінія, яка розділяє ці два регіони, іде по діагоналі на північний-схід, і бере свій початок біля північного краю Карпат і закінчується радше біля південних схилів Уралу, ніж у його північній частині. Москва лежить північніше цієї лінії, іншими словами, на лісистій стороні. За межами Росії кордони цих величезних лісів тягнуться на захід, і проходять майже посередині європейського перешийку, ширина якого (тобто відстань між Балтійським і Чорним морями) дорівнює 800 милям. За ним, на іншій європейській території, ліси покривають на півночі долини Німеччини, у той час як на півдні степу формують великий Трансільванський бастион Карпат і простягаються до Дунаю, там, де тепер румунські ниви, і аж до

Залізних воріт. Окремий степовий район, відомий серед місцевих жителів за назвою «пушта», що і нині активно обробляється, зайняв Угорську рівнину: його оточує ланцюг лісистих Карпатських і Альпійських гір. На Заході Росії, за винятком крайньої Півночі, розчищення лісу, осушення боліт і освоєння земель порівняно недавно визначили характер ландшафту, більшою мірою згладжуючи те розходження, яке раніше було таким помітним.

Росія й Польща виникли на лісових прогалинах. Разом з тим, сюди, починаючи з V по XVI сторіччя, через степи з віддалених і невідомих куточків Азії через щілину, утворену Уральськими горами й Каспійським морем, сунула безперервна низка номадів-туранців: гуни, авари, болгари, мадяри, хазари, печеніги, кумани, монголи, калмики. Під час правління Атіли гуни утвердилися в центрі пушти, на найбільш віддалених «примунайських» острівцях степу, і відтіля наносили удари на північ, захід і південь по осілому населенню Європи. Більша частина сучасної історії може бути написана як коментарі до змін, які прямо або побічно були наслідками тих набігів. Цілком можливо, що саме тоді англійці й сакси змушені були перетнути море й заснувати на Британських островах Англію. Уперше франки, готи й жителі римських провінцій змушені були стати пліч-о-пліч у битві під Шалоном, маючи перед собою спільну мету — боротьбу з азіатами; у такий спосіб вони мимоволі створили сучасну Францію. У результаті руйнування Аквілеї й Падуї була заснована Венеція; і навіть папство зобов'язане своїм величезним престижем успішному посередництву папи Лева на зустрічі з Атілою у Мілані. Такий був результат, спричинений ордою безжалісних і зовсім не мислячих вершників, що заповнили неконтрольовані рівнини, — це був удар, безперешкодно нанесений азіатським молотом по незайнятому простору. За гунами пішли авари. Саме в боротьбі з ними була заснована Австрія, а в результаті походів Карла Великого був укріплений Відень. Потім прийшли мадяри й своїми безперестанними набігами зі степових таборів, розташованих на території Угорщини, ще збільшили значення австрійського аванпосту, переносячи в такий спосіб фокус того, що відбувалося, з Німеччини на схід, до кордонів цього королівства. Болгари стали правлячою

кастою на південь від Дунаю, залишивши своє ім'я на мапі світу, хоча мова їх розчинилася в мові їх слов'янських підданих. Ймовірно, найбільш тривалим і ефективним у російських степах було розселення хозар — сучасників великого руху сарацинів: арабські географи знали Каспій, або Хозарське море. Але зрештою з Монголії прибули нові орди, і упродовж двох століть російські землі, розташовані в лісах на північ від зазначених територій, платили данину монгольським ханам, або «Степу», і, таким чином, розвиток Росії був затриманий й деформований саме в той час, коли інша Європа швидко крокувала вперед.

Варто також зазначити, що ріки, які витікають із цих лісів і течуть до Чорного й Каспійського морів, перетинають увесь степовий шлях кочівників і час від часу вздовж плину цих рік відбувалися випадкові, зустрічні відносно переміщень цих вершників, рухи. Так, місіонери грецької церкви піднялися по Дніпру до Києва, як незадовго до того спустилися по тій же ріці на своєму шляху в Константинополь варяги. Ще раніше німецьке плем'я з'явилося на короткий час на берегах Дністра, пройшовши через Європу від берегів Балтики у тому ж південно-східному напрямку. Але все це — прохідні епізоди, які аж ніяк не зводять нанівець ширші узагальнення. Упродовж десяти століть кілька хвиль вершників-кочівників виходило з Азії через широкий прохід між Уралом і Каспійським морем, перетинаючи відкриті простори півдня Росії й, осідаючи в Угорщині, потрапляли в саме серце Європи, вносячи в такий спосіб в історію сусідніх народів елемент неодмінного протистояння: це стосувалося росіян, германців, французів, італійців і візантійських греків. Те, що вони стимулювали здорову й потужну реакцію замість руйнівної протидії в умовах широко розповсюдженого деспотизму, стало можливим завдяки тому, що мобільність їхньої держави була обумовлена самим степом і неминуче зникла в оточенні гір і лісів.

Подібна мобільність держави була властива й вікінгам. Прибуваючи зі Скандинавії й висаджуючись на південному й північному узбережжях Європи, вони просочувалися вглиб території, користуючись для цього річковими шляхами. Однак масштаб їхніх дій був обмежений, оскільки насправді їхня влада поширювалася лише на території, що безпосередньо

примикали до води. Таким чином, осіле населення Європи виявилось затиснутим у лещатах між азіатськими кочівниками зі сходу й учасниками набігів з моря, що нападали з трьох боків. За своєю природою жодна із сторін не могла перемогти іншу, так що обидві вони чинили взаємно стимулюючий вплив. Варто зазначити, що формуючий вплив скандинавів стояв на другому місці після аналогічного впливу кочівників, тому що саме завдяки їм Англія й Франція почали довгий шлях до власного об'єднання, тоді як єдина Італія впала під їхніми ударами. Колись давно Рим міг мобілізувати своє населення, використовуючи для цього дороги, однак тепер римські дороги занепали і їх не ремонтували до вісімнадцятого сторіччя.

Схоже, що навіть навала гунів була аж ніяк не першою у цій «азіатській» серії. Скіфи з розповідей Гомера й Геродота, що харчувалися молоком кобилиць, швидше за все, вели такий же спосіб життя, відносились, ймовірно, до тієї ж раси, що й пізніші мешканці степу. Кельтські елементи в назвах рік Дон, Донець, Дніпро, Дністер і Дунай, можливо, і могли б служити означенням понять у людей зі схожими звичками, хоча й не однієї раси, однак не схоже, щоб кельти прийшли з північних лісів, як готи і варяги пізніших часів. Проте, величезний клин населення, що антропологі називають брахіцефалами, відтиснутий на захід із брахіцефальної Азії через Центральну Європу аж до Франції, ймовірно, впровадився між північною, західною й південною групами доліхоцефального населення і, цілком можливо, походить із Азії.

Тим часом вплив Азії на Європу непомітний до того моменту, коли ми починаємо говорити про монгольське вторгнення XV ст.; однак, перш ніж проаналізувати факти, бажано змінити наш «європейський» кут зору для того, щоб ми могли уявити Старий Світ у всій його цілісності. Оскільки кількість опадів залежить від моря, середина найбільших земних масивів у кліматичному сенсі доволі суха. От чому не варто дивуватися, що дві третини світового населення зосереджені у відносно невеликих районах, розташованих на краях великих континентів — у Європі біля Атлантичного океану, поблизу Індійського й Тихого океанів в Індії й Китаї. Через всю

Північну Африку аж до Аравії тягнеться широка смуга майже незаселених через практичну відсутність дощів земель. Центральна й Південна Африка більшу частину своєї історії були точно так само відділені від Європи й Азії, як і Америка з Австралією. У дійсності південним кордоном Європи була і є радше Сахара, ніж Середземномор'я, оскільки саме ця пустеля відокремлює білих людей від чорних. Величезні землі Євро-Азії, що зосереджені, таким чином, між океаном і пустелею, нараховують 21 000 000 кв. миль, тобто половину всіх земель на земній кулі, якщо виключити з підрахунку пустелі Сахари й Аравії. Існує багато віддалених пустельних районів, розкиданих територією Азії, від Сирії й Персії на північний схід у напрямку до Маньчжурії, однак серед них немає таких пустель, які можна було б порівняти із Сахарою. З іншого боку, Євро-Азія характеризується доволі помітним розподілом рік. На більшій частині півночі й центру ці ріки були практично непридатні для людського спілкування із зовнішнім світом. Волга, Оке, Яксарт* течуть у солоні озера; Обь, Єнісей і Лена — у холодний Північний океан. У світі існує шість великих рік. У цих же районах є багато, хоча й менших, але також значних рік, таких як Тарім і Гельмунд, які знов-таки не впадають в Океан. Таким чином, центр Євро-Азії, поцяткований пустелями, є на загал степовою місцевістю з убогими, але великими пасовищами, де не так вже й мало оазисів, які живляться з річок. Водночас, необхідно ще раз підкреслити, що вся її територія не пронизана водними шляхами, що ведуть від океану. Інакше кажучи, у цьому великому ареалі ми маємо всі умови для підтримки рідкісного, але в сукупності досить значного населення — кочівників, що пересуваються на конях і верблюдах. На півночі область їхнього перебування обмежена широкою смугою субарктичних лісів і боліт, де клімат, за винятком західного й східного країв, занадто суворий для розвитку сільськогосподарських поселень. На сході ліси простягаються на південь до тихоокеанського узбережжя вздовж Амуру — до Маньчжурії. Те ж і на Заході: у доісторичній Європі ліси займали основну територію. Обмежені в такий спосіб на північному сході, півночі й північному заході степи тягнуться, не перериваючись, 4 000 миль від угорської пушти до Малої Гоби

й Маньчжурії, і, за винятком західного краю, їх не перетинають ріки, що течуть до океану, так що ми можемо не брати до уваги недавні зусилля розвитку торгівлі в гирлі Обі і Єнісею. У Європі, Західному Сибіру й Західному Туркестані степ лежить низько, місцями навіть нижче рівня моря. Далі на сході, у Монголії, він тягнеться у вигляді плато; але перехід з одного рівня на інший, над голими, рівними й низькими районами посушливих центральних земель не надто складний.

Орди, які зрештою навалились на Європу в середині XI ст., збирали свої сили за 3 000 миль звідси, у степах Верхньої Монголії. Спустошення, що відбулися упродовж декількох років у Польщі, Сілезії, Моравії, Угорщині, Хорватії й Сербії, були, проте, лише найбільш віддаленими й одночасно швидкоплинними результатами великого руху кочівників зі сходу, що пов'язане з ім'ям Чингізхана. У той час, як Золота Орда зайняла Кіпчакський степ від Аральського моря через прохід між Уральським хребтом і Каспієм до підніжжя Карпат, інша орда, що спустилася на південний захід між Каспійським морем і Гіндукушем у Персію, Месопотамію й навіть Сирію, заснувала державу Ільхана. Пізніше третя орда вдарила на Північний Китай, опанувавши Китаєм. Індія й Мангі, або Південний Китай, були до часу прикриті чудовим бар'єром Тибетських гір, із ефективністю яких ніщо у світі, мабуть, зрівнятися не може, якщо, звичайно, не враховувати Сахару й полярні льоди. Але згодом, в епоху Марко Поло — якщо говорити про Мангі, і у часи Тамерлана — якщо мати на увазі Індію, ця перешкода була подолана. Сталося так, що в цьому останньому відомому й добре описаному випадку, усі заселені території Старого Світу раніше чи пізніше відчули на собі експансивну міць мобільної держави, що зародилася на степових просторах. Росія, Персія, Індія й Китай або платили данину, або приймали монгольські династії. Навіть держава турків, що зароджувалася в Малій Азії, терпіла це ярмо понад півстоліття.

Як і в Європі, записи про більш ранні вторгнення збереглися й на інших прикордонних землях Євро-Азії. Неодноразово підкорялися завойовникам з півночі Китай, а завойовникам із заходу — Індія. Щонайменше одне вторгнення на територію Персії

зіграло особливу роль в історії всієї західної цивілізації. За триста або чотириста років до приходу монголів, турки-сельджуки, що з'явилися з району Малої Азії, розтеклися тут по величезних просторах, які умовно можна назвати регіоном, розташованим між п'ятьма морями — Каспійським, Чорним, Середземним, Червоною й Перською затокою. Вони утвердилися в Кермані, Хамадані, Малій Азії, скинули панування сарацинів у Багдаді й Дамаску. Виявилось необхідним покарати їх за їхнє обходження із прочанами, які йшли до Єрусалиму, — ось чому християнський світ і почав цілу серію військових походів, відомих під загальною назвою хрестових. І хоча європейцям не вдалося досягти поставлених цілей, ці події так схвилювали й об'єднали Європу, що ми цілком можемо вважати їх початком сучасної історії — це був приклад поступу Європи, стимульованого необхідністю відповідної реакції на тиск, який походив із самого центру Азії.

Поняття Євро-Азії, що ми, таким чином, одержуємо, обіймає розлогі землі, оточені льодами на півночі, пронизані всюди ріками, з площею 21 000 000 кв. миль, що удвічі більша за Північну Америку, центральні й північні райони якої налічують 9 000 000 кв. миль, і більш, ніж удвічі за територію Європи. Однак у неї немає достатніх водних шляхів, що ведуть в океан, хоча з іншого боку, за винятком субарктичних лісів, вона в цілому придатна для пересування всякого роду кочівників. На захід, південь і схід від цієї зони лежать прикордонні регіони, що творять широкий півмісяць, і доступні для мореплавства. Відповідно до фізичної будови цих районів є чотири, причому важливим є те, що в принципі вони збігаються з поширенням чотирьох великих релігій — буддизму, брахманізму, ісламу й християнства. Перші дві лежать у зоні мусонів, причому одна з них звернена до Тихого океану, інша — до Індійського.

Четверта — Європа, зрошується дощами, що йдуть із заходу, з Атлантики. Ці три регіони, що сукупно нараховують менше семи мільйонів кв. миль, населяє понад мільярд жителів, інакше кажучи, дві третини населення земної кулі. Третя сфера, що збігається із зоною п'яти морів або, як її частіше називають, район Близького Сходу, ще більше страждає від браку

вологи через свою близькість до Африки й, за винятком оаз, заселена, відповідно, не дуже щільно. Якщо мірою вона поєднує риси як прикордонної зони, так і центрального району Евро-Азії. Ця зона позбавлена лісів, поверхня її вкрита пустелями, так що вона цілком підходить для кочівників. Цій території притаманні риси прикордонного району, оскільки морські затоки й ріки, що впадають в океан, роблять її доступною для морських держав, дозволяючи, при цьому і їм самим панувати на морі. От чому тут періодично виникали імперії, які відносились до розряду «прикордонних», і основою яких було сільськогосподарське населення великих оаз Єгипту й Вавилону. Крім того, вони були пов'язані водними шляхами із цивілізованим світом Середземномор'я й Індії. Але, як і варто було б очікувати, ці імперії потрапляли в зону небачених досі міграцій скіфів, турок й монгол, які йшли із Центральної Азії, а також народів Середземномор'я, що хотіли захопити суходіл від західного до східного океану. Це місце – найбільш слабка ланка для ранніх цивілізацій, оскільки Суецький перешийок, що розділив морські держави на західні й східні, і посушливі пустелі Персії, що простягаються із Центральної Азії аж до Перської затоки, давав змогу ордам кочівників добиратися до берега океану, що відділяв, з одного боку, Індію і Китай, а з іншого боку – їх самих від Середземноморського світу. Щоразу, коли оази Єгипту, Сирії й Вавилону занепадали, жителі степів могли використати плоскі нагір'я Ірану й Малої Азії як форпости, звідки вони могли скеровувати свої удари через Пенджаб прямо на Індію, через Сирію на Єгипет, а через розгромлений міст Босфору й Дарданелл – на Угорщину. На магістральному шляху до внутрішньої Європи стояв Відень, що протистояв набігам кочівників – як тих, що приходили прямою дорогою з російських степів, так і тих, що проникали з висотними шляхами від Чорного й Каспійського морів.

Отож, ми проілюстрували очевидну різницю між сарацинським і турецьким контролем на Близькому Сході. Сарацини були відгалуженням семітської раси, людьми, які населяли долини Нілу і Євфрату й невеликі оази на півдні Азії. Скориставшись двома можливостями, наданими їм цією землею, – кіньми й верблюдами, з одного боку, і кораблями – з ін-

шого боку – вони створили велику імперію. У різні історичні періоди їхній флот контролював Середземне море аж до Іспанії, а також Індійський океан до Малайських островів. Із цієї стратегічно центральної позиції між західним і східним океанами, вони намагалися завоювати всі прикордонні землі Старого Світу, повторюючи в чомусь Александра Македонського й передбачаючи Наполеона. Вони загрожували навіть степу. Однак, сарацинську цивілізацію зруйнували турки, повністю відділені від Аравії, Європи, Індії й Китаю, язичники-туранці, що жили в самому серці Азії.

Пересування поверхнею океану стало природним конкурентом континентальному пересуванню на верблюдах і конях. Саме на етапі освоєння океанічних рік була започаткована річкова стадія цивілізації: китайська на Янцзи, індійська на Гангу, вавилонська на Євфраті, єгипетська на Нілі. На освоєнні Середземного моря ґрунтувалося те, що називають «морським» етапом цивілізації, – ґрунтувалися цивілізації греків і римлян. Сарацини й вікінги могли контролювати узбережжя океанів саме завдяки своїй можливості плавати.

Найбільш важливим результатом відкриття шляхів до Індії навколо мису Доброї Надії було те, що він повинен був зв'язати західне й східне каботажні судноплавства Евро-Азії, нехай навіть таким необхідним шляхом, і в такий спосіб певною мірою нейтралізувати стратегічну перевагу центрального положення степовиків, натиснувши на них із тилу. Революція, почата великими мореплавцями покоління Колумба, наділила християнський світ надзвичайною мобільністю, яка, однак, не досягла заповітного рівня. Єдиний і протяжний океан, що оточує розділені й острівні землі, є, безумовно, тією географічною умовою, що привела до вишого рівня концентрації командування на морі і цілої теорії сучасної військово-морської стратегії й політики, про що докладно писали капітан Мехен і м-р Спенсер Вілкінсон. Політичний результат цього полягав у зміні відносин між Європою й Азією. Не треба забувати, що в середні століття Європа була затиснута між непрохідними пісками на півдні, незвіданим океаном на заході, льодами або безкрайними лісами на півночі й північному сході, а зі сходу й південно-сходу їй загрожували

вала надзвичайна рухливість кочівників. І от тепер вона піднялася над світом, сягнувши тридцяти восьми морів або інших територій і поширивши свій вплив навколо євразійських континентальних держав, які досі загрожували її існуванню. На вільних землях, відкритих серед водних просторів, створювалися нові Європи, і тим, чим раніше для європейців були Британія й Скандинавія, тепер стають Америка й Австралія, і навіть транссахарська Африка, яка долучається тепер до Євро-Азії. Британія, Канада, Сполучені Штати, Південна Африка, Австралія і Японія є своєрідним кільцем, що складається з острівних баз, призначених для торгівлі й морських сил, недосяжних для сухопутних держав Євро-Азії.

Проте, останні продовжують існувати, і відомі події ще раз підкреслили їхню значимість. Поки «морські» народи Західної Європи заповнювали поверхню океану своїми кораблями, що направлялися у віддалені землі, і тим або іншим способом обкладали даниною жителів океанічного узбережжя Азії, Росія організувала козаків і, вийшовши зі своїх північних лісів, взяла під контроль степ, виставивши власних кочівників проти кочівників-татар. Епоха Тюдорів, яка побачила експансію Західної Європи на морських просторах, була свідком і того, як Російська держава просувалася від Москви у бік Сибіру. Кидок вершників через всю Азію на схід був подією, який тою ж мірою загрожував політичними наслідками, як і подолання мису Доброї Надії, хоча обидві ці події довгий час не співвідносили одну з одною.

Можливо, найбільш вражаючий збіг в історії полягав у тому, що як морська, так і сухопутна експансія Європи виявилася у певному сенсі продовженням древнього протистояння греків і римлян. Кілька невдач у цій сфері мали триваліші наслідки, ніж невдала спроба Рима латинізувати греків. Тевтонці цивілізувалися й прийняли християнство від римлян, слов'яни ж — від греків. Саме романо-тевтонці згодом плавали морями; і саме греко-слов'яни скакали степами, підкоряючи туранські народи. Отож, сучасна сухопутна держава відрізняється від морської уже в джерелах своїх ідеалів, а не в матеріальних умовах і мобільності**.

Слідом за козаками на сцені з'явилася Росія, яка спокійно попрощалася зі своєю самотністю у лісах

Півночі. Іншою ж надзвичайно важливою внутрішньою зміною в Європі минулого сторіччя була міграція російських селян на південь, оскільки якщо раніше сільськогосподарські поселення закінчувалися на кордонах з лісами, то тепер центр населення всієї європейської Росії лежить на південь від цього кордону, посередині пшеничних полів, що замінили степи. Саме так виникло надзвичайно важливе місто Одеса, що розвивалася із суто американською швидкістю.

Ще покоління тому здавалося, що пара й Суецький канал збільшили мобільність морських держав у порівнянні із сухопутними. Залізничі грали, головним чином, роль придатку океанської торгівлі. Але тепер трансконтинентальні залізничі змінюють становище сухопутних держав, і ніде вони не працюють із більшою ефективністю, ніж у закритих центральних районах Євро-Азії, де на великих просторах не зустрінеш жодної колоди або каменю для їхньої будівлі. Залізничі роблять у степу небачені чудеса, тому що вони безпосередньо замінили коня й верблюда, так що необхідна стадія розвитку — дорожня — тут була пропущена.

Щодо торгівлі, то не слід забувати, що, при відносно дешевій океанській торгівлі, товар звичайно проходить через чотири етапи: фабрика-виробник, порт завантаження, порт вивантаження й товарний склад у пункті продажу. Натомість континентальна залізниця веде прямо від фабрики-виробника на склад імпортера. Таким чином, посередницька океанська торгівля веде, за інших рівних умов, до формування навколо континентів зони проникнення, чий внутрішній кордон грубо позначений лінією, уздовж якого ціна чотирьох операцій, океанського перевезення й залізничного перевезення із сусіднього узбережжя дорівнює ціні двох операцій і перевезенню континентальною залізницею.

Російські залізничі простягнулися на 6 000 миль від Вербалена на заході до Владивостока на сході. Російська армія в Маньчжурії є чудовою мобільною сухопутною силою, подібно тому, як Британія у Південній Африці є прикладом морської держави. Звичайно, Транссибірська магістраль залишається єдиною й далеко не безпечною лінією зв'язку, однак ще у цьому сторіччі ціла Азія покривається мережею

залізниць. Простори на території Російської імперії й Монголії настільки великі, а їхній потенціал відносно населення, зерна, бавовни, палива й металів настільки високий, що тут безсумнівно розів'ється свій, нехай трохи віддалений, величезний економічний світ, недосяжний для океанської торгівлі.

Переглядаючи настільки швидким поглядом основні тенденції історії, чи не бачимо ми щось постійне в географічному плані? Хіба не є стержневим регіоном у світовій політиці цей великий район Євро-Азії, недоступний кораблям, але доступний у давні часи кочівникам, що нині має бути покритий мережею залізниць? Тут існували й продовжують існувати умови, багатообіцяючі й одночасно обмежені, для мобільності військових і промислових держав. Росія заступає Монгольську імперію. Її тиск на Фінляндію, Скандинавію, Польщу, Туреччину, Персію, Індію й Китай замінив собою централізовані набіги степовиків. У цьому світі вона займає таке центральне стратегічне положення, як Німеччина у Європі. Вона може в усіх напрямках, за винятком півночі, наносити і, одночасно, й діставати удари. Остаточний розвиток її мобільності, пов'язаний із залізницями, є лише питанням часу. Та й жодна соціальна революція не змінить її ставлення до великих географічних кордонів її існування. Тверезо розуміючи межі своєї могутності, правителі Росії віддали Аляску, тому що для російської політики діючим правилом є не володіти жодними заморськими територіями, як для Британії натомість — правити на океанських просторах.

За межами цього стержневого району існує великий внутрішній півмісяць, утворений Німеччиною, Австрією, Туреччиною, Індією й Китаєм, і зовнішній — Британія, Південна Африка, Австралія, Сполучені Штати, Канада і Японія. При сучасному співвідношенні сил осьова держава — Росія — не рівносильна периферійним державам, і тут протидією може виступити Франція. Щойно східною державою стали Сполучені Штати. На баланс сил у Європі вони впливають не безпосередньо, а через Росію, і немає жодних сумнівів у тому, що вони побудують Панамський канал для того, щоб зробити ресурси Міссісіпі й Атлантики доступними для перекачування в Тихий океан. Із цього погляду лінію реального поділу між

сходом і заходом варто шукати саме в Атлантиці. Порушення балансу сил на користь осьової держави, що виявляється в його експансії на прикордонні території Євро-Азії, дозволяє використати неосяжні континентальні ресурси для будівництва флоту. Завдяки цьому незабаром на наших очах з'явиться світова імперія. Це може трапитися, якщо Німеччина захоче приєднатися до Росії як союзник. От чому загроза подібного союзу повинна штовхнути Францію в обійми морських держав, і тоді Франція, Італія, Єгипет, Індія й Корея створять таке сильне об'єднання, у якому флот буде підтримувати армію, що в остаточному підсумку змусить союзників осі розгортати свої сухопутні сили, утримуючи їх від концентрації сили на морях. Якщо навести більш скромне порівняння, то це нагадує те, що робив під час бойових дій Веллінгтон з бази Торес Ведрас. І чи не зможе Індія зрештою зіграти таку ж роль у системі Британської імперії? І чи не ця ідея лежить в основі концепції містера Емері, який говорив, що фронт бойових дій для Британії простягається від мису Доброї Надії через Індію аж до Японії?

На цю систему може вплинути розвиток величезних можливостей Південної Америки. З одного боку, вони зможуть підсилити позиції Сполучених Штатів, а з іншого, якщо, звичайно, Німеччина зможе кинути діючий виклик доктрині Монро, вона спроможна відокремити Берлін від того, що я охарактеризував як політику осі. Місцеві комбінації держав, приведених у рівновагу, тут значення не мають. Я стверджую, що з географічної точки зору вони роблять щось схоже на колообіг навколо осьової держави, завжди великою, але мало мобільною у порівнянні з навколишніми прикордонними й острівними державами.

Я говорив про це все як географ. Дійсний же баланс політичної могутності в кожний конкретний момент є, безумовно, з одного боку, результатом географічних, а також економічних і стратегічних умов, а з іншого боку — відносно чисельності, мужності, оснащеності й організації конкуруючих народів. Якщо точно підрахувати все це, то ми зможемо з'ясувати різницю, не застосовуючи сили зброї. Географічні показники у підрахунках більше вживані й більш постійні, ніж людські. От чому ми сподіваємося знайти формулу, яку рівною мірою можна

застосувати і до історії, і до сьогоднішньої політики. Соціальні рухи завжди мали приблизно ті самі фізичні риси, і я сумніваюся, що поступово зростаюча сухість клімату, якщо це ще буде доведено, міняла навколишнє середовище в Азії й Африці. Рух імперії на захід видається мені короткочасним обертанням прикордонних держав навколо південно-західного й західного кутів осьового району. Проблеми, пов'язані із Ближнім, Середнім і Далеким Сходом, залежать від хиткої рівноваги між внутрішніми й зовнішніми державами в тих частинах прикордонного півмісяця, де місцеві держави майже не враховуються.

На закінчення слід зазначити, що зміна внутрішнього контролю Росії якимось новим його видом не приведе до зниження значимості цієї осьової позиції. Якби, наприклад, китайці за допомогою Японії розгромили Російську імперію й завоювали її територію, вони б створили жовту небезпеку для світової свободи тим, що додали до ресурсів великого континенту океанічні простори, завоювавши в такий спосіб перевагу, дотепер не отриману російським господарем цього осьового регіону.

** Оке, Яксарт — древні назви Амудар'ї й Сирдар'ї.*

*** Ця заява зазнала критики в ході дискусії після доповіді. Переглядаючи цей параграф, я все-таки думаю, що в своїй основі воно справедливе. Навіть візантійський грек був би іншим, якби Рим підкорив собі древню Грецію. Без сумніву, ідеали, про які йде мова, були скоріше візантійськими, ніж еллінськими, але римськими вони не були, це вже точно.*

Переклав Євген Троян

рендал КОЛІНЗ

передбачення
у макросоціології
випадок СОВЕТСЬКОГО
КОЛАПСУ

Макроісторичні передбачення можливі, якщо вони забезпечені як теорією, так і емпіричною інформацією. У цій статті соціологічне передбачення обговорюється на прикладі успішного передбачення геополітичної теорії розпаду Советського Союзу. Інші передбачення та пояснення советського розпаду переважно слабкують на недостатню теоретичну обґрунтованість. Точність макрополітичних прогнозів обмежується рамками десятиліть, але розпад держави і революція відбуваються за більш короткий період. Зміна влади відбувається при масовій мобілізації, котра продовжується кілька днів, створюючи ілюзію, що макрополітичну зміну викликає спонтанна народна воля, і маскуючи ті структурні зрушення, котрі дійсно роблять можливою таку зміну.

Геополітична теорія і колапс Советського Союзу *Особиста історія теоретично обґрунтованого передбачення*

У 1978 р. я опублікував теорію [Collins, 1978], яка пояснює зміни у територіальній владі держав. Розсуваючи рамки теорії конфлікту, я вирішив серйозно використати дане Максом Вебером визначення держави як монополізації законної (*legitimate*) сили на території. Перетворення цього визначення в пояснювальну теорію означало, що кожен елемент у ній належить трактувати як змінну; а результатом стала теорія умов, котрі визначають геополітичні злети і падіння в територіальній владі разом з наслідками, що випливають з цих змін влади. Висновок (*corollary*) з цієї теорії полягає в тому, що легітимність правителів змінюється разом із зовнішнім престижем могутності (*power prestige*) їхньої держави; врешті цей висновок потягнув за собою пояснення еволюції як втрати легітимності і контролю над засобами примусу. Таким чином, геополітична теорія стикується у трактуванні революції з теорією розпаду державних ресурсів, водночас опублікованою Скоппол [Skocpol, 1979]; поєднання цих двох теорій здалося мені додатковим свідченням того, що дана модель була на правильному шляху.

У 1980-му — році президентських виборів — головною темою кампанії Рональда Рейгана було так

зване «вікно уразливості»: заява, що Сполучені Штати небезпечно відстали від Советського Союзу в ядерному озброєнні та потребують масового виробництва озброєння, щоби догнати його. Початок 1980-х років був піком періоду ядерного жаху, коли мобілізувався рух проти ядерного озброєння під гаслом: «П'ять хвилин до півночі». Я вирішив використати свою геополітичну теорію, щоби застосувати її до сучасної ситуації. У мене, слово чести, не було попереднього прогнозу щодо отриманих результатів.

Геополітична теорія включає в себе п'ять засад причинних процесів, зв'язаних динамікою накопичення. На моє здивування, всі п'ять головних засад теорії показали, що Советський Союз уже пройшов пік своєї могутності, і передбачали його майбутній занепад. Результат не був симетричним: більшість цих засад віщували, що могутність Сполучених Штатів залишиться відносно стабільною. І тільки одна з п'яти засад допускала можливість того, що Сполучені Штати також занепадуть, оскільки ядерна війна входить до одного з більш загальних розрядів подій, які нищать могутність держави. Моя оптимістична оцінка полягала в тому, що решта чотири засади спрацюють швидше, ніж п'ята, і що Советський Союз розпадеться швидше, ніж почнеться ядерна війна. Висновок для політичної стратегії полягав у тому, що гонка ядерних озброєнь може бути безболісно згорнута без підриву відносної могутності Сполучених Штатів.

Навесні 1980 р. я представив цей аналіз у кількох місцях, включно з Єльським і Колумбійським університетами. Реакція була незмінно негативною. Спеціалісти з питань Росії, присутні на деяких обговореннях, переважно були консервативно налаштовані емігрантами, в почуттях яких переважала ненависть до советської влади і страх перед нею, а також образ жахаюче могутнього Советського Союзу, котрому повинні протистояти такі ж могутні Сполучені Штати. Така позиція не є дивною з точки зору зимеліанської теорії конфлікту, згідно з якою зовнішня загроза приводить до ідеологічної поляризації та циклу ескалації і контрескалації. Реакція лібералів була дещо дивнішою. Деякі члени руху за ядерне роззброєння реагували вороже: на одній з бесід якийсь активіст звинуватив мене в тому, що я говорю, як

«Об'єднаний комітет начальників штабів», очевидно маючи на увазі, що роззброєння повинно бути обґрунтоване як моральний хрестовий похід, а не застосування реальної політики (Realpolitik). Можливо, більш слушною була точка зору лібералів, що світ стоїть перед взаємогарантованим руйнуванням, виходячи з посилки, що Сполучені Штати та Советський Союз рівною мірою могутні і рівною мірою потребують деескалації.

Врешті, я опублікував статтю під назвою «Майбутній занепад Російської імперії» у збірнику своїх нарисів «Веберіанська соціологічна теорія» [Collins, 1986], і вміщене в ній передбачення залишалося на полиці. У будь-якому випадку, я не був здивований ні коли напруга Афганської війни привела до ганьби військової фракції в Советському Союзі і заміні її реформаторським рухом Горбачова, ні коли ці реформи виявилися слизьким схилом до дезінтеграції імперії.

Цей конкретний випадок піднімає ряд загальних питань. Наскільки є можливим соціологічне передбачення? Як ми можемо відрізнити дійсно обґрунтовані передбачення від щасливих здогадок і доказів, які наводяться *post factum*? Наскільки точним може бути передбачення і чи має воно свої внутрішні межі? Які перешкоди заважають нам робити передбачення на підставі наявних інтелектуальних ресурсів і які майбутні перспективи передбачення як інструмента прикладної соціології? Оскільки ключ до оцінки передбачувальної цінності теорії полягає в її узгодженості з широкою пояснювальною основою досліджень, я розгляну, як геополітична теорія розвивалася і як вона стикується з тенденцією до моделі макрополітичних змін, центрованої на державі та орієнтованої на військові ресурси.

Розвиток геополітичної теорії державної могутності

Зародження геополітичної теорії пов'язане з періодом, коли в Німеччині на рубежі ХХ ст. виник своєрідний напрямок теорій конфлікту. Ратценгофер (Ratzel) і Гумплович (Gumplowicz) підкреслювали воєнні джерела походження держави; в політичній географії Ратцеля (Ratzel) розглядалася схильність великих держав до розширення і перетворення на

континентальні імперії. У такому контексті було сформульоване веберівське трактування розвитку держави; для Вебера [Weber, 1922/1968, pp. 901-926] динаміка легітимності, як і формування етнічної самосвідомості і націоналізму, пов'язані з воєнною боротьбою держав і з організаційним способом, котрим змінювані частини населення мобілізуються і споряджаються для ведення боїв. Упродовж десятиліть цей аспект теорії Вебера залишався непотрібним, в той час як акцент був перекинутий на функціоналістські та культурні інтерпретації Вебера. Геополітична думка мала поганий політичний запах, асоціюючись з мілітаристською національною політикою, яку захищали перші представники цього напрямку думки: Маккіндер (Mackinder) в Англії, Механ (Mahan) у Сполучених Штатах і Гаусгофер (Haushofer) у Німеччині.

З відродженням теорії конфлікту в 1960-х роках почалося поширення порівняльно-історичних досліджень і знову з'явився інтерес до автономної динаміки держави. Геополітика була знову відкрита, очищена від партикуляристських¹ формулювань та отримала продовження у більш аналітичному виді (див. огляд літератури в [Enggass, 1986] [Herple, 1986]). У політичній науці класична геополітична теорія в загальному оцінюється як представниця реалістичної школи міжнародних відносин. Давайте розглянемо різні вклади в сучасну соціологічну політичну теорію, оскільки вони входять у кінцеву модель, котру я збудував у 1978 р. [Collins, 1978]². Засади формулюються термінами умов розширення і скорочення територіальної могутності держав³.

ЗАСАДА 1. Перевага у розмірах і ресурсах сприяє територіальній експансії; при приблизно рівному співвідношенні інших факторів більші великі, більші населені і більші багаті ресурсами держави розширюються військовим шляхом за рахунок менших і бідніших держав.

Ця засада часто формулюється в літературі про перемогу і поразку у війні [Liddell-Hart, 1970; Andreski, 1971; Gilpin, 1981; Modelski and Thompson, 1988; Thompson, 1988]. Сінгер [Singer, 1979] та Сінгер і Діл [Singer and Diehl, 1990] вважають, що це перевага відносно мала, але з часом вона накопичується, оскільки з плином часу держави, які домінують щодо ресурсів, поповнюються ресурсами за рахунок своїх

жертв, в той час як останні поступово слабшають⁴. Така експансія може відбуватися шляхом безпосереднього набуття та адміністративного підпорядкування території. Держави, які домінують за ресурсами, розширюються також і мирними чи квазімирними засобами: через вимагання від менших держав-клієнтів виконувати поставки чи надавати війська спільним союзам під центральним керівництвом і через розповсюдження юрисдикції на зовнішні, а деколи і внутрішні відносини слабших держав. З допомогою цих механізмів розширення військового контролю над територією *de facto* і часто *de jure* має тенденцію до зростання.

ЗАСАДА 2. Геопозиційна чи «окраїнна» (marchland) перевага сприяє територіальній експансії; держави, які мають ворогів на меншій кількості фронтів, розширюються за рахунок держав, які мають ворогів на більшій кількості кордонів.

Тут вплив географії відбувається двома шляхами: природні перепони у вигляді гір, широких морів та незаселених територій дають деяким державам («окраїнам») «тилову стіну», яка дозволяє їм зосередити свої сили на меншій кількості напрямків. З іншого боку, величезні території без природних бар'єрів можуть забезпечувати існування багатьох держав, особливо якщо це родючі сільськогосподарські землі, здатні прогодувати великі популяції. Історики (найбільш широко — [McNeill, 1963]) часто зауважують, що окраїнні завойовники приходять з периферії великих населених областей. Значна частина держав, які вели широкомасштабні завоювання, з'явилися на окраїнній позиції; всі сім об'єднувачів Китаю (після періодів державної роздробленості) вийшли з тих окраїн північних районів, де ресурси населення були відносно більшими у порівнянні з іншими країнами. Ці випадки вказують на взаємодію між перевагами в українності та в ресурсах. Якщо є багато потенційних суперників, що знаходяться на окраїнних позиціях, найдалі просунеться той, хто стартує з великою перевагою в місцевих ресурсах та перетворить це поєднання в накопичувальний ріст ресурсів по мірі наступу на ворогів, що знаходяться в центрі.

ЗАСАДА 3. Держави, які перебувають у центрі географічного регіону, мають тенденцію з плином часу дробитися (fragment) на менші одиниці.

Ця засада є розвитком попередньої. Перша причина розширення «окраїнних» держав полягає в тому, що упродовж довшого часу у внутрішніх державах блокується кумулятивний ріст їх ресурсної основи. Внутрішні держави мають потенційних ворогів і союзників на багатьох фронтах; ці ситуації сприяють дипломатії балансу сил, у котрій формується оборонна коаліція проти домінуючої держави [Morgenthau, 1948; Gilpin, 1981]. Контакти між внутрішніми державами мають тенденцію опинятися в патовій ситуації і таким чином з'їдати воєнні ресурси без продуктивної віддачі. Оскільки такі внутрішні держави часто розміщуються на родючих землях, вони добре забезпечені воєнними ресурсами, але вони заблоковані структурно, тому що можливості їх експансії врівноважені через випадкові коливання (randomized), тоді як тільки окраїнні держави можуть здійснювати довготермінову кумулятивну експансію. У минулому історики-компаративісти неправильно пояснювали причини цієї стійкої емпіричної структури (патерна), пояснюючи її великою рішучістю та енергією варварів із периферії на протидію розміщенню розвинутих цивілізацій. Однак, коли геополітичні переваги відсутні, цивілізовані держави з більшими ресурсами незмінно отримують перемогу над найближчими «варварськими» чи племінними областями з меншими ресурсами. Перевага периферії — не культурна, а структурна.

Далі, в історичних атласах проглядається патерн, що не вкладається в рамки простої переваги країни над центром. З плином часу при відсутності окраїнного завоювання внутрішні області мають тенденцію дробитися на все зростаючу кількість держав: цей патерн виявляється у Китаї упродовж кількох міждинастичних періодів, у Київській Русі, на Балканах після занепаду Оттоманської та Австрійської імперії і в роздробленні Священної Римської імперії на Kleinstaaterей Німеччини та Італії. Роздроблення (фрагментація) відбувається, тому що внутрішні держави слабнуть у військовому відношенні і не здатні контролювати відділення [провінцій]. Нестійкі та такі, що перекривають одне одного, патерни завоювань і альянсів дроблять адміністративну владу і роблять культуру політичної самосвідомості все більше локалістською.

Засада 4. *Кумулятивні процеси приводять до періодичного тривалого спрощення з масивними гонками озброєнь та вирішальними війнами (showdown wars) між небагатьма супротивниками.*

Засади 1–3 кумулятивні. Великі держави проковтують менші або примусово втягують їх у союзи, а окраїнні держави розширюються за рахунок роздроблених середини. У результаті тривалих часових періодів (кількох століть) геополітична ситуація переживає радикальне спрощення.

Спрощення може відбуватися різними шляхами. Перший історичний патерн полягає в рості одного окраїнного завойовника, котрий проходить через фазу пришвидшеного завоювання внутрішніх держав. Ця модель характерна для географічно простих регіонів з єдиною основною населеною зоною, таких як Китай чи Месопотамія в період, коли вони були ізольованими сільськогосподарськими регіонами. Другий патерн, більш характерний для географічно диференційованої західної Євразії після поширення сільськогосподарських суспільств — це ріст двох окраїнних держав-суперників, що вкорінюються в центральний регіон, який переживає патову ситуацію. Третій варіант — це поділ на два величезні блоки могутності, один з яких більше периферійний, ніж інший⁵.

Усі ці ситуації створюють період високої геополітичної напруги: як мінімум інтенсивну гонку озброєнь і дипломатичну поляризацію, що часто досягає піку у вирішальній війні (в термінології міжнародних відносин — війні за гегемонію, див.: [Gilpin, 1981, p. 186–200]). У першому підтипі, згаданому вище, одна велика держава шляхом пришвидшеної експансії ефективно завойовує регіон. Коли відбувається вирішальна війна між двома великими державами чи блоками, то з їхнього конфлікту випливають великі можливості. Одна держава може зруйнувати іншу, прокладаючи собі дорогу до завоювання «світу» в масштабах регіону (протиставлення Риму і Карфагена в Західному Середземномор'ї, яке відкрило переможцеві шлях до легкої експансії). Історична загальна альтернатива — це патова ситуація між двома суперниками, котра веде до дезінтеграції обох; така дезінтеграція може статися через великі матеріальні втрати з обох сторін у війні або через напругу з ресурсами у тривалій гонці озброєнь. У такому ви-

падку держава-спостерігач має можливість швидкої експансії у простір утвореного вакууму могутності⁶.

Короларій 4а — *Вирішальні війни породжують надзвичайно високий рівень жорстокості.*

Війни, що велися у той час, коли завоювання регіонального «світу» висіло на волоску, були найбільш жорстокими, зі знищенням цілих армій, полонених і цивільного населення. Високий рівень спланованого знищення відмічений у випадках [імперії] Цінь (першого об'єднувача Китаю після довготривалого періоду Воюючих Держав), асирійців (перших об'єднувачів Месопотамії), римлян у їхній війні з Карфагеном і монголів (які перші намагалися завоювати всю євразійську територію); аналоги цього є в різкій ескалації втрат цивільного населення у світових війнах ХХ ст. Гілпін [Gilpin, 1981, p. 200–201] відмічає посилення жорстокості під час воєн за гегемонію в Європі з ХVІІ ст. Навпаки, періоди дипломатії балансу сил в регіонах геополітичної роздробленості переважно характеризувалися кодексами чести, що послаблювали сутичку і обмежували її руйнівні наслідки. Механізмом, який пов'язує геополітичні умови з інтенсивністю насильства, є високий рівень емоційної та ідеологічної поляризації в ситуаціях, коли кардинальні структурні наслідки залежать від результату битви; і навпаки, коли вплив окремих воєнних наслідків на роздроблену структуру невеликий і переговори на основі балансу сил ведуть до частого переукладання союзів, емоційна поляризація низька⁷.

Засада 5. *Надмірне розширення приводить до ресурсного напруження і державної дезінтеграції.*

Чим далі певна військова держава виходить за межі своєї «початкової бази», тим вищі витрати. У стосунках, що піддаються вимірюванню, більшість ресурсів тратиться на покриття цих витрат; результатами будуть зростаюча напруженість з ресурсами в тилу та уразливість до військового нападу, які підвищують вірогідність швидкого розповзання військової могутності.

Засада надмірного розширення з точки зору навантаження, пов'язаного з пересуванням та забезпеченням військ (logistical loads), широко представлена в теоретичній та емпіричній літературі. Стінчкомб [Stinchcomb, 1968, pp. 218–230] і Боулдінг [Boulding,

1962, pp. 227-276] вибудували формальні моделі скорочення військових ресурсів, які поставляються на все більші відстані. Колінз [Collins, 1978] виявив, що фактично у кожному випадку централізованих китайських династій занепад був викликаний напруженою ситуацією з забезпеченням і відповідними поразками на окремих кордонах. Люттвак [Luttwak, 1976] показав послідовне скорочення військових ресурсів, яке супроводжує воєнні кампанії римлян на окремих кордонах. Кенеді [Kennedy, 1987] документально підтвердив напруження від надмірного розширення при занепаді головних європейських імперій з XV до XX ст. Вивчення цих випадків також показує, що негативні ефекти надмірного розширення діють набагато швидше, ніж процеси кумулятивного приросту ресурсів, котрі живили експансію; імперії, що досягають точки надмірного розширення, мають тенденцію втрачати контроль над військовою організацією і політичним керівництвом упродовж кількох років, що приводить до падіння режиму або роздроблення держави.

Чисельні (але не всі) докази динаміки надмірного розширення були засновані на історичних порівняннях аграрних держав; це ж підтверджується і засадами 1-4. Щоби відкинути заперечення, що засади, які мають за основу аналіз цих історичних періодів, виявляться застарілими в умовах сучасних військової та транспортної технологій, я вивчив геополітичну стабільність сучасних морських імперій та військову ефективність повітряної могутності [Collins, 1981]. Витрати забезпечення (logistical costs) і вразливість цих технологій зводять нанівець гіпотетичне зростання їхнього радіусу дії⁸ — відповідно основні геополітичні засади залишаються в силі.

Вищенаведене власне є тією теоретичною базою, на котрій ґрунтувалися мої передбачення про майбутнє російської державної влади (схематичний опис цієї геополітичної моделі див. на рис. 1). В емпіричній і теоретичній літературі засади ресурсної переваги, окраїнної переваги та надмірного розширення добре підтвержені документально. Був наявний багатий історичний матеріал про вирішальні війни, але не було жодного теоретичного формулювання. Була зауважена кумулятивна природа деяких із цих процесів. Теоретичний вклад роботи [Collins, 1978] полягав

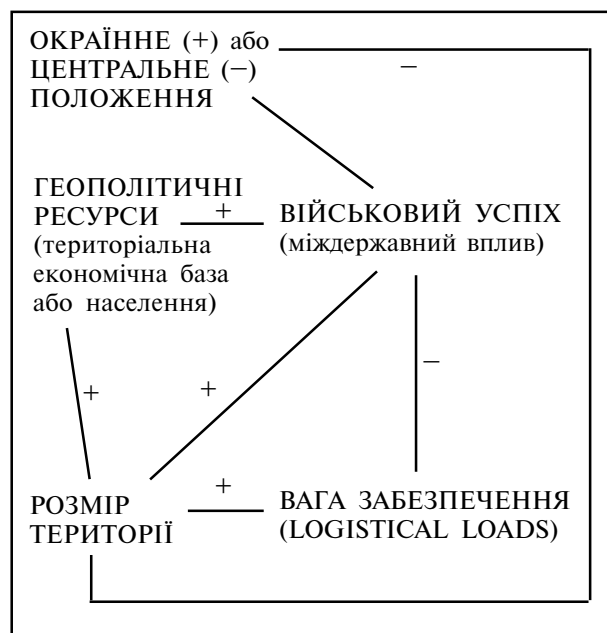

Рис. 1. Геополітична модель

в уточненні формулювання дроблення центру (як зворотної сторони окраїнної переваги) і пов'язуванні цілого набору засад як динаміки взаємопідсилюючих процесів, що періодично приводять до тривалих геополітичних спрощень і поворотних пунктів⁹.

Зв'язок геополітичної теорії з загальною теорією утворення і розпаду держав

Геополітична теорія довгий час була незначним питанням у соціології; її важливість виросла у зв'язку з тим, що більш центральне місце зайняла теорія держави. Один із напрямків макросоціології з 1960-х років сконцентрувався на зовнішніх стосунках між (центральними?) одиницями. Світосистемна (world-system) теорія [Wallerstein, 1974-1989; Chase-Dunn, 1989] зосередилася на динаміці між зонами світової економіки. Оскільки гегемонія у світовій системі (world-system) заснована на взаємно зміцнюваному економічному та військовому пануванні, автономні геополітичні умови повинні бути включені у світосистемну модель, щоби пояснити зрушення геге-

монії, підйоми та падіння держав у світовій системі. У рамках другого, орієнтованого назовні, підходу Бендікс [Bendix, 1967] представив модернізацію не як паралельні та спричинені зсередини процеси розвитку, але як ланцюг наслідування між державами-«маклерами» і державами-«послідовниками». У моделі Бендікса відчувається певний веберіанський вплив, бо в основі суперництва лежить престиж могутності (power-prestige) держав на міждержавній арені, а цей престиж могутності може тлумачитися як, головним чином, геополітичне панування. Зовнішня відправна точка Бендікса для внутрішніх державних змін була прийнята і розширена [Skocpol, 1979] в її теорії революцій, ініційованих військовими витратами.

У 1980-х роках мав місце повномасштабний рух за «повернення держави» [Evans, Rueschemeyer and Skocpol, 1985]. На порядку денному було формулювання теорії автономної динаміки держави, котра може, звичайно, взаємодіяти з економічною, культурною та іншими динаміками, але не зводиться до них. Загальна проблема може бути представлена як формулювання динаміки, котра детермінує ріст і занепад держави. Кожен із цих напрямків змін містить у собі підрядні виміри. Держави ростуть інтенсивно (в масштабах своєї внутрішньої організації і здатності до контролю) і екстенсивно (в теорії); вони приходять до стану кризи чи розпадаються різноманітними шляхами (знову організаційний розпад і втрачана спроможності отримання ресурсів, з одного боку, як і скорочення території та дезінтеграція – з іншого). Теорія революції – тема, котра привертає найбільшу увагу. Слід мати на увазі, що революція – це один із сегментів континууму державного розпаду, а розпад, у свою чергу, – це зворотний бік більш загального питання формування держави. В охопленій перспективі те, що ми розглядаємо, – це умови, що рухають державу в різних напрямках цими континуумами.

Тілі [Tilly, 1990] недавно представив огляд висхідних траєкторій формування держави. Ядром держави є військова організація разом з адміністративним апаратом для отримання економічних ресурсів, що підтримують її. Як тільки цей апарат почав існувати, він міг використовуватися також для іншої мети

(включно з економічним регулюванням та інфраструктурою, добробутом і поширенням культури); ця частина державної організації стала відносно великою у більшості випадків тільки зовсім недавно, настроюючись на ядро організації, що обслуговує військову силу. Упродовж великої частини історії державні витрати були пов'язані, передовсім, з утриманням наявних збройних сил плюс з боргами, які дісталися від попередньої війни [Mann, 1986, p. 416-446]. «Військова революція» 1500-1800 років [Parker, 1988] збільшила кількість збройних сил одночасно з вартістю їх оснащення, їх постійним характером і централізацією управління. До цього часу саме військова динаміка рухає з плином часу інтенсивний ріст внутрішньої державної організації.

Тілі [Tilly, 1990] показує, що відмінності у формах державної організації пояснюються умовами, що визначають види ресурсів, котрі держави можуть здобувати, щоби підтримати цю військову експансію. Залежно від того, чи сконцентровані джерела капіталу (головним чином, міські торговельні економіки), чи розкидані економічні ресурси (сільськогосподарська земля) були відносно більш доступні на їхній території, держави рухалися різними траєкторіями організаційного та військового росту. Однією крайністю було найм правителями тимчасового війська у співпраці з капіталістами, що сприяло розподілу влади в міських олігархіях і федераціях, закладаючи структурну основу для республік. Другою крайністю було екстенсивне завоювання земель – шлях росту держав, що управлялися військовими аристократіями. Тілі вважає, що змішана форма, в котрій поєднуються обидві ресурсні бази, була шляхом до централізованої національної держави (nation-state), котра, в кінцевому рахунку, змушувала альтернативні державні структури наслідувати її через її переважаючу здатність до її військової мобілізації та інтенсивності адміністративного контролю. Важливий різновид державної структури виявлений Доунінгом [Downing, 1993], котрий аналізує вплив військової революції на демократію. Колегіальні структури розподілу влади в середньовічних державах розвивалися внаслідок росту централізованого постачання армій; держави, найбільш уразливі до цієї ерозії, ставали автократіями, в той час як держави,

які найбільшою мірою відтермінували впровадження адміністративних структур військової революції, розвинули найбільш сильні парламентсько-представницькі інститути.

Механізми державного розпаду

Схематично структура військових ресурсів стала ключем до внутрішніх форм державної організації. Пов'язування таких ресурсів з геополітичною теорією є петлею зворотного зв'язку між цим двома сферами. Геополітична могутність є частково результатом здобуття внутрішніх ресурсів (через засаду 1); у свою чергу, підйом чи падіння загальної геополітичної позиції (як результат дії всіх п'яти засад) впливає на загальну кількість доступних територіальних ресурсів, а також на швидкість поглинання цих ресурсів у ході військових приготувань і насильницького знищення (див. рис. 2).

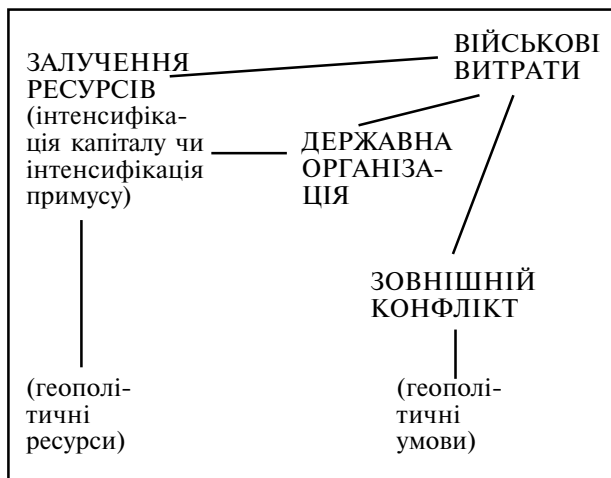

Рис. 2. Модель державного зростання: Тілі

Розглянемо тепер негативну сторону процесу створення держави. В останні десятиліття державно-центровані моделі почали переважати в теорії державного розпаду і революції. Ключем є вразливість держав та їхній правителів до криз добування ресурсів, при чому стосовно до державних витрат. Першочергове формулювання Скочпол [Skochpol, 1979]

могло би бути назване матеріальною економікою держави; держава сама по собі є економічною цілісністю, котра формує самостійний класовий інтерес. Першим представником таких груп інтересів є державний адміністративний клас, чий як економічний, так і владні престижні інтереси, сприяють збільшенню здатності здобування [ресурсів].

Основний клас супротивників – майнова еліта (в аграрних суспільства – землевласницька знать), чий інтереси полягають у відхиленні від здобуття їхніх власних ресурсів. Оскільки ці два класи соціально і політично переплітаються, в умовах державної бюджетної кризи конфлікти розпалюються всередині еліти. Ці конфлікти разом з фінансовим аспектом самої кризи, яка паралізує або відчужує військові сили, досягають вищої точки у повномасштабному розпаді вершини держави. Цей розпад розкриває дорогу революційним силам знизу¹⁰.

Чудова перевірка і теоретичне опрацювання моделі державного розпаду подані в роботі Гольдстоуна [Goldstone, 1991]; у ній вибудовані довгі часові ряди емпіричних значень кількох аспектів напруженого стану держави, які показують, що зведений індекс напружень для кризи відповідає історичним злетам і падінням державної кризи. І у Скочпол, і в Гольдстоуна розпад держави є результатом поєднання а) державного фіскального напруження, б) внутрішнього елітного напруження, котре паралізує уряд, і в) народного повстання. Скочпол наголошує на військовому напруженні як на першочерговому джерелі державної фіскальної та адміністративної кризи; джерела таких військових напружень далі за причинним ланцюгом специфікуються геополітичною теорією. Гольдстоун додає причинні ланцюжки до всіх трьох аспектів державної кризи, фокусуючи увагу на шляхах, через котрі демографічний тиск, опосередкований цінами, інфляцією та податками, впливає на умови а–в. Гольдстоун заперечує проти акцентування Тедою Скочпол на військовій джерела державного фіскального напруження, але ці два причинні ланцюги не виключають взаємно один одного; у його власній моделі ключем до державного розпаду є не демографічний тиск сам по собі, а відносний загальний баланс між державними зобов'язаннями та державними ресурсами (див. рис. 3 і 4)¹¹. У випадках,

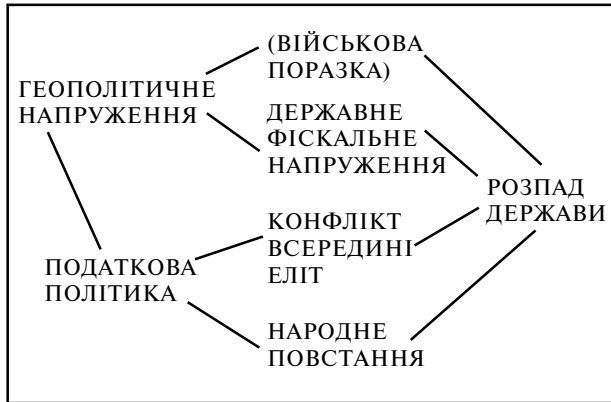

Рис. 3. Модель розпаду держави: Скочпол

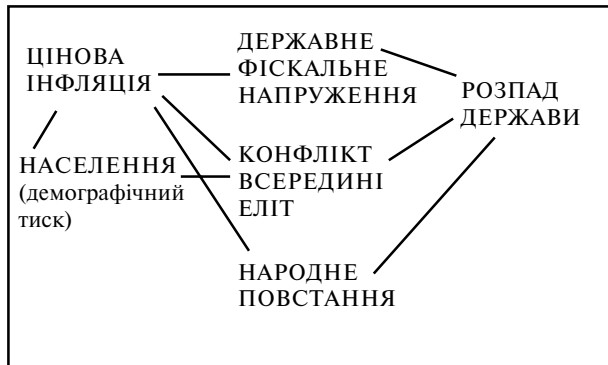

Рис. 4. Модель розпаду держави: Гольдстоун

коли військові видатки і минулий військовий борг складають основну частину державного бюджету, геополітичне напруження повинно породжувати сильні імпульси чи тиск (pressures), які ведуть до державного розпаду, є це чи ні головним джерелом такого тиску. У найбільш крайніх випадках державний розпад впливав безпосередньо з дезінтеграції військового апарату під час війни.

Суперечки з приводу акцентів на окремі ланки причинного зв'язку не повинні затьмарювати накопичені дослідження цієї серії досліджень. У нас є добре свідчення на користь «центральної моделі державного розпаду – фискальне адміністративне напруження, конфлікт (всередині) еліти, народне повстання

плюс набір шляхів до кризових умов у цих факторах. Ріст населення може деколи відігравати дуже велику роль у виникненні кризи; в інших випадках переважно впливають геополітичні умови. У багатьох випадках населення і геополітика взаємодіють» [Collins, 1993, р. 121]. Для користи теорії ми не хотіли би звукувати застосування центральної моделі до історичних періодів, коли ріст населення був головною рушійною силою серед фонових змінних. Прогрес теорії – це саме такий розвиток центральної моделі разом з допоміжними моделями, котрі роблять її можливою до застосування в різноманітних історичних умовах.

Тепер співвідношення між державним розпадом і революційною теорією є зрозумілішим (див. рис. 5). Як показує Гольдстоун, не за всіма випадками державного розпаду наступають революції у специфічному сенсі повномасштабної трансформації правлячої еліти, що супроводжується політичною та економічною перебудовою. Потрібні більш специфічні теорії революції (та інших шляхів наслідків розпаду), якщо нам треба зрозуміти і передбачити ці види наслідків. Треба зазначити, що мій аналіз советського занепаду передбачав [тільки] розпад; він не пропонував теоретичної основи для передбачення того, яким буде наступний режим. Так у 1994 р. (час, коли була написана стаття. – Прим. ред.) залишається невирішеним, чи дійсно колишній Советський Союз переживає революцію у повному сенсі цього терміну.

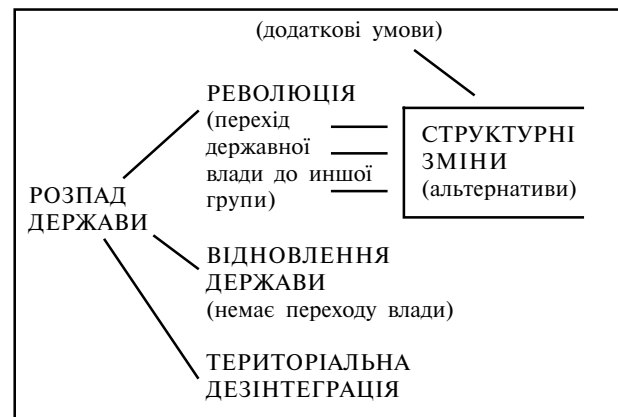

Рис. 5. Розпад держави і революція

*Легітимність як змінна, що визначається
геополітичним престижем могутності*

У моїй особистій версії зв'язку між геополітичними засадами та державним розпадом наголос робиться на механізм легітимності. І це не для того, щоби послабити модель адміністративної кризи за Скопчол — Гольдстоуном через фіскальне напруження, внутрішньоелітний конфлікт і масове інакомислення (dissidence), але щоби додати до них процесуальну динаміку, котра прямо стосується емоційного рівня політичного маневрування. Треба підкреслити, що легітимність не є чимось, що треба розглядати як абстрактну і постійну приналежність політичної системи. На мікро- і мезорівні соціальної взаємодії легітимність прямо пов'язана з солідарністю та лояльністю серед політичних груп, а також ентузіазмом чи покірністю мас; навпаки, де легітимність — це емоційна і пізнавальна умова, котра переважає, коли діячі політичної еліти розділені та нерішучі, тоді як маси переходять від відчуженого незадоволення та нелояльності до опозиційних дій. Законність (legacy) за Вебером запровадила нас тут в оману; так багато уваги було приділено типології традиційної, раціонально-правової та харизматичної легітимності як статичного класифікуючого засобу, що процесуальні аспекти легітимності виявилися знехтуваними.

Легітимність є перемінною на двох рівнях. Існує континуум популярності окремих політичних лідерів. Є переконливі дані — із сучасних опитувань громадської думки та з історичних аналізів ранніх періодів, — що на популярність політичних лідерів найбільше впливають періоди військових конфліктів [Ostrum and Simon, 1985; Norpoth, 1987; Bueno de Mesquite, Siverson and Woller, 1992; Опитування Соціс-Геллап, які цитуються в роботі Hanneman, Collins and Mordt, 1995]. На цьому рівні у нас є дані про зв'язок між престижем військової могутності держави та легітимністю її правителів. Успішні у військовому сенсі правителі, котрим сприяють геополітичні обставини, створюють свою власну легітимність, коли нав'язують свою владу у своїй країні, навіть якщо вони, можливо, починали з насильства як незаконні узурпатори. Переможені у війні лідери, якими б законними вони не були, піддаються зростаючому ризикові бути скинутими. Більше того, геополі-

тичні умови детермінують не тільки ступінь особистої легітимності правителів у цій частині континууму; надзвичайні геополітичні кризи є першочерговою причиною делегітимзації всього інституціонального порядку. Емпірично континуум простягається від того чи іншого ступеня особистої популярності до легітимності чи делегітимності політичної структури. Це справедливо в будь-якому кінці континууму: надзвичайно популярні індивіди (котрих назвали би харизматичними) можуть розповсюджувати ауру емоційної мобілізації до легітимності абсолютно нового виду держави; на нижньому полюсі континууму після вкрай негативних рівнів особистої популярності правителів настає делегітимність всього суспільства¹².

Цей аргумент не зводиться до популярності окремих правителів як такої (хоча така популярність є зручним джерелом доказу зв'язку між легітимністю та геополітикою). Індивіди виявляються втягнутими у більш складні процеси. Коливання престижу могутності держав швидше, ніж інші фактори, викликає зрушення в легітимності правителів. Більше того, геополітично викликана умова державної адміністративної кризи — разом з внутрішньо елітним конфліктом — має тенденцію приводити до швидкої заміни лідерів, що перебувають при владі; якщо це досягає досить високого рівня внутрішніх чвар і хаотичного перевороту, то не тільки окремі лідери втрачають повагу, але й сам інститут лідерства виявляється неефективним. Саме через ці канали макропроцеси геополітики переходять у специфічні події та динаміку персоналій в ситуаціях державної кризи і розпаду.

*Передбачення геополітичною теорією розпаду
Російської імперії*

Розглянемо тепер специфічні фактори, на підставі яких був передбачений Советський колапс і те, як вони реально діяли.

Переважа у розмірах та ресурсах поступово нарушувалася з часів експансії маленької держави Московія 1390-х років; до кінця 1700 років Росія могла виставити найбільші в Європі армії¹³. До середини ХХ ст. ця перевага зникла і навіть зазнала інверсії; Росію та її союзників випередили їхні вороги за загальною кількістю населення у співвідношенні 3,5:1,

а за загальними економічними ресурсами – приблизно 4,6:1. За чисельністю військ ці два блоки були набагато ближчі: супротивники Росії переважали у співвідношенні 1,7:1 щодо діючих військ і тільки 1,1:1 із врахуванням підключення резервів. Таким чином, рівень мобілізації військ Советського блоку щодо населення був у 3,5 рази вищий, ніж рівень мобілізації його противників. Відповідно Советський Союз тратив непропорційно багато на свій військовий бюджет (біля 20% валового національного продукту) на шкоду видаткам на цивільні потреби. Саме до цього напруження звернувся Горбачов на початку свого періоду реформ, з 1985 р. і далі проголошуючи та певною мірою виконуючи плани скорочення збройних сил і конверсії до цивільного виробництва [Becker, 1986, 1987; Bernstein, 1989; Gelman, 1989].

Українна перевага та роздробленість внутрішнього простору працювали на перевагу Росії в період її експансії. Московія з самого початку розширювалася від «тилової стіни» рідкозаселеної північної лісової зони, розповсюджуючись на роздроблені держави центральних російських рівнин та ведучи до дезінтеграції Монгольської імперії. Фрагментація Польщі як внутрішньої держави, що піддавалася атакам з трьох сторін, привела Росію до стійкого переділу Європи, до того часу, поки поразка Німецької центральної держави у Другій світовій війні – іншій війні на декілька фронтів – не посприяла подальшій експансії російського територіального контролю у формі імперської влади над сателітами Східної Європи. Російська експансія у Сибір у 1600-х роках стикалася лише з розрізненими спільнотами; в південній і центральній Азії та на Кавказі до кінця 1800-х років продовжувалася експансія проти дрібних держав, що залишилися після розпаду імперій, заснованих в Анатолії (Туреччині) або Ірані (Персії). Після 1900 р. ці геополітичні умови ставали все більше антагоністичними (контури негативного зворотного зв'язку на рис. 1 тепер почали переважати над позитивними контурами). Експансія на Далекий Схід зіткнула Росію з Японією і привела до поразки у війні 1904-1905 рр. (і внаслідок цього – до невдалої революції всередині країни); із возз'єднанням Китайської держави після 1949 р. відбулося нове зіткнення з Китаєм у 1969 р. (після зіткнень у 1929 і 1945 роках), і на цих

кордонах збереглися великі військові сили. На півдні та на заході були поглинуті колишні буферні зони малих держав, і російські війська були розміщені на передових позиціях, у безпосередньому протистоянні силам блоку НАТО. На поч. 50-х років Російська імперія захищала свої сухопутні кордони довжиною 58 000 кілометрів.

Моє передбачення полягало в тому, що співпадіння криз на кількох кордонах відразу привело б до розповзання імперії. Ця логіка подібна на ту, котру Пероу [Perrow, 1984] визначив як «нормальні випадковості» [«normal accidents»] у складних організаційних системах; у таких структурах місцеві поломки, котрі можна виправити локально, переростають у суспільну кризу, якщо стаються одночасно. Такі події відбуваються на імовірнісній основі, наростаючи з кількістю компонентів. Росія зіткнулася з серією повстань у своїх східноєвропейських сателітах (у 1953, 1956 і 1968 роках), котрі вона придушила з допомогою відданих військ Варшавського пакту. Але здатність забезпечувати лояльність залежить від усвідомлення спільної примусової здатності і, таким чином, підкоряється «пусковому» (tipping) феномену [Schelling, 1962, р. 51-118], коли атмосфера кризи робить санкції за невиконання малоімовірними. Мій прогноз полягав у тому, що взаємодія сприятливого геополітичного розташування з надмірним розширенням і перевагою противників у місцевих ресурсах приведе до поєднання невдач у великих регіонах (таких, як військові інтервенції для підтримки держав-клієнтів, скажімо, Афганістану) і в кінцевому рахунку досягне спускової точки (tipping point)¹⁴.

Фактично склалася патова ситуація і зростаюче внутрішнє роздратування з приводу інтервенції в Афганістан, яка почалася в 1979 р. і привела до виводу советських військ у 1988 р. Військово-експансіоністський режим, котрий переважав аж до смерті Брежнева у 1982 р. та при його наступниках Андропові та Черненкові, був замінений у 1985 р. реформаторською фракцією Горбачова (колишнього протеже Андропова). У Советському Союзі одразу, з 1986 р. й надалі почалися націоналістичні заворушення. У зовнішніх периферійних районах Кавказьких і Центрально-азійських республік (включно з Узбекистаном, по сусідству з яким точилася афганська

партизанська війна) у 1988 і 1989 роках вибухнуло міжетнічне насильство. Тим часом мобілізація дисидентського руху в західній частині [імперії] раптом пройшла не зауваженою. Дисидентство, що базувалося на профспілковій організації, розвинулося в Польщі в 1980 р. і аналогічно з попередньою схемою повстань і поразок у східних сателітах було придушене запровадженням військового стану в кінці того ж року. Однак, у контексті геополітичної кризи, що розгорталася в 1988 р., офіційні особи Балтійських республік Советського Союзу підтримали пропозицію про повну автономію. У Польщі страйки спілки «Солідарність» привели до поступок на користь реформ у 1988 р. та до вільних виборів у 1989 р.; кандидати «Солідарности», котрі перемогли, були запрошені в серпні комуністичним режимом для формування коаліційного уряду. Одночасно в Угорщині розкол всередині правлячої Комуністичної партії трансформував об'єднану автократію у спільне правління в липні 1989 р.

Переміщення етнічного населення через кордони було ініційоване при Горбачові політикою дозволу еміграції євреїв до Ізраїлю; почавшись з невеликої кількості у 1986 р., ця еміграція виросла до 20 000 осіб у 1988 р. і 60 000 у 1989 р. Епоха відкритості послабила стримування етнічних міграцій в цілому Советському блоці. У самій Російській Федерації люди, переселені у сталінські роки, тепер прагнули повернутися на етнічну батьківщину. У 1987р. Угорщина почала надавати притулок етнічним угорцям – біженцям з Румунії, в результаті Румунія тимчасово закрила кордон, а потім знову відкрила під тиском у 1989 р. Того ж року Туреччина закрила свій кордон з Болгарією, щоби затримати приплив 300 000 болгар до Туреччини. Ці процеси надихнули подібний рух східних німців на виїзні візи через Угорщину до Західної Європи наприкінці літа та восени 1989 р. Саме цей рух виявився вихідною точкою, коли чехословацькі кордони під тиском масового заворушення знову були відкриті 1 листопада 1989 р., потім біженців перетворився на відкриту опозицію режимові, котра вчинила атаку на символічний кордон – Берлінську стіну.

За два тижні, 9-24 листопада 1989 р., протидія силам режиму у Східній Німеччині та Чехословаччині

несподівано закінчилася поступками, коли Горбачов відмовився ввести советські війська [як основу] Варшавського пакту, щоби утримати під контролем опозицію, по суті відкинувши використання репресивних сил. Взаємна загроза, на котрій трималася дисципліна у східноєвропейських збройних силах, тепер зникла: за її зникненням швидко, через два місяці, відбулися повстання та перехід влади у цілому Східноєвропейському блоці. Ці події на найбільш віддаленій периферії держав-сателітів пришвидшили дезінтеграцію наступного шару Російської імперії. У березні 1991 р. тлом для планів Горбачова щодо лібералізації Советського Союзу у більш вільну федерацію був вихід з СССР шести республік західної периферії (балтійські республіки плюс Молдавія, Вірменія і Грузія). Слідом за розпадом влади у серпні 1991 р. і невдалої спробі перевороту, вчиненої антигорбачовським угрупованням, увесь Советський Союз формально розпався. Патерном цього процесу, як і передбачалося, були співпадіння криз на багатьох фронтах, які взаємодіяли і пришвидшували проходження через спускову точку до загального розпаду територіальної влади.

Відкрите протистояння (showdown) через масову гонку озброєнь і війни та атмосфера воєнної жорстокості були очевидністю, починаючи з середини ХХ століття. Світова геополітична ситуація радикально спрощувалася упродовж цього століття. Нацистська імперія і коаліція, що їй протистояла, зазначили одну форму до всезагальної конфронтації протилежних блоків; советсько-натівська конфронтація проковтнула і розділила ресурси переможеної сторони. В цьому сенсі гонка ядерних озброєнь з їхньою здатністю до наймасовішого у світовій історії знищення цивільного населення не здається вже такою аномалією. Вона відповідає патернові найвишого рівня військової жорстокості, котра супроводжує вирішальні війни, коли накопичення геополітичних ресурсів досягає точки максимального спрощення і поляризації. Ця частина геополітичної теорії також підтверджувала передбачення про втрату Російської могутності, хоч вона залишає два шляхи: 1) взаємне виснаження ресурсів у гонці озброєнь або 2) відкриту війну¹⁵.

Історичний кінець полягає у тому, що Горбачов як реформатор, незабаром після приходу до влади,

почав в односторонньому порядку скорочувати ядерні озброєння і після зустрічі на найвищому рівні Горбачова з президентом Рейганом у 1987 р. вести перемовини про двосторонні скорочення. З точки зору геополітичного передбачення почалося ресурсне виснаження у вирішальній конфронтації. Ріст видатків на гонку озброєнь різко пришвидшився на початку 1980-х років. Безпосередньою причиною було нарощування озброєнь у Сполучених Штатах при адміністрації Рейгана. З точки зору теорії конфлікту ця ескалація в емоційному тоні конфронтації впливала з серії взаємних погроз між Сполученими Штатами та Советським Союзом з кінця 1940-х років. У якийсь момент взаємна ескалація мала привести в результаті до атомної війни або до виснаження і деескалації. Видатки на ядерні озброєння в поєднанні з іншими військовими затратами Росії викликали ресурсну кризу 1980-х років, котра привела до влади фракцію Горбачова. Горбачов набув свою початкову харизму, втримавши ядерну ескалацію; у період 1986-1988 років він мав величезний престиж завдяки цій політиці, особливо у Західній Європі. Ця популярність Горбачова сприяла поширенню його авторитету як ліберального реформатора, а його закордонні поїздки в інтересах деескалації надихнули східноєвропейських дисидентів.

Тут ми також знаходимо взаємодію декількох процесів. Загроза негайного використання атомної зброї з боку НАТО була політикою, прийнятою, щоби врівноважити загрозу з боку сил Варшавського пакту, які були розташовані близько від центрів Західної Європи; натомість советським оправданням збереження цих сил у Східній Європі було стримування ядерного удару. Водночас присутність сил Варшавського пакту служило для укріплення сателітних режимів. Тому початок ядерного роззброєння потягнув за собою очікування на вивід військ, а це очікування, у свою чергу, підірвало взаємно контролюючі примусові коаліції, котрі конституювали владу сателітних режимів.

Надмірне розширення згубно діяло на російське геополітичне становище у Східній Азії від початку ХХ ст. На заході утримання імперської влади над сателітами після 1945 р. доповнило надмірне розширення в іншому напрямку, як і інтервенція до Аф-

ганістану на центрально-азійському кордоні. Є два аспекти надмірного розширення: а) витрати забезпечення (logistical costs), коли видатки на транспортування поглинають все більшу долю військових ресурсів, і б) ідеологічний або культурний опір, котрий проявляється в етнічній ворожості. Надмірне розширення перевезень і постачання потягло за собою цілий ряд військових зобов'язань на далеких територіях: [охорона] кордону самого Советського Союзу, додаткова спроба перетворення у світову державу, котра досягла вершини у 1980-х роках зі створенням великого флоту авіа- та ракетноносців для портів Тихого океану, Арктики і північної Атлантики, Чорного та Середземного морів, плюс військова допомога, яка транспортувалася союзникам на Кубі, у В'єтнамі, на Близькому Сході та в Африці.

Другий аспект надмірного розширення пов'язаний з тим, що результатом широкомасштабних завоювань є утворення поліетнічних імперій. У цілій низці історичних прикладів [Collins, 1978] етнічна ворожість до іноземного правління мобілізувалася і росла, коли імперія контролювала два чи більше шарів етнічно різних територій за межами етнічного центру своєї країни (heartland – внутрішньої зони відносно етнічної однорідності). У цьому сенсі російське надмірне розширення досягло вкрай небезпечних рівнів після 1945 р. У сателітній зоні Східної Європи советські війська підтримували владу на територіях двох чи трьох етнічних шарів, за межами власне російської землі (Russian Homeland). А в Афганістані та на Кавказі, де російські війська були розмішені проти турецьких та іранських сил, [військова] могутність поширювалася за межі ряду російських етнічних територій. Дисидентство, яке в цих регіонах мобілізувалося як у період 1953-1968 рр., так і зі ще більшим ефектом під час розпаду 1988-1991 рр., черпало енергію в першу чергу з росту етнічної самосвідомості та ворожості до розміщеного в цих місцях російського персоналу.

Далі я розгляну, якою мірою етнічна самосвідомість несла відповідальність за розвал Советського Союзу. Тут я хочу підкреслити, що етнічна ворожість мобілізується по-різному і проявляється передовсім і найбільш інтенсивно в регіонах, котрі геополітично вразливі з точки зору відокремлення. Зовнішній

шар Російської імперії – держави-сателіти – був слабше організаційно інтегрований; там залишалися національні урядові структури разом з пануванням місцевої мови. Рухи, мобілізовані, щоби отримати вигоду з російської геополітичної слабкості, підірвали місцеву комуністичну владу, орієнтовану на союз із Росією; як наслідок, відділення сателітів вело до революцій проти режимів. Всередині самого Советського Союзу рухи, котрі вели до формального розпаду, мобілізувалися ще легше, тому що союзні республіки були вже організовані як номінально суверенні етнічні групи [Waller, 1992]. Ця організація була наслідком того, що Російська імперія та її спадкоємці Советський Союз в результаті завоювань були поліетнічними державами. Чисельні етнічні групи входили у цю структуру упродовж фаз як її росту, так і занепаду; таким чином, етнічний фактор не може розглядатися як першочергова причина розпаду Советського Союзу, радше він є організаційним посередником (medium), через котрий відбувається дія геополітичного надмірного розширення.

Державний розпад та пришвидшена криза легітимності розгорталися відповідно до геополітичної теорії. Накопичення геополітичної напруги привело Советський Союз в середині 1980-х років до точки *державної фінансової кризи*. Політичний розпад спочатку проявився у *внутрішньому конфлікті*. Владний престиж військово-експансіоністської фракції впав у зв'язку з розгромом в Афганістані і невдалою спробою триматися на рівні США за озброєнням. Реформаторська фракція Горбачова прийшла до влади і вступила в конфлікт з фракцією, що базувалася на советському військово-промисловому комплексі. Цей розрив структурно аналогічний з фракціонуванням еліти, описаним у моделі Скочпол–Гольдстоуна: фракція, зацікавлена у фінансовому здоров'ї держави (чистий інтерес державного класу) проти фракції «аристократів», чия матеріальна власність захищається державою, і хто перекладає тягар отримання [ресурсів] на інші класи. Горбачов спробував скоротити субсидії для військово-промислового сектора, який до цього часу був найсильнішою частиною советської економіки. Результат був рівнозначний аристократичному «податковому повстанню»: військово-промисловий сектор саботував економічні реформи

в напрямку конверсії до цивільної економіки. І як наступний результат, період реформ став періодом посилення економічної кризи. Горбачов опинився у важкому становищі на слизькому схилі реформи в умовах початку розпаду, подібному до становища кабінету міністрів Некера у Франції в 1780-х роках. Геополітична, економічна і політична ситуації погіршувалися та поглиблювали одну одну. Реформаторська фракція Горбачова була нездатна зібрати ресурси, щоби підтримати свою власну владу. Врешті внутрішньо елітний конфлікт, який продовжувався і досяг кульмінації у спробі перевороту, здійсненого військово-промисловою фракцією у 1991 р., зруйнував державну владу і відкрив шлях революції у формі, аналогічній до аристократичного заколоту, котрий пришвидшив падіння французької монархії в 1789 р.¹⁶

Третій компонент моделі державного розпаду – це мобілізація опозиційних класових сил знизу (*народне повстання*). Найбільше варіацій у загальній теорії є на цьому рівні. Замість селянських повстань у випадку, коли модель застосовується до аграрно-капіталістичних суспільств, ми знаходимо групи дисидентів, які від початку концентрувалися в номінально етнічних організаціях у периферійних республіках та об'єдналися у розпал заворушень населення в головних міських центрах [Bessinger, 1990; Sedaitis and Butterfield, 1991; Roeder, 1991]. Тут знову відбулося накопичення та пришвидшення умов розпаду, мобілізація дисидентського руху.

Фракція Горбачова в її спробах забезпечити собі підтримку у внутрішньому елітному конфлікті проти військово-промислової фракції провела ряд актів політичної лібералізації. Її ранні маневри мали за мету підірвати владу чиновників Брежнєвської епохи шляхом нападок на державну бюрократію та на саму Компартію через заклики до самоуправління та пришвидшеного економічного розвитку. Ідея перебудови («перестройки») оприлюднена у квітні 1986 р., може бути інтерпретована як спроба розширити основу підтримки Горбачова для переорієнтації державної діяльності з військової мобілізації на економічний розвиток. У 1986 і 1987 роках політичні дисиденти були звільнені з тюрем або повернуті з внутрішнього заслання; були скликані народні з'їзди, щоби підірвати існуючу організацію Комуніс-

тичної партії. Серія виборчих реформ, які почалися у 1988 р., привела до [росту] відкритості в союзних республіках, кульмінацією чого став перший З'їзд справді обраних народних депутатів ССРСР у 1989 р. Ріст цих альтернативних структур — те, що Троцький у своїй теорії революції називав «подвійним суверенітетом», — забезпечив організаційну основу, яка могла поставити під сумнів легітимність усього інституціонального порядку. Від самого початку масова мобілізація, натхненником якої був Горбачов, служила тому, щоби перетворити його в харизматичну фігуру — оратора серед захоплених натовпів, — зміщуючи легітимність саме на нього. Але особиста легітимність є двостороннім мечем, — особливо в ситуації нестійкості ресурсних основ. З поглибленням структурної кризи і поразкою Горбачова у внутрішньо елітному конфлікті він був несподівано делегітимізований; у свою чергу, його особисте падіння делегітимізувало весь режим.

Проблема передбачення в соціології

Що слід розуміти під обґрунтованим передбаченням?

Чи можуть бути зроблені успішні історичні передбачення? Безумовно, можуть. Але існує різниця між соціологічним передбаченням і здогадом або бажанням, прийнятим за дійсність. Обґрунтування передбачення вимагає двох речей. По-перше, потрібна теорія, яка подає умови, при котрих різноманітні речі стаються чи не стаються (тобто модель, вершиною якої є твердження типу «якщо — то»). Це теорія більш строгого взірця, ніж те, що переважно соціологи розуміють під цим терміном. Це не категорійна схема, не метатеорія і навіть не модель процесу, котрій бракує послідовностей типу «якщо — то», які піддаються спостереженню. По-друге, необхідна також емпірична інформація про вихідні точки — початкові умови у твердженні «якщо — то». Моє передбачення советського колапсу базується як на засадах геополітичної теорії, так і на емпіричних даних про стан Советського Союзу та його противників у 1970-х роках.

Значна частина плутанини в суперечці про те, чи можливе передбачення, відбувається через невміння розрізнити ці два компоненти. При відсутності теорії передбачення є просто емпірична екстраполяція. Це

не дає великої можливості до передбачення, якщо екстраполяція короткочасна, коли все, що робиться, — це поширення процесу, який вже йде, без знання того, що змушує його змінити напрям. Довготермінова емпірична екстраполяція може бути відверто помилковою. Значна частина передбачень, які роблять соціологи, — саме такого гатунку. Наприклад, ми чуємо твердження, що до середини XXI ст. більше половини американських дітей будуть дітьми представників меншин. При відсутності теорії про те, що визначає етнічну самосвідомість, передбачення цього гатунку сумнівні, бо вони припускають, що не буде ні етнічної асиміляції, ні змін в соціальних категоріях етнічності. Найбільшим провалом у соціологічному передбаченні була помилка демографів, котрі у 1940 р., не маючи жодної теорії, в яку би входив бум дітонародження, екстраполювали тенденції та робили демографічні прогнози, похибка котрих досягла 100 млн. осіб.

Теоретичні засади плюс емпіричні дані необхідні для передбачення, до якого ми можемо мати певну довіру, передбачення, котре є чимось більшим, ніж здогадка. Це передбачає, що теорія також мусить бути обґрунтована. Обґрунтованість макросоціологічної теорії ніколи не належить до типу «все або нічого»; при розгляді складних процесуальних моделей зі зворотними зв'язками між внутрішніми процесами і зовнішніми відносинами серед таких одиниць, як держава, ніколи немає простого та чіткого статистичного прийняття чи неприйняття всієї моделі повністю. Це не означає, що окремі компоненти моделі не можуть бути сфальсифіковані, але опір фальсифікації в покроковому аналізі не є головним способом побудови правдоподібної макродинамічної моделі. Успіх мого передбачення стосовно Російської імперії підвищує нашу оцінку обґрунтованості моделі, але якщо би теорія не мала іншої основи, ніж цей випадок, то наше довір'я до подальшого її застосування залишалось би радше гіпотетичним. Повна узгодженість усіх джерел даних є центральною для наших висновків про обґрунтованість, і ця узгодженість проявляється тією мірою, якою теоретичні положення, що сумують різні випадки, можуть бути приведені до логічної відповідності один з одним. Узгодженість геополітичної теорії, військово-

ресурсної теорії створення держави та теорії державного розпаду є джерелом взаємної обґрунтованості для них усіх. У попередньому огляді цих моделей я посилався на ряд досліджень, частина котрих була проведена після того, як я запропонував у 1980 р. геополітичне передбачення советського колапсу. Дослідження і розвиток теорії в цьому напрямі продовжується і в даний час. Для обґрунтування всієї моделі та у зв'язку з цим для демонстрації, що передбачення було зроблене швидше на систематичній основі, ніж ad hoc, час, коли таке дослідження проводилося, неважливий. У цьому сенсі поступальний розвиток макрополітичної теорії продовжує підвищувати (або, припустімо, може підірвати) обґрунтованість даного геополітичного передбачення.

З цієї точки зору давайте розглянемо деякі з інших передбачень і постфактуальних пояснень колапсу Советської імперії¹⁷.

Етнічне повстання. Найістотніше передбачення, відоме мені у 1980 р., було зроблене д'Анкос [d'Encausse, 1979]. Воно базувалося на емпіричній екстраполяції. Д'Анкос прорахував демографічні тенденції для росіян та інших народів Советського Союзу і прийшла до висновку, що імперія розпадеться у ХХІ ст., коли неросійські національності будуть становити більшість. Чи було це вірогідною основою для передбачення? Чи можемо ми вивести певну теоретичну засаду із застосування д'Анкос етнічних демографічних тенденцій? Передбачення д'Анкос передбачає, що сам розмір етнічних груп детермінує їхню відносну політичну силу і, імпліцитно, поліетнічні держави мають тенденцію до заворушень і дезінтеграції. Чого бракує — то це більш широкої теорії умов, при яких етнічні групи асимілюються, залишаються відмінними від інших або дробляться на ще дрібніші підгрупи. Але тенденції змін етнічних кордонів дуже варіантні, і здається, що головна детермінанта — геополітична [Collins and Waller, 1994]. Іншими словами, коли центральна держава (core state) геополітично сильна, престиж її домінантної етнічної групи високий, і це стає стимулом для етнічної асиміляції; коли ж геополітична дезінтеграція вже почалася, мобілізуються етнічні сепаратистські рухи як провідники процесу децентралізації влади. Звідси висновок, що при відсутності комплексу гео-

політичних умов передбачення відносної чисельності етнічного населення не було б обґрунтованим передбаченням советського колапсу¹⁸.

Дуже важливо не піднімати ці проблеми просто для визначення того, кому належить довіряти щодо передбачень. Передбачення — це не окрема спроба вибору вдалих співпадінь із серії промахів; воно корисне тільки тоді, коли ми знаємо, що у нас є надійний інструмент, знаряддя, котре ми можемо використати неодноразово і в різних умовах. Наприклад, це ключове питання для ситуації у Східній Європі та Центральній Азії у 1990-х роках і, без сумніву, у ХХІ ст. — чи приводить тільки сама чисельність етнічного населення до дезінтеграції держави, чи загальні геополітичні умови визначають напрямок етнічної асиміляції або дисиміляції. Тільки на підставі хорошої загальної теорії ми можемо запропонувати передбачення-прозоріння (predictive insight)¹⁹.

З огляду на те, давайте розглянемо заяви, зроблені post factum, після революцій 1989-1990 років і особливо після літа 1991 р. Більшість цих теорій належать до двох категорій:

- а) репресивні режими, такі як советський, були приречені на повалення своїми народами, і
- б) централізована (і a fortiori головним чином соціалістична) організація економіки неминуче програвала у змаганні з більш високою продуктивністю вільного ринкового капіталізму.

Залишимо осторонь той факт, що фактично до кінця 1980-х років більшість соціальних дослідників розглядали советські соціалістичні режими як стійкі (permanent). Чи задовільні ці дві популярні ретроспективи в якості теорій?

Повалення репресивних режимів. Теорія (а) явно неправильна. Це — бойовий клич радості в момент, коли скидають монументи. Але репресивний характер держави був слабкою підставою для передбачення її вразливості до народної революції при відсутності ознак державної кризи у верхах та умов для ресурсної мобілізації знизу (див. докази, на котрі посилається Тілі [Tilli, 1978] та Скочпол [Skocpol, 1979]).

Капіталізм проти соціалізму. Теорія (б) повинна змусити нас насторожитися, оскільки вона, очевидно, є формою ідеологічної зловтіхи, Однак, у певною мірою вона лише правдоподібна, навіть для геополі-

тичної теорії, оскільки, якби вона була б правильна, то мала б сильний вплив на відносні рівні ресурсів, які живлять військову могутність різних держав (тобто було би ненакопичувальним аспектом засади 1). Щоби уникнути застосування теорії *post hoc* до обраного випадку, ми повинні розглянути, які загальні засади прийнятні. Одна з них полягає в тому, що економічна продуктивність у сфері споживчих товарів є першочерговою детермінантою політичних революцій. Як порівняльно-історичне узагальнення це твердження просто неправильне.

Друга слабкість полягає у тому, що теорія переваги капіталістичного виробництва над соціалістичним не ясна стосовно до часу. Її застосування *ad hoc* до періоду советського спаду 1980-х років дуже вузьке; у більш ранній період (упродовж 1950-х і 1960-х рр., приблизно до 1975 р.) советські соціалістичні економіки переживали більший ріст, ніж більшість їх капіталістичних суперників [Kennedy, 1987, p. 429-431; 490-496]. У праці [Szelenyi і Szelenyi, 1994] на цій підставі стверджується, що соціалістичні економіки, можливо, були тільки в середній частині циклічної фази спаду в 1980-х рр. і що політичний занепад був викликаний факторами, котрі є випадковими з точки зору економічно обгрунтованої теорії. Навряд чи з цього аргументу можна зробити будь-який висновок, оскільки нема добре розвинутої підстави теорії довготермінових патернів зміни соціалістичної економіки. На жаль, це ж треба сказати також про довготермінові патерни капіталістичних економік. Існує достатньо даних про наявність циклічних процесів і криз, але нема загальних засад визначення того, коли і чому капіталістичні економіки можуть опинитися в циклічній кризі під час росту соціалістичних економік (як в 1930-х роках) або коли та чому може існувати зворотна ситуація (наприклад, випадок у 1980-х роках). У майбутньому соціальна наука може поглибити своє розуміння предмету і свою здатність до передбачення, розглядаючи такі макроекономічні патерни. Але баланс даних та узгодженість теоретичного розвитку припускають, що, навіть коли ми будемо ліпше розуміти економічні цикли, це не доведе, що вони є незалежними детермінантами державної експансії або державного розпаду; у ліпшому випадку вони наведуть додаткові

причинні контури, що входять у центральну модель отримання державою ресурсів та існуючих у ній напруження.

У нашому розпорядженні є також критичне емпіричне порівняння, яке дозволяє нам співставити відносні чесноти геополітичної теорії та теорії переваги капіталістичної продуктивності: тимчасові патерни державної могутності Советського Союзу і Китаю. Ці дані свідчать проти моделі державного колапсу, заснованої на капіталістичній перевазі. Лі [Li, 1993] показує, що всі труднощі китайських комуністичних сил у ХХ ст. випливають із геополітичної теорії, і передбачає на основі відносних геополітичних переваг Китаю на межі ХХІ ст., що не варто очікувати тут внутрішньої революції. Іншими словами, соціалізм сам по собі не пояснює зміни державної слабкості або сили, тоді як вони пояснюються геополітичними умовами²⁰.

Сказане не впливає із заперечення економічної слабкості соціалізму, але чи можливо термінами загальної теорії вивести з цього факту адекватне пояснення советського розпаду? Існує добре розвинута основа аналізу неефективності централізованої планової економіки державних підприємств [Kornai, 1992]. Більше того, як показує Вальдер [Walder, 1994], Ні та Лайн [Nee and Lian, 1994], спроба реформувати таку систему через запровадження ринкових структур послаблює і розщеплює правлячу еліту, підриваючи структуру спонукальних мотивів у чиновників, знижуючи їх залежність від центрального ієрархічного контролю та заохочуючи опортуністичне прагнення до особистої економічної вигоди. Однак, ці процеси не можуть служити основним поясненням колапсу комуністичного режиму; ринкові реформи, не ефективні у Советському Союзі, були допоміжними для комуністичного правління у Східній Європі, і найбільш активними у Китаї 1980-х років, де держава була найсильнішою. Випадки Угорщини і Польщі, де були проведені досить глибокі ринкові реформи, ілюструють змішання цих двох видів процесів. Ринкова реформа породила внутрішню потребу політичних змін, однак це привело до повномасштабної революції тільки в контексті геополітичної кризи Советського Союзу, котрий втратив контроль над владою.

Вальдер, Ні та Лайн вважають цілком справедливим міркування, що ринкова реформа врешті підірве соціалізм у Китаї. Не йдеться ні про державний розпад, ні про демократичну революцію. Оскільки економічний ріст за рахунок ринкової економіки буде й надалі підсилювати геополітичні позиції Китаю, слід очікувати, що держава стане сильною, навіть якщо б вона еволюціонувала до якоїсь іншої форми політичної економіки, що відрізняється від чистого соціалізму²¹.

Особистість. Інший фактор, ретроспективно використаний для пояснення занепаду советської системи, – це вплив окремих особистостей. Основний аргумент при цьому є антитеоретичним: такі унікальні фігури, як Горбачов, поява яких не передбачувана, можуть створити ключові, поворотні моменти у світовій історії. Однак, це легко спростувати. Такі всесвітньо-історичні особистості не з'являються випадково, вони стають значимими, якщо структурно перебувають у такій позиції, де їх дії мають виключно важливі наслідки. Такі позиції існують тільки при наявності високо централізованих структур влади та при умові, що владні коаліції до цього моменту роздроблені та постійно змінюються. Тобто, умови для появи соціально значимих особистостей сформовані в теорії державного розпаду та споріднених з нею теоріях формування держави і мобілізації соціальних рухів. З соціологічної точки зору йдеться про ріст і падіння індивідуальної харизми.

Реформаторський рух Горбачова дає особливо яскравий приклад того, як харизма залежить від навколишньої соціальної динаміки. Горбачов був невідомою фігурою, зв'язаною через Андропова з советськими органами безпеки, поки у 1980 р. він не очолив Комуністичну партію. Саме тоді, коли він, у відповідь на структурну кризу, взяв курс на реформи, Горбачов став харизматичною фігурою; ми можемо прослідкувати за цим новим громадським діячем на масових зборах і в поїздах, де він був оточений емоціями і зробився емблемою ліберальних і миролюбних надій²². Цей ореол харизми почав руйнуватися, коли натоппи, котрі він мобілізував, пішли далі за нього, і примусова влада його режиму була підірвана, залишивши його представником ослабленого державного керівництва. Великі особистості піднімаються і па-

дають. Більш загальний соціологічний урок – приділяти увагу умовам, при яких можна очікувати на з'яву таких особистостей.

Ідеологія. На советський колапс деколи посиляються як на приклад домінуючої ролі ідеології. Падіння в різних випадках приписують неприборканим ідеям етнічного націоналізму, свободи або капіталістичного ринку (особливо його споживацької етиці). Нема причини сумніватися в існуванні цих систем вірувань. Але питання полягає в наступному: «Чи визначали вони советські переміни?» і «Чи забезпечує ідеологія основу для передбачень взагалі, або ж для висновку про те, що передбачення неможливе?»

У випадку з етнічними ідеологіями структурні умови для такого типу мобілізації були розглянуті вище. Етнічний націоналізм потенційно існує завжди, він поперемінно схиляється у напрямку асиміляції до більших національних одиниць (пануюча тенденція в останні століття; див. [Tilly, 1993, p. 246-247]) або до місцевого сепаратизму. Висновок, що автономна сила етнічної ідеології сама визначає, яким шляхом піде, буде тавтологією. Те ж можна сказати про ідеологічні гасла капіталізму. Прокапіталістична ідеологія не мала єдиного гасла навіть при зміні десятиліть ХХ ст., коли було кілька різних перепадів популярності про- та антикомуністичних ідеологій. Коли і де відбуваються ці зміни, не було систематично проаналізовано. Якщо ми зводимо тезу капіталістичної ідеології до поширення західних споживацьких установок, то вражає, що сучасна ідеологія західних інтелектуалів та масової культури – це зовсім не розхвалювання споживацтва, але постмодерністична атака на нього. Таким чином, антисоціалістична ідеологія дисидентів не співпадала з поглядами тих, котрі вважалися провідниками такої ідеології на Заході.

Більш теоретичний підхід до ролі ідеології в державних розпадах і революціях виявляється в накопиченій масі досліджень, котрі послужили джерелом даної праці. Ідеології, що асоціюються з напрямками революції, досить різноманітні, і теоретичне пояснення в них розвинуто недостатньо. Гольдстоун [Goldstone, 1992, pp. 416-448], подібно до Скочпол, стверджує, що ідеологія не є суттєвою частиною пояснення державних розпадів. (Іншими словами,

ідеологія — це найближча, але не основна ланка причинного ланцюга; вона починає діяти тільки тоді, коли внутрішньоелітний конфлікт і державна фінансова криза вже досягли значного рівня. Порівняйте формулювання Моедла [Moaddel, 1992]). Для Гольдстоуна ідеологія більш точно передбачає те, що настане після розпаду. Тим не менше, нам бракує систематичної теорії про те, яка ідеологія з'явиться в різних випадках. Є достатні свідчення, що ідеологічні рухи «крокують назад у майбутнє». Наприклад, головний спалах класового конфлікту на початку промислової революції в Англії відбувся під впливом реакційної ідеології робітників, що намагалися повернути час назад, до ремісничого виробництва, але змогли тільки закласти основи для регулювання фабричного виробництва [Calhoun, 1982].

Моє передбачення про [колапс] советської системи включало теоретичний доказ того, що ідеологія слідує за геополітикою. Стосовно тих частин Советського Союзу, котрі потрапили в геополітичну орбіту найближчих ісламських держав, я передбачив, що поширення ісламу буде рушієм (vehicle) повстання. Престиж ідеології піднімається і падає з державною могутністю її найбільш явних прибічників; таким чином, успіх Іранської революції під гаслами ісламського фундаменталізму привів до швидкого підйому ісламського фундаменталізму на сусідніх територіях, включно з Афганістаном. Я вважав, що для основної частини Советського Союзу державний розпад і зміна режиму повністю могли би відбутися під впливом ідеології якогось дисидентського руху в комунізмі. Так воно і здавалося спочатку (горбачовський реформаторський комунізм), але я не передбачав, що процес розпаду швидко поверне в капіталістичному напрямку. Тут мені належало би використати загальний принцип, згідно з яким ідеології, як і правителі, делегітимізуються з падінням владного престижу режимів, які є їх носіями. Так само, як поразка у I Світовій війні підірвала ідеологічний престиж капіталістичних реформаторів, що очолили російський уряд, і підготувала ґрунт для відходу до антикапіталістичної ідеології, геополітично обґрунтована поразка Советського Союзу (і наступне падіння владного престижу комуністів — прибічників реформ Горбачова) ви-

кликала відхід до антикомуністичної та прокапіталістичної ідеології²³.

Таким чином, при розпаді держави нібито існує тенденція зміщення від однієї суперницької ідеології до іншої. Оскільки ідеології зазвичай не зводяться до пари альтернатив, ця засада є далеко не всезагальною. Слід глибше проаналізувати умови, котрі породжують різні ідеології та висувають ту чи іншу з них на перший план²⁴. Без сумніву, ідеологія може бути інкорпорована в загальну теорію передбачень державних розпадів, але замість того, щоби представляти її як якусь самостійну, неблаганну рушійну силу, нам треба встановити умови для появи її різновидів та їх місце у причинному ланцюгу.

У результаті, розглянуті тут конкуруючі пояснення советського розпаду, виявилися поясненнями ad hoc. Вони не спираються на загальні засади, сумісні з поясненням широкого кола явищ. Натомість, геополітична теорія базується на порівняльних даних, отриманих з більш широкої сфери. Геополітична теорія державної зміни ще далека від досконалості та ще не пройшла емпіричної перевірки. Тим не менше, вона дає більш або менш точні передбачення і пояснення. Вона добре стикується з головними напрямками теорії та досліджень розвитку держави, державних занепадів і революцій. Деталі того, як дійсно відбувся советський розпад, узгоджуються з процесами, очікуваними на підставі цих моделей. Доречно зробити висновок, що геополітична теорія — це наріжний камінь, на котрому може будуватися подальша робота з вивчення передбачень (див. Додаток).

Наскільки точні передбачення. Сучасна геополітична теорія не є точною. Історичні атласи показують, що умови, які детермінували геополітичні вигідні та несприятливі характеристики, змінюються досить повільно, протягом століть [Collins, 1978]. Оскільки держава контролює військову силу на своїй території, відносний розподіл такого роду ресурсів виявляється в суттєво коротші періоди воєн та пов'язаних з ними гострих ресурсних напружень; головні війни в основному продовжуються від двох до п'яти років, рідко — понад десять. Це дає нам два різні часові порядки: довготривале, повільне, латентне нарощування чи скорочення ресурсів, яке переривається періодами воєн, коли такі зрушення проявляються

у відкритих змінах територіальної могутності. Умови, котрі визначають, коли війни розгораються або, відповідно, коли війни завершуються, містять велику кількість інших факторів²⁵. Ці фактори, очевидно, випадково врівноважують один одного на довгому відрізку часу, однак, тривалі зміни у розподілі ресурсів врешті приводять або до експансії, або до [територіального] зменшення держави. Коли ми використовуємо геополітичну теорію для актуальних передбачень, залишається певна властива їй неточність. З допомогою історичних атласів я підрахував, що геополітичні ресурси дають передбачувальну точність до 30–50 років; у рамках таких періодів неможливо довідатися (лише із геополітичних даних), коли відбудуться найбільш гострі та значні військово-обґрунтовані кризи. У 1980 р. я передбачив, що Советський Союз розпадеться упродовж наступних 30–50 років. Чесно кажучи, я був здивований, що це сталося так швидко, але, без сумніву, у часових рамках мого передбачення²⁶.

Через фактори цієї проміжної ланки або мезорівня причинності – скажімо, завжди можуть бути створені дипломатичні союзи, котрі нейтралізують будь-яку окрему силу чи слабкість, – деколи стверджувалося у набагато ширшому сенсі, що геополітичні ресурси за своєю сутністю не здатні передбачати змін державної могутності. Ман [Mann, 1989] заперечував формулювання геополітичної теорії, що належала Кенеді [Kennedy, 1978], говорячи, що будь-яка модель є необґрунтованою, оскільки дипломатичні союзи не передбачувані. Але хіба насправді дипломатія є царством вільних виборів? Наразі ще не було систематичного протистояння між літературою з дипломатії та літературою з геополітичної теорії, але слід гадати, що дипломатія йде слідом за геополітикою. Я пропоную дві гіпотези:

Гіпотеза 1. *Геополітично сильні держави нав'язують союзи слабшим державам, що безпосередньо межують із зоною їхньої військової експансії; навпаки, слабкі держави шукають захисту з боку сусідніх сильних держав або поступаються нав'язаним з ними союзам.*

Гіпотеза 2. *Там, де досягається баланс сил (тобто в зонах, де багато держав посягають на кордони одна одної), держави створюють альянси за принципом «ворог мого ворога – мій друг». Ці альянси ведуть до гео-*

політичного патерну шахової дошки і роздробленості внутрішнього регіону, яка передбачена геополітичною засадою 3. Ці центральні чи внутрішні регіони існують доти, доки окраїнні держави є слабкими; коли ресурси могутності комюлятивно нарощуються у протилежних кінцях центрального регіону, альянси мають тенденцію перетворюватися на біполярні блоки, де умови диктують більші держави. Історичні приклади, починаючи від римської експансії до советського та американського альянсів ХХ ст., вселяють думку, що (зовсім не всупереч геополітичним засадам) дипломатія – це геополітика, що провадиться іншими засобами.

Існує і третій порядок часу – набагато коротший з поміж наведених вище. Це час громадського руху. Його серцевиною є два або три дні, упродовж яких влада в державі ніби підвішена і балансує, мобілізуються натовпи на вулицях і хвилі ентузіазму чи страху створюють масивні соціальні мережі, зокрема військові, які примикають то до одного, то до другого центру влади. Навколо цього мікрофокуса часу, коли дійсно здійснюється перехід державної влади, – революційних днів народної слави – існує напівтемрява напівінтенсивної мобілізації, яка продовжується кілька тижнів. Цей період може розтягнутися на місяці, якщо ентузіазм руху пошириться на ряд центрів державної влади, таких як столиці Східної Європи восени чи взимку 1980–1990 рр. або республіки Советського Союзу, починаючи з 1990 р. і далі²⁷.

Цей мікрофокус часу мобілізації настільки емоційно інтенсивний і настільки здатний створювати символи, що він має тенденцію затьмарювати два інші порядки тимчасових процесів (десятилітні чи столітні зрушення стосовно державних ресурсів та кілька років військового напруження), котрі роблять його можливим. Влітку 1991 р. типовим журналістським кліше було дивуватися тому, що советський режим зміг так швидко змінитися. Однак, з точки зору соціології було б дивно, якби зміни в державному управлінні не відбулися швидко. Ядром держави (монополії організованої військової сили) є коаліція сил примусу, учасники котрої дисциплінують один одного з допомогою погроз. Коли така коаліція розколюється і замінюється іншою, вона повинна швидко пройти через певний спусковий момент, бо для кожного її

учасника надзвичайно небезпечно залишитися за межами переможної коаліції. Ці спускові точки породжують крайні, дуже заразливі емоції і створюють відчуття, що все коливається на терезах, що це момент свободи і вибору. Саме це породжує поширене уявлення, що революції безпричинні і непередбачувані.

Тим не менше, проходження через такі спускові моменти структуроване двома першими порядками часових процесів, про котрі я говорив. Коли саме ця спускова точка буде пройдена – важко передбачити, в будь-якому випадку з більш «макро» точки зору, але [цілком] можна передбачити, що такі спускові точки будуть всередині більшого проміжку часу, коли макропорядки причинності перейдуть певний поріг.

Вкладені рівні передбачення від макро- до мікрорівня. Те, що я тут розглядав, є проблемою макро/мікро. Питання про різні порядки причинної та передбачувальної точності добре підкреслює характер стосунків між макро- і мікрорівнем. Нас цікавить континуум, а не дихотомія. Крайня область макрорівня містить ті патерни причинного зв'язку, котрі є відносно найбільшими в часі і просторі, натомість крайня область мікрорівня містить патерни соціальної організації, котрі можуть розпізнаватися у відповідно менших зрізах часу і простору. Таким чином, співвідношення між більш «макро» і більш «мікро» – це один із вкладених рівнів (див. рис. 6). Геополітичний макрорівень – це причинні патерни, котрі охоплюють періоди від десятиліть до століть, а також різні ступені зв'язаності соціальних організацій у різних регіонах. Його передбачувальні узагальнення можуть у ліпшому випадку вилитися у твердження про напрямок змін в геополітичних перевагах і недоліках, а також вказувати на зрушення, котрі відбуваються десь у межах 30-50 років.

Вкладеними в такі часові періоди є помірно великомасштабні процеси, такі як війни і державні розпади. (Враховуючи неточність нашого словника для інших випадків, ми могли б розглядати їх як нижнє «макро» або верхнє «мезо»; в ланцюгах відносин, котрі можуть розвертатися упродовж кількох років, вони зв'язують тисячі або мільйони діючих осіб, які не бачать один одного). Проблема неточності передбачення на цьому верхньому мезорівні

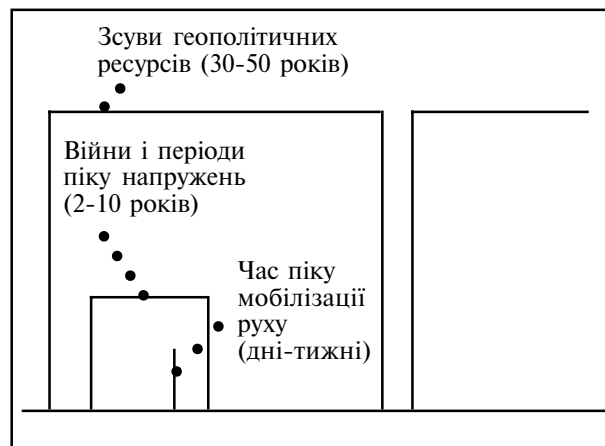

Рис. 6. Вкладені макро- і мікрорівні передбачуваності розпаду держави

стосується насамперед ініціювання конфлікту або розпаду, котре може бути за своєю суттю випадковим настільки, наскільки воно залежить від поєднання великої кількості дрібніших криз, як у «нормальних випадковостях» за Пероу [Perrow, 1984]. Однак, як тільки процес розпаду починає реалізовуватися, він демонструє значну частку теоретичного порядку в тому сенсі, що універсально проявляються абстрактні риси розповзання примусових коаліцій та їх заміни іншими. Згадаймо, однак, що успішне передбачення вимагає поєднання обґрунтованої теорії плюс емпіричного знання релевантних стартових точок; передбачення часто неможливо зробити в розпал розгортання подій ще й тому, що інформація про ці емпіричні умови недоступна.

Звужуючи фокус ще більше, ми досягаємо нижнього мезорівня часу мобілізації руху та вкладених у нього бурхливих часів апогею колективної поведінки²⁸. Імпліцитно ці події нижнього мезорівня вибрані з більш широкого кола подібних часових періодів, у котрих переважає заведений порядок і явно не стається нічого такого, що заслуговувало би на аналіз. І знову основна неточність передбачення пов'язана, головним чином, з визначенням часу, коли активність одного чи іншого виду виникає в даному регіоні. У співповіді Курана [Kurana, 1995] на згаданому

уже симпозиумі подається досить вагома причина, чому точне визначення часу цих спускових точок не може бути передбачене самими учасниками подій. Цією причиною є теорія непередбачуваності на третьому рівні вкладеного макро-мікро-континууму точки виникнення опозиційних соціальних рухів. Омана стосовно надання переваг, котрі є нормальною умовою для суб'єктів всередині навзаєм примусової коаліції, може сама розв'язатися тільки в особливих випадках (котрі врешті виводяться із вкладеного макрорівня процесів на рівень державного розпаду). Однак, як тільки спускова точка пройдена, динаміка соціального руху та пікові періоди колективної поведінки дотримуються сильно структурованих патернів. Натовпи, навіть в апогеї емоційного ентузіазму, не поведуться хаотично, а демонструють значну соціальну координацію аж до рівня справжніх мікропатернів [поведінки] [McPhail, 1991, p. 158-184]. Такі спускові точки можуть бути також охарактеризовані як перехід через умови критичної маси; цей перехід відбувається при певних мережевих умовах, визначених Марвелом і Олівером [Marwell and Oliver, 1993].

Коротко кажучи, проблема передбачення неточності виникає саме в тих точках, де ми переходимо з одного рівня макроаналізу на інший, вкладений у нього рівень соціальної взаємодії; ця вкладеність веде нас просто до зрушення в часових порядках, до якого й належить неточність. У такий спосіб, на підставі розгляду факторів, котрі діють упродовж даного проміжку часу (наприклад, півстоліття), неможливо передбачити з певною точністю процеси, що стануться упродовж 3-10 років; те ж стосується вкладень, які послідовно звужуються у часі.

Перешкоди для успішного соціологічного передбачення. Існує багато причин, чому соціологи не роблять більш якісних передбачень. Зокрема, це нездатність відрізнити емпіричну екстраполяцію від теоретично обґрунтованого передбачення та нездатність теоретиків зібрати адекватні дані про емпіричні стартові точки, котрі можуть бути відправними для передбачень. Крім того, існує значна кількість конкуруючих теорій у багатьох сферах і відносно слабка концентрація уваги на тому, які напрямки теорії мають найвищий рівень обґрунтованості (за критеріями, про які я говорив вище). Більше того, значна

частина метатеоретичних дискусій у соціології стосується не якогось конкретного змістовного пояснення, а абстрактних причин, чому таке пояснення (і тим більше передбачення) людських дій неможливе і, можливо, аморальне. Не вступаючи в довгі дебати з приводу історизму, інтерпретивізму та гуманізму, слід зауважити, що неможливість передбачення відкидається у розгляді випадку колапсу Варшавського пакту і СРСР та що в соціології є багато інших галузей, де відповідне зосередження уваги на в найкращий спосіб обґрунтованій пояснювальній теорії разом достатньою інформацією про емпіричні стартові точки може дати інші успішні передбачення²⁹.

Питання негуманності чи аморальності передбачень повинно розглядатися окремо. У даному випадку я відчуваю, що не було нічого аморального в 1980 р. у спробі сприяти тому, щоби перемогти гонку ядерних озброєнь.

Певні внутрішні перешкоди для передбачення існують у самій спільноті соціальних дослідників. Є також зовнішні умови, котрі, вірогідно, є перешкодами для макросоціологічного передбачення політично значних подій. Одна з них – це поява політичних ідеологій суспільства, членами котрого ми є також. Я вже зазначив, що упродовж більшої половини 1980-х років і ліберали, і консерватори були сковані стереотипним образом советської могутності. До кінця 1980-х років ліберальні реформи Горбачова вже йшли повним ходом, а газети Сполучених Штатів писали про них тільки на внутрішніх сторінках. Під час президентської кампанії 1988 р. претендент Майкл Дукакіс ігнорував у зовнішній політиці ініціативи військової деескалації, навіть не дивлячись на опитування, які показали, що Горбачов був більше популярний у Сполучених Штатах, ніж будь-який американський політик. На початку літа 1989 р., всього за кілька місяців до того, як у Східній Європі почався відкритий розпад, президент Буш та його адміністрація дотримувалися думки, що реформи були тільки хитрощами і необхідно продовжувати нарощування військової могутності [Facts on File World Political Almanac, 1986-1989].

Чи можемо ми отримати соціологічний урок з поведінки американських політиків наприкінці

1980-х років стосовно динаміки ідеології? Виявляється, ідеології, що проявилися під час попередніх конфліктів, змінюються повільно, навіть коли змінюються структурні умови, які лежать в їх основі. І тільки коли відбувається драматична, відкрита зміна у поверхневих стосунках, на перший план висувається новий набір ідеологічних символів. До 1989 р. пануючі у світі погляди полягали в тому, що комуністичні держави міцні та могутні; всього через кілька років такою ж загальною думкою стала віра, що вони були приречені на поразку. Жоден з цих поглядів не базувався (або не базується) на добре обґрунтованому теоретичному розумінні основ державної влади. Соціологи спроможні внести вклад у таке розуміння тією мірою, якою вони можуть відділити себе, бодай в якійсь частині свого життя, від популярних політичних ідеологій.

Випадак Пола Кенеді свідчить, що це зробити непросто. Кенеді в 1987р. опублікував загальне дослідження підйомів і падінь державної могутності, застосовуючи його до всіх головних держав сучасного світу. Кенеді самостійно сформулював деякі з головних засад геополітичної теорії (котрі я перерахував вище), базуючи свій аналіз на засадах ресурсної переваги (1) і надмірного розширення (4). Тим не менше, він не застосував ці засади до майбутнього занепаду совєтської системи, оскільки його головною турботою була безпека занепаду Сполучених Штатів як результат надмірного розширення військової могутності. Тут очевидний вплив ідеологічних переконань. Кенеді виражав точку зору американських лібералів, стурбованих тим, як уникнути повторення помилки В'єтнамської війни; в його теорії ця стурбованість була присутня у виді засади надмірного поширення військової могутності на окремі регіони, результатом чого було вичерпання ресурсів. Теоретичні засади Кенеді та історичні порівняння, які стоять за ними, правильні настільки, наскільки далеко вони заходять; його передбачення зазнало поразки через ідеологічні переконання, які сфокусували його увагу на державі, яку він найбільше хотів застерегти, – його власній, – і водночас, примусили його упустити дослідження держави, в якій геополітичні напруження були найбільшими.

Існують також більш рутинні причини, через котрі ми не розвиваємо або не використовуємо передбачувальну силу пояснючої соціології. Звичайний дискурс і ритуали соціальної взаємодії мають тенденцію утверджувати вже існуючі соціальні інститути, так що вони здаються міцними і незмінними. Етнометодологічні дослідження щоденної аргументації показують, що соціальні суб'єкти (actors) воліють сприймати постійне тло нормальності як щось само собою зрозуміле; коли якийсь випадок викликає пролом у нормальних очікуваннях, ми намагаємося якнайшвидше залатати цю діру, знову надаючи їй нормальної форми. Це одна з причин, чому рядові соціальні суб'єкти сприймають макроструктуру світу через лінзи ідеологій, хоч ці ідеології всього лише нав'язують світові певне довільне відчуття порядку. Тим не менше, рутинна поведінка дослідників і теоретиків соціології, це не те ж, що рутинна поведінка звичайних суб'єктів; ми накопичили інтелектуальні ресурси, котрі дозволяють нам збирати докупи узгоджені та емпірично обґрунтовані моделі соціальних процесів, категорії котрих не повинні бути такими ж, як і категорії повсякденного життя, які сприймаються як само собою зрозумілі. Можна сказати, що соціологічна теорія може використовуватися для більш надійних передбачень, ніж доступні для «неозброєного ока». Використання теорії дає соціології можливість внести свій особливий і суттєвий вклад.

Перспективи передбачувальної соціології. Здатність соціології робити надійні передбачення є ознакою зрілості цієї дисципліни. Надійне передбачення – це не одноразовий захід; воно базується на кумулятивному розвитку теорії та досліджень. Вивчення перспективних шляхів і тупиків, накопичення даних і виявлення відмінностей і взаємозв'язків, усвідомлення складності та стратегічне спрощення центральних моделей – для того потрібні покоління. Було би дивним, якби такий прогрес не відбувся через 100 років інституціонального існування соціології, приблизно від заснування «American Journal of Sociology», одночасно з академічною та професійною організацією соціології і в Сполучених Штатах, і у Франції. Макродинаміка політичних змін є одним з найбільш давніх і постійних об'єктів дослідниць-

кого інтересу в соціології; захопленість та енергія, з якими вона вивчалася упродовж років, зробили її центром теорії, здатної приносити все більше користі, мірою того, як більш відточені варіанти теорії будуть опрацьовані в майбутньому.

Додаток

Подальше застосування теорії геополітики і державного розпаду. Щоби проілюструвати загальне застосування теорії геополітики та державного розпаду, розглянемо коротко оцінку майбутньої політичної стабільності у двох неспокійних регіонах середини 1990-х років.

Південна Африка має великі геополітичні переваги порівняно зі своїми сусідами на Африканському континенті (і стосовно кількох більш північних держав): вона має переваги розмірах і ресурсах, бо володіє найбільш чисельним населенням і величезною економікою, вона займає окраїнну позицію на протиположному багатифронтним державам; у безпосередній близькості від неї немає інших сильних і здатних до експансії держав; в її нинішньому становищі немає небезпеки надмірного військового розширення, хоч у майбутньому через багато десятиліть воно могло би стати проблемою, якби Південна Африка скористалася своїми геополітичними перевагами, щоби заснувати імперію з держав-клієнтів. Головною умовою, яка до 1994 р. стримувала Південну Африку від експансії, була внутрішня війна між чорним і білим населенням; у більш ранній публікації [Collins, 1978, р. 32] я припустив, що в наступні десятиліття після того, як чорна більшість візьме політичний контроль, Південна Африка увійде у фазу експансії. Оскільки зовнішній конфлікт приносить солідарність, а легітимність впливає з престижу міжнародної могутності, експансія військової могутності Південної Африки буде сприяти успішній інституціоналізації її режиму. (Зауважимо, що експансія не обов'язково базується на відкритому завоюванні; вона могла би набути форми, схожої на могутність Сполучених Штатів у період після 1945 р.: очолити коаліції союзників і виконувати миротворчі місії).

Протилежним випадком є геополітичне передбачення колишньої Югославської Федерації та її без-

посередніх сусідів. Тут змішаність населення та економічних ресурсів перешкоджає набуттю явної переваги будь-якою з цих держав та державних фрагментів; все перебуває тою чи іншою мірою в «багатофронтній ситуації». (Значить, історично вони були об'єднані тільки великими імперіями, заснованими в зонах з більш концентрованими ресурсами на північний захід або південний схід). Це формула політики переміщеного балансу сил; етнічна шахова дошка є результатом багатьох століть таких геополітичних змін. До того часу, коли Європейська спільнота стане інтегрованою та експансіоністською військовою силою, що бере під своє крило держави-клієнтів, можна очікувати, що цей Балканський регіон буде вибухонебезпечним і з низькою режимною легітимністю*.

43

1. «*Particularistic*» в термінології Р. Колінза означає прив'язаність суджень до окремих просторово-часових реалій історії.

2. *Стаття [Collins, 1978] є джерелом наведених далі матеріалів, якщо нема інших зносок. Загальна модель, сформульована в цій статті, базована на узагальненні попередньої літератури з геополітичної теорії, а також на дослідженні, у якому використані історичні атласи Близького Сходу та Європи, що охоплюють період 3 000 років, плюс незалежну серію, що охоплює Китай. Це ширша база, ніж та, котра використовується в більшості літератури з міжнародних відносин і геополітики, де використовувалися дані, які стосуються в першу чергу Європи після 1500 р., а в другу чергу – класичного періоду греко-римської Античності.*

3. *Навпаки, обмеженість більшої частини літератури з міжнародних стосунків полягає в тому, що вона займається поясненням виникнення війни та умов стабільності чи перехідних періодів у міждержавній системі. Однак, більш широка проблема полягає у визначенні умов, які детермінують зміни у рівні могутності держави і, особливо, могутності як результату війни.*

4. *К. Боулдінг [Boulding, 1962, р. 237-239] подав формальний висновок кумулятивної переваги у випадку гри з двома учасниками.*

5. *Останній варіант є типом спрощення, котрий з'явився внаслідок державної роздробленості середньовічної Європи. Три великі імперії чи коаліції, що йшли одна за одною, боролися за гегемонію: Еспанська Габсбурзька імперія проти коаліції, яка центрувалася навколо Франції; фран-*

цюзька військова та дипломатична експансія, що досягла найвищої точки в Наполеонівській імперії; вісь з центром у Німеччині проти об'єднаної периферії в I та II Світових війнах. Повторення цього патерну з іншими учасниками в цих ролях передбачає структурні умови, такі як висунуті в кумулятивній динаміці засад 1–3, плюс фактори, що врівноважують через випадковість (*randomizing*), котрі визначають, хто виконує такі ролі. У кожному випадку сама експансіоністська коаліція зазнала поразки через воєнне виснаження.

6. Війни між Римською та Перською імперіями, що досягли кульмінації на поч. VII ст. виснажили одну і другу, залишивши вакуум могутності, в котрий несподівано вторглася арабська коаліція з її новою ідеологією ісламу. Інші випадки з китайської історії наведені у роботі [Collins, 1978]. У результаті виснаження Німеччини, Британії та Франції у II Світовій війні світ потрапив під панування двох крайніх держав – Сполучених Штатів і Росії. Головна дискусія в літературі з міжнародних відносин [Waltz, 1979; Gilpin, 1981] стосується того, чи ведуть до більшої стабільності, чи до вірогідності великої війни ситуації багатостороннього балансу могутності чи двостороння поляризація. Емпіричні матеріали, що наводяться при цьому, непереконливі, між іншим ще й тому, що досліджені тільки короткі часові інтервали. За період 250 років чи більше, котрі я дослідив в історичних атласах, геополітична ситуація зазвичай врешті спрощувалася і досягала кульмінації у вирішальній війні.

7. Друга частина цього емпіричного патерну відповідає принципіві Зімеля – Коузера: перехресні зв'язки знижують інтенсивність конфлікту [Coser, 1956, p. 78–89].

8. Іншими словами, сучасні технології дають можливість набагато збільшувати відстань, на котру військові сили може бути скерована на короткі проміжки часу. Однак, у випадку довготривалого опору (навіть на значно нижшому рівні військових ресурсів) видатки забезпечення на далекій відстані є визначальними, що і виявили Сполучені Штати у В'єтнамі в 1963–1975 рр. Упродовж минулих 2 000 років відбулося тільки незначне збільшення максимального розміру імперій і не було тенденції до частіших спроб створення світових імперій. Цей факт підсилює висновок, що співвідношення між відстанню транспортування і витратами забезпечення суттєво не змінилося. Логістичні (що стосуються постачання і пересування) обмеження на пересування ефективної військової сили в різних історичних умовах були вивчені Ван Кревельдом [Van Creveld, 1977, 1991].

9. Формально ці п'ять засад можуть бути об'єднані в один складний вираз. Крайня перевага підсилюється за рахунок переваги в ресурсах відносно сусідніх держав; надмірна розширення є фундаментальною засадою для встановлення відносно вразливості окремих географічних точок

стосовно держав з даними ресурсами і вантажем забезпечення (*logistical loads*); вирішальні війни є результатом тривалого накопичення ресурсів і геополітичних переваг і невигод. Технічна трудність в дослідженні цього формалізму полягає в тому, що математичні методи і методи комп'ютерного моделювання направлені тільки на розрахунок геополітичної сили однієї держави з довільними оцінками його зовнішнього оточення. Не існує простого способу моделювання загального патерну систем множинних держав в топологічному просторі (тобто різноманітності можливих просторових конфігурацій, що впливають на крайню перевагу). До того часу комп'ютерне моделювання проводилося тільки для спрощених версій геополітичних засад, див. [Nanpetan, Collins and Mordt, 1955].

10. Я не розглядаю тут різні види революційних коаліцій та контрcoalіцій, оскільки значною мірою вони перебувають поза сферою держави. У цій частині своєї моделі Скочпол базується на положеннях Мура [Moore, 1966]. Проведений Муром аналіз різноманітних структурних наслідків різних типів класових стосунків у капіталістичному сільському господарстві перевірений Пейджем [Paige, 1975]; він близький також до раннього формулювання Стінчкомба [Stinchcombe, 1961]. Мур відроджує марксистський класовий аналіз революцій, зміщуючи фокус із промислових на аграрні стосунки; Скочпол відкриває інші напрямки, роблячи наголос на автономній динаміці держави. Ці лінії [розвитку] теорії не обов'язково є альтернативами. Модель державного розпаду є ключовою для вирішення питання про ініціювання революції; на учасників конфліктів і на напрямки, котрі воно обирає, особливо після революції, впливають економічні стосунки. Відносна вага цих факторів *vis-a-vis* з іншими факторами повинні прояснити подальші розслідування.

11. Ключове порівняння – реставрація Мейджі в Японії [Goldstone, 1991, p. 404–414], під час якої період швидше демографічної стабільності, ніж росту, відіграв роль у виникненні державної фіскальної кризи та інших аспектів напруження; це сталося тому, що натуральні доходи були зафіксовані з кожного виду [продуктів], в той час як ціни при оплаті готівкою зростали разом з економічною експансією. Більш детальне порівняння моделей Скочпол і Гольдстоуна див. у праці [Collins, 1993].

12. Хоча це твердження не піддавалося систематичній перевірці, історичні дані, здається, свідчать на його користь. Важко послатися на будь-який приклад, в котрому весь політичний (або релігійний) порядок виявився би делегітованим чи скинутим, тоді як правитель зберіг би особисту популярність; і, навпаки, здається не існує прикладів, коли новий інституціональний порядок був би встановлений дуже непопулярним лідером. Різниця між особистою та інституціональною легітимністю, виявляється, емпірично діє тільки на небагатьох рівнях континууму. Це не означає,

що сильна особиста непопулярність правителя є єдиним шляхом до інституціональної легітимності (як аспекту того, що ми звичайно називаємо революцією). У деяких випадках це морально: особиста неприязнь до релігійної та сексуальної моралі короля Карла I була прелюдією Англійської революції 1640 р. Коливання особистої популярності Горбачова були частиною динаміки де легітимації соціалістичного режиму. З іншого боку, жертв революції, таких як Людовік XVI у Франції та Ніколай II в Росії, якось особливо не ненавиділи, хоч вони і не були популярними фігурами [Stone, 1979, p. 335]. У всіх випадках ореол режимної кризи прищвиджував особисту непопулярність.

13. Дані, що тут наводяться, взяті з робіт [Collins, 1986; Fakts on File, 1984-1991; Keesing's Record of World Events, 1984-1991] у тих випадках, коли нема інших посилань.

14. «Таким чином, дуже схоже на те, що як тільки перший раунд серйозних криз привів би до втрати Східної Європи чи іншої окремої території, був би приведений в дію кумулятивний процес внутрішнього послаблення з кульмінацією в кінцевій страті наступного ряду етнічно відмінних завойованих територій: Балтійських держав, України, Кавказу і центрально-азійських мусульманських територій» [Collins, 1986, p. 203].

15. Третій шлях – перемога однієї держави, що провадить до світового панування, – був виключений, тому що атомна війна спричинила надзвичайне знищення ресурсів [Office of Technology Assessment, 1979]. Крім того, засади 1–3 і 5 показували, що Росія не вийшла би переможцем у війні з ворожою коаліцією.

16. Це не означає, що в період геополітичної кризи 1980-років не було інших джерел внутрішнього елітного конфлікту, які відходили у минуле. Як зазначено нижче (в розділі «Капіталізм проти соціалізму»), проблеми економічної неефективності та орієнтованих на ринок реформ також розколяли комуністичну еліту; але порівняння Китаю, Соціалістичного Союзу і Східної Європи показують, що ці економічні проблеми не могли бути ключем до розпаду Соціалістичної імперії.

17. Більш детальний огляд теорій, котрі виявилися помилковими у передбаченні соціалістичного колапсу, див. у працях [Collins and Waller, 1992; Gaddis, 1992].

18. Застосована до США модель д'Анкос припускала би, що Сполучені Штати з їхнім наростаючим диспаритетом в коефіцієнтах народжуваності в різних етнічних групах ідуть до дезінтеграції за етнічними лініями. Геополітична теорія, застосована до поточних умов, котрі дозволяють очікувати високого рівня могутності для Сполучених Штатів у середньо віддаленій перспективі, передбачає, що такого типу дезінтеграції не відбудеться.

19. З причин такого типу передбачення занепаду, зроблене соціалістичним дисидентом Андрієм Амалриком [Amalrik, 1970], повинно розглядатися як явище *ad hoc*, оскільки воно не базувалося на засадах широко обґрунтованої застосованості.

20. Слід зауважити, що Гольдстоун [Goldstone, 1992] застосовуючи свою модель державного розпаду з підкресленням причинного ланцюга, породженого ростом населення, робить висновок, що Китай наприкінці ХХ ст. перебуває у передреволюційній фазі. Таким чином, ми маємо пряме протиріччя між передбаченням геополітичної теорії та передбаченням демографічно центрованого варіанту теорії державного розпаду. Майбутні події дозволять оцінити правдивість цих теорій.

21. Варіантом моделі капіталістичної переваги є стабільна теорія розвитку, за якою всі інші види економік в кінцевому рахунку поступаються дорогою капіталістичній. Таке теоретизування повністю може бути викликано ідеологічною ейфорією періоду антикомуністичного повстання. Емпірично наразі немає явних ознак того, що відбувається перехід від соціалізму до капіталізму. У середині 1990-х років ще не ясно, чи багато держав колишнього Соціалістичного блоку стають повністю сформованими ринковими капіталістичними економіками; можливо, що упродовж довгого часу гібридні чи якісь інші форми будуть переважати. Схоже, що пануючою формою, успадкованою від розпаду соціалізму, буде промисловий феодалізм (*industrial enterprise feudalism*) [Burawoy and Krotov, 1992]. Теорії економічних переходів [від стадії до стадії] ще належить пройти довгий шлях розвитку, поки вона не отримає обґрунтування; без такої теорії у нас мало підстав, на котрі можна покластися для систематичних передбачень.

22. Так, візит Горбачова до Китаю у травні 1989 р., метою якого була спроба зменшити геополітичну конфронтацію, став каталізатором масової демонстрації на площі Тяньаньмін. Поразка цього повстання показала, що однієї тільки індивідуальної харизми замало, щоби провести структурну зміну при відсутності факторів, перерахованих у теорії державного розпаду (див. [Li, 1993]).

23. Ідеологічний престиж капіталізму за час його існування, можливо, таким чином зв'язаний з його політичними союзами такою ж мірою, як і з економічною продуктивністю. Адже ідеологія капіталізму поширилася світом разом з британським, а потім американськими геополітичними впливами і була піддана нападкам саме в ті часи і в тих місцях, де геополітичний контроль слабшав. Це питання потребує більш систематичного дослідження.

24. Зроблені Вутноу [Wuthnow, 1989] систематичні порівняння того, які європейські держави прийняли чи відкинули протестантизм, Просвітництво і соціалістичні рухи ХІХ ст., служать тут, можливо, основою для нашої більш

розвинутої моделі. Центрована на державі теорія Вутноу споріднена з моделлю державного отримання ресурсів Скочпол — Гольдстоун — Тілі. Центральний процес, що лежить в основі головних нових ідеологічних рухів, — це поява нових економічних і організаційних ресурсів, котрі підсилюють державний сектор. Коли це стається разом з патовою ситуацією між державними діячами та консерваторами, які управляють власністю (варіант моделі Скочпол), відкривається можливість для третьої фракції культурних діячів (*cultural entrepreneurs*); їхній успіх залежить від рівня патової ситуації між двома гілками внутрішньо елітного конфлікту, а також від ступеня експансії нових матеріальних і організаційних засобів культурного виробництва.

25. Є деякі успіхи у передбаченні виникнення війн, яке визначило існування конкретних стартових точок, в котрих відбуваються міжнародні суперечки; емпірично успішна модель будується на співвідношенні ресурсів і на моделях альянсів держав, що протистоять між собою [Buono de Mesquite and Lalman, 1992].

26. Не всі аспекти советського розпаду були включені в моє геополітичне передбачення. Було відмічено, що перехід був відносно безкровним, з тривалою революцією тільки в одному випадку (Румунія). Очевидно, даний патерн відкидав теорію революційної зміни, в будь-якому разі теорію, втілену у вислові Маркса: «Насильство є повивальною бабкою всякого старого суспільства, коли воно вагітне новим». Однак, геополітична теорія і теорія державного розпаду не має н думці, що кожен період є насильницьким, але тільки стверджує, що накопичення ресурсних напружень на підставі організованих засобів насильства приводить у рух процеси, котрі закінчуються зміною режиму.

27. Ці недавні випадки здаються частиною більш загального процесу «революційної епідемії» в тісно пов'язаних державах; хорошим прикладом є хвиля революцій навесні та восени 1848 р., що поширилася зі Швейцарії, Італії та Франції через німецькі держави, Австрію, Угорщину, а потім уляглася протягом наступного року. Друга хвиля повстань пройшла містами всієї Німеччини та Центральної Європи наприкінці I Світової війни [Kinder and Hilgetmann, 1968, p. 328, 406]. Теорія «революційного зараження» повинна бути сформульована.

28. Я позначаю це як «нижнє мезо», залишаючи «мікро» для дійсно малих засобів взаємодії між небагатьма суб'єктами «обличчя в обличчя» у напрямку вниз, до ультра-мікрорівня розмовно-емоційних або вербальних ритмів.

*Це передбачення Р. Колінза, зроблене у 1994 р. і опубліковане у 1995 р., повністю підтверджується трагічними подіями в албанському Косові. — Прим. ред.

Література

Amalrik, Andrei. *Will the Soviet Union Survive until 1984?* N. Y.: Harper and Row, 1970.

Andreski, Stanislaw. *Military Organization and Society*. Berkeley: Univ. of California Press, 1971.

Becker, Abraham S. *Silting on Bayonets: The Soviet Defense Budget and the Slowdown of Soviet Defense Spending*. Santa Monica, Calif.: RAND/UCLA Center for the Study of Soviet International Behavior, 1986.

Idem. *Ogarkov's Complaint and Gorbachev's Dilemma: The Soviet Defense Budget and Party-Military Conflict*. Santa Monica, Calif.: RAND, 1987.

Bendix, Reinhard. *Tradition and Modernity Reconsidered // Comparative Studies in Society and History*, 1967. 9. P. 292-346.

Bernstein, Alvin H. *Soviet Defense Spending*. Santa Monica, Calif.: RAND, 1989.

Bessinger, Mark R. *Nonviolent Public Protest in the USSR, December 1, 1986 - December 31, 1989*. Washington, D.C.: National Council for Soviet and East European Research, 1990.

Boulding, Kenneth. *Conflict and Defense*. N. Y.: Harper and Row, 1962.

Buono de Mesquite, Bruce and Lalman, David. *War and Reason*. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1992.

Buono de Mesquite, Bruce, Siverson, Randolph M. and Woller, Gary. *War and the Fate of Regimes: A Comparative Analysis // American Political Science Review*, 1992. 86. P. 638-646.

Burawoy, Michael and Krotov, Pavel. *The Soviet Transition from Socialism to Capitalism // American Sociological Review*, 1992. 57. P. 16-38.

Calhoun, Craig. *The Question of Class Struggle*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1982.

Chase-Dunn, Christopher. *Global Formation: Structures of the World Economy*. Oxford: Blackwell, 1989.

Collins, Randall. *Long-Term Social Change and the Territorial Power of States // Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 1978. P. 1-34.

Idem. *Does Modern Technology Change the Rules of Geopolitics? // Journal of Political and Military Sociology*, 1981. 9. P. 163-177.

Idem. *Weberian Sociological Theory*. N. Y.: Cambridge Univ. Press, 1986.

Idem. *Maturation of the State-Centered Theory of Revolution and Ideology // Sociological Theory*, 11 (March), 1993. P. 117-128.

Collins, Randall and Waller, David V. *What Theories Predicted the State Breakdowns and Revolutions of the Soviet Bloc? // Research in Social Movements, Conflicts, and Change*, 1992. 14. P. 31-47.

Переклала Любов Козак

Idem. *The Geopolitics of Ethnic Mobilization: Some Theoretical Projections for the Old Soviet Bloc // Legacies of the Collapse of Marxism*. Ed. by John H. Moore. Arlington, Va.: George Mason Univ. Press, 1994. P. 79-104.

Coser, Lewis A. *The Functions of Social Conflict*. Glencoe, Ill.: Free Press, 1956.

Downing, Brian M. *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*. Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 1993.

d'Encausse, Helene C. *Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt*. N. Y.: Harper and Row, 1979.

Enggass, P. M. *Geopolitics: A Bibliography of Applied Political Geography*. Monticello, Ill.: Vance Bibliographies, 1986.

Evans, Peter B., Rueschemeyer, Dietrich and Skocpol, Theda (eds.) *Bringing the State Back*. N. Y.: Cambridge Univ. Press, 1985.

Facts on File: World Political Almanac. N. Y.: Facts on File, 1984-1991.

Gaddis, John Lewis. *International Relations Theory and the End of the Cold War // International Security*, 1992. 17 (3). P. 5-58.

Gelman, Harry. *The Soviet Turn toward Conventional Force Reduction: The Internal Struggle and the Variables at Play*. Santa Monica, Calif.: RAND, 1989.

Gilpin, Robert. *War and Change in World Politics*. N. Y.: Cambridge Univ. Press, 1981.

Goldstone, Jack A. *Revolution and Rebellion in the Modern World*. Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press, 1991.

Idem. *Immanent Political Conflicts Arising from China's Environmental Crisis // Occasional Papers Series of the Project on Environmental Change and Acute Conflict*. American Academy of Arts and Sciences, Cambridge, Mass, 1992.

Hunneman, Robert A., Collins, Randall and Gabriele, Mordt. *Discovering the Long-Term Dynamics in Abstract Theory: Simulation Experiments with State Legitimacy and Imperialist Capitalism // Sociological Methodology*, 1995. Vol. 25.

Hepple, Leslie W. *The Revival of Geopolitics // Political Geography Quarterly*. 1986. 4(4). P. 21-36.

Keesing's Record of World Events. London: Longman, 1984-91.

Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. N. Y.: Random House, 1987.

Kinder, Hermann and Werner Hilgemann. *Atlas Historique*. Paris: Stock, 1968.

Kornai, Janos. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 1992.

Kuran, Timur. *The Inevitability of Future Revolutionary Surprises // American Journal of Sociology*. Vol. 100. 1995.

Li, Jie-li. *Geopolitics of the Chinese Communist Party in the Twentieth Century // Sociological Perspectives*. 1993. 36. P. 315-333.

Liddell-Hart, B. H. *History of the Second World War*. N. Y.: Putnam, 1970.

Luttwak, Edward. *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A. D. to the Third*. Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1976.

Mann, Michael. *The Sources of Social Power*, vol. 1. N. Y.: Cambridge Univ. Press, 1986.

Idem. *Comments on Paul Kennedy's The Rise and Fall of the Great Powers // British Journal of Sociology*. 1989. 40. P. 331-335.

Marwell, Gerald and Pamela Oliver. *The Critical Mass in Collective Action: A Micro-Social Theory*. N. Y.: Cambridge Univ. Press, 1993.

McNeill, William H. *The Rise of the West: A History of the Human Community*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1963.

McPhail, Clark. *The Myth of the Madding Crowd*. N. Y.: Aldine, 1991.

Moaddel, Mansoor. *Ideology as Episodic Discourse: The Case of the Iranian Revolution // American Sociological Review*. 1992. 57. P. 357-379.

Modelski, George and W. R. Thompson. *Sea Power and Global Politics since 1494*. Seattle: Univ. of Washington Press, 1988.

Morgenthau, Hans J. *Politics among Nations*. N. Y.: Knopf, 1948.

Moore, Barrington Jr. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon, 1966.

Nee, Victor and Peng Lian. *Sleeping with the Enemy: A Dynamic Model of Declining Political Commitment in State Socialism // Theory and Society*. 1994. 23. P. 253-296.

Norpoth, Helmut. *Guns and Butter and Government Popularity in Britain // American Political Science Review*, 1987. 81. P. 949-970.

Office of Technology Assessment, U. S. Congress. // *The Effects of Nuclear War*. Washington, D. C.: Government Printing Office, 1979.

Oslrum, Charles W., Jr. and Dennis M. Simon. *Promise and Performance: A Dynamic Model of Presidential Popularity // American Political Science Review*. 1985. 79. P. 334-358.

Paige, Jeffrey M. *Agrarian Revolution*. Berkeley: Univ. of California Press, 1975.

Parker, Geoffrey. *The Military Revolutions: Military Innovation and the Rise of the West? N. Y.: Cambridge Univ. Press, 1988*.

Perrow, Charles. *Normal Accidents*. N. Y.: Basic, 1984.

Roeder, Philip G. *Soviet Federalism and Ethnic Mobilization // World Politics*, 1991. 43. P. 196-232.

Schelling, Thomas C. *The Strategy of Conflict*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1962.

Sedaitis, Judith B. and Jim Butterfield (eds.) *Perestroika from Below: Social Movements in the Soviet Union*. Boulder, Colo.: Westview, 1991.

Skocpol, Theda. *States and Social Revolutions*. N. Y.: Cambridge Univ. Press, 1979.

Singer, J. David. *Explaining War*. Beverly Hills, Calif.: Sage, 1979.

Singer, J. David and Paul F. Diehl. *Measuring the Correlates of War*. Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1990.

Stinchcombe, Arthur L. *Agricultural Enterprise and Rural Class Relations* // *American Journal of Sociology*. 1961. 67. P. 165-176.

Idem. *Constructing Social Theories*. N. Y.: Harcourt Brace, 1968.

Stone, Lawrence. *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1979.

Szelenyi, Ivan and Balazs Szelenyi. *Why Socialism Failed: Toward a Theory of System Breakdown-Causes of Disintegration of East European State Socialism* // *Theory and Society*. 1994. 23. P. 211-231.

Tilly, Charles. *From Mobilization to Revolution*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978.

Idem. *Coercion, Capital, and European States, A. D. 990-1990*. Oxford: Blackwell, 1990.

Idem. *European Revolutions, 1492-1992*. Oxford: Blackwell, 1993.

Thompson, William R. *On Global War: Historical-Structural Approaches to World Politics*. Columbia: Univ. of South Carolina Press, 1988.

Van Creveld, Martin. *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. N. Y.: Cambridge Univ. Press, 1977.

Idem. *Technology and War: From 2000 B. C. to the Present*. N. Y.: Free Press, 1991.

Walder, Andrew G. *The Decline of Communist Power: Elements of a Theory of Institutional Change* // *Theory and Society*. 1994. 23. P. 297-324.

Waller, David V. *Ethnic Mobilization and Geopolitics in the Soviet Union: Toward a Theoretical Understanding* // *Journal of Political and Military Sociology*. 1992. 20. P. 37-62.

Wallerstein, Immanuel. *The Modern World System*, vols. 1-3. San Diego, Calif.: Academic Press, 1974-1989.

Waltz, Kenneth N. *Theory of International Politics*. N. Y.: Columbia Univ. Press, 1979.

Weber Max. *Economy and Society*. N. Y.: Bedminster Press, [1922] 1968.

Wuthnow Robert. *Communities of Discourse: Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment and European Socialism*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press; 1989.

імануель валерстайн

багатоликий
європоцентризм
суспільствознавчі дилеми¹

Суспільні науки залишалися євроцентричними упродовж всієї інституційної історії, починаючи ще відтоді, як в університетах з'явилися перші суспільствознавчі відділення. Навряд чи цьому варто дивуватися. Суспільствознавство є продуктом світової системи модернітності, а євроцентризм — основою характерної для цієї системи геокультури. Більше того, як інституціональна структура, соціальна теорія сформувалася насамперед у Європі. Надалі ми будемо використовувати поняття «Європа» радше в культурному, ніж у географічному значенні; застосовуючи даний підхід до [історії] двох останніх сторіч, варто зосередитися насамперед на Західній Європі й Північній Америці, розглядаючи їх як єдине ціле. Наступна більшість центрів соціологічних досліджень, принаймні до 1945 року, була зосереджена всього у п'яти країнах: Франції, Великій Британії, Німеччині, Італії й Сполучених Штатах. Навіть сьогодні, незважаючи на поширеність фаху суспільствознавця у цілому світі, більшість дослідників соціальних процесів є європейцями. [Історично] розвиток соціології став реакцією на європейські проблеми, і почалося це в умовах, коли Європа панувала над усією світовою системою. Тому межі цього предмету, способи побудови теорії, його методологія й епістемологія — все це обумовлено межами того казана, з якого соціологія з'явилася на світ.

Однак, починаючи з 1945 року процес деколонізації Азії й Африки, а також різкий ріст політичної свідомості в неєвропейському світі трансформували науковий світ не менше, ніж політичні реалії світової системи. Однією з принципових відмінностей цього нового стану від попереднього, відмінностей, що існують ось уже майже тридцять років, є те, що «євроцентризм» соціальних наук перебуває під потужним вогнем критики. Такі закиди, зрозуміло, несподівані, і немає ніякого сумніву у тому, що коли суспільствознавча теорія забажає у XXI столітті вийти на нові рубежі, вона повинна знайти в собі сили перебороти євроцентричну спадщину, що спотворює науковий аналіз і позбавляє нас здатності боротися з проблемами сучасного світу. Якщо ми зважимося на це, корисним буде уважне вивчення особливос-

тей євроцентризму, тому що дане поняття можна зрівняти з багатоголовим і багатоликим чудовиськом. Такого дракона не здолаєш одним ударом. При цьому, якщо бути неуважним, можна почати критикувати євроцентризм, використовуючи його власні аргументи, а подібна критика здатна лише зміцнити його позиції в науковому співтоваристві.

Існують щонайменше п'ять площин, відповідно до яких соціальна теорія може бути визначена як євроцентрична. Дані площини не складаються в логічно впорядковану систему категорій, тому що перетинаються одна з одною не цілком зрозумілим чином. Незважаючи на це, відносно автономний розгляд кожного окремого чинника може виявитися корисним. Вважається, що євроцентризм соціологічної концепції здатний проявитися: 1) у її історіографії; 2) в обмеженості її універсалізму; 3) у її звеличуванні (західної) цивілізації; 4) у її орієнталізмі; 5) у спробах нав'язати теорію прогресу.

Історіографія. У цьому випадку відбувається спроба обґрунтувати європейське домінування в епоху модернітності за допомогою апеляції до значимості європейських досягнень. Історіографія, можливо, і є первинною щодо інших методів аргументації, але в той же ж час її відрізняє очевидна наївність, що дозволяє з легкістю її заперечити. Немає жодного сумніву у тому, що упродовж останніх двох сторіч європейці керували світом. До того ж вони контролювали найбільш багаті й потужні у військовій сфері держави. Вони використовували передові технології й були їхніми єдиними творцями. Ці факти здаються практично незаперечними, і їх дійсно нелегко спростувати. Питання, однак, полягає в тому, чим обумовлений розрив сили та добробуту між Європою й іншим світом. Деякі вважають, що європейцям вдалося зробити щось особливого й гідного похвали, що не вдалося людям в інших частинах світу; у цьому випадку говорять про «європейське диво»². Європейці ініціювали промислову революцію й розробили концепцію стійкого економічного росту, вони реалізували моделі модернітності й капіталізму, породили як бюрократизацію, так і увявлення про свободу особистості. Зрозуміло, у цьому випадку необхідно чіткіше визначити окремі поняття, визначити, чи дійсно європейці покликали до життя ці процеси, і якщо так, то коли саме.

Але навіть, якщо ми погодимось щодо визначень і хронології й тим самим визнаємо реальність того чи іншого явища, то й у цьому випадку ми зрозуміємо небагато. Нам, як і раніше, потрібно буде пояснити, чому саме європейці, а не хтось інший дав поштовх тим чи іншим процесам і чому вони по-стали в конкретний історичний момент, а не раніше чи пізніше. У пошуках відповіді багато хто з учених інстинктивно звертаються до далекого минулого, намагаючись віднайти в його рисах джерела сучасних тенденцій. Якщо у XVIII або XVI століттях європейці займалися вчинками типу «х», то це вважається наслідком того, що їхні предки (або точніше, ті, хто вважаються їхніми предками, так як це поняття має радше культурне, або псевдокультурне, ніж біологічне значення) робили вчинки типу «у» у XI столітті або мали характеристику «у» у V столітті до Р.Х., якщо не раніше. Кожен з нас може навести безліч прикладів, коли під час пояснень, встановивши або, принаймні, припустивши існування певних історичних факторів або тенденцій у XVI-XIX століттях, відсилають нас ще далі вглиб європейської історії на пошуки найбільш істотної змінної.

Однак, існує обставина, яка довгий час не те щоб приховувалась, але ніби не підлягала обговоренню. Вважалося, що винаходи й новації, які виникли в XVI-XIX століттях у Європі, були всі без винятку позитивними, і Європа повинна ними пишатися, а інший світ може лише заздрити європейцям або, принаймні, бути їм вдячним. У тому випадку сама новизна вже сприймається як досягнення, і назви безлічі книг підтверджують поширеність такої тези.

У мене немає сумніву, що сучасна історіографія соціологічної теорії відображає назагал саме таке сприйняття. Звичайно, його правильність може бути оскаржена за допомогою різних контраргументів, що й трапляється все частіше й частіше. Можна засумніватися в тому, наскільки точні наші уявлення про те, що відбувалося в Європі та у світі в цілому в XVI-XIX століттях. Можна заперечити значимість того, що вважається культурними передумовами тих або інших процесів. Можна вписати історію Європи XVI-XIX століть у більш широкий контекст, розширивши тимчасові рамки від декількох століть до десятків тисячоліть. Розпочавши такі спроби, багато дослід-

ників виступають із заявами про те, що європейські «досягнення» XVI-XIX століть виглядають не настільки вже і вражаючими, та що вони можуть стосуватися [найвищої точки] циклічного шляху розвитку; іноді згадують, що багато з них зовсім не є винятково європейським досягненням. І врешті, слід визнати, що всі ці нововведення були реальні, з одночасним запереченням, що вони принесли із собою радше негативні, ніж позитивні наслідки.

Подібна ревізійська історіографія переконує своєю детальністю, але при цьому прагне до створення нового складного образу. У певний момент прагнення руйнувати й розвалювати старе може стати пріоритетним, і тоді альтернативна теорія переможе. Щось подібного відбувається (або вже трапилося) з історіографією Французької революції, у якій так званий «соціальний підхід», або «соціальна інтерпретація», що панували в науковій літературі без малого півтора сторіччя, упродовж останніх трьох десятиліть підпали під серйозну критику і сумнів, рішуче критикувались й були, деякою мірою, переможені. Досить імовірно, що в наші дні ми стоїмо на порозі зміни парадигм, що стосується фундаментальних основ історіографії модерніти.

У часи таких масштабних змін залишається лише глибоко зітхнути, відступити на крок назад і замислитися, чи нові гіпотези вже настільки переконливіші від попередніх, і, що навіть більш важливо, чи насправді вони є вільними від базових передумов своїх попередниць? Саме це питання я хотів би поставити у зв'язку зі зміною парадигми в дослідженні передбачуваних досягнень європейців в епоху модерніти. Стара парадигма критикується. Що ж пропонується як заміна? Наскільки це нове відрізняється від старого? Перш ніж звернутися до цієї масштабної проблеми, розглянемо інші підходи до критики евроцентризму.

Універсалізм. Універсалізм припускає існування наукових істин, визнаних завжди й скрізь. В останні сторіччя, котрі дехто називає епохою культурного тріумфу науки, як дисципліни для ліпшого пізнання реальності, європейська думка була відзначена серйозним впливом універсалізму. Наука відтіснила філософію, ставши найбільш авторитетним методом пізнання й посіла місце арбітра в суспільствознавчих

суперечках. Наука ця була, зрозуміло, ньютонівсько-картезіанською. Вона стверджувала, що світ підкоряється детерміністським законам, які описують лінійні процеси, керовані прагненням досягнути рівноваги, і що зводячи ці закони до рангу універсальних обернених рівнянь, ми можемо, знаючи певний набір вихідних умов, визначити стан системи в будь-який момент часу — як минулого, так і майбутнього.

Важливість такого підходу до соціальної теорії здається очевидною. Суспільствознавці вважали себе спроможними відкрити універсальні процеси, що пояснюють поведінку людини, а будь-які гіпотези, які їм вдавалося обґрунтувати, вдалось зберегти як актуальні, незалежно від часу й простору, або ж сформулювати таким чином, що їхня правдивість не залежала від часу й простору. Особистість дослідника не мала значення, оскільки вчені виступали як аналітики, що не мали своїх особливих цінностей. Регіональними особливостями емпіричних реалій також можна було знехтувати, у випадку якщо вихідні дані були оброблені правильно, оскільки вважалося, що процеси [розвитку] незмінні. Подібними залишалися й позиції тих учених, які підтримували більш історичний й ідеографічний підхід, оскільки визнавалося існування певної направляючої для історичного розвитку моделі. Усі теорії стадіального розвитку (створені Коптом, Спенсером або Марксом, якщо назвати лише кілька імен з довгого списку) за великим рахунком залишалися теоретичним викладом того, що прийнято було називати вігівською інтерпретацією історії³ і що зводилося до тверджень про перевагу нинішнього стану над усіма попередніми й про чітку обумовленість сьогодення минулим. І навіть найбільш віддані емпіризму історичні дослідження, не дивлячись на те, як рішуче в них не відкидали теоретику, несли на собі слід уявлень про стадіальність розвитку.

Європейська соціальна теорія — чи виступала вона у виді антиісторичних міркувань соціологів чи у виді стадіальної теорії розвитку, що розроблялася істориками — залишалася гранично універсальною у своєму твердженні, та переконувала, що процеси, які відбувалися в Європі в XVI–XIX століттях, визначали модель, яка могла б бути застосована повсюди:

правдоподібно через те, що вона відображає прогресивний, а тому незворотній розвиток людства, або тому, що описує процес задоволення все нових потреб людства через усунення штучних перешкод. Сучасна для дослідників Європа була не лише прикладом досконалості, але й загальною моделлю майбутнього.

Схильні до універсалізму теорії завжди зазнавали критики з тих позицій, що ситуація в конкретному місці та в конкретний момент часу виглядала суперечливою сучасній моделі. Завжди були учені, які твердили, що універсальні узагальнення неможливі як такі. Однак в останні тридцять років до цих двох типів критиків універсальних соціальних теорій додався третій. Було заявлено, що ті універсальні теорії, які ніби повинні бути такими, у дійсності універсальними не є, виявляючи лише спробу представити історичний шлях західного світу як універсальну модель. Джозеф Нідхем уже досить давно помітив, що «фундаментальною помилкою евроцентризму є ... неявне постулювання того, що сучасні наука й техніка, які сформувалися в Європі епохи Відродження, універсальні, а отже, універсальним є все, що вийшло від Європи»⁴.

Тим самим був зазначений зв'язок евроцентризму соціальної теорії з її партикуляризмом. Дана теорія була проголошена не лише евроцентричною, але й піддана провінційній обмеженості. Це зачепило за живе, оскільки соціальна теорія епохи модерніти пішалася насамперед тим, що піднялася понад дрібницями. І до того рівня, до якого це обвинувачення здавалося виправданим, несло воно в собі щось набагато більше, ніж просте твердження про те, що універсальні положення усе ще не були сформульовані в такому вигляді, який підтвердив би їх можливість застосування у будь-якій ситуації.

Цивілізація. Під терміном «цивілізація» розуміємо ряд соціальних характеристик, протилежних первісності або варварству. Європа епохи модерніти вважала себе не просто однією з багатьох «цивілізацій», але єдиною або, принаймні, найбільш «цивілізованою». Єдиної думки з приводу рис цієї цивілізованості не спостерігалося, однак, навіть серед самих європейців. Для одних цивілізація ототожнювалася з «модерніти», тобто з розвитком технологій, зростом продуктивності й вірою в історичний прогрес.

Для інших цивілізація означала зростаючу незалежність «індивіда» від інших соціальних суб'єктів: родини, співтовариства, держави, релігійних інститутів. Для третіх цивілізація означала відмову від бруталності у повсякденному житті, «добра» — у широкому розумінні поведінки людини. Для четвертих вона асоціювалася зі зменшенням масштабів або звуженням сфери застосування легітимного насильства й розширенням поняття жорстокости. І зрозуміло, для багатьох поняття цивілізації припускає комбінацію деяких або навіть всіх зазначених рис.

Коли у ХІХ столітті французькі колонізатори говорили про цивілізаторську місію (*la mission civilisatrice*), вони мали на увазі, що за допомогою колоніальних завоювань Франція (і у більш широкому розумінні цього слова, Європа) прищеплять неєвропейським народам цінності й норми, втілені в цих визначеннях цивілізації. Коли в 1990-ті роки окремі групи в західних країнах говорили про «право втручання» у політичну ситуацію в різних, але майже завжди недотичних до західного світу регіонах планети, це також обґрунтовувалось цінностями цивілізації.

Сукупність цих цінностей, як би ми їх не називали — цивілізаційними, секулярно-гуманітарними або цінностями модерніти, — пронизує соціальну теорію, оскільки вона сама виступає продуктом історичної системи, яка спровадила їх до абсолюту. Суспільствознавці інкорпоровали ці цінності у визначення тих проблем (соціальних чи інтелектуальних), які, на їхню думку, заслуговують на увагу. Вони інкорпоровали їх у поняття, які використовували при аналізі цих

підкреслювали натомість, що прагнуть свідомо спотворювати дані, щоб догодити своїм суспільним та політичним вподобанням. Але оцінково-нейтральна позиція зовсім не означає, що оцінка не відіграє жодної ролі при аналізі історичної значимости тих чи інших явищ. Саме це насамперед мав на увазі Генріх Рікерт, коли ще в 1913 році говорив про логічну специфічність того, що він називав «культурними науками»⁵. Останні не здатні ігнорувати «цінності» при визначенні соціальної значимости.

Задля справедливости варто зауважити, що західні, а тому позначені специфічними соціальними умовами, уявлення про «цивілізацію» не були абсолютно далекі від концепції множинности «цивілізацій». Запитуючи про джерела цивілізаційних цінностей, а також, чому вони від самого початку виникали (як це стверджувалося) у західному світі епохи модерніти, відповідь майже неминуче зводилася до того, що вони є продуктом специфічних процесів, які мають тривалу історію та обумовлені спадщиною античного чи християнського середньовіччя, чи юдейського світу, чи відразу обох, що іноді називають юдейсько-християнською традицією.

Проти цих тверджень може бути й уже було висунуто безліч заперечень. Цивілізованість сучасного світу, або сучасного європейського

світу,
причому саме
в тому розумінні, у якому
це поняття вживається європейцями,
була поставлена під сумнів. Примітна іронічна
відповідь, коли Махатма Ганді на запитання «Що
Ви думаєте про західну цивілізацію?» відповів: «Це
була б непогана ідея». Заперечується також теза про
те, що цінності древніх Греції й Риму чи древньої
Юдеї більшою мірою сприяли виникненню так зва-
них сучасних цінностей, на відміну від цінностей

проблем,
так само як і в їхні
індикатори, що їх вимірюють.
Без сумніву, соціологи здебільшого
стверджували, що заперечують оцінковий підхід,

інших цивілізацій. І нарешті, неочевидним є саме право сучасної Європи вважати себе спадкоємицею, з одного боку, цивілізації Греції й Риму, з іншого боку, древньої Юдеї. Суперечка між тими, хто вважає Грецію й Юдею альтернативними джерелами європейської цивілізації, має довгу історію. Кожна зі сторін заперечує правоту іншої, однак з'являється сумнів у необхідності цієї суперечки.

Так чи інак, чи ризикне хто-небудь стверджувати, що Японія може проголосити себе спадкоємицею цивілізації древньої Індії лише на тій підставі, що саме там зародився буддизм, який став центральним елементом японської культури? Цікаво, чи існує більша близькість в культурному розумінні сучасних Сполучених Штатів до древніх Греції, Риму чи Юдеї, ніж Японії до індійської цивілізації? Можна, нарешті, вказати на те, що християнство

рішуче порвало із грецькою, римською й юдейською традиціями. Самі християни говорили про це аж до епохи Відродження. І хіба розрив з античністю не залишається й донині частиною символу віри всіх християнських конфесій?

Сьогодні, однак, суперечка про цінності вийшла на перший план у сфері політики. Малайзійський прем'єр-міністр Махатхір був гранично чітким у своїй заяві про те, що азіатські країни можуть і повинні проводити «модернізацію» без прийняття всіх або хоча б частини цінностей європейської цивілізації. Його погляди зустріли підтримку азіатських політичних лідерів. Суперечка про «цінності» набрала ще більшого розголосу і в європейських країнах, особливо (але не тільки) у Сполучених Штатах⁶, прийнявши вид дискусії про «мультикультурність». Вона вплинула на інституційну соціологію, покликавши

до життя об'єднання університетських учених, які заперечують тезу про одиничність того, що прийнято називати цивілізацією.

Орієнталізм. Орієнталізм малює стилізовану й узагальнену картину характерних рис незахідних цивілізацій. Він є ніби зворотним боком поняття «цивілізація» і з часу виходу у світ праць Анвара Аб-дель-Малека й Едуарда Саїда виступає предметом широких дискусій⁷. Ще зовсім недавно бути орієнталістом вважалось за честь⁸. Орієнталізм сягає своїми джерелами до європейського Середньовіччя, коли окремі християнські

монахи-інтелектуали, бажаючи ліпше зрозуміти нехристиянські вірування, почали вивчати мови східних народів і вчитуватися в їхні священні писання. Зрозуміло, це ґрунтувалося на передумові правдивості християнської доктрини. Їхнім прагненням було навернення язичників до християнської віри, проте східні релігійні тексти сприймалися ними досить серйозно, як вираження, нехай і перекручене, людської культури.

Коли у XIX столітті орієнталізм набрав світського виду, він не занадто змінив свою форму. Орієнталісти продовжували вивчати мови й розшифровувати тексти. Вони зберегли й колись властивий їм «бінарний» погляд на соціальну реальність, лише замінивши поділ на християнське і язичеське, дихотомією західного й східного, модерніти й архаїки. У соціології виник довгий ряд відомих протиставлень: військового й індустріального типів суспільств, Gemeinschaft і Gesellschaft, механічної й органічної солідарності, традиційної й раціонально-законодавчої легітимності, статичної й динамічної. Хоча у більшості випадків ці протиставлення не містили прямих посилань на орієнтальні дослідження, не варто

забувати, що їхнім предтечею було протиставлення Генрі Майном статусу договору, заснованого на порівнянні індійської й англійської систем права.

Орієнталісти вважали себе людьми, які старанно доводили своє доброзичливе ставлення до незахідних цивілізацій, присвячуючи все своє життя кропіткому вивченню текстів з метою зрозуміти їхню культуру. Те, що в цьому випадку вони вважали культурою, було, зрозуміло, не більше, ніж конструкцією, яка була створена представниками іншої культури. І саме адекватність і дієвість цих конструкцій і була піддана критиці, причому на трьох рівнях: стверджувалося, що вони суперечать емпіричним фактам; що вони є занадто абстрактними й ігнорують очевидне різноманіття [соціальних] форм; і, нарешті, що вони є розвитком європейських забобонів.

Закиди проти орієнталізму були все ж чимось більшими, ніж критика наукової неспроможности. Вони втілювали в собі й критику на адресу політичних наслідків подібних соціологічних систем. Орієнталізм розглядався як інструмент виправдання домінуючого статусу Європи, як важливий ідеологічний доказ на користь імперської ролі Європи у світовій системі модерніти. Критика орієнталізму виявилася пов'язаною з більш загальною критикою матеріального підходу й стала елементом зусиль, спрямованих на руйнування суспільствознавчих догм. При цьому відзначалося, що спроби ініціювати за межами західного світу альтернативне обговорення «оксиденталізму», та «усі міркування еліт про антитрадиціоналізм у сучасному Китаї, що виявляється починаючи з руху 4 травня й закінчуючи студентською демонстрацією на площі Тянаньмінь у 1989 році, виявилися значною мірою орієнтальними»⁹ і тому лише зміцнювали позиції орієнталізму, а не підривали їх.

Прогрес. Прогрес, його реальність і неминучість, був основною темою в епоху європейського Просвітництва. Деякі автори вважають, що ця ідея настільки ж стара, як і західна філософська традиція¹⁰. Так чи інакше, концепція прогресу в XIX столітті стала в Європі загальноприйнятною (і залишалася такою упродовж більшої частини XX сторіччя). Суспільні науки від часу свого виникнення несли на собі печать теорії прогресу.

Ідея прогресу стала основою дослідження все-світньої історії й наріжним каменем усіх теорій стадіального розвитку. Більше того, вона виявилася рушієм прикладної соціології. Нас переконували, що ми вивчаємо суспільствознавчі дисципліни для того, щоб глибше зрозуміти соціальну реальність, тому що тільки в тому випадку ми зможемо більш осмислено й більш упевнено сприяти весвітньому пришвидшенню прогресу (або, щонайменше, усунути перешкоди на його шляху). «Еволюція» або «розвиток» виступали радше не як аналітичні, а як додаткові поняття. Соціальні науки стали радником (а то й служницею) політиків – від паноптикуму Бенгема до Союзу соціальної політики¹¹, комісії Беверіджа й незліченної кількості інших державних комітетів, післявоєнних антирасистських програм ЮНЕСКО, а також досліджень Джеймса Коулмана з проблем американської системи освіти. У післявоєнний період «розвиток відсталих країн» був гаслом, що виправдовувало залучення суспільствознавців, які мали найрізноманітніші політичні переконання, у соціальну й політичну реорганізацію незахідного світу.

Прогрес не просто усвідомлювався або аналізувався, він ще й нав'язувався. Такий підхід не занадто відрізняється від того, про який ми згадували під час обговорення «цивілізації». У цьому випадку треба, однак, підкреслити, що в той час, коли поняття цивілізації стало неоднозначним та викликало підозру (особливо після 1945 року), поняття прогресу зберегло свою значимість і з легкістю замінило категорію цивілізації, тому що виглядало більше імпозантним. Ідея прогресу виступала останнім рубежем оборони євроцентризму, його резервною позицією.

Ідея прогресу за всіх часів зазнавала критики з боку консерваторів, хоча слід зазначити, що сила їхнього опору радикально знизилася в період з 1850 по 1950 роки. Однак, з 1968 року критики ідеї прогресу знову ожили, знаходячи нових прихильників у середовищі консерваторів і нові основи для своєї віри в лівих колах. Адже до критики ідеї прогресу можна підійти з різних сторін. Можна сказати, що все, зазвичай назване прогресом, насправді є псевдо-прогрес, але при цьому існує й прогрес справжній; а європейське трактування прогресу було не більше, ніж оманом або спробою ввести в оману інших.

Можна, навпаки, заявити, що прогрес не існує, як такий, внаслідок «первородного гріха» або циклічного характеру всесвітньої історії. І нарешті, можна відзначити, як це роблять за межами західного світу деякі з критиків екологічного руху, що Європа вже пізнала прогрес і тому сьогодні намагається сховати його плоди від іншого світу.

Здається очевидним, що в очах багатьох ідея прогресу виглядає виключно європейською ідеєю й тому стає жертвою боротьби з євроцентризмом. Ця боротьба виглядає досить непослідовною, якщо брати до уваги прагнення мешканців незахідного світу приписати прогрес цілому світові чи його частині, яка скидає з рахунків Європу, але не прогрес.

Численні форми євроцентризму й численні форми його критики не завжди сприяють створенню ясної картини. Тому ми намагаємось спробувати оцінити центральний елемент цієї полеміки. Інституціоналізоване суспільствознавство як особливий вид діяльності зародилося, як ми вже відзначали, у Європі. Саме його обвинувачували й обвинувачують у створенні помилкового образу соціальної реальності через невірне осмислення, грубе перебільшення й перекручування історичної ролі Європи, особливо в епоху модерніти.

В основному заперечення критиків зводяться до трьох різних (і, властиво, суперечливих один одному) типів заяв. Відповідно до першої, усе, що б не робила Європа, робили й інші цивілізації доти, поки Європа не застосувала свою геополітичну міць для того, щоб перервати цей процес в інших регіонах світу. Відповідно до другої, усе, що б не робила Європа, було лише продовженням того, що упродовж тривалого часу робили всі інші, а європейці лише тимчасово виявилися в авангарді. Відповідно до третьої, усе, що не робила б Європа, аналізується некоректно й розглядається через призму необґрунтованих екстраполяцій, що несе із собою небезпечні наслідки як для світу науки, так і для світу політики. Перші два аргументи, широко розповсюджені, страждають, як мені здається, від того, що можна назвати «антиєвроцентричним євроцентризмом». Третій представляється мені безперечно правомірним і заслуговує на найпильнішу увагу. Але що

це таке – «антиєвроцентричний євроцентризм»? Розглянемо послідовно кожен з аргументів.

Упродовж усього ХХ століття зустрічалися люди, які стверджували, що в рамках, скажімо, китайської, індійської або арабо-мусульманської цивілізації існували такі культурні передумови, а також простежувалися такі соціально-історичні тенденції, які згодом могли привести до формування зрілого сучасного капіталізму й реально сприяли розвитку в цьому напрямку. У випадку з Японією подібне твердження формулюється ще більш жорстко: говориться, що капіталізм там утворився самостійно, і цей процес лише збігся у часі з його розвитком у Європі. Більшість таких тверджень базується на концепції стадіального розвитку (і часто на її марксистській версії), з якої логічно випливає, що усі народи рухаються паралельними шляхами до модерніти або капіталізму. Ця система аргументації припускає, з одного боку, самобутність і автономність різних цивілізаційних регіонів, і з іншої, їхню підпорядкованість єдиній всеосяжній моделі розвитку.

Аргументи цього типу при всьому їхньому різноманітті стосуються, як правило, певних культурних зон та їх історичної еволюції, тому могли б послужити серйозною причиною для обговорення історичної специфіки їхнього застосування до кожної з таких зон. Я не пропоную робити це зараз, але відзначаю одне логічне обмеження даного підходу, що існує поза залежністю від розглянутого регіону, а також один загальний інтелектуальний наслідок. Логічне обмеження досить очевидне. Навіть якщо всі регіони планети дійсно йшли шляхом модерніти й капіталізму та просунулися в цьому напрямку досить далеко, зберігається необхідність пояснити, чому ж Захід, а саме Європа, першим досягнув мети й у результаті зміг «завоювати увесь світ». Тут нам знову доводиться повернутися до колишньої постановки питання: чому модерніти й капіталізм виникли на Заході?

Звичайно, і сьогодні можна чути думки, що за великим рахунком Європа так і не перемогла світ, оскільки завжди й скрізь вона зустрічала опір; такі твердження здаються мені граничним перекручуванням реальності. Зрештою, існували ж на більшій частині земної кулі реально завойовані колонії.

Європейська міць мала цілком реальне військове втілення. Звичайно, в усі часи відбувався певного роду опір, як в активній, так і в пасивній формах, але якби він дійсно був настільки серйозним, сьогодні нам не було б чого обговорювати. Якщо ми станемо надмірно звертати пильну увагу на неєвропейські джерела розвитку, то закінчимо відпущенням усіх європейських гріхів або, принаймні, більшої їхньої частини. Це, як мені здається, не входить у наміри критиків.

У кожному разі, незважаючи на те, що дехто вважає європейське домінування тимчасовим явищем, його все ж потрібно пояснити. Більшість критиків, які наводять такі приклади, намагаються насамперед пояснити, як європейці перервали самобутній розвиток їхніх країн, а не чому їм вдалося це зробити. Більше того, намагаючись применшити роль Європи в тому, що іноді вважається досягненням, вони тим самим підкреслюють, що йдеться все-таки про певні досягнення. Такий підхід творить з Європи «антигероя» — безсумнівно, «анти», але героя в драматичному розумінні цього слова, тому що саме Європа зробила фінальний ривок і першою досягла фінішу. І навіть гірше, з поділу, відповідно до цих критиків, очевидно впливає, що якби Китай, Індія чи арабський світ мали хоч невеличкий шанс, вони б змогли, а навіть більше того, прагнули б досягти подібного результату, і самі стали б родоначальниками модернітні й капіталізму, завоювали б світ, експлуатували б його населення і ресурси та цілком звикли до ролі антигероя.

Подібне бачення сучасної історії представляється

досить
євроцентристським
у своєму антиєвроцентризмі,
тому що воно погоджується зі значиміс-

тю (і тим самим набирає цінності) європейських «досягнень» у тому самому розумінні, у якому її визначають європейці, і всього лише відзначає, що інші народи могли б досягти щось подібного або ж прагнути до цього. З якихось причин, можливо, випадкових, Європа тимчасово вирвалася вперед і насильно втрутилася в розвиток інших країн. Твердження про те, що інші народи також могли зіграти роль європейців, здається мені сумнівним прийомом критики євроцентризму й насправді лише погіршує наслідки використання євроцентристського типу мислення в соціальній теорії.

Друга лінія опору євроцентристським методам аналізу ґрунтується на твердженні про те, що Європа, по суті, не зробила нічого оригінального. У цьому випадку відзначається, що навіть у часи пізнього Середньовіччя, не говорячи вже про ранні періоди, Європа залишалася окраїнним (периферійним) регіоном Євразійського континенту, історична роль та культурні досягнення якого були не до порівняння з рівнем розвитку, який було досягнуто в інших частинах світу (таких, як арабський світ чи Китай). І це, безумовно, є правдою, принаймні, на перший погляд. Потім, однак, прихильники цієї лінії різко переходять до розгляду сучасної Європи в рамках ойкумени, чи всесвітньої структури, яка формувалася декілька тисячоліть¹².

Такий

підхід
можливий, але, на
мою думку, системний зміст
поняття «ойкумена» ще тільки має
бути визначений. Тим часом ми наближаємося
до третього елемента в цьому логічному ланцюзі:
стверджується, що зі споконвічної периферійності
Західної Європи і тисячолітнього творення євразійської
ойкумени, події, які відбувалися в Західній Ев-

ропі, не були нічим особливим, будучи лише одним з варіантів історичного розвитку загальної системи.

Це останнє твердження здається мені глибоко помилковим як з концептуальної, так і з історичної точок зору. Однак, я не хочу в черговий раз його спростовувати¹³. Я спробую лише відзначити ті риси, які свідчать про евроцентричність цього антиевроцентризму. У рамках цього підходу логічно припустити, що капіталізм не є нічим новим, і деякі прихильники неперервності розвитку євразійської ойкумени відкрито підтримують це переконання. На відміну від тих, хто стверджує, що інші цивілізації теж ішли шляхом капіталізму, коли Європа втрутилася в цей процес, прихильники такого розуміння вважають, що всі ми йшли до капіталізму разом і що реального руху в напрямку капіталізму в епоху модерніти не було помітно насамперед тому, що капіталізм до певної міри вже існував

в усьому світі (або, принаймні, в євразійській ойкумені) упродовж багатьох тисячоліть.

Насамперед, дозвольте зауважити, що це класична позиція ліберальних економістів. Вона по суті не занадто відрізняється від тверджень Адама Сміта, що «людина [за своєю природою] схильна до обміну одних речей на інші»¹⁴. Такий підхід затирає істотні різниці між окремими історичними системами. Якщо упродовж історії китайці, єгиптяни й західні європейці робили те саме, то який зміст вкладається у твердження про те, що вони представляють різні цивілізації або різні історичні системи¹⁵? Якщо заперечувати заслуги Європи, то чи можна признавати їх ще комусь, крім усього людства?

І вже вкотре, приписуючи іншим європейські досягнення для євразійської ойкумени, ми приймає-

мо головний ідеологічний аргумент евроцентризму – високу значимість модерніти й капіталізму – додаючи до цього лише те, що всі народи усіх часів різними шляхами намагались прямувати саме туди. Заперечуючи заслуги Європи, ми заперечуємо і її провину. Що такого страшного може бути в «європейському завоюванні світу», якщо в такому виді з'являється лише новітній етап безперервного розвитку ойкумени? Таке твердження, зовсім навіть не критичне щодо Європи, а радше таке, що викликає вибух оплесків на її честь, бо Європа, будучи окраїною частиною ойкумени, змогла не лише засвоїти

м у д р і с т ь

ин-
ших (і більш
древніх) [цивілізацій],
але й успішно втілити її вжиття.

Звідси очевидно випливає рідкісний висновок. Якщо євразійська ойкумена тисячоліттями прямувала єдиним шляхом, а капіталістична світова система не є нічим новим, то чи є підстави вважати, що цей шлях не буде нескінченним або, принаймні, не продовжиться ще на невизначений час? Якщо капіталізм не виник у XVI (або XVIII) столітті, то він без сумніву не закінчиться у XXI ст.. Що стосується особисто мене, то я просто не вірю в це, про що вже говорив у декількох недавніх своїх роботах¹⁶. У цьому випадку, однак, я хочу насамперед звернути увагу на те, що подібна аргументація в жодному разі не є антиевроцентристською, тому що посідає певну кількість базових вартостей, висунутих Європою в епоху її панування над світом, що тим самим фактично заперечило, чи навіть принизило інші системи вартостей, які є або були колись панівними в інших частинах світу.

Мені здається, що варто віднайти більш серйозні підстави для критики евроцентризму в суспільних науках, так само як і більш солідні її форми. Це

особливо важливо ще й тому, що третя лінія критики – твердження про те, що весь колишній розвиток Європи оцінювався некоректно й ставав базою для необґрунтованих екстраполяцій, що спричинило небезпечні наслідки як для науки, так і для світу політики – здається мені правильним. На мій погляд, насамперед необхідно переглянути тезу про те, що всі європейські досягнення є позитивними. Потрібно скласти максимально точний баланс усього того, що було зроблено капіталістичною цивілізацією упродовж історії, і з'ясувати, чи дійсно досягнень є більше, ніж недоліків. Одного разу я вже спробував це зробити й закликаю інших до подібних кроків¹⁷. Складений мною баланс повністю негативний, і тому я не вважаю капіталістичну систему свідченням прогресу людства. Для мене вона виглядає радше результатом руйнування історичних бар'єрів, які стояли на шляху саме цього історичного різновиду експлуатації. Китай, Індія, арабський світ та інші країни не пішли капіталістичним шляхом, і я вважаю це свідченням їхнього сильного імунітету й у даному випадку їхнім історичним досягненням. Усі спроби змусити їх виправдовуватися за те, що є їхнім досягненням, здаються мені квінт-есенцією євроцентризму.

Дозвольте внести ясність. Я вважаю, що тою чи іншою мірою елементи коммодифікації, а отже, і комерціалізації, були присутні в усіх найбільш значимих історичних системах (цивілізаціях). Як наслідок, завжди знаходились люди, які намагались отримати найбільше прибутків. Однак, ціла прірва розділяє ту історичну систему, де з одного боку підприємці, торговці та інші «капіталісти» становлять певний відсоток громадян, а з іншого, є ті, у кого панує капіталістичний дух і стиль життя. У суспільстві, у якому передувала світова система модерніті, як тільки капіталістична страта ставала занадто багатою або успішною, чи починала перешкоджати функціонуванню існуючих інститутів, вона зустрічала непокою та відсіч з боку інших інституціональних груп (культурних, релігійних, військових, політичних), які намагались використовувати свої владні важелі, і свої системи цінностей для виправдання необхідності протистояти прагнучій прибутків групі та утримувати її в рамках дозволеного. Таким

чином, буржуазії раз за разом не вдавалося нав'язати своє розуміння певних речей за пріоритетні. Нерідко підприємців позбавляли, причому у грубий спосіб, зібраного ними капіталу або у інший спосіб змушували проявляти повагу до тих цінностей і порядку, які стояли на їхньому шляху. Це я називаю протиотрутою, що зуміла послабити вірус.

Тим часом, у західному світі з кількох причин, що носили тимчасовий (випадковий, кон'юнктурний) характер, протиотрута виявилася менш доступною або менш ефективною, і вірус стрімко поширився, продемонструвавши несприйнятливості до спроб стримати його руйнівну дію. Європейське світове господарство вже у XVI столітті було безповоротно капіталістичним. І як тільки капіталізм перетворився в основу даної історичної системи, як тільки пріоритетом цієї системи стало безперервне нагромадження капіталу, вона здобула особливу перевагу над іншими історичними системами, що дозволило їй поширюватися доти, поки вона фізично не охопила увесь світ, ставши першою історичною системою, яка досягла такої тотальної експансії.

Але, незважаючи на те, що капіталізм зробив свій прорив у Європі, звідки він і поширився планетою, з цього не випливає, що даний процес був неминучий, бажаний або в якомусь сенсі прогресивний. На мій погляд, жодна з цих характеристик не могла бути до нього застосована. І саме з цього варто починати критику євроцентризму.

Я хотів би з'ясувати, що не є універсальним в універсальних доктринах, народжених капіталістичною історичною системою, тобто світовою системою модерніті. Така світова система породила певні структури знання, які значно відрізняються від історичних. Часто говорять, що ця відмінність полягає в розвитку наукової думки. Подібне твердження, однак, помилкове, якими б блискучими не були досягнення сучасної науки. Наукова думка з'явилася задовго до світу модерніті і присутня у всіх основних цивілізаційних зонах. На прикладі Китаю це було авторитетно продемонстровано у фундаментальній, хоча й не закінченій роботі Джозефа Нідхема¹⁸.

Більшою мірою структурування знань у сучасній світовій системі характеризує наявність «двох культур». У жодній іншій історичній системі не існувало

такої прірви між наукою, з одного боку, і філософією й етикою – з іншого, або, що було б навіть точніше, між спрагою істини й спрагою добра й досконалости. Цей поділ нелегко було зберегти в рамках геокультури сучасної світової системи. На її інституціоналізацію пішло три століття. Сьогодні, однак, він властивий геокультурі й становить основу нашої університетської системи.

Такий концептуальний поділ дозволив світові модерніті сформувати суперечливу ідею про фахівця, який не піддається впливам певних вартостей і чие об'єктивне бачення реальності могло не тільки визначити технічні (у найширшому розумінні цього слова) рішення, але стати також основою для соціальних і політичних пріоритетів. Одержавши захист від колективних оцінок і, по суті, перетворившись у технократів, учені звільнилися від диктату влади, яка не мала відношення до науки. Але при цьому знецінилися й ключові соціальні концепції, які творилися впродовж останніх п'ятисот років в ході конкретних (на протигагу формальним) наукових дискусій. Теза про те, що в одних сферах важливіша є наука, а в інших – соціальні й політичні рішення, виступає ключовою концепцією, яка підтримує євроцентризм, оскільки прийнятними вважаються лише ті універсальні пропозиції, які є євроцентристськими. Незважаючи не все, що зміцнює цей поділ двох культур, це підсилює позиції євроцентризму. Хто б не заперечував специфіку світу модерніті, він не зможе довести необхідність відтворення структур знання, а отже, і запропонувати переконливу й раціональну альтернативу існуючій світовій системі.

За останні двадцять років законність такого поділу на філософію й інші науки вперше була оскаржена. На цьому базує своє переконання, наприклад, екологічний рух. І в цьому також глибинна суть широкої критики євроцентризму. Нові виклики призвели до так званих культурних і наукових війн, які часто виявлялися обскурантистськими й робили проблему ще більш заплутаною. І якщо ми прагнемо створити воз'єднану і тому не євроцентричну структуру знань, то в жодному разі не повинні ухилятися від рішення цього центрального питання. Якщо ж ми хочемо створити світову систему, альтернативну до тієї, яка сьогодні перебуває у глибокій кризі, ми по-

винні послідовно розглядати теми істин й благ в їхньому нерозривному зв'язку.

З огляду на те, що нам все ж таки слід буде це зробити, доведеться визнати, що Європа воістину зробила в XVI-XVIII століттях щось особливе, щось, що реально змінило світ, але змінило його в такому напрямку, що негативні наслідки такої трансформації ми відчуваємо на собі дотепер. Ми повинні спробувати припинити заперечувати специфіку Європи, ґрунтуючись на тій помилковій думці, що в такий спосіб ми обмежуємо та заперечуємо належні її досягнення. Зовсім навпаки. Ми повинні визнати специфічний характер зробленого Європою перебудови світу тому, що тільки в тому випадку ми зможемо перебороти його наслідки й прийти до більш універсального трактування людських можливостей, до трактування, у рамках якого можна буде не ухилятися від рішення складної й суперечливої проблеми супідрядности прагнень до істини і блага.

61

1. *Основна доповідь на організованому Міжнародною соціологічною асоціацією східно-азійському регіональному колоквіюмі «Майбутнє соціології в Східній Азії», Сеул, [Південна] Корея, 22-23 листопада 1996 року.*

2. Jones. E. J. *The European Miracle: Environment, Economics, and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

3. *Йдеться про концепцію, що представляє історію як безумовно прогресивний процес, якому може бути надано потрібний напрям. Популяризована в середині XIX століття лордом Макалеєм (Lord Macaulay) і іншими лідерами партії вігів, що ототожнювали поширення британських політичних інститутів, британської культури й англійської мови по усьому світі з поширенням принципів цивілізації, ця концепція стала основою для формулювання принципу меліоризму, відповідно до якого людство може й повинне вдосконалюватися. Сьогодні принцип меліоризму вважається однією із трьох базових і складових ідеологій лібералізму.*

4. Abdel-Malek. A. *La dialectique sociale*. Paris: Seuil, 1972 ст. 89; див. також англійське видання: Abdel-Malek. A. *Social Dialectics*. London: Macmillan 1981.

5. Rickert. H. *The Limits of Concept Formation in the Physical Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press 1986 [перший випуск цієї книги вийшов у 1913 р.].

6. *Це формулювання заслуговує, на наш погляд, особливої уваги через чіткість, з якою автор підкреслює належність Сполучених Штатів до ареалу поширення європейської куль-*

тури; навіть знаменита формула А. Меддісона про США, Канаду, Австралію й Нову Зеландію, як про бічні гілки Заходу (див.: Maddison, A. *The World Economy. A Millennial Perspective*. Paris: OECD Development Centre, 2001, p. 27), виявляється набагато менш категоричною.

7. Abdel-Malek. A. *La dialectique social, Said, E. Orientalism*. New York: Pantheon Books 1978.

8. Smith. W. C. "The Place of Oriental Studies in the University" in *Diogenes*. 1956 № 16 ст. 106-111.

9. Chen. X. *Occidentalism as Counterdiscourse «He Shang» in Post Mao China* in *Critical Inquiry*. 1992 Vol. 18 №. 4 ст. 687.

10. Bury. J.B. *The Idea of Progress*, London: Macmillan, 1920; Nisbet. R.A. *History of the Idea of Progress*, New York: Basic Books, 1980.

11. «Союз соціальної політики» – організація, створена німецькими економістами й соціальними філософами Г. Шмолером і Г. Шенбергом в 1872 році в м. Айзенах для популяризації заходів, спрямованих на скорочення майнової й соціальної нерівності. Діяльність Союзу була спрямована на введення обов'язкового початкового шкільного навчання, системи страхування від нещасних випадків на виробництві й елементів пенсійного забезпечення; більшість цих заходів було реалізовано в Німеччині наприкінці XIX – початку XX століть.

12. Див. думку різних авторів, зокрема: Sanderson. S.K. (ред.) *Civilizations and World Systems: Studying World-Historical Change*, Walnut Creek (Ca.), Atlanta: Altamira, 1995.

13. Wallerstein. I. *The West, Capitalism, and the Modern World-System* in *Review*. 1992 Vol. 15 № 4 ст. 561-619.

14. Smith. A. *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York: Modern Library 1937 ст. 16 [перше видання цієї книги було у 1776 р.].

15. Протилежна точка зору викладена в: Amin. S. *The Ancient World-Systems versus the Modern Capitalist World-System* in *Review*. 1991 Vol. 14 № 3 ст. 349-385.

16. Див.: Wallerstein. I. *After Liberalism*, New York, New Press, 1995; Hopkins, T.K., Wallerstein. I. (coordinators) *The Age of Transition. Trajectory of the World System 1945-2025*. London: Zed Press, 1996.

17. Wallerstein. I. *Capitalist Civilization* in *Chinese University Bulletin*, 1992, No. 23, Wallerstein. I. *Historical Capitalism, with Capitalist Civilization*, London: Verso, 1995.

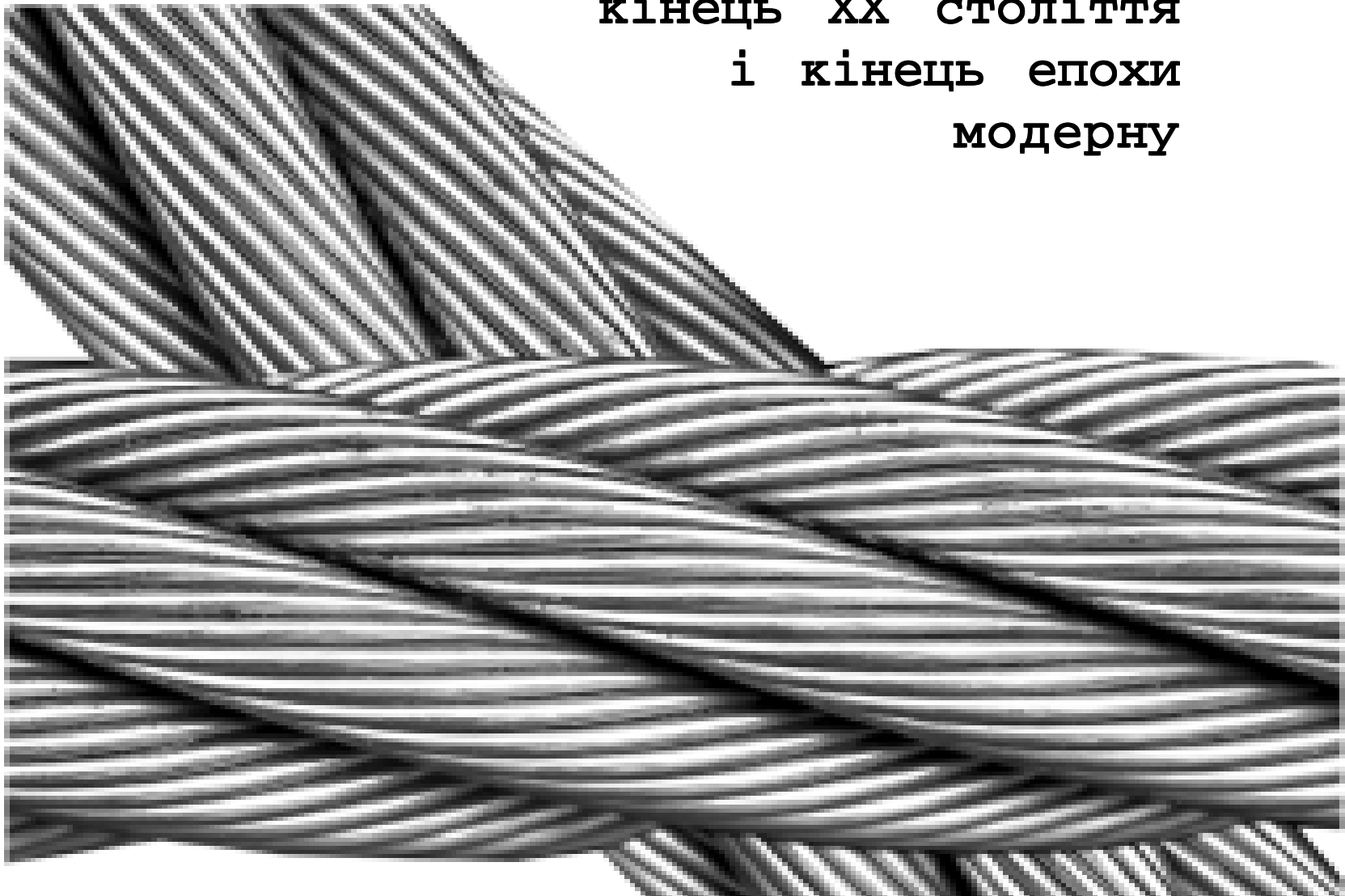
18. Needham. J. *Science and Civilization in China*, Cambridge: Cambridge University Press, 1954 (видання цієї багатотомної праці не завершено до сьогодні).

Переклав Ігор Шабан

ДЖОН ЛУКАЧ

кінець ХХ століття
і кінець епохи
модерну

Двадцять століття було століттям Америки. Незадовго до цього хронологічного начала народ Америки та його політики вирішили, що Сполучені Штати мають стати світовою державою. Вони вже не могли задовольнятися тим, що є найвеличнішою з країн Америк. У 1898 році Сполучені штати завоювали Кубу та Пуерто-Ріко і скочили через Тихий океан. Це була віддалена прелюдія до Першої світової війни, але тим не менше прелюдія. У 1917 році Сполучені Штати в союзі з Британією та Францією вступили в Першу світову війну і допомогли розгромити Німеччину. Менш ніж через двадцять п'ять років Сполучені Штати в союзі з Британією та Росією вступили у Другу світову війну і надали допомогу у розгромі нацистської Німеччини, водночас майже самотужки подолавши Японію. У 1945-ому році американський прапор, що майорів над американськими військовими кораблями, панував над морями від Токійського заливу до Босфору. Згодом почалася конфронтація з Росією щодо трофеїв Другої світової війни. Лідери Америки та Росії відчували необхідність пом'якшення такої конфронтації, аж поки у 1980-х росіяни вирішили відмовитися від неї зовсім, віддавши свої європейські завоювання.

Двадцять століття було століттям Америки не тільки через потугу Сполучених Штатів, а також через надмірний вплив та престиж всього американського. Американський долар став універсальним стандартом валюти у цілому світі. Велика кількість найцінніших предметів європейського мистецтва та більшість великих європейських художників переїхали через Атлантику до Сполучених Штатів. Американські університети стали глобальними дослідницькими та навчальними центрами. Американські звичаї, американська практика, американська музика і американська популярна культура стали зразками для наслідування в окремих куточках світу. Ще у 1925-му році мільйони людей в Європі знали імена і лиця американських кінозірок, не знаючи при цьому імені власного прем'єр-міністра. Багато що збереглося і до сьогодні. Хоча більшість з даних впливів – сили, престижу, присутності – припинилися. Здається, що двадцять перше століття не буде століттям Америки.

У такій перспективі немає нічого загрозливого, я маю на увазі – для американців. Загрозливим є те, що кінець двадцятого століття, кінець американського століття є невід'ємною складовою кінця епохи модерну загалом.

31 червня 1898 року практично закінчилася американська війна з Іспанією і до Вашингтону прибули пропозиції про припинення вогню. У той самий день у Фрідріхсруе помер Бісмарк. У Бісмарка було передчуття щодо майбутнього століття. Приблизно за декілька років до своєї смерті він сказав, що важливим фактом майбутнього століття буде те, що американці говорять англійською. Те, що він мав на увазі, є очевидним. Угрупування, можливо навіть союз Сполучених Штатів та Великої Британії, англійських націй, могло стати найбільшою світовою силою. Інші видатні особистості також зауважували дещо схоже: Редьярд Кіплінг, адмірал Махан, Теодор Рузвельт, У.Т. Стед, Ендрю Карнегі і кардинал Гібонс, не говорячи вже про російських журналістів, французьких дипломатів, іспанських інтелектуалів. Кайзер Вільгельм II, підозріливий покровитель Бісмарка, не зумів цього збагнути, не зміг звернути достатньої уваги на інші застереження Бісмарка, в результаті чого зазнав поразки. Хронологічне століття почалося у 1900 році несподіваним розвитком англо-німецького антагонізму, безпрецедентного в історії цих великих націй. Цей антагонізм не був головним фактором у розв'язанні війни 1914-го, але він став принциповим фактором у переростанні її у Світову. Сам термін «Світова війна» був запроваджений американцями, і вперше прозвучав у 1915 році. Приблизно через рік американці та їх керівництво почали переконувати себе в тому, що в разі перемоги Німеччини над Британією, утвориться моментальна і, можливо, смертельна загроза для Сполучених Штатів. Загалом вони так само думали і у 1940 – 1941 роках, до Перл-Харбора, незважаючи на те, що кайзер та Гітлер були надзвичайно різними людьми.

У цьому світовому історичному розвитку присутній елемент, що лежить в основі усіх розрахунків щодо глобальної стратегії та політичної сили. До 1900 року американський критицизм і недовіра до Британії, що зумовили війну за незалежність і війну 1812-го, на загал зникли. До 1900 року більшість на-

роду Америки не складалося з людей англійського, валійського, шотландського та шотландсько-ірландського походження, але політичне, соціальне, фінансове, інтелектуальне та культурне лідерство належить в основному саме цим людям. Однак, упродовж двадцятого століття, а особливо другої його половини, присутність, пропорція і вплив цього лідируючого класу послаблялися. До того часу як з'явився по-рожній акронім «WASP»(1), у 1960-х, тон американського суспільства та культури змінився, можливо, назавжди. Сам Уїнстон Черчіль не розумів цього повною мірою. Він був би згідний з Бісмарком, чие життя обірвалося того ж року, коли почалася публічна кар'єра Черчіля: упродовж цієї довгої кар'єри Черчіль бачив у майбутньому як висновок конфедерацію, якщо не союз англословних народів світу, який забезпечив би для більшості народів Землі довгий, сонячний день на зразок Риму в епоху Антонінів (як одного разу сказав про це сам Черчіль). Але цьому не судилося статися.

Не слід думати, що зменшення американської сили виникло внаслідок зменшення її колись домінуючої етнічної компоненти. Можливо, занепад був зумовлений занепадом ери наддержав.

Під час Другої світової війни головним знярядям, що нанесло нищівний удар Німеччині, була російська армія. Головним знярядям у перемозі над Японією був американський флот. Наприкінці двадцятого століття росіяни вийшли зі Східної Європи і почався вихід американців з західної частини Тихого океану.

Чи значить це, що Німеччина та Японія знову піднімаються? І так, і ні. Ера добрих почуттів в американсько-японських відносинах пройшла. Це має тривожні наслідки, хоча Японія, будучи економічним велетнем, продовжує залишатися політичним та воєнним пігмеєм, і невідомо, чи виявляться японці здатними (і чи захочуть) перевести свою економічну міць у політичну і воєнну експансію. Проблема Німеччини в Європі аналогічна, хоча й не ідентична. Якщо ймовірний колапс сьогodнішньої влади в Китаї не спричинить деякого ослаблення і хаосу, через які Китай пройшов у першій половині двадцятого століття, на Далекому Сході не буде вакууму сили, який б могла використати Японія для встановлення про-японської влади на східно-азійському континенті.

Однак такий вакуум існує у Східній Європі, де вже є держави, які радше орієнтовані на Німеччину, ніж на Сполучені Штати, Британію чи інші західноєвропейські держави. (Не слід забувати, що в часи Третього райху Гітлер був більше зацікавлений у забезпеченні васального підкорення певних держав, ніж у надбанні їх територій. Під «васальним підкоренням» я розумію ситуацію, коли номінально «незалежні» держави не мають власної незалежної політики.)

Однак, сьогodнішня влада Німеччини і німецький народ не є простим продовженням Третього райху. Фактично більше, ніж будь-яка інша держава, яка прогала війну, більше, ніж японці, більше, ніж італійці, німецька влада та німецький народ відrekli від своїх лідерів та своїх дій під час Другої світової війни. Їх влада урочисто і офіційно змирилася з втратою великих і густо населених німецьких територій на користь інших держав Центральної та Східної Європи. Вони виплатили значні репарації людям, які постраждали і були обездолені Третім райхом. Їх конституція та інститути є виключно демократичними. Їхня відданість європейським організаціям та їх бажання бути надійним партнером і учасником можливої об'єднаної Європи все ще переважають. Коли йдеться про світову значущість Німеччини, то можна побачити дивну, однак, певну схожість між початком і кінцем двадцятого століття. Приблизно у 1900 році дозріла рішучість Німеччини (чи називайте це схильністю) здобути статус світової держави. Їй була нанесена поразка у світовій війні, але вона знову піднялася. Цей підйом відбувся би, навіть якби не було Гітлера, який фантастично пришвидшив цей процес, поки не настроїв проти себе більшість світу, після чого його Німеччина зазнала краху. Але, всупереч прийнятих норм, Гітлер не хотів завойовувати весь світ. Він хотів домінувати на великій території європейського континенту та в європейській частині Росії. Ніхто в Німеччині тепер так не думає. Буде, однак, певного роду німецьке панування в Європі, особливо у Східній Європі. Питання тільки у його розмаху та якості: яким воно буде?

Услід за поступовим виходом Сполучених Штатів з західної частини Тихого океану відбудеться їх вихід із Західної Європи, включно з Німеччиною (будівництво Діснейлендів у Західній Європі не зможе

цього замінити). За виходом росіян зі Східної Європи, в тому числі і з Німеччини, відбудеться їх вихід з Далекого Сходу. Це вже почалося стосовно Монголії (російської та советської креатури двадцятого століття), яка фактично унезалежнилась від Москви. Тим не менше російський вплив у Китаї звівся майже до нуля. Якщо росіяни віддадуть Японії чотири окуповані у 1945 році маленькі острови на півночі — це буде значущим не тільки через мізерність території даних островів, але й тому, що це стане перевагою взаємної волі Росії та Японії.

Приблизно десять років тому я написав такий заключний параграф для книги: «Упродовж понад ста років після утворення Сполучених Штатів більшість американців думало про себе, як про щось відмінне від Старого Світу і його гріхів. Пройшло майже сто років і це уявлення значно трансформувалося: Сполучені Штати стали передовою моделлю Старого Світу ...і, можливо, цілого світу. Жодне з цих уявлень більше не має ніякого сенсу. Чи знайдуть американці внутрішню силу для консолідації та стійкості для віри у те, що їх цивілізація відрізняється не від так званого Старого, але від так званого третього світу, а не є просто поліпшеною його моделлю? На початку третього століття американської незалежності це стало, чи скоріше всього, повинно стати проблемою» (2). Наприкінці іншої книги понад тридцять років тому я писав: «Наприкінці минулого століття Бісмарк сказав, що найбільш вагомим фактором буде те, що американці все таки розмовляють англійською. Найбільш важливим фактором у другій половині даного століття може стати те, що росіяни — все таки білі» (3). Можливо і не у другій половині двадцятого століття, а, можливо, у двадцять першому.

Цікавий збіг: останні десять чи дванадцять років кожного із останніх п'яти століть були відзначені вирішальними, і навіть монументальними змінами.

Наприкінці п'ятнадцятого століття Колумб відкрив Америку, а Васко да Гама обігнув Африку для того, щоб відкрити Індію. Почалася експансія Європи. Середземноморська епоха світової історії закінчилася. П'ятсот років італійський півострів був у її центрі. Але у 1494 році французи зайняли Італію, і у 1492 іспанці підкорили останнє королівство маврів на іспанському півострові. Почали підніматися ве-

лики атлантичні держави: Іспанія, Франція і потім Англія. Нації, які межують з Атлантикою, стали головними персонажами, а Атлантика — головним театром світової історії.

Коли залишалось дванадцять років до завершення шістнадцятого століття, у 1588 році, англійці знищили іспанську Армаду. Одним із результатів цього став підйом Голландії, ще однієї морської держави на східних берегах Атлантики. У 1590 році Франція при Генріху IV стала першою об'єднаною державою епохи модерну. Почався затьняний занепад колись могутньої величної Іспанської атлантичної та західноєвропейської імперії (підйом якої припав на останнє десятиліття попереднього століття).

Упродовж останніх дванадцяти років сімнадцятого століття відбувся наступний збіг великих подій. У 1688 році «Славна Революція» в Англії породила нову форму правління, яку копіювали, щонайменше, упродовж наступних двохсот років у інших країнах світу — конституційну монархію з її договірним визначенням громадянських прав. Водночас починається боротьба Англії та Франції — двох величних світових держав — за панування в Атлантиці, тобто за те, щоб стати спадкоємцем ослабленої (і збанкрутілої) Іспанської імперії. У 1689 році Англія та Франція розпочали серію світових воєн, які врешті завершилися Ватерлоо. Того ж року П'єтр I став царем Росії. У 1690-х Росія почала кріпнути, і Отаманській імперії була нанесена поразка у Східній Європі — інша велика подія зі значущими наслідками.

«Славна революція» (вона була не стільки славною в Ірландії і Шотландії) співпала — і відповідала — славної кульмінації так званої наукової революції. Те, що розпочали Коперник, Кеплер, Галілей і Декарт, завершив у 1687 році публікацією своїх «Principia» Ньютон. Те, що Земля кругла і Всесвіт надзвичайно великий, а Земля рухається навколо Сонця, було відомо декільком вченим, хоча це не мало значення у житті людей. Різниця полягала в тому, що система Ньютона не тільки співпала, але й певним чином відповідала також новій системі 1688 року: вона перетворила Бога у конституційного монарха Всесвіту, закони якого менше залежали від божественної влади, заснованої більше на вірі, ніж на законах математичних міркувань. Уся система Нью-

тона здавалась цілісною та непогрішимою, враховуючи технічні досягнення, функції та процеси мислення у світі, які залежать від неї навіть тепер, не дивлячись на те, що у двадцятому столітті ми знаємо (чи повинні знати), що вона не є непогрішимою, не є всеохоплюючою і не може такою бути.

Коли до кінця вісімнадцятого століття залишалося одинадцять років, у 1789 році, відбулася Французька революція. У той самий час (фактично за п'ять днів до Французької Національної асамблеї у Версалі, що, аби розпочати розвал старої монархії) Джордж Вашингтон у Нью-Йорку був проголошений першим президентом Сполучених Штатів Америки. Упродовж останніх дванадцяти років вісімнадцятого століття ритм світових подій пришвидшився під супровід великих змін у війнах та суспільствах, у будівництві держав та мистецтві, в ідеях та стилях.

Все правильно, 1790-і були певним *fin-de-siecle* (4). Хоч тоді ніхто не мислив в категоріях *fin-de-siecle* — ні в Парижі, ні деінде. У 1890 році, наприкінці дев'ятнадцятого століття, ця фраза прозвучала в Парижі. Як записано в Оксфордському англійському словнику: «1890. [Фр.] Фраза, яка використовується як означення: характеристика кінця [дев'ятнадцятого] століття: передовий, модерністський; а також декадентський». Це майже вірно. У 1890-х почалося дещо запізніле реагування проти вікторіанської епохи: з центром — у Парижі, але й у Лондоні та в інших місцях. «Авангардистський та декадентський»: останнє може виглядати суперечливим, але тільки ретроспективно. Наш *fin-de-siecle* в 1990-х ширший за обсягом і відрізняється за змістом. Він антидекадентський, але його антидекадентство, можливо, тільки маскує декадентство інших, більш глибоких тенденцій. *Fin-de-siecle* 1890-х був антибуржуазним, неоаристократичним і богемно-елітарним, хоча б претензійно. Наш *fin-de-siecle* поверхнево консервативний і популістський. Але в глибшому сенсі наш *fin-de-siecle* уже завершений: коли не брати до уваги хронологію, двадцять століття закінчилося подіями 1989 року.

Нам не слід приписувати функціональну важливість чомусь, що є лише хронологічним співпадінням. Як і механічний годинник (винайдені на початку епохи модерну), ідея вимірювати час століттями була модерністичною ідеєю, людським винахо-

дом. Як і в житті чоловіка або жінки, в історичному житті нації, раси, континенту чи цілої цивілізації хронологічні маркери кінця року, десятиліття чи століття — всього лиш віхи. Вирішальні події їхніх життів, їхні пуанти не відповідають арифметичним маркерам. Чому у нас, в історії західного світу, ці збіги припали на період десяти чи дванадцяти років до хронологічного завершення кожного століття, ми не знаємо. Більше ми нічого сказати не можемо. Усе інше — астрологія, якщо їй це під силу.

Так само і міленіум — це просто арифметичний термін, який наділений великою метафоричною сугестивністю. Наприкінці першої тисячі років нашої ери велика кількість людей в Європі була захоплена хвилею містичного жаху. У майбутньому 2000 році нашої ери серед людей нашого світу такої реакції, можливо, не буде.

Історія світу (і особливо західної цивілізації) близько 2000 року вже відмічена умовою, якої у 1000 році не було у свідомості людей. Люди у 1000 році і, звичайно, століття після нього не знали, що вони живуть в середньовіччі. Тепер все інакше. Ми більше знаємо про наш історичний час ніж будь-яке інше покоління в історії людства. Це є наслідком розвитку історичної свідомости, одного із найважливіших і найменш визнаних досягнень епохи модерну.

Та обставина, що ми знаємо — живемо не тільки наприкінці кінці століття, але і в час великих змін, відносно нова та достатньо цікава. Але нам слід знати, що ми живемо в час чогось більш величного і, можливо, більш зловіщого — в час відходу великої історичної епохи, відходу епохи модерну.

Те, що ми живемо майбутнім, а думати можемо тільки минулим, і є одвічною людською умовою. Але знання про цю умову змінювалося упродовж історії людства. У середньовіччі ніхто не знав, що він живе у середньовіччі. Ми вже понад двісті років знаємо, що живемо в епоху модерну. Але визнання та довготривале використання цього терміну підходить до кінця.

«Епоха модерну» — не точна назва. Закінчення середньовіччя проходило поступово. Те саме відбувається і в нашому випадку. Жодна подія чи група подій не визначає точного моменту відходу епохи, оскільки історична епоха ніколи повністю не зни-

кає. Кожна епоха починає відходити раніше і триває довше, ніж будь-який одиничний маркер. Поступово відходять її інститути, соціальні структури, звичаї, вирази, уявлення і способи мислення та віри, це відбувається одночасно з розвитком нових інститутів, нових структур, нового способу мислення та віри. У Західній Європі двісті років, починаючи приблизно з 1490 до 1690 року, проходив саме такий перехідний період. Такі переходи наповнені насилляем, тому що для більшості людей виявляється більш складним відкинути чи змінити звичний спосіб мислення, ніж змінити чи розпрощатися з своїми матеріальними надбаннями. Це не новина. Що є відносно новим, так це тонка відмінність між психічними тенденціями теперішніх людей і людей, що жили п'ятсот років тому. Ми, чи принаймні дехто з нас, знаємо і відчуваємо, що відходить ціла епоха. Упродовж п'ятнадцятого століття ніхто не знав, що середньовіччя закінчується. Це не було визнано доти, поки ера минула остаточно, поки не почалася епоха розповсюдження концепції трьох епох (древности, середньовіччя та модерну), одночасно з визнанням того, що середньовіччя (яке тоді невірно тлумачилося як довгий темний тунель, який відділяє світлі ідеали пізньої античності від привабливих висот модерну) остаточно минуло. «Модерн» як латиною, так і іншими мовами означає «нинішній», «сучасний». Таке використання терміну почалося приблизно у 1580 році. Але його адаптація до історії, що викристалізувалася століттям пізніше, була не точною у зв'язку з притаманним йому припущенням, що ця нова, сучасна епоха буде тривати непередбачено довго, можливо, залишиться назавжди.

У цьому проявлялася не тільки короткозорість, навіть незважаючи на історичний оптимізм (він не був настільки переважаючим, як про це часто думають) Просвітництва, чи ери Розуму, який зіграв свою роль. Прикладом є Едвард Гібон, великий історик вісімнадцятого століття, сама робота якого, її стиль, її бачення є розквітом тоді ще відносно нової історичної свідомості. Ідея написати книгу про занепад та руїну Римської імперії прийшла йому до голови жовтневого дня 1764 року в Римі, коли він сидів на траві поруч із зруйнованими і майже похованими пам'ятниками римського Форуму (археологія, ще

один побічний продукт зростаючої історичної свідомості, у той час тільки з'явилася; у неї ще не дійшли руки до Форуму). У той день спалахнуло гібонівське натхнення написати не тільки про велике імперське місто чи державу, але й про велику цивілізацію. Через декілька років, у середині своєї роботи, Гібон написав розділ «Загальні зауваження щодо падіння Римської імперії на Заході». Нам не личить займатися провидіннями, писав він. «Ми не можемо визначити, до яких висот може дійти людський рід у своєму просуванні до ідеального; але можна з впевненістю сказати, що ніхто з людей, якщо не зміниться обличчя природи, не зможе опуститися до свого початкового варварства ... отже, ми можемо мовчазно, з впевненістю зробити наступний приємний висновок, що кожна світова епоха збільшила і продовжує збільшувати реальне благополуччя, щастя, знання і, можливо, добродійність людства». (Ретельно читаючи цей красномовний уривок, нам слід звернути увагу на визначення, яке міститься у фразях Гібона: «їх *початкове* варварство» і «*можливо*, добродійність»). Все таки оптимізму такого роду у нас вже немає. Модерністська віра Гібона у модерністську ідею прогресу звучить для нас наївно. Звісно, він писав у вісімнадцятому столітті, практично у zenіті епохи модерну. У нас менше ілюзій, при умові, що вони у нас ще лишилися. У будь-якому випадку, він писав і думав тільки про загрозу варварів ззовні. Це є можливим і тепер — зрозуміло, більшою мірою, ніж навіть п'ятдесят років тому. Але чого не міг уявити Гібон, так це те, що загрожує сутності залишків нашої цивілізації, включно з нашими життями. Ця зростаюча присутність і наростаюча загроза варварства у межах наших міст та націй, внутрішній виклик нашому господарству, який походить з дикости, натхненної і породженої популярною культурою всередині нашої сучасної цивілізації.

Отож, у 1990-х ми знаємо те, чого не знали люди п'ятсот років тому: ми наближаємося до фіналу цілої історичної епохи. Ця книга написана про кінець двадцятого століття, а не про кінець епохи модерну, який ще не настав. Однак, більшість головних ознак епохи модерну, яка приблизно розпочалася у 1500 році, прийшли чи практично наблизилися до кінця. Експансія Європи. Завоювання білої раси. Колоні-

альні імперії. Атлантика як центр історії. Панування морської сили. Лібералізм. Гуманізм. Буржуазна культура. Панівне становище урбанізму і урбанічної цивілізації. Постійне місце проживання. Повага до власності. Ньютонівська концепція Всесвіту і фізичної реальності. Ідеал наукової об'єктивності. Ера книги (5). Багато з цих умов та ідеалів тепер ослабли. Деякі втрачені назавжди. Жоден з них не виявився вічним і непогрішимим. Вони були створені і втілені у інститутах, які до цього часу існують та діють, але тепер у більш різноманітних формах і з різними цілями; і багато з них стали застарілими та склеротичними.

Цікавим є те, що через певний час після середини двадцятого століття саме слово «модерн» втратило свій блиск. Ще шістдесят років тому воно було безсумнівно позитивним, особливо в Америці. Але тепер воно втратило свою привабливість у всіх сферах і на всіх рівнях життя, включно з мистецтвом (популярне тепер похідне «постмодерн» – просто ще один неадекватний приклад такого регресу). У архітектурі, меблях, моді, живописі, скульптурі і музиці 1920-і були фактично останнім (і в певному сенсі, можливо, єдиними) десятиліттям «модерну». З того часу постачальники та пропагандисти мистецтва «модерну» продовжували жити за рахунок його в'яучих і загниваючих форм.

За останні декілька десятиліть такий відхід цілої епохи став все більш помітним. Ми ще не у кінці епохи. Але ми вже на півшляху, на переході до нової епохи, якій наші нащадки колись дадуть нове ім'я.

Окрім історичних категорій древности, середньовіччя та модерну існує й інша точка зору на історію, яку ми повинні визнати, оскільки це велике бачення і воно відповідає сфері даної книги. Це бачення, більше того – провідна ідея Алексіса де Токвіля, відомого в основному завдяки його книзі «Про демократію в Америці» і визнаного політичним та соціальним мислителем. Насправді, масштаб, висота і глибина його розуму перевищувала ці рамки.

Токвіль не ставив під сумнів питання триєдиного поділу древність – середньовіччя – модерн. Хоч для нього історія людства була означена незбагненим, провіденціальним і все таки, значною мірою, таким, що не піддається вивченню переходом від аристократичної епохи до демократії. Від епох, коли вели-

ка частина світу керувалася і перебувала під владою меншости, невеликих класів привілейованих людей, до нової епохи, коли егалітарні ідеали демократії ставали настільки значущими, що ніщо не могло встояти і не встояло проти їх океанічного припливу.

Наприкінці двадцятого століття, приблизно сто п'ятдесят років після смерті Токвіля, тріумф демократії пройшов світом. Упродовж п'ятисот років епохи модерну ми бачимо (чи повинні бачити) прогрес у напрямку демократії, монументальні зміни, про які жодна порядна (і релігійна) людина не буде шкодувати. Зараз демократія стала настільки всюдисущою, наскільки і гнітючою унаслідок безумовного узгодження з владою популярності, часто заснованою на найнижчих стандартах, коли сама популярність підпадає маніпулюванню і її можна навіть проводити за допомогою машини пабліситі. Скажімо, у Сполучених Штатах, після смерті останнього з батьків-засновників Республіки (тоді ж Токвіль відвідав Сполучені Штати), виборча практика республіканізму деградувала до рівня змагання у демократичній популярності. Але у двадцятому столітті проходила хитріша деградація. Змагання у популярності стало змаганням у пабліситі. Спрощення смаків та суджень, істинності та розуму були нерозлучними з цим регресом (6) – разом зі зникненням останніх лашмиць аристократичних цінностей і стандартів (7).

Досягненнями останніх п'ятисот років були досягнення цивілізації, в якій аристократія та демократія співіснували, хоча не завжди мирно і не завжди зі спільною вигодою. Ця суміш (вона ставала все більше сумішшю, ніж сплавом) аристократії та демократії була умовою цивілізації, що ішла вперед. Мірою того, як котилися до занепаду сила, багатство і впевненість аристократії, все міцнішим ставали її фізичні, соціальні, політичні та інтелектуальні поєднання з нижчими класами, що піднімалися. Це відбувалося у різних країнах по-різному, оскільки різним був склад аристократії. Багато з членів аристократичних общин виявилися не достойними своїх привілеїв. Але у найширшому (і з необхідністю неточному) розумінні цього поняття повага до певних аристократичних стандартів та їх панування приносили користь для підтримки та розвитку цивілізації. Ці стандарти означали не більше, ніж вишукані ма-

нери та високий рівень цивілізації життя. Вони були живими свідками висоти намірів та благородства. Вони означали признання примата почуття честі над прагненням слави. Те, що це не обов'язково вимагало їх втілення правлячими чи навіть поміщицьким нобілітетом, є очевидним бодай тому, що вже понад двісті років тому ідеал англійського «джентльмена» (і у слові, і у поведінці) був об'єктом наслідування у цілій Європі. Джентльмен не обов'язково є титулованою особою. В Америці не було аристократії: Джорджа Вашингтона можна було назвати аристократом тільки безпідставно розширивши цей термін; Адамси та Рузвельти були буржуазними патриціями; Лінкольн та Трумен не були навіть ними; але кожен з них був наділений певними суттєвими якостями американського джентльмена, оскільки існувало таке поняття як американський джентльмен.

У двадцятому столітті кілька яскравих прикладів державних діячів були великими захисниками західної цивілізації: такі аристократичні демократи як Черчіль – в Англії, Манергайм (німецький дворянин, який намагався усунути Гітлера) – у Фінляндії. «Демократичний» тут не означає, що вони пішли на компроміс зі своїм спадком і переконаннями, підкорившись неминучості популярних стандартів та популярної влади. Тут було щось набагато більше. Захищаючи свої нації, ці великі патріоти захищали те, що спонукало їх із найбільших глибин, – традиції західної цивілізації епохи модерну. У червні 1940 року у своїй промові «Finest Hour» Черчіль означив не перспективу повернення до середньовіччя, а крен у бік нових темних віків. У той час як Гітлер був пророком нового, героїчного, поганського і наукового світу, Черчіль був захисником традиційних і все швидше старіючих, але все ще живих стандартів епохи модерну. Він був радше захисником західної цивілізації, ніж захисником прогресу.

Нам слід усвідомлювати, що у середньовіччі самих термінів «цивільний», «цивілізований» і «цивілізація» не було. Ці слова та їх зміст визначилися тільки у сімнадцятому та вісімнадцятому століттях. В англійській мові слово «цивілізувати» («зробити цивільним, вивести зі стану варварства; навчити мистецтву життя; просвітити та очистити») вперше з'явився

у 1601 році. Через століття (1704 року) з'являється слово «цивілізація».

«Вивести зі стану варварства» – це було доречним на початку епохи модерну. Наприкінці епохи модерну наші завдання і наші проблеми інші: скажімо, як уникнути падіння до нового варварства. Ми знаємо дещо таке, що люди на початку двадцятого століття не могли собі навіть уявити: що просування технології і варварство більше не є несумісними. Гебельс зрозумів це ще у 1939 році: «Націонал-соціалізм зрозумів, як взяти бездушний каркас технології і заповнити його ритмом і гарячими імпульсами (8) нашого часу». Не націонал-соціалізм, а, радше, нове варварство, щодо якого нацисти були всього лиш попередниками.

Двісті років тому видатний антиреволюціонер Ріварол (9) писав: «Les peuples les plus civilises sont aussi voisins de la barbarie que le fer plus poli l'est de la rouille» («Найбільш цивілізовані люди настільки ж недалеко від варварства, як і найбільш полірований метал не далекий від корозії»). Але ця максима універсальної історії не є доцільною у наш час, коли існує цілком достатня причина для занепокоєння, що з відходом епохи модерну саме слово «цивілізований» може незабаром втратити свій зміст. Вже повсюди є орди молодих людей, яким це слово невідоме і зміст його незрозумілий. Але тут час зупинитися, у зв'язку з багатьма причинами, одна з яких полягає в тому, що автор – історик, а не пророк.

У будь-якому випадку три роки тому я, як історик, писав: «Недалеко до кінця двадцятого століття – і, звісно, до кінця так званої епохи модерну – світу загрожують дві небезпечні обставини. Одна з них – це інституціалізований тиск на користь матеріального та економічного «росту», що протидіє стабільності і є загрозою самій природі. Інша – це існування падаючих до варварства популістських тенденцій націоналізму замість прагнення до більшого та ліпшого взаєморозуміння людей. Одне – це прорив до примноження багатства, інше – в бік племінної влади. Одне базується на припущенні, що головним мотивом людства є жадоба, інше – що влада. Думати, що перше є більш моральним, ніж друге, – як мінімум є сумнівним; але думати, що прогрес історії полягає у трюмфі грошей над силою, є надзвичайною тупістю».

У будь-якому випадку тут є одна велика відмінність. П'ятсот років тому (і упродовж наступних століть, тому що переосмислення деяких досягнень середньовіччя почалось тільки двісті років тому) розумні люди оглядалися на середньовіччя з презирством. Їх погляди були спрямовані ще далі в минуле. Вони захоплювалися Римом і Грецією, цими моделями Відродження, їхні стандарти були для них недосяжними (вони змогли досягнути більшого). Вони надіялися епоху класицизму атрибутами досконалості, золотого віку. Це було одночасно як історично, так і не історично. Наша ностальгія і наша повага до досягнень минулого інші. Ми не відкидаємо мистецтва, думки і досягнень вісімнадцятого та дев'ятнадцятого століть. Навпаки, наша ностальгія викликана творчим духом, надійністю інститутів, музикою, мистецтвом та літературою, мовою і культурою епохи, яка є ще наявною, відчутною, досяжною і не до кінця забута нами. Однією з причин цього є розвиток нашої історичної свідомості, чим наші предки п'ятсот років тому не володіли. Інша причина в тому, що останні п'ятсот років втілювали, можливо, величезний, але радше найбільш широкий прогрес в історії людства. Ось чому відхід епохи модерну може затягнутися ще надовго; і одночасно з її завершенням повага до її культури та цивілізації серед розумних людей буде продовжувати рости (10).

А тепер дійсно час зупинитися у зв'язку з причиною, що сформульована в одній із максим Ларошфуко: речі ніколи не є настільки поганими — чи настільки добрими, — якими вони нам здаються. Не говорячи про ту обставину, що відчай — не тільки гріх; він також безглуздий — і не істинний. Відчай — це відмова від віри в Бога, в його Провидіння. Але це також є відмовою від віри в самих себе — недооцінка суті власного буття. Демократія, мабуть, почалась з переоцінки людської природи; але у цьому величезна перевага перед справжньою небезпекою, що виходить з абсолютно протилежного — її недооцінки (очевидною в багатьох речах, включно з нашою освітянською практикою). Якщо історія чогось нас вчить, то це тому, що спадкоємність настільки ж могутня, як і зміна, оскільки людська природа незмінна. Це вказує не тільки на еволюцію та історію, але й на усвідомлення реальності і відповідальності,

які несе кожна людська істота і яких ніколи не побудеться, і, що найбільш важливо, не зможе відкинути.

1989—1992

1. Білий протестант-англосакс (*White Anglo-Saxon Protestant*) (гра слів: *wasp — оса*).

2. У кн.: «*Outgrowing Democracy : A History of the United States in the Twentieth Century*». Р. 404.

3. «*A History of the Cold War*». Р. 268.

4. *Кінець століття* (фр.)

5. Я змушений додати сюди поступово зростаючу повагу — приблизно з 1500 року — до жінок. Мені здається, що вона (повага) так само підійшла до близького кінця чи, можливо, опинилася у безвиході, оскільки розширення законних і сексуальних прав жінки мало стосується більш глибоких і більш важливих якостей поваги і захисту, які необхідно надати жінці.

6. Такий регрес звичайно відповідає багатьом явищам поза межами політики: наприклад, руху від відносно нового на той час і благородного (ще один продукт ранньої епохи модерну) ідеалу всезагальної освіти — до практики обов'язкової освіти дев'ятнадцятого століття, який в результаті виродився (знову ж таки особливо у Сполучених Штатах) в те, що школи для юнацтва перетворилися в опікунські заклади, де від більшості юнаків та дівчат на третю частину десятиліття їх життя, з яких 20 років вони провели у школах, які слідує одна за одною, не можна очікувати більшого, ніж вміння відносно добре читати і писати.

7. На початку двадцятого століття Едіт Уортон (*Edith Wharton*) могла написати про патриціанське суспільство старого Нью-Йорку як про пляшку, яка тепер зовсім порожня, але в ній залишився певний аромат осадку. У кінці століття не лишилось навіть того.

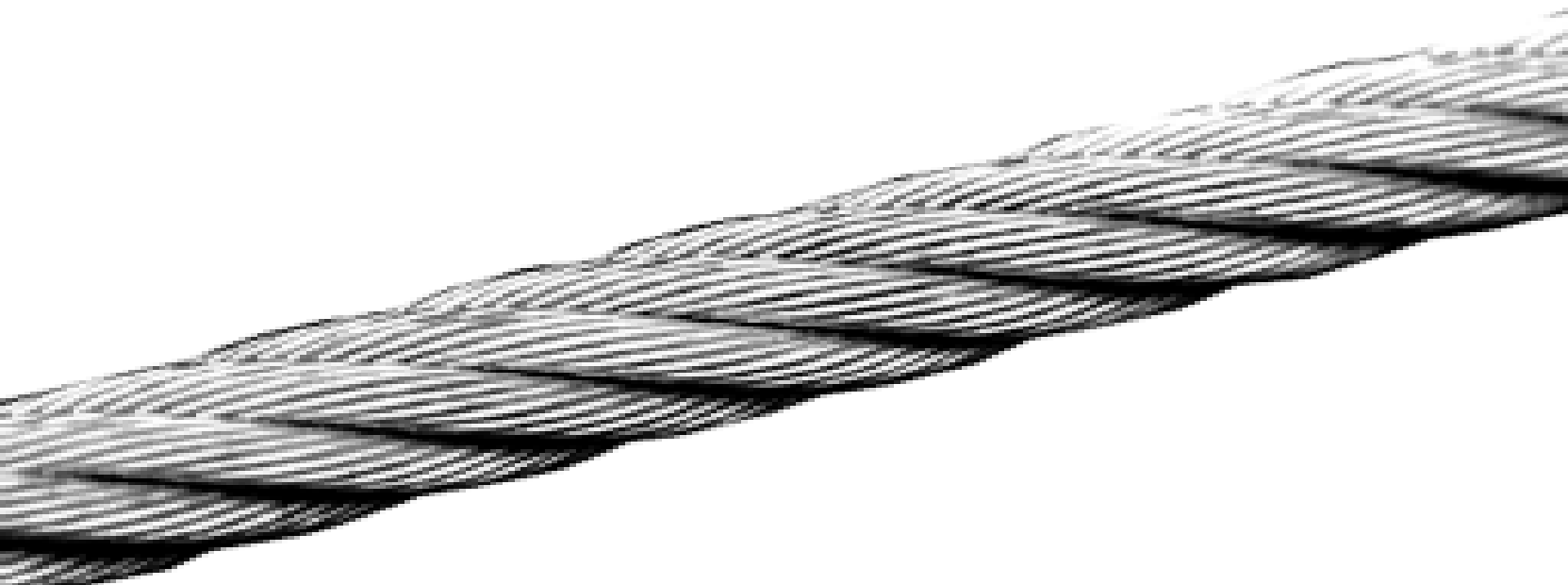
8. Не можу не згадати у зв'язку з цим один тривожний симптом, який стосується «ритму і гарячих імпульсів»: Нові варвари, разом з неонацистами та «скін-хедами», є гарячими прихильниками рок-музики, натомість у часи Другої світової війни в Німеччині і в інших країнах любов до американської музики була проявом антинацистської тенденції серед тих, хто ненавидів нацистів.

9. Ріварол, граф де Антонін Ріваролі (1753-1801), французький публіцист, журналіст і сатирик, начебто аристократ, у своїх творах підтримував монархію і традиціоналізм в епоху Великої Французької революції.

10. І ось чому два невірнучих Томи — Томас Гобс у сімнадцятому столітті і Карлейль в дев'ятнадцятому — були праві тільки напів; і ось чому деякі з великих мислителів (Гамсун чи Ніцше) останнього *fin-de-siecle* у своїх реакціях на

філістерства та лібералізм буржуазного дев'ятнадцятого століття – тепер не більше, як історичні персонажі: радикальні пророки, бунтівні голоси яких звучали сильно і чисто у певний час, але які не багато можуть сказати нам зараз. Для тих з нас, хто усвідомив, що ми живемо у світі, який стоїть на межі зникнення епохи модерну, тепер, коли усі справжні буржуазні цінності та їхня внутрішня суть та непідкупність залишаються непохитними, реальними, достойними любови та захоплення, як предмет фамільного інтер'єру, що стає все кращим та міцнішим, ніж нам здається, і навіть все більше коштовним спадком, мірою того, як ми віддаляємося від тих часів. Фактично це залишається нашим єдиним досяжним спадком.

Переклала Марта Возняк

еманюель

ТОД

після імперії
емансипація європи

Спершу події 11 вересня стали для європейців прекрасною нагодою продемонструвати свою солідарність. Їхні керівники наполягали на формальному вступі НАТО, оборонного альянсу, призначеного для боротьби проти держав, у досить невизначену «боротьбу проти тероризму». Упродовж останнього року ми, проте, спостерігали постійне погіршення відносин між європейцями і американцями, таємниче за своїми глибинними причинами і неухильне. Жорстокість терористичного акту викликала солідарність з потерпілими. Американська війна з тероризмом, груба і неефективна за своїми методами, неясна за своїми справжніми цілями, призвела до проявів справжнього антагонізму між Європою і Америкою. Безперестанне розвінчування «осі зла», постійна підтримка Ізраїлю, презирство до палестинців поступово змінили сприйняття Америки європейцями. Америка, яка була до того фактором миру, стала джерелом побоювань. Європейці, які довгий час були законослухняними дітьми поважної патерналістської держави, почали підозрювати верховну владу у небезпечній безвідповідальності. І трапилося немислиме – поступове, певна річ, ще не завершене зближення на міжнародній арені між французами, німцями і британцями.

Підозріливість щодо США, що виходить від французів, не може розглядатися, як щось нове. Вражає еволюція німців. Слухняність керівників головного протекторату на Заході, невід'ємного інструменту американського тиску на континенті, була для Вашингтону samozрозумілою. Ця очікувана впевненість ґрунтувалася на двох моментах, не висловлюваних вголос: Сполучені Штати розчавили Німеччину своїми бомбардуваннями у 1943-1945 роках, а німці від природи є людьми слухняними, які коряться найсильнішому. До того ж вони вдячні американцям за те, що вони захистили їх від комунізму і уможливили їхній економічний розвиток. Лояльність Німеччини, здавалось, було забезпечено назавжди завдяки цілком зрозумілому співвідношенню сил і правильно potraktovanim інтересам.

Нові вагання британського союзника не менш дивовижні. Рівняння Британії на США було для

американських стратегічних аналітиків фактом природним, можна сказати вродженим, який впливає із спільности мови, темпераменту і цивілізації. Показовою є безцеремонність Бжезінського, коли він говорить про британську підтримку. Поява нового англійського антиамериканізму на лівому і правому флангах політичного спектру є парадоксальними феноменом, оскільки вона відбулася відразу ж слідом за безпрецедентною підтримкою Сполучених Штатів. Сполученому Королівству раніше все ж вдавалося утриматися осторонь від війни у В'єтнамі. Цей парадокс зближення і віддалення, які йдуть одне за одним з короткими інтервалами, є класичним; він різною мірою зачепив усі європейські нації: надто сильно зближуючись з чимось чи з кимось, можна усвідомити, наскільки непримиренними є розбіжності з ним.

Детальний аналіз преси кожної з країн старого континенту – членів Атлантичного альянсу – показує посилення почуття страху, а згодом і безнадійності. Однак простіше показати емоційний зсув через його результати. Європейці врешті-решт зуміли домовитися про виробництво військово-транспортного «Аеробуса», що викликало величезне обурення американських військових і цивільних керівників. Вони також запустили проект «Галілео» із супутникового спостереження, призначений для ліквідації монополії американської системи ПРО. У цьому випадку проявилася конкретна економічна і технологічна сила Європи, оскільки це рішення потребує виводу на орбіту 30-ти супутників. Коли вона того бажає, тобто коли німці, британці і французи домовляться, Європа може діяти. У червні 2002 року Європа зі згоди Великої Британії і Німеччини вважає за можливе навіть погрожувати США конкретними заходами у відповідь на збільшення Сполученими Штатами податків на сталь. Зали, де проходять міжнародні конференції, віднині заповнені засмученими, щоб не сказати озлобленими, американськими вченими, військовиками і журналістами, які відкрито звинувачують європейців у нерозумінні чи відсутності лояльності і принагідно виражають роздратування їхнім багатством, могутністю і зростаючою автономією.

Неможливо пояснити цю еволюцію подіями тільки одного року, що було б надто поверхово.

Описувати недавні політичні розбіжності – значить вивчати радше механізми усвідомлення антагонізму, аніж його суть. Діють глибинні сили. Одні з них зближують європейців з американцями, інші віддаляють навзаєм. Аналіз ускладнюється через важливий аспект поточного процесу: *сили притягання і відштовхування зростають одночасно*. В Європі зростаюче бажання єднання із Сполученими Штатами все ефективніше й ефективніше зводиться нанівець необхідністю роз'єднання, що прогресує ще енергійніше. Такого штибу напруженість є типовою при наближенні розриву.

Від часів війни ставлення європейських керівників до США є амбівалентним, як і ставлення вашингтонських керівників до європейського будівництва. Американці потребували франко-німецького примирення, щоби забезпечити згуртованість Атлантичного альянсу на континенті перед обличчям росіян. Однак вони ніколи раніше не припускали, що примирення приведе до народження конкуруючого стратегічного об'єднання. Їхній поступовий перехід від симпатії і підтримки до підозрливості, згодом – до згіршення і врешті – до опозиції є цілком зрозумілим процесом.

Що стосується європейських керівників, то вони цілком логічно відчували необхідність в американському захисті після празьких подій і советизації Східної Європи. Коли важке похмілля від Другої світової війни залишилось позаду і комунізм зазнав краху, вони не могли не вдатися до сумнівів і ностальгії за незалежністю. Врешті решт, з точки зору кожного із правлячих класів старого континенту, кожна з історій європейських націй є більш насиченою, багатшою і цікавішою, ніж історія США, тривалістю всього три століття. Досягнення європейцями американського рівня життя могло лише оживити сумніви в законності лідерства США і надати змісту рухові за свободу. Все це, без жодних модифікацій, властиве і Японії по інший бік Евразії.

Упродовж останніх 20 років з'явилися також і супротивні сили, які підштовхують до тотальної інтеграції в американську систему. Ліберальна революція (або ж ультра ліберальна реакція, за термінологією лівих) породила щось на кшталт нової спуски для вищих європейських сфер. У розвинутому

світі, як ми бачили, посилюються олігархічні тенденції. Нові соціальні сили, які зароджуються, потребують лідера. У той момент, коли їхня воєнна роль перестає видаватися необхідною, США стають захисником загально-планетної революції нерівності, олігархічної трансформації, щодо якої можна припустити, що вона спокушає правлячі класи всіх суспільств у світі. Те, що Америка пропонує віднині, це – більше не захист ліберальної демократії, це – більше грошей і більше влади для тих, хто й так є найбагатшим і найсильнішим.

У 1965-2000 роках європейські керівники вибирали не поміж двома альтернативними рішеннями, не поміж інтеграцією і емансипацією. Вони водночас здійснювали лібералізацію економіки і об'єднання континенту, поставивши, таким чином, американців перед початком 21-го ст. у своєрідну ситуацію, в якій ті не знають, чи є їхні підлеглі зрадниками, а чи вірогідними. Європа стала, як вони того й бажали, зоною вільної торгівлі, позбавленої митних бар'єрів, якщо не брати до уваги залишки спільної сільськогосподарської політики. Однак існує євро, і його падіння на 25% відносно долара в період між його запровадженням і лютим 2002 року відновило на деякий час *фактично* захист європейської економіки стосовно до США, знизивши усі експортні ціни і підвищивши ціни на всі імпортовані зі США товари на еквівалентну кількість відсотків. Крики відповідальних осіб і журналістів Старого континенту при запровадженні урядом Буша у першій половині лютого захисних тарифів на імпорт сталі і субсидій сільському господарству свідчать про те, що європейське керівництво не повністю усвідомлює наслідки своїх дій. Вони не хочуть зрозуміти, що євро вже само по собі діє супроти Сполучених Штатів спершу шляхом зниження, а потім через підвищення свого курсу, тому що *ці керівники насправді не робили вибору поміж інтеграцією в американську систему і емансипацією*.

Вибір «імперської інтеграції» вимагав би, з точки зору європейських правлячих класів, подвійної ментальної революції: захоронення нації і імперського шлюбу; тобто, з одного боку, відмови від захисту незалежності своїх народів, а з іншого боку, що стосується безпосередньо правлячих класів, їхньої повноправної інтеграції в американський правлячий

клас. Таким був порив значної частини європейських і французьких еліт 11 вересня, коли всі відчули себе «американцями». Такою була ілюзія Жана-Марі Месьє.

Усе частіше і частіше пограбування заможних європейців Вол-стріт американськими компаніями і банками робить цей вибір все менш і менш привабливим. Тим більше, що поява на правому фланзі американського політичного спектру справжньої еврофобії ставить запитання, чи не готові США самі врегулювати проблему, чи не дають вони зрозуміти своїм союзникам, що не йдеться про те, що в майбутньому вони могли б стати чимось іншим, ніж громадянами другого сорту. Пожвавлення американського диференціалізму зачіпає негативно не лише негритянське населення, латиноамериканців і арабів. Воно стосується також, хоч і меншою мірою, європейців і японців.

Вибір альтернативного шляху — «емансипації» — став би результатом об'єктивної економічної могутності континенту, визнанням спільних цінностей, відмінних від цінностей Америки. Він передбачає здатність Європи самій забезпечити свій військовий захист. Цей вибір є реалістичним у короткотерміновому плані. Європа має могутнішу промисловість, ніж США. Їй більше нема чого боятися військово дуже ослабленої Росії. Вона б могла, про що ніколи не говориться, досягти справжньої стратегічної автономії, збільшивши свої ударні ядерні сили. До того ж рівновага ядерного застрашування, яке фактично постійно існує між США і Росією, дає Європі достатньо багато часу для того, щоб здійснити це нарощування ядерного потенціалу, якщо вона того забажає. Єдина серйозна проблема, яку має Європа, — це демографічний дефіцит, і звідси у перспективі — тенденція до її ослаблення, не у порівнянні з Росією, а у порівнянні зі США.

Уявити варіанти вибору — значить запропонувати можливість якогось вибору. Це значить припустити, що правлячі класи перетворилися у свідомих, так би мовити, антропоморфних гравців, спроможних приймати рішення про напрямок, у якому слід рухатися, в залежності від своїх інтересів, смаків, системи цінностей. Схожі чудеса, безсумнівно, траплялися в історії: сенат Римської республіки, лідери атенської

демократії в епоху Перікла, Конвент Франції у 1793 році, вікторіанські еліти Британської імперії часів Гладстона і Дізраелі, пруська аристократія при Бісмарку. Ми не живемо в одну із цих величних епох. Можна, на крайній випадок, згадати про наявність такого типу свідомості у вищих класів сучасної Америки, але з деякими обмовками, оскільки їхній вибір, як правило, диктувався легкістю рішення, а, відповідно, не можна стверджувати, що він дійсно був справжнім вибором. Що стосується європейських правлячих класів, які зберігають певну здатність приймати важкі, зобов'язуючі рішення, то національна фрагментарність заздалегідь виключає будь-яку ілюзію відносно наявності колективної думки.

Визначати позиції Європи і Америки відносно одне одного будуть складні і ще неусвідомлені фактори. Сила речей, як колись казали, буде роз'єднувати Європу і Америку.

Цивілізаційний конфлікт між Європою і Америкою

Сили роз'єднання є, поміж тим, не лише економічними. Культурні параметри відіграють свою роль, причому нерідко неможливо повністю відділити культуру від економіки. В Європі домінують цінності агностицизму, миру і рівноваги, які на сьогодні є чужими для американського суспільства.

У цьому, видно, полягає найбільша помилка Гантінгтона: він хоче обмежити сферу американського панування тим, що він називає Заходом. У пошуках цивілізаційного прикриття для американської агресивності він націлюється на мусульманський світ, конфуціанський Китай і православну Росію, але виступає за існування «західної сфери», сутність якої невизначена, навіть виходячи із його власних критеріїв. Його різношерстий Захід зв'язує католиків і протестантів в одну єдину культурну і релігійну систему. Таке злиття шокує того, хто вивчав протиріччя теологічних вчень і традиційних ритуалів, або ж, простіше, історію кривавої боротьби між апологетами двох релігій у XVI і XVII століттях.

Залишимо збоку похибку Гантінгтона стосовно його власної «змінної величини» — релігії. Можна легко виявити латентне протиріччя між Європою і Америкою, виходячи з того ж критерію, який правильно використовується і в наш час. Америка на-

пхана релігійною фразеологією, половина її мешканців говорить, що відвідує недільну релігійну службу, але насправді її відвідує тільки чверть. Європа ж є простором поширення агностицизму, де прояви релігійності наближаються до нуля. Однак, в країнах Європейського Союзу ліпше застосовується на практиці біблійний заповіт «не убий». Смертну кару тут відмінено, і рівень убивств дуже низький – приблизно 1 на 100 тис. мешканців. Страта засуджених є повсякденною рутинною у США, де рівень убивств після незначного спаду складає від 6 до 7 на 100 тис. мешканців щорічно. Америка заворожує європейців своєю різноманітністю не менше, якщо не більше, ніж своєю універсальністю. Її жорстокість видається цікавою у кіно, але виявляється нестерпною, коли Америка експортує її у формі воєнних і дипломатичних дій. Море культурних відмінностей між європейцями і американцями майже безмежне, проте антрополог зобов'язаний особливо відзначити статус американської жінки, авторитарної і загрозової, який викликає таку ж тривогу у європейських чоловіків, як образ всемогутнього арабського мужчини – у європейських жінок.

Слід особливо пам'ятати те, що є докорінною, найглибшою відмінністю між американською і європейською концепціями: сам процес формування суспільств – рівень аналізу, де вже неможливо відділити звичай від економіки і якому більше відповідає поняття цивілізації.

Європейські суспільства сформувалися в результаті наполегливої праці багатьох поколінь бідних селян. Вони століттями страждали від воєвничих звичаїв своїх правлячих класів. Лише згодом вони відкрили для себе багатство і світ. Можна те ж сказати і про Японію, і про більшу частину країн Старого світу. Усі ці суспільства зберігають у своєрідному генетичному коді інстинктивне розуміння сутності категорії економічної рівноваги. У сенсі практичної моралі до цього додаються ще поняття про працю і винагороду, у сенсі господарському – поняття про виробництво і споживання.

Американське суспільство, навпаки, є продуктом недавньої колонізації, цілком успішним, але не перевіреною часом: воно розвивалося упродовж трьох століть за рахунок імміграції вже освіченого насе-

лення на землю, яка володіє колосальними мінеральними ресурсами, дуже плодючу, благодатну для розвитку сільського господарства. І Америка, ймовірно, не зрозуміла, що її успіх є результатом процесу експлуатації і незворотного розтрачання багатств, яких вона не створювала.

Добре розуміння європейцями, японцями чи будь-яким народом Євразії необхідності екологічної рівноваги чи збалансованого торгового обміну є результатом тривалої історії селянства. З часів Середньовіччя європейці, японці, китайці й індуси, наприклад, боролися проти виснаження ґрунту, на фактах свого життя переконуючись в обмеженості природних ресурсів. У Сполучених Штатах населення, позбавлене минулого, відкрило невичерпну на вид природу. Економіка там перестала бути дисципліною, яка вивчає оптимальне використання обмежених ресурсів, стала релігією динамізму, яка не бере до уваги поняття рівноваги. Відмова США приєднатися до Кіотського протоколу, як і доктрина О'Нейла про сприятливий вплив торгового дефіциту, частково є результатом культурної традиції. Америка завжди розвивалася, виснажуючи свої землі, розтрачуючи свою нафту, шукаючи за кордоном людей, яких вона потребувала, аби функціонувати.

Американська модель суспільства загрожує Європі

Європейські суспільства є глибоко укоріненими суспільствами. Географічна мобільність населення тут удвічі менша, ніж у Сполучених Штатах, зокрема в Англії, де частка населення, що змінює своє місце проживання упродовж року, складала у 1981 році 9,6% (у Франції – 9,4%, у Японії – 9,5%), у той час як у США вона досягала 17,5%. Часта зміна місця проживання американського населення нерідко розглядається як показник динамізму, але сучасна низька продуктивність американської промисловості викликає сумнів щодо дійсної економічної ефективності цих нескінченних пересувань. Зрештою, японці роблять удвічі більше, пересуваючись з місця на місце удвічі менше.

Ставлення громадян до держави в Європі було і залишається на інфраідеологічному рівні менталітету ставленням довіри. Різні інститути, що представляють державу, ніколи не розглядаються як во-

рожі, на противагу тому, що можна спостерігати у США, де ліберальна ідеологія є лише частиною, «яка виступає над поверхнею» і чисто представницькою, а ставлення до держави на цифро-ідеологічному рівні менталітету може бути абсолютно параноїдальним. Навіть у Великій Британії, де ліберальна революція була набагато глибшою, ніж у Франції, Німеччині чи в Італії, немає, як у США, озброєної міліції для того, щоб чинити опір передбачуваним діям центральної, чи, за американською термінологією, федеральної держави. Громадська безпека стоїть в центрі рівноваги кожного з європейських суспільств. Тому експорт Сполученими Штатами своєї специфічної моделі розрегульованого капіталізму є загрозою для європейських суспільств, так само як і для японського суспільства, такого близького за всіма параметрами до своїх далеких європейських кузенів.

Упродовж 1990-2000 років багато міркували про розмаїтість видів капіталізму, про існування в Німеччині рейнської промислової моделі, що віддає пріоритет згуртованості, стабільності суспільства, підготовці робочої сили, довготерміновим інвестиціям у технологію, на противагу англосаксонській ліберальній моделі, що заохочує прибутковість, мобільність праці і капіталу на короткий термін. Японія, звичайно з деякими нюансами, близька до Німеччини як за своєю економічною моделлю, так і за антропологічним типом, у рамках якого родина є основою, що так цінить Фредерик Ле Пле. Багато міркували також про переваги і недоліки кожної з моделей, причому більшість коментаторів у 1980-1990 роках підкреслювали значну ефективність японської чи німецької моделі, а в 1990-2000 роках — очевидний ріст престижу, радше ідеологічного, ніж індустріального, — моделі англосаксонського типу.

Питання про економічні переваги і недоліки стає у певному сенсі другорядним. Американська система більше не здатна забезпечити постачання свого власного населення. Найважливішим, з європейської точки зору, є те, що нескінченні спроби підкорити цій ліберальній моделі глибоко укорінені, зі значною роллю держави, суспільства Старого континенту викликають у цих суспільствах вибух — феномен, про який можна судити за неухильним ростом впливу правих екстремістських сил на кожних наступних

виборах. Це явище стосується нині Данії, Нідерландів, Бельгії, Франції, Швейцарії, Італії й Австрії. Чорне коло, схоже, оточує Німеччину, яка несподіваним чином, якщо згадати про 30-х роки, стала полюсом опору «фашизму». Англія уникла цього феномена, що можна пояснити, на перший погляд, її більшою здатністю адаптуватися до ультраліберальної моделі. Однак, вона стурбована і знову виявляє зацікавлення активізацією втручання держави в економічне і соціальне життя, чи то коли йдеться про систему освіти, охорону здоров'я чи про управління залізницями. Еспанія і Португалія усвідомлюють, що їхній тимчасовий імунітет щодо правоекстремістських сил обумовлений відносним економічним відставанням.

Отже, до цього моменту Німеччина і Японія встояли. І не тому, що ці дві країни більше здатні до гнучкості і пристосовані до соціальної нестабільності, а тому, що правила їхньої надпотужної економіки аж до недавнього часу значною мірою враховували становище трудящих і народних мас. Ми можемо бути упевненими в тім, що в цих країнах з їхнім високим рівнем згуртованості суспільства розрегульованість економіки по-американськи призвела б до підйому правоекстремістських сил.

Саме тут ідеологічна і стратегічна рівновага порушується: тип капіталізму, що ототожнюється з американською моделлю, стає загрозою для суспільств, які раніше йому найбільше опиралися. Отримавши в якийсь момент вигоду від свободи обміну, такі індустріальні країни, як Японія і Німеччина нині задихаються від браку попиту на світовому ринку. Рівень безробіття росте навіть у Японії. Робітничий клас цих країн не може більше бути захищеним від тиску глобалізації. Панування ідеології ультралібералізму породжує усередині самих цих суспільств протест, який віртуально руйнує ментальна і політична рівновага.

Американська економічна преса без утаву вимагає реформи цих «несучасних», «закритих» систем, недолік яких насправді полягає у тому, що вони занадто продуктивні. У фазі світової економічної депресії найбільш могутні промислові економіки завжди страждають більше, ніж відсталі і низькопродуктивні. Криза 1929 року зачепила глибше всю американську

економіку через її промислову міць у ту епоху. Сполучені Штати, будучи низькопродуктивними у 2000 році, більшою мірою готові до того, щоб зустріти дефіцит попиту на світовому ринку. Статті в американській економічній пресі, які вимагають модернізації японської і німецької систем, мимоволі мають гумористичний наліт: дійсно постає питання: а як функціонувала б світова економіка, якби в Німеччині і Японії теж виник дефіцит торгового балансу американського типу? Проте, американський ідеологічний тиск і панування ліберальних концепцій у СОТ стають основною проблемою для двох найбільш важливих союзників США, для двох найбільших індустріальних країн – провідних світових експортерів. Стабільність американської системи ґрунтувалася спершу на пануванні Вашингтона над цими двома основними стовпами – Німеччиною та Японією, переможеними під час Другої світової війни, а згодом прирученими. Америка, загрузнувши у своїх дефіцитах, у своїх труднощах, у своїх побоюваннях, пов'язаних з новою атмосферою нетерпимости у світі, усе більше відштовхує їх від себе.

У Європі важливим феноменом є нова поведінка Німеччини, яка панує в економічних відносинах. Американська ліберальна революція набагато більше загрожує згуртованості німецького суспільства, ніж французькій республіканській моделі, ліберальнішої у своїх звичних поняттях, що поєднують індивідуалізм і забезпечення безпеки державою. Якщо міркувати стосовно «суспільних цінностей», то конфлікт між Францією і США є конфліктом лише наполовину. Навпаки, американська і німецька концепції є абсолютно протилежними. Поїздка Джорджа У. Буша до Європи у травні 2002 року відобразила цю франко-німецьку розбіжність. Демонстрації проти його приїзду були набагато потужнішими за Рейном, ніж у Франції. Французи, пов'язані спогадами про де Голля, аж до недавнього часу вірили, що тільки вони здатні відстоювати незалежність. Їм важко уявити Німеччину яка бунтує в ім'я своїх власних цінностей. Але Європа, якщо відбудеться її емансипація, буде зобов'язана цим настільки ж Німеччини, наскільки і Франції.

Європейці добре усвідомлюють проблеми, які ставить перед ними Америка, масштаби котрої захи-

щають і, в той же час, обтяжують їх упродовж уже довгих років. Вони дуже слабко уявляють собі проблеми, які вони самі ставлять перед Сполученими Штатами. Над Європою часто насміхаються як над економічним гігантом без політичної самосвідомості і політичної лінії. Ця критика, найчастіше виправдана, якщо не брати до уваги, що економічна міць існує сама по собі, що властиві їй процеси інтеграції і концентрації стихійно спричиняють середньотермінові і тривалі стратегічні наслідки. Саме тому Америка ще до запровадження євро відчула, яку загрозу несе із собою ріст економічної могутності Європи.

Європейська економічна міць

Свобода обміну на практиці не робить світ об'єднаним, навіть якщо вона і стимулює обміни між континентами. Глобалізація в планетарних масштабах є тільки вторинним виміром процесу. Підтверджена статистикою реальність – це переважно інтенсифікація обмінів між близькими одна до одної країнами й утворення економічних регіонів континентальних масштабів: Європа, Північна і Центральна Америка, Південна Америка, Далекий Схід. Ліберальні правила гри, встановлені при американському лідерстві, таким чином, руйнують, у плані тенденції, гегемонію Сполучених Штатів, оскільки заохочують утворення регіональних блоків, відокремлених від Північної Америки.

Європа стає автономною державою майже всупереч своїй волі. З американської точки зору, є щось ще більш небезпечне: гра економічних сил веде до того, що Європа також приречена приєднувати до себе нові простори, прилеглі до її кордонів, за принципом суміжності і дифузії. Вона виявляє свою силу майже всупереч своїй волі. Її економічна вага континентального масштабу призводить до того, що вона поступово усуватиме політичну і військову владу США, поглинаючи своєю реальною фізичною масою, скажімо, існуючі американські військові бази.

Зі стратегічної точки зору світ можна розглядати з двох позицій: з військової точки зору, Сполучені Штати присутні в Старому світі, з економічної – очевидний всезростаючий маргінальний характер їхньої присутності не тільки в Європі, але й в Євразії назагал.

Дивлячись на проблему під військовим кутом зору, нам знову доведеться перераховувати американські військові об'єкти на планеті: у Європі, Японії, Кореї й інших місцях. Якщо ми дуже вразливі, ми могли б себе переконати в тім, що 1500 військових, загублених в Узбекистані, чи 12000 військових, заблокованих на базі у Баграмі в Афганістані, є чимось важливим в стратегічному плані. Особисто мені здається, що ці дві бази є, швидше, малопродуктивними банківськими філіями, які служать для розподілу певних субсидій вождям місцевих кланів. Ці вожді усе ще мають реальну владу, у даному випадку не видавати владі терористів, яких розшукують чи роблять вигляд, що розшукують, американці. У даному випадку фінансові трансфери скромні, але достатні: слаборозвинутість цих регіонів настільки значна, що дозволяє оплачувати місцевих найманців за низькими цінами.

Якщо ж ми поглянемо на економічний бік стратегічних питань і візьмемо ту частину світу, яка реально розвивається, де виникають цілі галузі промисловости, де суспільство пробуджується і демократизується, як, наприклад, на кордонах Європи, то економічна і матеріальна відсутність там Америки стає очевидним феноменом.

Звернімося до периферії зони євро і розглянемо три країни, ключові у військовому плані для США:

- Туреччина, основний стрижневий союзник на просторі між Європою, Росією і Близьким Сходом;

- Польща, яка цілком законно поспішає вступити до НАТО*, щоб остаточно забути російське панування, яке встановилося набагато раніше, ніж комуністична диктатура;

- Велика Британія, природний союзник США.

Можна, звичайно, на кшталт постарілих дітей, якими, власне кажучи, і є військові стратеги, уявити собі ці три країни як міцний і сильний плацдарм американців у їхній боротьбі за контроль над світом. У дитячій уяві Доналда Рамсфелда, наприклад, тільки фізична сила чогось варта. Однак якщо перейти від психології, яка сформувалася на перервах між заняттями у військовій школі, до реального співвідношення економічних сил, то ми побачимо, що ці три країни – Туреччина, Польща і Велика Британія – уже перебувають у сфері впливу зони євро.

У Великій Британії товарообіг з 12 членами Євросоюзу вищий, ніж товарообіг зі США, у 3,5 рази, у Туреччині – у 4,5 рази, у Польщі – у 15 разів. У випадку виникнення серйозного торгового конфлікту між Європою і США Польща не буде мати жодного вибору, а в Туреччині вибір буде дуже невеликим. Що стосується Великої Британії, то будь-яке пряме протистояння з континентальною Європою зажадає від неї певної дози економічного героїзму, на що вона цілком здатна.

Ситуація не є статичною. Якби ми розглядали історичні дані, що стосуються періоду 1995-2000 років, то побачили б, що Польща перебуває в стадії її поглинання зоною євро. Туреччина, як і більшість країн світу, трохи більше експортує до Сполучених Штатів, а імпортує звідтіля трохи менше. Тут, як і в інших місцях, Америка намагається відігравати роль універсального всеїдного споживача. Велика Британія, незважаючи на свою споконвічну приналежність до європейської зони вільної торгівлі, впродовж останніх п'яти років ненабагато зблизилася зі США. Похід проти євро, погано продуманий і дефляційний, мав, з цього огляду, радше відштовхувачий, ніж притягальний ефект.

Аналіз цих цифр, передовсім, демонструє усю важливість фактора територіальної близькості у розвитку торгових зв'язків. Глобалізація існує на двох рівнях: один – світовий, інший – регіональний. Але вона є, насамперед, – і цього дуже побоюються американські стратегічні аналітики – регіоналізацією у масштабах континентів або субконтинентів. Тією мірою, якою вона є дійсно глобальним процесом, вона виявляє, що США швидше споживають товари і фінансові ресурси, аніж вносять у глобалізацію позитивний внесок. Строга математична логіка показує, що через взаємодію на основі географічної суміжності глобалізація в найглибших своїх проявах сприяє переміщенню світового економічного центру ваги в Євразію і підсилює тенденцію до ізоляції Америки.

Гра цих сил, які споконвічно захоували США, сприяє виникненню інтегрованої Європи – фактично пануючої держави в регіоні, стратегічно вигідніше розташованої, аніж той регіон, центром якого є США. Розвиток Східної Європи, Росії, а також таких мусульманських країн, як Туреччина чи Іран, і вірту-

ально усього Середземноморського басейну, схоже, роблять Європу природним полюсом росту і могутності. Її близькість до Перської затоки, безумовно, сприймається «мислителями» американської політики як найбільш драматична загроза позиціям США у світі.

Механізм кризового сценарію дає змогу ліпше представити співвідношення економічних і військових сил. Що відбулося б, якби Європа, панівна економічна держава для Туреччини, натисла б на останню для того, щоб вона не дозволила американській армії використовувати військову базу в Інчірліку в рамках агресії проти Іраку? Сьогодні? Завтра? Післязавтра? Орієнтація Туреччини на Європу призвела б до драматичного скорочення американського військового потенціалу на Близькому Сході. Сучасні європейці і не думають про такі сценарії, а в уяві американців вони присутні.

Мир з Росією і мусульманським світом

На противагу Сполученим Штатам Європа не має особливих проблем у взаєминах із зовнішнім світом. Вона перебуває у нормальній торговій взаємодії з іншою частиною планети, купуючи необхідні їй сировинні й енергетичні ресурси й оплачуючи цей імпорт за рахунок доходів від свого експорту. *Отже, її довготривалим стратегічним інтересом є мир.* Зовнішня політика США усе більше і більше структурується довкола двох головних конфліктів із двома супротивниками, які є безпосередніми сусідами Європи. Один з них — Росія — основна перешкода для американської гегемонії, але вона занадто сильна, щоб бути поваленою. Інший супротивник — мусульманський світ, але це, швидше, театральний супротивник, який служить для організації мізансцен, що демонструють американську військову міць. Оскільки Європа зацікавлена у мирі, особливо з цими своїми двома головними сусідами, її пріоритетні стратегічні цілі є відтепер діаметрально протилежними до позицій США.

Оскільки країни Перської затоки *змушені* продавати свою нафту оскільки їхнє населення зростає, Європа може не боятися жодного ембарго. З іншого боку, вона не може постійно миритися з хаосом, який штучно підтримують Сполучені Штати й Ізраїль

в арабському світі. Економічні реалії показують, що цей регіон світу мав би увійти до сфери співробітництва, орієнтованого на Європу і такого, що значною мірою виключає Сполучені Штати. Туреччина й Іран вже прекрасно це зрозуміли. Однак, не слід помилятися: тут присутні усі елементи справжнього антагонізму між Європою і США.

З Росією, яка, як свідчать усі факти, стає розсудливим партнером, щоправда, дуже ослабленим в економічному і військовому сенсах, і разом з тим є великим експортером нафти і природного газу, Європа може тільки розширювати сфери взаєморозуміння. Стратегічна безпорадність США перед лицем Росії згладжує протиріччя між ними. Америка без кінця змушена після актів агресії застосовувати демонстрацію своєї дружби з Росією. До цього її підштовхує й острах, що росіяни і європейці залишать її осторонь від своїх майбутніх переговорів.

Щодо ісламу американська згубна агресивність продовжує зростати і стає дуже конкретною. Мусульманський світ поставляє до Європи значну частину іммігрантів: пакистанців в Англію, арабів з Магриба у Францію, турків у Німеччину — це якщо обмежитися тільки найчисельнішими групами іммігрантів. Діти цих іммігрантів є громадянами країн, які їх прийняли, відтепер включно з Німеччиною, де щойно прийняли закон про «право ґрунту», що зближає її із Францією. Європа повинна підтримувати відносини миру і доброго взаєморозуміння з мусульманськими країнами не тільки в силу їхньої географічної близькості, але і для того, щоб забезпечити внутрішній мир у своїх країнах. Тут Сполучені Штати виступають як генератор не тільки міжнародних, але і внутрішніх безладів. Напади молодих знедолених арабів Магриба на синагоги в першому кварталі 2002 року дозволили Франції першою пізнати досвід дестабілізації внаслідок американсько-ізраїльської політики, хоча глибинні причини бунту лежать у структурній нерівності, усе більш характерній для самого французького суспільства. Невідомо, як Німеччина зі своїми турками, і ще більше Англія зі своїми пакистанцями, зможуть уникнути у майбутньому дестабілюючого впливу США.

Франко-німецька подружня пара... і її англійська коханка

Говорити про Європу, про її міць, про її зростаючий антагонізм зі Сполученими Штатами — означає використовувати концепцію, суть якої невизначена: економічний регіон, сфера цивілізації, агрегат націй, одним словом, — якщо вже залишатися в абсолютній невизначеності, — спільнота, що перебуває в русі. Сьогодні економічна інтеграція продовжується. Завдяки своїй масі і своїм успіхам ця спільнота притягає до себе нових членів з числа країн Східної Європи і, здається, призначена для того, щоб, незважаючи на всі труднощі, поглинути Туреччину. Однак, першим політичним результатом цієї спонтанної економічної експансії стає дезорганізація. Економічне розширення ставить організаційну систему в безпомічне становище. Стійке збереження націй, яке втілюється у мовах, політичних системах, ментальності, робить дуже важким процес прийняття рішень, прийнятих для всіх членів.

Зі світової стратегічної точки зору, подібна еволюція могла б бути сприйнята як початок процесу дезінтеграції. Насправді ж вона просто робить особливо ймовірним процес спрощеного прийняття рішень трьома провідними країнами, при якому Велика Британія разом з Німеччиною і Францією фактично склали б керівний тріумвірат. Франко-німецьке зближення зараз, після декількох років розбіжностей, є дуже ймовірним. Роль Сполученого Королівства могла б бути абсолютно новою, але повинна розглядатися в площині можливостей. Ми не повинні повторювати споконвічну помилку Бжезінського, який запевнює нас, що Велика Британія, на відміну від Франції і Німеччини, не є «геостратегічним гравцем» і що «її політика не заслуговує на пильну увагу». Роль франко-британського співробітництва в розробці європейської військової політики така, що ця оцінка вже нині може бути кваліфікована як невдала.

Між 1990 і 2001 роками франко-німецькі стосунки не були хорошими. Об'єднання двох німецьких держав розбалансувало Європу — створення Німеччини з 80-мільйонним населенням немов рикошетом зменшило роль Франції, число мешканців якої досягає тільки 60 млн. осіб. Об'єднання валют, що

повинне було б стати ознакою оптимістичного просування вперед, було задумане, аби пов'язати Німеччину. Для її заспокоєння європейці погодилися на перебільшено суворі критерії управління і на роки стагнації. Зі свого боку, Німеччина, злегка захмеліла від знову віднайденної єдності, не зіграла заспокійливої ролі в цей період, особливо під час розпаду Югославії. Ця фаза закінчилася. Німеччина еволюціонує в напрямку більшої гнучкості і гедонізму, зближуючись із Францією ментально.

Однак, повернемося у сферу політичного реалізму, співвідношення сил. Демографічна криза в Німеччині невблаганно опускає її до загального рівня великих європейських націй. Кількість новонароджених сьогодні там дещо нижча, ніж у Франції. Віртуально обидві країни знову стають немов би рівного зросту. Німецькі еліти усвідомили це повернення на середній рівень. Лихоманка об'єднання пройшла. Німецькі керівники знають, що їхня країна не буде *однією єдиною* великою державою в центрі Європи. Конкретні труднощі реконструкції колишньої НДР сприяли цьому поверненню до принципу реалізму.

Зі свого боку, Франція, з тих пір, як вона більше не паралізована політикою сильного франка, з того часу, як вона економічно звільнилася завдяки слабкому євро, здобула завдяки своїй дещо сприятливішій демографічній ситуації, певний динамізм і впевненість у собі. У цілому при існуючому в даний час кліматі довіри є всі умови для розвитку франко-німецького співробітництва.

Однак, ми змушені ще раз констатувати, що провідну роль у цьому зіграла сила речей. Демографічна збалансованість не приходить за рішенням влади, вона виникає в силу самої еволюції суспільства і з'являється перед владою як щось вже об'єктивно дане. Франко-німецька демографічна збалансованість, до того ж, є лише одним з аспектів демографічної стабілізації у світі. Далі, на сході, демографічний спад у Росії автоматично послаблює давній острах Німеччини і Європи виявитися затопленими хвилею демографічної експансії країни-континенту.

Російський демографічний спад, німецька стагнація і відносно непогана демографічна ситуація у Франції відновлюють у широкому розумінні рівновагу в Європі в цілому, після того, як свого часу на

початку ХХ століття вона була дестабілізована зворотнім процесом. Тоді демографічна стагнація у Франції, у поєднанні зі зростанням населення в Німеччині, перетворила Францію в залякану націю. Ще швидший ріст населення на сході, у Росії, породив у той час в Німеччині справжню фобію. Відтепер скрізь рівень народжуваності низький. Цей недолік породжує специфічні проблеми, але, принаймні, його перевага полягає в тому, що він майже автоматично заспокоює цю частину світу. Якщо дуже низька народжуваність збережеться занадто довго, то в Європі виникне справжня демографічна криза, яка є загрозою для процвітання континенту. На початку спад демографічного тиску полегшив, хоча це і не усвідомлюється, процес злиття європейських національних економік на основі свободи торгівлі, усунувши зі свідомості учасників цього процесу страх перед порушенням політичної рівноваги й агресією.

Будь-яка гіпотеза відносно майбутньої поведінки Великої Британії може бути тільки дуже ризикованою. Одночасна її приналежність до двох сфер, англосаксонської і європейської, є природним фактом.

Ліберальна революція зачепила Англію сильніше, аніж будь-яку іншу європейську країну, навіть якщо сьогодні британці і мріють лише про те, щоб знову націоналізувати свої залізниці і поліпшити систему охорони здоров'я шляхом розумних бюджетних дотацій. Зв'язки між США й Англією простягаються далеко за межі вузького соціально-економічного виміру: вони полягають і в спільній мові, індивідуалізмі, вродженому, так би мовити, почутті політичної волі. Але все це, будучи очевидним, може закрити собою іншу очевидність. Англіїці ліпше, ніж всі інші європейці, бачать не тільки недоліки Америки, але і її еволюцію. Якщо справи Америки підуть погано, то вони це усвідомлять першими. Вони є пріоритетними союзниками США. Але вони також більше, ніж усі інші, піддані ідеологічному і культурному тиску через Атлантику, тому що вони не мають, як німці чи французи, такого природного захисту перед іншими націями як власна мова. Дилема Британії в тім, що вона не лише змушена розриватися між Європою і Сполученими Штатами, але і в тім, що її відносини з Америкою виглядають дуже проблематичними. Безсумнівним є те, що остаточний

британський вибір – увійти в зону євро чи відмовитися від євро – буде мати вирішальне значення не тільки для Європи, але також і для США. Інтеграція фінансової і банківської систем Лондона, головного фінансового полюса Старого світу, у зону євро була би ударом для Нью-Йорка і для всієї Америки, з огляду на її залежність від світових фінансових потоків. У нинішній ситуації падіння американського економічного виробництва входження Сіті в центральну європейську систему могло б дійсно зрушити рівновагу у світі. І було б потішно спостерігати, як ігнорована Бжезінським Велика Британія одним ударом – вибором на користь Європи – розтрощує американську гегемонію.

**Праця написана восени 2002 року. Прим. ред.*

Переклав Андрій Кирчів

ВОЛЬФ ЛЕПЕНІС

кінець століття
європи?

Європа в епоху неоднозначностей

Шановні друзі – сьогодні буду говорити про Європу, і Вам вирішувати, у який спосіб я повинен розпочати. Чи понуро і трагічно, відповідно до ситуації, яка кидається у вічі на переломі століть, чи ніжно і з надією, як і належить на порозі нового тисячоліття? У «чорнушному» виді така «арія міленіуму розчарування» виглядала б у наступний спосіб:

Перед кінцем другого тисячоліття Європа перебуває у стані нестримного, зумовленого біологічними чинниками, занепаду. Економіка на шляху стагнації, а народ сивіє. Надмірно постаріла, а отже менш схильна до інновацій, популяція відчуває щораз більшу загрозу від натиску конкурентів та коштів міжнародних ринків. У найближчій декаді нового тисячоліття чисельність молодих осіб, яким не виповнилося ще 20 років, зменшиться на 11%, у той же ж час чисельність людей, старших за 60 років, зросте на 50%. Це означає, що популяція старших осіб становитиме 1/3 від загальної кількості людей на землі. Європа перетвориться, як це пророкував Ѓоте, на старий континент у молодому світі.

Спостерігаючи з подивом за швидким зростом промисловости в азієських країнах та несподівано тривалим ростом промисловости у Сполучених Штатах Америки Європа, сама перебуваючи у стагнації, починає відчувати свою безсилість.

Згідно з думкою фахівців – наприклад, з Інституту менеджменту в Луїзіані – якщо взяти до уваги міжнародну конкуренцію, то великі європейські промислові країни все частіше залишаються позаду. Німеччина, Велика Британія і Франція, які колись були найбільшою економічною потугою, незабаром посядуть 10, 19 та 20 місця у міжнародному рейтингу економічного розвитку країн. У порівнянні з так званими країнами NDC (New Developed Countries) Азії та Латинської Америки, вважається, що Європу незабаром слід зарахувати до іншої групи NDC – New Declining Countries. Прогноз Міжнародного Валютного Фонду пророкує, що у 2010 році чотири країни, які на даний момент належать до групи G 7, будуть змінені на інші, більш економічно потужні

держави. Три втрачені країни це: Італія, Велика Британія та Франція.

Це щодо розчарування. Тепер – для контрасту, тобто в поміркованому тоні – оптимістичний вступ, яким так само добре я міг би розпочати свій виступ.

Хоча, на перший погляд, зріст дещо пригальмує на рівні 3%, внутрішній європейський ринок, який виробляє річно товарів на 200 мільярдів доларів, залишається на порозі 21 століття найбільшим ринком світу. За останні 15 років Європа не втратила нічого, що пов'язано з глобальною економікою: 43% світового ринку цінних паперів перебуває на нашому континенті. Європа не лише залишилась найбільшою економічною потугою світу, а й поліпшила свої позиції на міжнародних ринках: з 70 та 51 мільярдів єкю дефіциту, який створили 15 держав-членів ЕС у 1991-1992 рр., прибуток збільшився з 20 до 30 мільярдів єкю.

Прийняття нових членів з Центральної та Східної Європи, митний союз з Туреччиною, багатообіцяюча перспектива утворення зони вільної торгівлі з державами басейну Середземного моря, про яку говорилось ще в листопаді 1995 р. у Барселоні, спільна європейська валюта – всі ці ініціативи відкривають нові перспективи добробуту та економічного росту. Незважаючи на неспокій деяких з членів ЕС, Європа рішуче змагається з новими викликами світової економіки. Ліпше від інших частин світу вона зуміла відчутти рівновагу між позитивним розвитком економіки та соціальною захищеністю, пошаною прав людини та свободою совісті. Європа є для усіх взірцем. Європеїзація світу ще довго буде актуальною.

Тут оптимізм – там песимізм, з одного боку мажор, з іншого мінор. Прошу вибирати! Коли понад 40 років тому підписувались Римські протоколи, головним завданням була відбудова економіки. Холодна війна глибоко поділила знищену Європу. Та все ж вона знайшла у собі сили повстати з руїн, сильніша, ніж перед тим, вільна Європа, яка прямує до об'єднання. Сьогодні, відповідно до песимістичного варіанту, Європі загрожує гальмування зросту та ще сильніший страх перед очевидним, зумовленим структурно, безробіттям. Оптимістичний варіант, натомість, переконує, що завдяки зникненню такої загрози для європейських народів, як Советський Союз, з'явився

шанс для несподіваної та беззаперечної перемоги свободи. Перспектива Європейського Союзу з 30 членами створює для континенту шанс нечуваного та швидкого розвитку¹.

Змушений вас розчарувати, якщо ви все ж мали надію, що позбавлю вас клопоту вибору між оптимістичним та песимістичним варіантами моїх вступних зауважень, вказуючи на своє власне, однозначне ставлення. Моє ставлення до цих двох вище згаданих варіантів є подібним до переконань одного з паризьких журналістів 17 століття, який сухо інформував своїх читачів: «Одні говорять, що кардинал Мазаріні помер, інші стверджують, що він живий. Я особисто не вірю ані в те, ані в інше».

Не маю бажання виголошувати догмати віри. Мої роздуми над новими викликами, які стоять на шляху Європи, базуються передовсім на моєму особистому досвіді, який я здобув під час перебування на посаді ректора (Wissenschaftskollegs) в Берліні, створюючи наукові інституції та допомагаючи подібним навчальним закладам у Центральній та Східній Європі: у Санкт-Петербурзі, у Бухаресті, в Варшаві та Будапешті. Усі ці інститути – зокрема Collegium Budapest, як один з перших Інститутів for Advanced Study у Центральній та Східній Європі, як також New Europe College в Бухаресті – є не лише двосторонніми проектами. Головним чинником їхнього існування була багаторічна європейська співпраця. Упродовж усього часу у проектах фінансово брали участь приватні фундації та громадські інституції. Це також свідчить про суть демократії: напружена, однак увесь час порядна, відповідно до правил гри, співпраця держави з інституціями громадянського суспільства.

Науково-політична діяльність у Центральній та Східній Європі загострила мої відчуття та вразливість щодо нелегких процесів самоідентифікації, які відбуваються сьогодні на нашому континенті. Опираючись на внутрішньо європейський досвід, вбачаю потребу у більш гострій, ніж сьогодні, конфронтації Європи з позаєвропейським розвитком. Стосується це передовсім Японії та ісламського світу. Буду намагатись менше говорити про загальні європейські вартості, а більше про вартість, яку Європа приписує виключно собі самій, а інші цьому не заперечують. Розпочну від захисту нового типу політики, яку

я назвав би *політикою ментальності*. Спробую показати, чому європейська самосвідомість в особливий спосіб відчула на собі сучасні зміни. Спробую протиставити незмінний фундаменталізм Заходу новій, іронічній самосвідомості азійських народів. Моя кінцева теза проголошує, що Захід повинен з культури повчання перетворитись на культуру, що вчиться. Найбільшим викликом для Європи є сьогодні відновлення примату політики над економікою.

Політика ментальності

1989 рік, річниця Великої Французької Революції, залишиться непересічною датою в історії Європи. Була це подія неоднозначна. Ринкове суспільство Заходу перемогло, і у мить тріумфу не зауважило, що вже давно розпочався час великого розчарування. Після перемоги над комунізмом забракло Заходові політика, яким був французький міністр закордонних справ в уряді Оділона Баро, який ще 150 років тому писав: «Ми перемогли, однак я передбачав, що лише тепер з'являться правдиві труднощі ... Доки існує небезпека, ми маємо перед собою лише ворогів і намагаємось перемагати; після перемоги раптом виявляється, що ми повинні розпочати співпрацю з самим собою, з власною м'якістю, з власною гордістю та неправдивим відчуттям безпеки, яке приходить з перемогою, і що в результаті допроваджує до поразки»². Цим міністром закордонних справ був Алексіс де Токвіль (Alexis de Tocqueville).

Зникнення комунізму та його можливі наслідки були помилково оцінені на Заході, між іншим ще тому, що не зуміли побачити усієї глибини контексту цих подій та структур. Сила подій, яка нищила ці структури, спричинилась до формулювання майбутніх неправдивих висновків та передчасних бажаних уявлень. На мою думку, ми замало знали про саму силу, яка підтримувала ці структури, та на яку мали свій вплив самі події. Через те, що на Сході усе змінювалось, ми були переконані, що на Заході усе залишиться без змін. З неприхованою впевненістю вважали, що зміни на Сході будуть лише короткотривалим епізодом, а нашу інтелектуальну стабільність вважали за незмінну та пророкували їй довгі роки існування. Пилука там, вічність тут – це найновіше послання про кінець історії, охоче підтримуване

американським Державним секретаріатом, не могло залишитись без відлунь. Усім нам здавалось, що захід-на сучасність переможно охопила увесь світ.

Такому переможному мисленню відповідала філософія, яка не лише політичну самосвідомість західної демократії, але також і очевидні культурні західні цінності піднесла до рівня загально обов'язкових провідних ідей. Характерним для цього було також уявлення часів просвітництва, що в історії люди щораз більше схилялись до того, щоб залишити традиційні орієнтації поведінки та локальну ідентичність і поєднатись в одну цивілізацію, де співіснування усіх обумовлювала б розумна моральність. Світова спільнота стала б універсальною спільнотою вартостей – звичайно, вартостей європейських! Довго, досить довго перебували ми в епосі знаків оклику. Тепер надійшов час на знаки запитання.

Головні проблеми, перед якими стоять сьогодні промислові спільноти, не є короткотривалими і швидкими до вирішення. Це проблеми на довшу перспективу, які неможливо вирішити без глибокої переорієнтації мислення.

Європейці не спроможні подолати виклики посткомуністичної епохи, продовжуючи лише традиційні дії та консервуючи вже давно відомі навики мислення. Вже сьогодні можемо зауважувати безлад у нашій структурі мислення – *wheels of custome*, як назвав це колись Бекон (Bacon). У світовій спільноті мусимо навчитись еластичності поведінки з точки зору наших власних культурних реалій, не втрачаючи при цьому ідентичності. Вже сьогодні потребуємо, окрім декількох епізодів конкретних легітимних та виборчих етапів, політики на далеку мету, потребуємо політики ментальності³.

Наведу декілька прикладів: через світові міграційні рухи – власне у Федеративній Республіці Німеччині, де ще до сьогодні закриваємо очі та кодекси на те, що ми вже давно стали метою еміграції – мусимо навчитись розрізняти взірці інших культур, аби створити умови їхньої позитивної інтеграції у наше суспільство. З огляду на драматичні демографічні змішування потрібно розпочати працю над інноваційним, суспільно-правним регулюванням, головним чином, новою формою справедливості між поколіннями, які беруть до уваги вже давно існуючі політич-

но-правні результати швидкого біологічного старіння нашого суспільства⁴. Перед лицем фундаментального безробіття, яке народжується не лише через рецесію, але також і через розвиток, мусимо запитати себе, чи традиційна, звичайна праця повинна залишитись ядром суспільної промислової вартості чи все ж таки можемо собі уявити зменшення цінності праці, а тим самим безробіття перестає бути драматичною реальністю⁵. Важливо звикнути до запровадження нового поділу часу. Крім традиційного часу праці та звичайного вільного часу з'явиться суспільний час, у якому кожен громадянин буде працювати для спільного добра. З огляду на драматичне зміщення кордонів убогості, будемо змушені віднайти кошти для протидії рефеодалізації нашого суспільства, у якому збережені від кризи сектори разом з секторами, які відчули її трохи більше, стають залежними одні від одних⁶. Крім цього, екологічна перебування нашого суспільства та нашого господарського порядку видається неможливою без великих змін позиції і поведінки, які прямують до нових взірців мобільності та відновленого етосу спільного життя.

У своїх переломних дослідженнях процесів цивілізації в країнах Західної Європи, Норберт Еліас (Norbert Elias) показав, як утворення довгих ланцюгів дії, напрацювання далекоюсяжних перспектив, у поєднанні з результативним контролем почуттів та відмовою від своїх потреб, дозволило сформуватись європейській сучасності, а тим самим демократично-промисловій державі. Головна проблема сьогоднішньої Європи, принаймні так це виглядає, полягає на тому, що ми значною мірою втратили волю і здатність передбачати події. Живемо у пересічному світі, у якому культура подій з одного боку, та політика каденції з іншого, нервово захекані доповнюються навзаєм, намагаючись все ж таки випередити одна одну. Медіа у цій ситуації виступають у ролі міцної підтримки, тому немає нічого дивного у тому, що так звана *Shareholder value* залишається єдиною цінністю: чи економіка може бути «сильнішою» чи далекогляднішою, ніж культура, у яку ця перша є зануреною?

Втрата довготривалої перспективи стосовно європейських спільнот, здається ще більш драматичнішою, коли порівнювати її з розвитком Азії. Наповне-

ні завзятістю соціологи з Гонконгу і Тайваню створили так звану *Chinese Value Survey* (CVS), що дозволяє розрізнити близькі і далекі перспективи. Відповідну анкету роздали понад ста особам у 23-х країнах світу. П'ять держав, які виявили найсильнішу орієнтацію на далеку перспективу – це Китай, Гонконг, Тайвань, Японія та Південна Корея. Спільний елемент у цій довготривалій орієнтації є стисло пов'язаний з прогнозами Світового Банку щодо економічного зросту.

Сила Європи базувалась колись на орієнтації її політичних та економічних еліт на далеку перспективу. Європейське міщанство, яке створило капіталізм, а отже сучасний світ, було характерне тим, що передбачало майбутнє, відсувало на другий план задоволення деяких потреб. Така поведінка була ідеалом, який еліти не стільки накидали масам, скільки показували на власному прикладі. Сьогодні ми змушені запитати, чи європейська еліта, яка втрачає здатність мислити стратегічно, втратила також спроможність бути прикладом для інших?

Самокритика та ізоляція сучасності

Сучасність. Що означає ця європейська сучасність? Про неї можна говорити в контексті опису чотирьох процесів: секуляризація, унауковлення, індустріалізація і демократизація. Ці процеси проходять з різною швидкістю та вказують на місцеві особливості, що між собою переплетені і взаємно впливають одні на одних. Якщо будемо вважати сучасність результатом цих процесів, зауважимо, що ми перебуваємо у переломному моменті. Якщо наукові досягнення у пізнанні чогось не сприймаються вже так безсумнівно і не вважаються збагаченням, а навпаки – загрозою для світу, у якому живемо; якщо цінності суспільства праці завмирають з причини щораз більшого занепаду відплатної праці; якщо активна чи пасивна наша участь не є важливою для мотивації нашого політичного життя, а демократія частіше стає демократією пустки, якщо правдоподібно усі злочинні справи великих світських релігій нашого століття – сталінізму та фашизму – спричинились до повернення релігійного фанатизму в постаті різного роду фундаменталізму – це вказує на реаль-

ну кризу орієнтації, яка стосується кожної моделі нашого життя, як у господарці, так і в суспільстві.

У чому проявляється ця криза, достеменно невідомо. Можна, звичайно, сперечатись, чи насправді зникає сьогодні віра, чи також занепадає популярність самих церковних інституцій, в результаті чого зростає церква невидима; можна зауважити зникаючу здатність до орієнтації системи науки, та одночасно вказати на альтернативні форми пізнання, які у наших суспільствах щораз більше спонукають до дій. Зростаючу неприязнь до партій можна протиставити анархічній волі свідомої політичної мобілізації; занепад традиційної заробітної праці можна спинити, з огляду на те, що зростає потреба на працю передовсім у сфері послуг та створюються нові, щораз еластичніші форми заробітку, які організуються довкола проєктів. Коротко кажучи, кожній катастрофі можна протиставити сценарій компенсації.

Без сумніву, сучасні зміни в особливий спосіб торкнулись європейської самосвідомості. Не дивлячись на спосіб оцінки сучасних результатів, які існують завдяки вказаним чотирьом процесам: секуляризація, унауковлення, індустріалізація і демократизація – це процеси, які мали свій початок в Європі. Сучасність є Європейським проєктом, тим більше, як про це говорить Якоб Буркхардт (Jacob Burckhardt), сягаючи глибоко у XIX ст., можна навіть Америку вважати зовнішньою Європою. Не тому, що результати процесу модернізації особливо стосуються Європи, але тому, що ці процеси мають своє джерело на нашому старому континенті та впливають передовсім на культурну самосвідомість Європи. Якщо європейці говорять про кризу сучасності, то говорять про це по іншому, ніж, наприклад, азіати про небезпеку втратити легітимність власної системи цінностей. Актуальні структурні проблеми азіатських промислових країн можна на загал прирівняти до проблем Заходу, у багатьох регіонах Далекого Сходу вже сьогодні вони такі ж драматичні, як і у нас; однак потреба духового відновлення у європейських спільнот є все ж сильнішою.

Помилкою було б оскаржувати західні суспільства у тому, що вони не вміють оцінити ситуацію. Для усіх західних культур, що мають спільну спадщину просвітництва, характерна схильність до авто-

рефлексії та самокритики, закоханість у політичні роздуми, до *repli sur soi*, у чому Жак Делор (Jacques Delors) вбачає важливу перешкоду на шляху до об'єднання Європи⁷. Типовим для Європи не є ані гордість, ані самокритика. Типовим для Європи є постійна гра протилежностей.

«Самокритика» є словом, яке припускає певні неточності, капкани його значень стали для нас зрозумілими лише завдяки його кар'єрному розвитку в комуністичному лексиконі. Саме слово звучить скромно. Та все ж його значення легко зростає, коли критика ізольовується від оточення, стаючи привілеєм одиниць. Європейська самокритика має в собі щось від самозадоволення, бо Європа завжди сама окреслювала межі своїх дій, європейці самі встановлювали, наскільки хочуть посунути вперед європеїзацію світу. Причиною було те, що не беручи до уваги будь-яку риторичну каяття, європейські спільноти великою мірою унеможливили критику з-поза Європи, та надалі залишились *культурами повчань*. Їхнє майбутнє залежить, між іншим, від здатності та готовності зреформуватись у *культуру, що вчиться*.

Фундаменталізм Заходу

Поль Валері, який ще на початку ХХ століття одним з перших зрозумів, що перевага Європи у світі безповоротно зникає, описував, що таке «європеїзація»: *ordonner a des fins europeenes le reste du monde*, як і те, що потрібно підкреслити — без додаткових докорів сумління⁸.

До політичної та економічної стратегій підпорядкування світу європейським цілям належала ще культурна домінація. Той факт, що ця домінація сьогодні слабшає, є не лише поразкою на полі політичної думки. Все ж таки К. Маркс мав рацію, коли говорив, що у світовій історії скомпрометувала себе кожна ідея, яка вважала, що може обійтися без інтересів. Тепер у цілому світі слабшає економічна перевага Європи, а разом із нею слабшають, на тлі провідних зовнішніх інтелектуальних систем, європейські ідеї.

Подібно як в економіці, так і в культурі експансивна Європа прямувала до здобуття ринків, а створювала натомість місця виробництва. У господарці та в інтелектуальній сфері зростає конкуренція се-

ред не-європейців. Європа збільшувала темп модернізації. Сьогодні ж існує та небезпека, що вона сама може стати цьому перешкодою. Непотрібними виявились при цьому політичні та ідеологічні закиди, з огляду на те, що перевага сучасності є глибоко закорінена та ділить усі інтелектуальні школи континенту щодо європейської ідеї: навіть Карл Маркс передбачав лише самознищення давнього європейського порядку та був переконаний, що європейські суспільства є занурені у неефективну стагнацію.

Така аксіологічна орієнтація сформувалась упродовж довгого історичного процесу і через це глибоко закоренилась. Коли її атакують, її захист стає ідеологією. Це виразно видно в обох майбутніх сценаріях, які від 1989 року постійно дебатуються на Заході: це *кінець історії* та *війна культур*. Один — наступальний і байдужий, інший — захисний та нервовий, обидва такі сценарії є аналітично безплідними, помилковими у своїх ключових твердженнях і при цьому застарілі: виглядають, як первісні люди у добу комп'ютеризації⁹. Однак мобілізують, і не лише у Сполучених Штатах формують *закордонну політику*: це, в інтелектуальному зрізі, передовсім емоційні реакції на досвід втрати західної сучасності. Формують їх еліти, набуваючи форми репрезентантів, які скося спостерігають за масами. Називають це також іншим словом — фундаменталізм.

У класичній теорії модернізації Захід створив сценарій майбутнього, який сьогодні вже ніхто публічно не підтримує, більшість натомість приховано співчувають його анахронічності. Теорії модернізації описували, в яких умовах і як швидко інші можуть стати такими, як ми. Ці теорії можна пояснювати позитивно: як елементи міжнародної освітньої політики, яка визначала шанси розвитку багатьох суспільств. З іншого боку, видно, що ці теорії модернізації були неефективні. Щоправда, неєвропейські спільноти могли у відповідних умовах пришвидшити свій розвиток, та все ж відомо, що Захід, розвиваючись, не чекав на тих, хто спізнюються, і не дозволяв, щоб його хтось наздогнав.

Сьогодні промисловість та культура Заходу вбачають небезпеку випередження, особливо азійськими конкурентами. На це нелегко відповідно відреагувати — економічно чи інтелектуально. Нам бракує ідей,

щоб прирівнятись інтелектуально до існуючої вже економічної конкуренції. Та все ж маємо надію, особливо дивлячись на Японію, що суспільні промислові структури лише злегка, ніби на пробу, наклались на суспільну площину азіятів і правдоподібно зазнають поразки у разі виникнення важливіших внутрішніх проблем. Я свідомо вибрав цю метафору: у багатьох західних коментарях, які з'явилися відразу після землетрусу в Кобе, можна сказати, що безсоромно з'явилися надії на можливий надлом японського почуття власної цінності, що в результаті приведе до знищення японської економіки.

Як в економіці, так і в культурі перед Заходом постає одне і те ж питання: чи можна здобувати нові ринки, не створюючи при цьому нових виробничих місць? Відповідь тут однозначна: ні. Ми, європейці, мусимо врешті-решт зрозуміти, що вже не вдасться нам де-небудь у світі здобути згоду на свого роду пакт про нерозповсюдження культури, який визначав би, які елементи модернізації західна сучасність зберігає виключно для себе. Наскільки великим є розрачунок на ліпші перспективи, свідчать хоча б спроби Заходу більше оцінити культуру тих суспільств, які, на наш подив, модернізуються, не стаючи при цьому більш прозахідними. Якщо колись у чужих культурах бажання влади та інтелектуальна зарозумілість були дещо різними, то сьогодні говорити про такі відмінності можна лише з великою натяжкою. Риторика визнання дає такі самі результати, як колись риторика поділу: чуже вважається апriorі за чуже, а тим самим виключеним з повноти участі у сучасності. Результатом є перебільшена реакція зацікавлених, які намагаються показати свої здібності та намагаються брати активну участь у сучасності, впадають часом у патос, який наказує бачити в них агентів просвітництва та останніх плейбоїв Західного Світу.

У такий спосіб доходить до зустрічі між Заходом і Сходом. У своєму ядучо-іронічному творі Таслім Насрін (Taslim Nasreen) зауважує з подивом, що західні інтелектуали та менеджери пророкують катастрофічні сценарії для власних суспільств, а одночасно зберігають спокій завдяки тому, що після праці загортаються вдома у шафранові шати та регулярно рушають до Калькутти на щорічні медитаційні

вправи¹⁰. Там зустрічають індійських програмістів, які руйнують західний ринок і не дуже то й вихваляють західний *way of life*.

Самосвідомість провінції зростає

Спроба реекзотизації Заходу на загал була невдалою. Японологи стали більш прояпонськими, ніж самі японці. Китайський обряд можна бачити лише у китаєзнавців, а коли хтось приязно та з пошаною для усього правічного, широко намагається дати пораду освіченому африканцю, який власне має намір перейти у християнство, радить залишитись вірним вимираючій племінній релігії, то сьогоднішній африканець, з твором Макса Вебера про протестантську етику в руках та духом капіталізму в голові, холодно зауважить, що його мало цікавить зникнення фольклору чи справи віри, а лише економічні умови життя та поліпшення суспільної позиції.

Самокритика не дає вже Заходу стійкості. Вже давно він став предметом не-західної полеміки, іронії та злосливої привітності. При цьому зростаюче економічне становище критиків створює ситуацію, де іронія здобуває перевагу над полемікою. Думки багатьох африканських авторів і надалі характеризують полемічний тон, який тепер більше, ніж колись, ми повинні брати собі до серця, щоб зрозуміти, якою мірою у постколоніальні часи живуть образи та недовіра, спричинені європейським протекціонізмом.

У багатьох державах африканського континенту, суверенних вже декілька десятирічків років, деколонізація культури ще довгий час не завершиться. Надалі триває так званий «шок Ламбарене» (Lambarene), сильне відчуття меншовартості, що сформувалось як реакція на демонстративну та протекційну *caritas*. Навіть для Альберта Швайцера (Albert Schweitzer), який намагається керуватись виключно позапрагматичним братерством, африканець завжди залишався молодшим братом, через що гігієна в лікарні у Ламбарене була на нижчому рівні, ніж на Заході, так ніби в Африці можна було ігнорувати інфекційні хвороби¹¹.

Певні сигнали насмішок та злоти отримує сьогодні Захід з боку Малайзії та Сінгапуру, де особливо підступно коментують зниження цінностей у Європі та агресивно підкреслюють відчуття власної гід-

ности¹². Захід вважає за неможливе, що президент такої країни, як Тайвань, відновлює праісторію батьківських демократичних традицій, що правдоподібно відбувається без жодних європейських взірців. Плекання азійських цінностей у цьому контексті не повинно нас особливо непокоїти: воно виступає радше в країнах африканської периферії та значною мірою є ознакою внутрішньоазійських комплексів меншовартости. Ані Китай, ані Індія чи навіть Японія не потребують «азійських цінностей» для збереження почуття власної гідности. Тому поняття «Asian Values» має своє значення лише в англійській мові. Малайською, індійською чи китайською цей вираз звучить радше дивно. Можемо навіть сказати, що визнання «азійських цінностей» у такій авторитарній державі, як Сінгапур, де важко говорити про незалежні судові інстанції, служить час від часу елементом виправдання недемократичних практик, а також пострахом для преси та політичних ворогів.

У вище згадуваних країнах із наростаючою іронією сприймається інформація про зміцнення європейських цінностей завдяки цементуванню існуючих фундаментів чи збільшення їх привабливості через відповідні надбудови. У той час, коли Захід надалі задумується над тим, які сегменти своєї системи цінностей повинен змінити, відкинути чи відновити, сегменти на Сході майже без вагань входять до складу великого репертуару вартостей. Враз з аксіологічним екліктизмом у парі іде чимала інтерпретаційна еластичність, і власне ця еластичність, на мою думку, а не альтернативна система цінностей, завдає Заходу все більше клопотів.

В Японії, яку підтримує сильно закоріненний релігійний синкретизм, така еластичність найбільше розвинута. Знаючи власну історію та культуру, японець не має жодних труднощів в оперті на родинну орієнтацію японської культури, одночасно визнаючи, не без самоіронічної гордості, що індивідуалізм, навіть м'який індивідуалізм, має в Японії своє незалежне коріння і тому має відповідну культурну легітимність та очевидну здатність приєднуватись до «Заходу»¹³. З одного боку, можна опиратись на ранньояпонську культуру купців, які були зорієнтовані на індивідуальність. Можна все ж таки, для підкреслення традиції колективізму, посилатись на цінності аг-

раріїв та самураїв¹⁴. З одного боку, можна виділяти автентичність японської культури, вказуючи одночасно на її штучні та конструктивні риси¹⁵. У протестантській етиці можна зауважити особливість європейського духу, а одночасно, його відповідником вбачати явище, яке надирає економіку світського аскетизму в Китаї IX ст.

Південнокорейський англознавець Учанг Кім (Uchang Kim) у своєму настільки ж правдивому, як і мало зрозумілому для західного читача творі про демократію та конфуціанство, показав, чому європейцям так нелегко справлятися з новими, сповненими самозахистом суперечками азіатів із західними реаліями. Там немає нових аргументів, але лише нові стилі аргументації з дискурсивною еластичністю, яка безжалісно оголює нашу аргументаційну обтяженість.

Не лише для Еріка Гобсбава (Eric Hobsbawm) у його привабливій перспективі короткотривалого XX століття, Південна Корея є найбільш неочікуваним і захопливим прикладом народження демократичної промислової держави у, відповідно до нашої уяви, якнайбільш непривабливому культурному середовищі. Якою мірою впливали на це первісні чинники, а якою – спадщина та політично-інтелектуальні запозичення? Читаючи Учанг Кіма: чи Корея потребує картезіанського мислення для побудови капіталізму та демократії?

У своїй відповіді Кім використовує як аргумент конфуціанство у виді жетону з двома різними боками: з одного боку, можна показати, що лише поразка конфуціанства (також в результаті послаблення впливів землевласників, які були найважливішими представниками конфуціанських переконань) створила умови розбудови демократичного господарського суспільства у цій державі. З іншого боку, так само переконливо можна зауважити, що конфуціанство вже від своїх початків заклало розчарування світу та намагалось віднайти у ньому мішанину світського аскетизму, ідеї наперед визначеності та почуття справедливості поділу промислового капіталізму.

Тут варто додати, що в конфуціанській традиції джерело політичного авторитету, його стабільна та постійно відновлювана правова влада має лише

короткотривалу земну природу. З цього випливає можливість віртуозного поєднання демократії з авторитаризмом, що вяснює, чому в Кореї шлях до демократії через авторитаризм не сприймається за об'їзний історичний шлях, а лише як шлях, що випливає з самої природи цього явища.

Захід, двозначна територія та батьківщина герменевтики, нічого сьогодні так не прагне, як однозначного конфуціанства, бо безперервно іде пошук альтернативних аксіологічних орієнтацій, культурних змін у суспільствах інформації та послуг. Такі автори, як Учанг Кім, з надзвичайною приємністю пояснюють, що азійські спільноти, відчуженість та особливість яких упродовж багатьох століть приваблювали європейців, ще не готові до ролі експортерів когнітивних однозначностей.

Конфуціанство є культурним феноменом, і тому сам по собі є багатозначним. Можна звертатись до нього по допомогу, коли хочеться звернути особливу увагу на сучасні джерела демократії у такій державі, як Корея – однак не можна одночасно закривати очі на те, що в Кореї, як і в інших азійських країнах, досконало співіснують між собою офіційна риторика колективізму з уже поширеною необмеженою та неконтрольованою практикою індивідуальної праці. Повертаючись до вихідного питання Учанг Кіма: чи така демократія, як у Кореї, потребує насправді картезіанського індивідуалізму? Відповідь на це запитання хоча і є неоднозначна, вимагає все ж використання трьох слів: «так і ні». Нові промислові демократії приречені у певний спосіб на такий індивідуалізм. Підтверджує це також той факт, що демократизація держави відбувається паралельно з християнізацією великих груп населення, однак такі держави, як Південна Корея, вже давно можуть вибирати: чи для обґрунтування індивідуалізму вони використають імпортовану політичну думку, чи у сфері культури відійдуть на меркантильні позиції: паралелі між конфуціанським сприйняттям духа та картезіанським *cogito* є настільки близькими, що обидва здаються можливими та справедливими.

Культура повчання та культура навчання

Гасло «глобалізація» малює образ щораз більш уніфікованого світу. Однак, коли поверхня одного

зі світів здається щораз більше монотонною, тоді сильніше, ніж будь-коли, стикаються з нею різноманітні життєві світи окремих людей. Ці життєві світи не є одноманітно сформованими, вони творять натомість постійні мішані форми: усі культури є сьогодні між собою переплетені. У цій ситуації словосполучення *clash of civilization* здається далеким від реальності. Виникло воно зі змішання культури з політикою: наприклад, у колишній Югославії культури та релігії між собою не воювали; вони стали радше інструментами для втілення мети певних політичних груп. Європейський Союз зазнав поразки у колишній Югославії ще й тому, що стверджував, буцімто кривавий конфлікт є боротьбою культур та релігійною війною. У такий спосіб вважав це природним та виправдовувався, акцентуючи на безсилості політики та безрезультативності будь-якої збройної інтервенції. Для того, щоб протидіяти подібній інструменталізації, мусимо з більшою силою дбати про взаємне пізнання культур. Теоретично це можливо. Як підтвердив Клод Леві-Стросс (Claude Levi-Strauss), в усіх культурах йдеться про те, що подібними є не їх подібність, лише їхні відмінності. У світовому суспільстві багато буде залежати від того, чи між культурами будуть послідовно розвиватись спільноти, які навчаються, завдяки чому буде зростати інноваційний потенціал. З досвіду II Світової війни знаємо, наскільки важливу роль відігравала спільнота навчання між Сполученими Штатами і Європою, або у межах самої Європи – між Німеччиною і Францією. Тим часом, після 1989 року було змарновано великі шанси, також і в Німеччині, коли Захід захворів на манію повчань, замість того, щоб перед лицем нових, неочікуваних викликів у політиці та економіці розпочати спільне навчання зі Сходом.

Залишається відкритим питання, чи між країнами Далекого Сходу та Заходом зможуть розвинути якісь спільні науки. Певні спроби у цьому напрямку мають бути обов'язково. Разом із цим потрібно збільшити натиск на великі світові інституції, щоб ліпше, ніж дотепер, використовували місцеві системи освіти та експертів. Вирішальним завданням на майбутнє є загальносвітове зміцнення місцевих, однак здатних до поєднання, культур знань. У зв'язку з цим потрібно перевірити та поліпшити також наші

інструменти: якщо така інституція, як Світовий Банк, опирається виключно на рішення економістів неокласицизму, то не слід дивуватись певним поразкам у сфері так званої політики розвитку¹⁶.

Обов'язковою є спроба скерування нашого інтелектуального руху в іншому напрямі з одночасною переорієнтацією нашої зовнішньої культурної політики. У культурі меркантилізм перешкоджає ще більше, ніж в економіці. Економічно розвинені суспільства Заходу, які традиційно вважають себе суспільствами повчання, повинні стати суспільствами, що вчать. У зовнішній культурній політиці примат експорту вже давно перейшов усі норми: тепер ідеться про зміцнення політики культури, зорієнтованої на імпорт. Окрім того, наші молоді дипломатичні кадри повинні, окрім юридичної сторони вирішення питань, здобувати значно глибші, ніж дотепер, та більш ґрунтовні антропологічні компетенції та вміння пояснювати це іншим. У випадку незнайомих суспільств та людей вартувало б більше звернути увагу на дослідження, проваджені з ними, замість постійно їх досліджувати. Можна усвідомити собі рівень інтелектуального скандалу, який полягає на тому, що в європейських університетах на загал лише декілька студентів займається Індією, у ліпшому випадку декілька десятків Китаєм та Японією, а інші присвячуються соціології та психології суспільств, які живуть у добробуті¹⁷.

Можливо, зорієнтована на імпорт політика культури дає Європі особливі шанси. Політика культури Заходу мусить все ж таки покінчити з традицією постійного повчання і, більше ніж дотепер, намагатись зрозуміти те, що говорять інші, та вчитись від них.

Право творить спільноту – справедливість її підтримує

Перед Європою постають все нові, незвичайні завдання. Сучасні поразки і переломи в особливий спосіб діткнули наш старий континент, про що я згадував на початку нашої розмови, бо вирішальні особливості сучасності є європейського походження. Це стосується, передовсім, форм нашого політичного співіснування та умов нашого господарювання, а також демократії та ринку. Якщо спостері-

гати за демократією та ринком, то на перший погляд може з'явитись переконання, що європеїзація або *узахіднення* світу вже переможно відбулось: не видно жодної альтернативи для капіталістичної господарчої системи, ліберальна демократія наступає. До однієї з небагатьох статистик, які ще дають нам надію, можна зарахувати дані про те, що у цілому світі кількість країн, які обрали нові демократичні уряди, зросла у 1986-1996 рр. з 42% до 61%.

Ринок та демократія, які між собою нероздільні, вказують на найбільше завдання наших часів. Спільний для усіх передовсім ринок, але щораз більше спільною стає і демократія. Формують вони аксіологічну орієнтацію, за допомогою якої Європі вдалось *європеїзувати* увесь світ. Цей процес вже закінчився. Однак, нетривалими стають його перші поступляти.

Сьогодні можна виділити принаймні три помилки в існуючому світі демократії, які були зумовлені зовнішніми змінами ще від часів поразки комуністичного режиму і які ставлять під сумнів саме її існування. Першою помилкою є заміна демократії участі на демократію відсутності; іншою помилкою є практика поширеної відмови від здобутої свободи з огляду на прямування до рівності; третьою помилкою є нездатність культурних еліт до накреслення майбутніх підстав поведінки в сучасному суспільстві. Демократія як форма держави та форма життя стоїть перед своїм найбільшим випробуванням на витривалість.

Підготовлена до цього вона погано, бо переживаємо зараз кризу ринкової економіки, яку в Німеччині без сумніву можемо назвати *суспільною*. Така непоміркваність залишилась все ж таки позаду. Принцип *глобалізації* вже давно означає відділення ринкових явищ від усіх форм демократичної легітимізації. «Глобалізація» означає сьогодні те, що усе потрібно розуміти економічно, а тим самим усе політичне пробачати. Той факт, що окремі державні економіки асимілюються у світову економіку, здається нам явищем природним, до якого, з огляду на загрозу запізнення економічної еволюції, ми повинні якнайшвидше пристосуватись. Забуваємо при цьому, наскільки важливим для внутрішньої єдності наших суспільств завжди був тісний зв'язок між владою

народу та народною економікою, народною державою з демократичною легітимністю. Схвалюємо, що національні економіки асимілюються в світову економіку, радіємо, що зникла національна держава, та забуваємо, що пов'язане з цим відділення економіки від політики має деструктивний вплив на внутрішню стабільність нашої спільноти.

Найбільшою проблемою, перед якою опинилась Європа, і яку не можна назвати скорочено *Евро*, є обов'язкова, вже трохи спізнена спроба реполітизації економіки. Потребуємо нового Адама Сміта (Adam Smith), який для нашого часу написав би не лише *Багатство народів*, але також і *Теорію моральних почуттів*; потребуємо нового Макса Вебера – *Економіка та суспільство*, і потребуємо нового Маркса. Його новий твір не може сьогодні називатись *Капітал*. *Критика політичної економіки*, але *Грошовий ринок*. *Критика неполітичної економіки*. Від цього залежить не лише життєдайність Європи. Чи вдасться відновити примат політики над економікою? Якщо Європа зможе у цьому місці розставити свої акценти, вона знову отримає шанс на *європеїзацію* світу.

Від реполітизації економіки залежить існування демократії. Зростає брак справедливості у сучасному суспільстві, і ми мусимо цьому енергійно протидіяти. Право творить спільноту. Для збереження спільноти потрібна все та ж справедливість. Справедливість не є цінністю специфічно європейською, однак особливо європейці повинні відчувати покликання до того, щоб зробити справедливість головною цінністю світового співтовариства.

1. Накреслений тут сценарій я представив на підставі прочитаного тексту на запрошення іншої конференції, темою якої була *A New European Contract for the 21st century, organized by the Institut Aspen France i Aspen Institute в Італії в Евін у 1996 р.* Гострий, іронічний тон цього не підписаного тексту безпомилково зраджував стиль головуючого *Aspen France*, Раймонда Барре. *Aspen European Dialogue. A New European Contract for the 21st century, organized by the Institut Aspen France in partnership with Aspen Institute Italia. Discussion Paper. Draft Progam as of September 24, 1996.*

2. Alexis de Tocqueville. *Souvenirs*. Paris 1978, s. 316.

3. Див. мій реферат з 28 червня 1994 р. на відкриття 40 го Німецького з'їзду істориків у Ляйпціці. *Von der Geschichte zur Politik der Mentalitäten. "Historische Zeitschrift" 261 (1995), s. 673-694.*

4. Див.: P. Laslett i J. S. Fishkin. *Justice Between Age Groups and Generations*. New Haven-London. 1992.

5. Див.: W. Lepenies. "Ware ich Konig, so ware ich gerecht". *Gerechtigkeit: Ein Schlüsselbegriff in den gesellschaftspolitischen Auseinandersetzungen der Gegenwart*. [W:] L. Montrada (Hg.) *Arbeitslosigkeit und soziale Gerechtigkeit*. Frankfurt a. M. 1994 [ADIA-Stiftung zur Erforschung neuer Wege für Arbeit und soziales Leben. Schriftenreihe], s. 9-33.

6. На цю тему, з французької перспективи, багато в чому все ж можливу до обговорення: L. Joffrin. *La Regression française*. Paris 1992.

7. J. Delors. *L'Avenir invisible*, "Le Monde", 9.11.1993. Тут ідеться про рецензію книжки A. Mine. *Le Nouveau Moyen Age*. Paris 1993.

8. Див.: W. Lepenies. *La Fin de l'utopie et le retour de la melancolie. Regards sur les intellectuels d'un vieux continent, lecture in College de France*, 21.02.1992, Paris 1992.

9. Цікаве спостереження на цю тему було в: "Commentaire" nr 66 (1964).

10. T. Nasreen. *L'Opium hindouiste des intellectuels occidentaux*. "Le Monde" 29.06.1996, s. 14.

11. Див. Ch. Achebe. *An Image of Africa: Racism in Conrad's Heart of Darkness' [1977] [w:] ibid, Hopes and Impediments. Selected Essays 1965-1987*. London 1988, s. 7-8.

12. "It is a new, insecure, racially mixed states, such as Malaysia and Singapore, that you most often hear officials talk about Asia or Asian values, or the Asian Way. Indeed, the phrase 'Asian values' only really makes sense in English. In Chinese, Malay, or Hindi, it would sound odd." I. Buruma, 'The Singapore Way', "The New York Review of Books" 19.10.1995, s. 67. Див. Masakazu Yamazaki. 'The Birth of an East Asian Civilization? A Proposal for 'Out of Asia into the Pacific'.

13. Див.: Masakazu Yamazaki. *Individualism and the Japanese. An Alternative Approach to Cultural Comparison*. Tokio 1994.

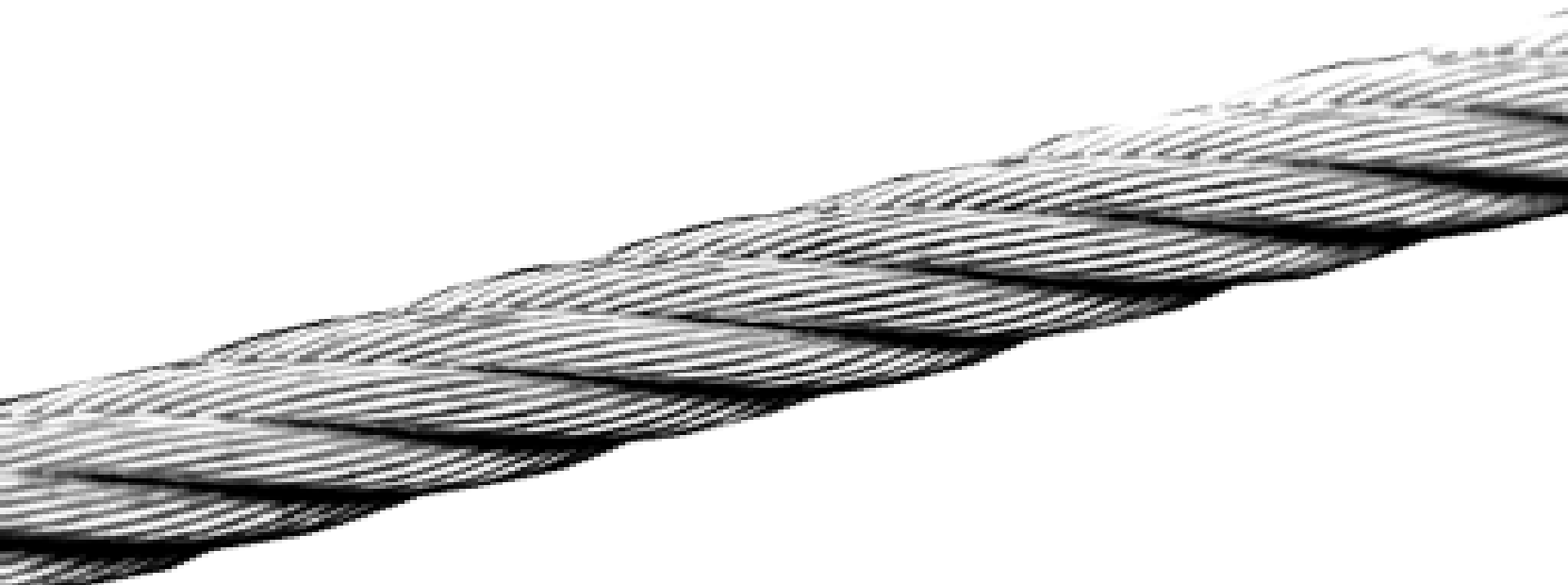
14. Дув.: Masakazu Yamazaki. "Trust" and "Sociable Society". In *Search of the Consolidation of Social infrastructures in the 21st century*, september 1996.

15. Звернули на це увагу передовсім Florian Coulmas і Kenichi Mishima. Дув. огляд їх рефератів на конференції Ost-West-Kolleg der Bundeszentrale für Politische Bildung u Christopha Mullera-Hofstede, "Zusammenprall der Kulturen?" Ostasien und der Westen in den neunziger Jahren', Köln, 12-17/03/1995, "Nord-Süd aktuell. Konferenzberichte" 1995, s. 298-300.

16. Дув.: G. Gran. *Beyond African famines: Whose Knowledge Matters?*, [w:] *Alternatives. Social Transformation and Humane Governace X.12*. 1986, s. 275-296.

17. L. Febvre. *Geschichte und psychologie* [1938], [w:] *ibid. Das Gewissen des Historikers*. Frankrurt a. Main 1990, s. 88.

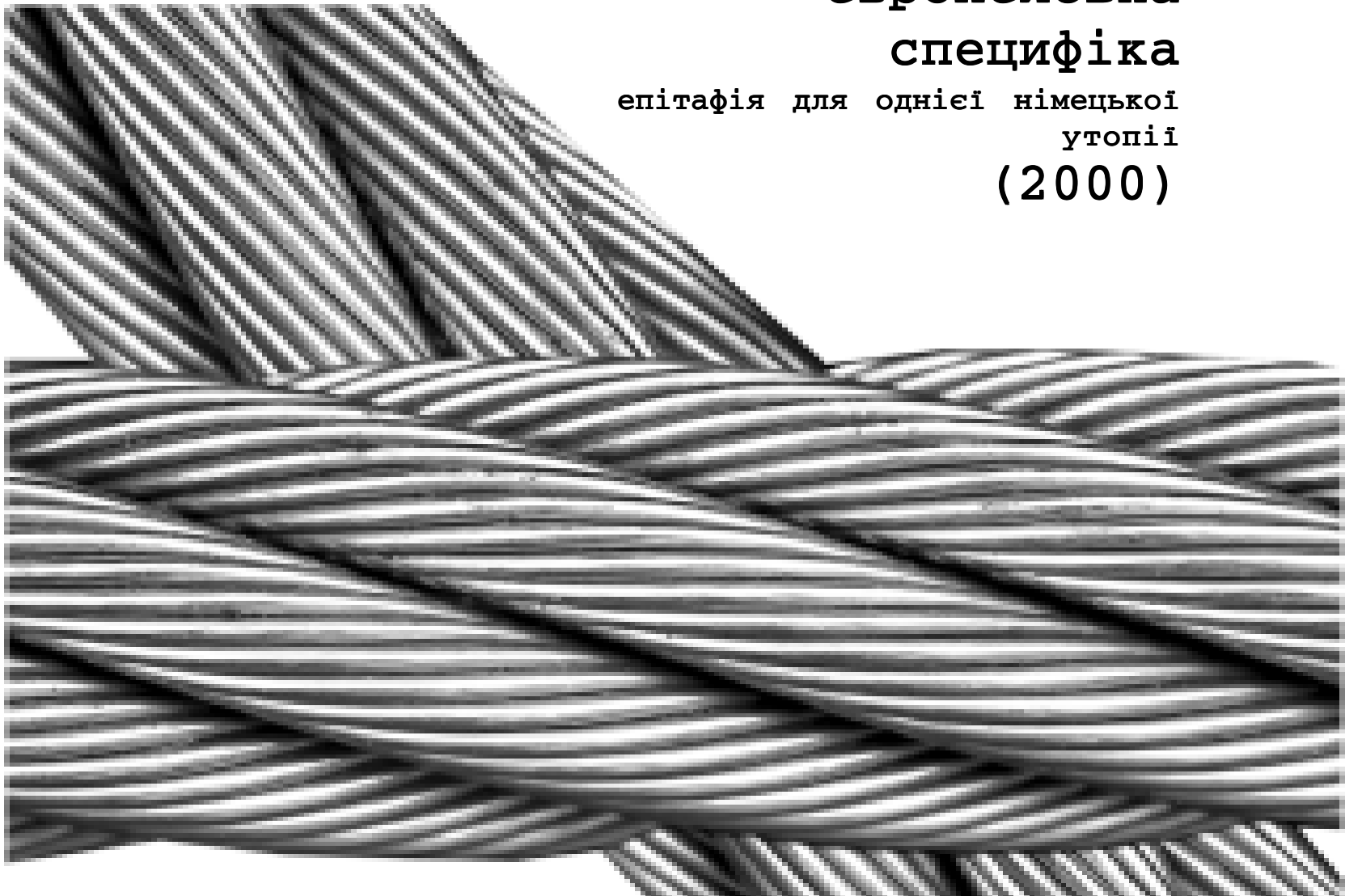
Переклав Ігор Шабан

карл гайнц
борер

європейська
специфіка

епітафія для однієї німецької
утопії
(2000)

Багато галасу з нічого? Тим галасом були б останні виступи, присвячені Європі, особливо не позбавлені патосу берлінські промови німецького міністра закордонних справ і французького президента. Нічого, що в цьому випадку забракло інституціональних візій. У будь-якому випадку постала складна для приховування ситуація, коли ідея Європейської конфедерації, Сполучених Штатів Європи, безповоротно залишилася відкладеною *ad acta*. До цього доклали сил – з поділом на ролі – французи. Спершу французький міністр внутрішніх справ, національно-ностальгічний республіканець великої революції, відкинув візії Йошки Фішера як традиційні німецько-римські замашки, згодом Жак Ширак, який перед цим демаршем з великою відвагою міг в Райхстазі відігравати роль великого Європейця, і водночас із неоголівським прагматизмом виключав розпуск національних держав, і нарешті, французький міністр закордонних справ, який остудив заяви Ширака щодо Європейської конституції, вказуючи на порядок обговорення.

А попри те Фішер вийшов навіть зовсім назустріч західноєвропейським ідеологам національної держави, підтверджуючи – можливо дещо туманно – їхні засади, що означало однозначний відхід від домінуючих в його оточенні ідей постнаціональної держави. Ще до середини дев'яностих років, ще практично не вчора там панувало фактично не потривожене знанням європейських культур уявлення, що Європа складається з регіонів, які перекриваються між собою, з автоматично керованими економічними зв'язками, нова система, для звучання якої треба лише нової столиці і нового супер-уряду. У тому сенсі берлінська промова Фішера і надалі залишається фантазмагорією.

Можна, звісно сумніватися, чи німецькі ентузіасти того фантому – адже не лише про міністра йде мова – дійсно поховали свої тихі сподівання. Уже відомо, що англійські політики і публіцисти навіть заспокоїли промову Ширака охарактеризували, як хворобливо європейську (конкретно британський закид стосувався пропозиції створення твердої серцевини Європи, від чого наразі дистанціюються), що дозволяє

прихильникам Європейської федерації пролонгувати свої надії. Можна, проте, передбачити, що розчарування буде ще більшим, якщо й надалі їм забракне відчуття різниці: різниці між Європою та США, а також різниці європейськими державами, які приймають рішення про майбутнє.

Німецька специфіка

Німецька європейська ідея – ця надія політичної еліти впродовж трьох поколінь – жила з двох різних, хоч і не протилежних, політично сумнівних джерел: по-перше, з недовіри до власного народу, по-друге, з якоїсь романтичної, остаточно не означеної схильності до ідей цілісності. Недовіра у ставленні до власного народу була елементом державної доктрини ще першого канцлера, особливою прозахідної політики якого, а особливо інституційно змінене поєднання з Францією, означало остаточний відхід від прусько-німецької традиції держави, що на практиці виявилось відходом не лише від втрачених східних територій, а й від НДР заради зміцнення на заході. Факт, що таке значне обтинання давньої території держави не зустріло якогось відчутного політичного опору, показав, що під час реалізації цієї радше консервативно-сепаратистської надрайнської політики створилася ситуація, яку ліберально-ліві спадкоємці запровадили ще далі: було проведено значну анігілізацію німецької історії, яка означала заміну поняття німецької нації пост-нацією.

Такий розвиток, жваво заохочуваний широкими колами громадськості, і домінуючий в інтелектуально-університетському середовищі, загальмувався, зокрема і в теорії, лише об'єднанням держави. Стало зрозумілим, що звідти й походить потреба в опціях, які можна однозначно окреслити як державно-національні, не кажучи вже про практичну і символічну роль Берліна, як відновленої столиці, вцілілі пам'ятки архітектури якого разом із Бундестагом/Райхстагом, Унтер ден Лінден, Університетом Гумбольдта чи Островом Музейів променилися видимим кожному історичним блиском у відновленій політичній функції. Навіть якщо вони не віднайшли чи не створили національних споживачів, то призвели до релятивізації пост-національної ідеї. Остання, проте, однозначно це пережила, не тільки через своє

ідеологічне коріння, яке ситуація об'єднання і столічного становища хіба що зміцнила: провина за Голокост стала головною національною ідентифікаційною візією. Тут слід шукати причини «розмилення» німців, які — це вже можна вважати нав'язливою ідеєю — в давно віднайденій європейській вітчизні так чи інакше не мали жодної автоідеї. Це можна з'ясувати на прикладі парламентаризму: характерно, що німецькі депутати, які є відповідальними за стиль і символіку нового інтер'єру Райхстагу, не вважали за обов'язок пригадати фотографіями чи картинами парламентські традиції цього приміщення і своїх попередників, адже видатними парламентаріями славилася і епоха Бісмарка, і Ваймарська Республіка (Віндгорст). Це тільки один приклад анігілювання національної історії, зі зверненням до історії парламенту.

Інше джерело, або ж романтична ідея єдності, має дуже приблизний зв'язок із політичною втечею у бік Європи, є, однак, настільки ж фантастичною. У наведеному закиді Шевнемена (Chevenement), що німці, мовляв, і надалі марять Священною Римською Імперією Німецького Народу, яку нарешті хотіли б реалізувати у супердержаві Європа, закиді, який є на порядку денному в Англії, було б в усякому разі стільки правди, скільки в колах освіченого міщанства існували колись і збереглися й досі доволі своєрідні мрії про культурно-історичний зв'язок головних земель західної Європи, які більшою мірою опиралися на підмальовані культурологічно-історичні публікації, ніж на наукові знання. Проте, що вражає в таких мріях, це не Священна Римська Імперія і не надрайнсько-франконська пам'ять про Карла Великого, а утримування у певному спільному великому культурному просторі під назвою *Європа*.

В останній час додатково з'являються сповнені сентиментальності і добродушності економічні зацікавлення Східною Європою, яку зазвичай називали Центральною (Серединною?) Європою (Mittel-europa), причому характерне незнання політичної історії прикривається захопленням культуральними уявленнями простору. *Mitteleuropa* не в розумінні інтелектуальної концепції Фрідріха Наумана, але як звичайне наближення, при цьому східноєвропейські міста представлено як центральноєвропейські.

Обидва джерела німецьких європейських ідей, недовіра до власного народу та мрії про єдність, об'єднують базова спільність: вони є далекими від дійсності і позбавлені правдивих знань про політичні умовності та питання ментальності в Європі. А це призводить до ситуації, що в остаточному розрахунку вони є ілюзорними і навіть небезпечними. Поверхневі інформації медій, поверхневі враження, здобуті через масовий туризм, врешті, музика, мода і сцена поп, які не мають кордонів, заклали в сприйнятті більшості німців й надалі існуючі глибокі відмінності між народами. А факт, що представники політичних еліт дозволяють очорнити себе, можна пояснити хіба що тим, що звіти посольств, інформації з центрів культурних обмінів і закордонних редакцій великих німецьких щоденних видань часто не дають необхідного аналізу.

Англійська специфіка

Помилкове німецьке бачення європейської ситуації бере свій початок у підсиленому роздратуванні дотриманні англійського дистанціювання від будь-якої форми політичної унії, що призвело до мовчазної згоди щодо будівництва Європи без Англії. Культурна і політична різниця видається настільки значною, що наразі її неможливо подолати, однак відразу відкидається, як історично віджилий націоналізм. Проте Англія, а радше — Велика Британія, є з багатьох оглядів чимось на кшталт найбільш прогресивної версії європейської цивілізації, і не лише у власних очах, але й в розумінні видатних знавців історії Європи. На тлі значного культурного внеску інших європейських націй і народностей це, можливо, звучить як перебільшення. Але лише до моменту, коли виняткова історія епох цивілізації, а також англійської і британської політики від часів Ренесансу стає затьмареною подіями останніх тридцяти-сорока років — втратою імперських позицій, що, в дійсності, не змінило англійського розуміння власної позиції, насамперед завдяки наявності доброї пам'яті в англійській еліті. Найважливіша історична подія ХХ ст. — придушення націонал-соціалістичної спроби заволодіння світом, не була здійсненою без британської участі. Хто цього не розуміє і вважає (як багато німецьких політиків), що Англія повинна

чемно попрощатися зі своєю національною історією, той в дійсності не має права судити про Європу. Загалом розважання про побудову Європи без країни, якій ця Європа завдячує не лише субстанцією своєї політичної цивілізації, але й порядком цієї цивілізації в останньому столітті, вказує на страхітливий брак історичної пам'яті.

Це перша кардинальна різниця між Німеччиною та Англією, але вона також відноситься й до Німеччини та Франції: Німеччина віддавна вважається країною рах *excellance*, позбавленою національно-державної традиції, а отже й без глибшого усвідомлення національно-державної традиції. Це означає, що Німеччина й надалі не має поняття, що ці дві цінності дійсно означають для Західної Європи, яка політично і духовно відіграє вирішальну роль у справі будівництва Європи. Мати традицію, жити нею, а з іншого боку – і це головна проблема – не довіряти проєктам, що попахують декларативністю, і трактувати їх як прояви небезпечної утопії – це одне. Формується переконання, що конфлікт між опиранням на традиції і декларативністю (децизіоналізмом) має давніші корені, ніж історія чергової німецько-англійської відчуженості останнього десятиліття. У нещодавно виданій книзі «Свято весни. Велика війна і народження нового віку» чудовий знавець німецької історії, канадський історик Модріс Екштайнз (Modris Eksteins) доводить, що Німеччина вже в 1914 році були активною нацією, налаштованою на цілковиту зміну західних традицій, у той час як Велика Британія залишалася в центрі Імперії, зацікавленою в *consergvatio* світового, тобто панівного англо-саксонського дотримання давніх прав та існуючих відносин власності. Уже тоді, за Екштайнзом, Німеччина вела війну, щоби змінити англосаксонський світ (свідомо порушуючи певні міжнародні звичаї – винайдення бойового газу, вогнемета, підводних човнів), у той час як британці намагалися англосаксонську концепцію цивілізації. Німеччиною рухала ідея, Англією – спадкоємство.

Точний і актуальний донині діагноз Екштайнза без моралізаторських тонів пояснює структурно не-виправну різницю між Німеччиною і Заходом: Німеччина з революційною ідеєю іде вперед, водночас нестача в мастку і ритуалах дозволяє їм у цей спосіб

рекомпенсувати слабкі сторони. Черговий раз нове мало б замінити старе. Старим є європейська національна історія, від якої Німеччина відокремилася, у той час, як Англія і Франція власне на ній і будуються. Тільки абсолютний брак знань чи погорда щодо англо-британської спадщини відповідає за підозри у ставленні до Англії. Елементом тієї спадщини є й факт, що англійцям важко уваяти собі партнерство з континентом, а особливо умови. Ігнорування цього факту нагадує дещо схоже із молодіжною брутальністю і наївністю, які були характерними для вільгельмівської Німеччини саме перед вибухом I Світової війни. Навіть краще інформовані середовища полюбляють насміхатися з британської традиції. Навіть не помічають дурости, що прихована у такій позиції, ба навпаки – вважають себе за освічених модернізаторів. Спроби пояснення ситуації німецьким політикам, журналістам чи інтелектуалам переважно наштовхуються на нерозуміння: адже ж шойно відкинули старі гріхи, гріхи колишнього націоналізму, який втягнув Європу у дві світові війни! Форсуємо Європейський проєкт власне з думкою, що схожа війна назавжди стане неможливою!

Незрозумілим є той факт, що такі претензії є знову вкрай тотальними і в цьому плані вписується в ланцюг тоталізмів попередньої доби. І аргумент «війни – більше ніколи», який у версії Фішера звучить так само риторично, як у Коля, є прикладом нестачі помірності в німецькій дискусії про Європейські візії – так було до вчора. Здебільше це було за природою своєрідним шантажем апокаліпсисом. І звучало це саме з уст представника нації, яка двічі довела до таких апокаліпсисів. Німецький федералістський проєкт Європи врешті підважував форми цивілізації, які собою представляли Англія чи Франція. Якщо німецькі ентузіасти не змогли того зрозуміти, то лише тому, що переважно не знають, що національні держави становлять форми цивілізації, через які їхні західноєвропейські спадкоємці – особливо англійці і французи з вищих верств – сформувалися, зокрема і в часи хуліганів та Спайс Гьорлз. Дивним чином Німеччина навіть не пробує збагнути, що їхній проєкт зродився з необхідності і кризи самоідентифікації, а для англійсько політика чи інтелектуала не може бути настільки привабливим, навіть

якщо він є симпатиком Європи. Адже він є прив'язаним до англо-саксонського способу життя (Way of Life), до його політичної та соціальної системи, його ціннісних відмінностей, зокрема й тоді, коли кляне службу охорони здоров'я, а власних дітей не посилає до Comprehensive Schools.

Хто жив серед англійців, мав нагоду створити собі реальний образ глибоко закоріненій певності свого місця у власній цивілізації. Для більшості закордонних оглядачів, які не мають такого досвіду, а цікавляться тим, що стосується повчальної літератури про квінтесенцію англійської самосвідомості, можуть віднайти книги Джеремі Паксмана «Англієць. Портрет народу» (The English. A portrait of a People) (1998 р.) чи Ендрю Марра «День, коли померла Британія» (The Day Britain Died) (1999 р.), які вказують, наскільки відрізняється вона від чеснот німецьких чи французьких. Обидва автори – один англієць, другий шотландець, холодні і скептичні представники серйозної британської журналістики, на віддалі описують цю тему, повністю ідентифікуючи її з мітом свого краю, чи то Англії, чи то Великої Британії. Це кидає світло на актуальну ситуацію, яка була звільгаризована наскаками лондонської преси супроти німецьких і французьких політиків, підприємців чи спортсменів, або ж потішно-арогантними британськими заявами. Повсюдно і в затишку клубів підкреслюються очевидні відмінності політичної і культурної системи, які збережено й донині. Очолоє це англійський парламентаризм – зазвичай освоєний поширеним також і в Англії всевладдям виконавчих і позапарламентських структур – а також певною формою публічних дебатів, відвертість, агресивність та суб'єктивний стиль яких не має аналогів на всьому континенті. Тому власне пропозиція Йошки Фішера «здійснити поділ суверенності між Європою і національною державою» була для цієї безсумнівно політичної окремішності вірусом, принесеним ззовні. Що ж іншого може означати «поділ суверенності» аніж те, що корінь британської тожовності, її парламентаризм і врешті стиль політичних дебатів було б зведено інституційно і функціонально до довільності. Ніколи до того, в історично осяжному періоді, в Англії на порядку денному не стояло питання впровадження таких змін. Без огляду на те, чи

приймуть британці спільну валюту, чи ні, назавжди залишиться питання політично окремої англійської специфіки.

Специфіка французька

У розумінні європейських федералістів політичний союз залежить, однак, не від позиції Англії, а від співпраці Франції та Німеччини. Іншими словами, від можливості зв'язки над французькою особливістю, яка – в політичному сенсі – є цілковито відмінною від англійської. Вона концентрується не на інституції парламенту, а у специфічній республіканській традиції публічного політичного дискурсу, а також на традиції політичної інтелігенції, яка навіть після зречення від сартризму не закинула власної ролі, попри патос *J'accuse* наштовхується тут на комунікаційні проблеми, а також вимагає легітимізації, що випливає зі зміненої ситуації інтелектуалів. Який це має зв'язок з Німеччиною, можна було зрозуміти під час дебатів у справі Гайдера. Незалежно від чіткості французької позиції щодо нового консервативного уряду Австрії, вона явно пропала поміж психологічними аспектами політичної ментальності німців і французів, яку приспати могла хіба що напівофіційна позиція соціал-демократичного уряду в Берліні. Одночасно виявилось, однак, що й більшість соціал-демократів критично ставиться до французької реакції. Якби при владі ще був кабінет Коля, дійшло б до скандалу саме з тим канцлером, який задля дружби з Францією віддав би все. Це власне демонструє очевидну різницю, яка до цього моменту впродовж десятиліть була прихована з німецького боку політичним почуттям, яке не здавало собі справи зі справжніх перешкод, які створили настільки різні ментальності. Афера довкола Гайдера була камуфлюванням й донині німецько-французької кризи.

Навіть якщо завдяки швидкій реакції канцлера кризу на мить вдалося зняти, то афера Гайдера стала лакмусовим папірцем у питанні різниці хімії політичної ментальності, чи, у ширшому понятті – різниць психологічних і духовних. Точкою відліку можуть слугувати інституції, починаючи із найбільшого козира Федеративної Республіки Німеччини, від правової держави. Однозначно, що шлях попри конституційний трибунал в Карлсруе використовуєть-

ся занадто часто. Але це і є перша структурна різниця, яка відрізняє Німеччину від Франції. Як відомо, право в Парижі є функцією політики і ще довго нею залишиться, навіть якщо з'явиться воля до якихось змін. Німецька правова держава стала на якір не тільки в конституції республіки, але — і це є найбільшим досягненням — у політичній сфері і ментальності громадян. Її неможливо експортувати, так само, як і англо-саксонського права. Вона є не лише найбільшим досягненням найновішої німецької історії, але служить окрасою всієї Європи. Конфлікт у Європейському Союзі можна в суті його показати бо-дай на прикладі, незалежно від того, який буде наслідок роботи комісії Романа Герцога: або Франція прийме категоричний німецький пріоритет права, або ні. Нереальною є думка, що Франція коли-небудь схилиться до прийняття чогось, що не відповідає її традиції, тим більше, що підпорядкованість французького значення права політиці поєднується із домінуючою роллю політичних амбіцій громадянина, що знову ж-таки, є ознакою політизації правової держави. Отож німці няньчитимуть свою систему права, французи — свою, не кажучи вже про англійців.

Старі захисники європейської федерації відхиляють цей аргумент. Право є атрибутом старих національних держав, право належить до їхніх регалій. Якщо так дійсно є, то яке значення мають потуги довкола поняття федерації? Понад це вже нічого не можливо. У цьому моменті все стає зрозумілим: все, що вдається зреалізувати, стосується економіки і т.зв. військового сектора. Ще можна зазіхати на закордонну політику. На це, однак, вистачає постійно діючої конференції всіх урядів. Нічого понад це не є можливим. А власне до осягнення можливого і прагне французька президентія. Розмови про Європейську конституцію тільки спотворює справжній намір, а принагідно виключення раз і назавжди структури федерації.

Загальновідомо про існування значних відмінностей, а європейська риторика послуговується тим поняттям, вбачаючи власне в ньому особливу силу Європи. Належало б, однак, довідатися, чи та сила не виявиться надто потужною. Супроти такого підозріння застосовано випробуваний заспокійливий засіб: хіба немає процвітаючої співпраці у сфері культури

між Францією та Німеччиною? Представники найрізноманітніших інституцій, які займаються культурним обміном, від Інституту Гьоте через структури, покликані займатися опікою над франко-німецькими відносинами, аж до незліченних наукових конференцій, невтомно перераховують їхні успіхи, хоча втаємничені довірливо признаються, що зацікавлення німецькою мовою та літературою в їхніх містах зводиться до нуля. Але якщо навіть оминемо мовну різницю, яка стає щораз більшим бар'єром (впродовж двох поколінь маліє кількість франкомовних німців та німецькомовних французів) і сконцентруємося на сучасності німецьких режисерів та театрального мистецтва у Франції, або ж на нове відкриття німецького романтизму французькими видавництвами (фаворитами є Гольдерін, Кляйст та Бюхнер), то навіть тоді не можна вдовольнитися лише констатуванням самої наявності, а слід поцікавитися оцінкою явища. Якщо йдеться про виступи німецьких артистів в Парижі і на французькій провінції, то вони вписуються в ці національні та міжнародні інсценізації обмінів, які мало говорять про інтелектуальні стосунки між країнами. Звичайно, що існує горішня богема, яка, однак, не обов'язково є найбільш освіченою групою у цих суспільствах.

Духовні відносини можна вимірювати виключно існуванням взаємовідносин сучасних груп інтелектуалів з університетських середовищ, а також у вільних закладах, у сфері порівняння сучасної інтелектуальної творчості, у взаємних зацікавленнях відносно специфічних проєктів поза шоу-бізнесом культури. Тут, однак, натрапляємо на парадоксальну ситуацію, яка вже триває двадцять-тридцять років. У Франції добре знають про захоплення німецькою гуманітарно-філософською традицією, яка бере початок від відкриття Гегеля Кожевим у двадцятих роках, продовжилася сартрівським відкриттям Гусерля і Гайдеггера, а нині живе серед широкого кола мислителів, таких як Фуко, Дельоз, Деріда та їхніх учнів, притому базуються вони переважно на новому, оригінальному трактуванні Ніцше. Не варто нагадувати, що французи додали до свого очевидного інтелектуального спорядження ще й Маркса та Фройда. Дослідження не лише Філіпа Ляку-Лабарта

включають до того ж ранній німецький романтизм в центр естетичних та теоретичних дискусій.

Пуантою цього французького відкриття німецької духовної традиції є те, що воно дивовижно контрастує із цілковитою відсутністю зацікавлення сучасним німецьким мисленням. Цей брак зацікавлення є тим більш несподіваним, що у зворотному напрямку можемо з певністю сказати про протилежні тенденції, підсилені навіть полемічними тонами, щоб не сказати – ворожими. Варто було б зробити окремих, особливий аналіз тієї історії і такої взаємної байдужості. У цьому місці йдеться лише про виявлення причин такого стану речей, а вони багато про що кажуть. Оскільки французька інтелігенція включила до власних дискусій характерну *німецьку лінію*, яку проводять від Гьольдерліна і Фрідріха Шлегеля через Ніцше до Гусерля і Гайдеггера, то фактично зробила її джерелом власного натхнення, виведеного із сюрреалізму під впливом Батая (Bataille), що у повоєнній Німеччині було табуовано. Те, що з'явилося на вільних теренах у філософії, історіографії, естетиці, у Франції сприймається, як нудне, при тім не вдаваймося в пошук доказів, чи мають французи рацію. Якби було бажання сфокусувати сучасне сприйняття духовного пейзажу ФРН через призму французьких кіл університетської та позауніверситетської інтелігенції, то довелося б констатувати: бачать щось таке, що не має нічого спільного з образом Німеччини, який їх так захоплює. Одна французька публіцистка наступним чином охарактеризувала таке відчуження: Франція цікавиться романтизмом, ексцентричністю, навіть небезпекою німецької філософії і літератури, не знаходить, однак, нічого схожого по інший бік Райну, ані в книгах, ні в житті. Те, що можна знайти – це така Швеція для майстрів-аматорів.

Німецька інтелігенція, насамперед – університетська, яка до цього часу пишалася поширенням своєї *іраціональної* спадщини, зі свого боку, не цікавиться французькими фрустраціями, як загалом, за незначними винятками, не відслідковує французького бзика на пункті прадавніх елементів німецькості, ані французького таки тла цього зацікавлення, як, наприклад, інакше сформованої соціології, яка опирається на Марсея Гаусса, а не на Макса Вебе-

ра. Ті французькі і німецькі філософи, які в середині вісімдесятих спробували це змінити, зазнали нищівної поразки, повністю демаскуючи дефіцити, які намагалися знівелювати. А окрім того: Париж, щоправда, нині пропонує принади мультикультурності, проте водночас період інтелектуального домінування залишає за собою. Ймовірно, існує навіть взаємозв'язок між цими процесами: багато мультикультулі, мало інтелектуального. З'ясування цього двостороннього браку зацікавлення власне щойно було наведене, а беручи до уваги історичні перспективи, може ще й розширитися. Разом із занепадом взаємної мітологізації, яка йшла у парі з образом ворога, що існував у трьох екзистенційних війнах за гегемонію в Європі поміж 1870/71 та 1940/44 рр., занепадала і особлива цікавість, раніше спрямоване на протилежний бік. Сьогодні стає все більш очевидним, що між французами та німцями немає надто багато схожості, якщо йдеться про спосіб життя, психологічні властивості, візерунок, не згадуючи вже про мовний бар'єр. Відродилися знову давні неприязні, щоправда нині різниця є цілком банальною.

Вирішальна різниця

Якщо наші початкові критерії специфіки, чи то пак різниці (*difference*) – яка не була б занадто великою і не була би *злом*, як формулюють це голоси морального обурення – дали б змогу функціонувати ідеї політичної федерації, то не варто цьому надавати властиво стільки значення, згідно із критеріями старої психології народів. Чи в представленому стані речей різниця є надто великою? Щоби могли відповісти на так поставлене запитання, насамперед слід прагматично зменшити передбачувану розбіжність в комунікуванні поміж настільки різними елементами, тобто прийняти, що йдеться про порозуміння на основі найпростіших мовних моделей. Ми вже вирішили, що таке спрощення не буде достатнім у випадку Великої Британії. А як виглядає справа на континенті? Йдеться про те, чи різниця все ж не стане на перешкоді започаткуванню певного політичного процесу, який був би необхідним у випадку конфедерації, якою гіпотетично хочемо зайнятися. Не повинні любитися, не мусимо навіть *розуміти*, лише створювати і втілювати в життя закони. Все це добре

і гарно, але... Вимагало б це вміння створювати спільні інституції, таланту виборів у партіях, що співпрацюють поміж собою у різних країнах, що в кінцевому результаті дало б можливість їхнім членам бути в одній партії або в опозиції до неї, вміння вибрати міжнародний уряд партії-переможниці і, врешті-решт, здатності прийняти рішення про вибори єдиного прем'єра або президента, який не може бути водночас німцем, французом чи італійцем, але лише одним із них. Про це ніколи конкретно не розмовлялося. Не зашкодило б позбутися фантазій і задуматися, чи і яким чином міністри такого мішаного уряду мали б доходити до предметних рішень, якщо, звичайно, погодимось, що не маємо справи з комп'ютерами. Німецький міністр закордонних справ, який на цю тему більше говорив, ніж автор цих рядків, казав лише про великі труднощі, які в такому випадку очікувалися б. Це звучало, як заповідна сентенція, якщо не зупинятися детально на цих труднощах. Брюссель й досі не взявся до оцінки жодної з існуючих моделей, а німецькі уряди, для святого спокою, віддали цей простір французам, які останні три десятиліття висилають туди своїх найкращих людей, у той час, як німці вибирають представників друго- третьорядних.

Можливо, я занадто заглиблююся в деталі, якщо в цей час практика продемонструє свою цілющу чи розсудливу силу. Проте вже зараз є можливість оцінити обидва аспекти, які стосуються суті різниці. По-перше: чи така суперінституція (незважаючи на кількість і назви палат) мала б шанси на тривале зміцнення кожної із національних держав? Це залежить від рівня прагнення таких різних в цьому аспекті суспільств. Вимоги англійців до своїх парламентаріїв є значно вищими, ніж вимоги інших суспільств, не настільки досвідчених у парламентаризмі. Оскільки англійці також і з цієї причини не входять

у гру, вся політично-психологічна забава мала би на-самперед сконцентруватися на німецькому і французькому електораті. Одні страйкують швидко і часто, інші – з наміром і зрідка. З іншого боку, німецький парламент виглядає значно агресивнішим від французького. Як у такій європейській суперпалаті мала б голосуватися політична, суспільна чи парламентарна специфіка?

По-друге: Наскільки парламентарії однієї партії з різних країн не зобов'язані *розуміти* один одного, настільки ж повинні вміти *порозумітися*. Але як? Небагато французів добре говорить німецькою, ще менше німців добре опанувало французьку. Чи хотітимуть і зможуть порозумітися якоюсь есперанто-англійською? Мовне порозуміння попри це має ще щось спільне із психологічними процесами. Спікери британського парламенту від Піта через Черчіля і донині, де не глянь, виблискували літературними алюзіями, найкращі спікери німецького парламенту мали в арсеналі багату метафорику від Карла Шмідта, Кізінгера, Барцеля, аж до Гельмута Шмідта, Йошки Фішера і Грегора Гизи. Це, звісно, «заводить» розуміючого слухача. Чи був би виходом синхронний переклад? Але ж це тоді знищить будь-яку спонтанність. Тут також не може слугувати парламент у Страсбурзі, оскільки там ніколи не були темою дебатів екзистенційні проблеми окремих держав: податки, війна і мир. До тих проблем не варто додавати наступні. Вже й ці перелічені є достатньо потужними, і всі вони вказують на головну проблему: мова та інкорпоровану в неї законодавчу систему.

Коли вперше говорилося про Сполучені Штати Європи

і при цьому думалося про Сполучені Штати Америки, забулося про вирішальну різницю – про мову. Історія успіхів США стала можливою лише тому, що цієї різниці не існувало, оскільки США від самого початку мали спільну мову для всіх громадян окремих штатів. Англійську, яку вживали перші колоністи з Британських Островів, були змушені вивчити всі пізніші емігранти з інших країн і культур, якщо хотіли брати участь у прийнятті рішень. У цьому крився водночас психологічно-ментальний ґрунт, з якого черпала соки політична дискусія країни. Якщо це було базовою передумовою створення держави і надалі нею залишається, то в Європі вона ніколи не існувала. Мова, як засіб спілкування, є, вочевидь, завжди важливішою, аніж спільна валюта.

Однак, підемо на певні поступки: можливо, мова вже не є основною передумовою. Спад мовної компетенції по суті є чи не найбільш поширеним явищем в усіх європейських країнах. В усьому є нині ознаки занепаду мови як в індивідуальному, так і в інституційному сенсі. У будь-якому випадку це означає зменшення багатовимірності, тож можливо, дійшло б до формування бази для порозуміння в окремих дебатах для всіх делегатів: дослівний переклад поміж віршами, чого мало б у всякому разі вистачити для прийняття рішення в такому мамонтовому парламенті. Європейська федерація, ґрунтом для існування якої дійсно мав би бути парламентаризм, не могла б функціонувати у багатовимірності своїх мов, вона ймовірно могла б функціонувати лише за умови усунення цього ускладнення. Однак перша думка, яка напрошується, каже, що це вже не була б Європа, хіба що карикатура на неї. Всі речники європейської федерації, зрозуміло, відкинули такі перспективи. Було б, однак, ліпше, якби були змушені з'ясувати, як, з одного боку, бажають дотримуватися цієї різниці, а з іншого – як, все ж, позбутися її. Факт, що для розв'язання цієї загадки, не було знайдено жодного аргумента, випливає не з браку винахідливості, а з того, що на це немає жодного аргумента.

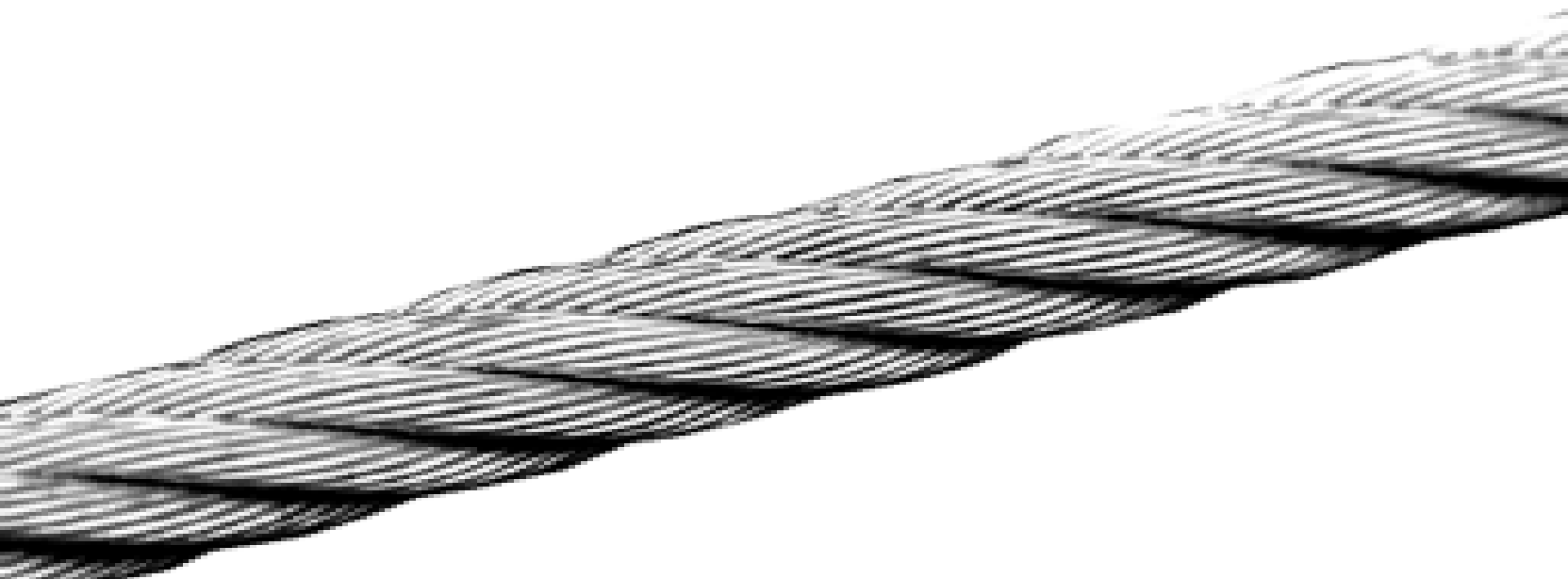
Мовний критерій має ще один, цілком інший вимір і вказує на реально існуючу дилему. Якби інституційна структура федеративного Європейського Союзу уклалася в такий спосіб, що її верхівка (парламент та уряд) давали б собі раду при зменшеній

мовній компетенції, тоді слід було б сподіватися, що на тому рівні не дійде до адекватної комунікації з почуттями і бажаннями національних громад. Не було б це можливим навіть тоді, коли на найвищому рівні більшість політиків розмовляла б кількома мовами. Сумнівним, а то й просто неправдивим було б тоді запевнення у стремлінні до демократичного майбуття, якщо уявимо собі, як три, чотири, п'ять, не кажучи вже про десять чи п'ятнадцять націй мали б слідувати за дебатами у такому європейському суперпарламенті. Моделлю міг би стати пісенний конкурс Євробачення: кожна нація має свого представника. Але й це не все. Вже не довелося б мати справи з розпізнавальними особливостями різних політичних барв, натомість, з анонімними тепер речниками політичних актів промов, ідентифікувати яких могли б хіба що коментатори. У такий спосіб суверенний електорат перетворився би – на певний час – у підпорядковану більшість. Тоді б ми запізно зрозуміли, чому так довго нація була основою конституційних прав і суверенності її членів. Маневр старих творців Європи, ґрунтований на уявному переконанні, що націю не мала б підмінити європейська нація, вимагає другої половини відповіді: чого варта нація у дальшій перспективі, якщо в неї забрано національні права і привілеї? Прихильники європейської федерації, звісно, здавали собі з того справу, і власне звідти (все ще) їхня невимовна надія, що Європа все ж може стати нацією. Макс Вебер свого часу визначив націю, як *спільноту пам'яті*. Це визначення все ще має значну силу впливу. Однак Сполучені Штати Європи не могли б на щось схоже претендувати ані тепер, ні через сто років.

Можливо, той чи інший аргумент супроти європейської федерації завтра вже зникне. Однак факт, що політичні класи двох найважливіших європейських націй – Франції і Англії – не хочуть сьогодні, і зі зрозумілих причин однозначно не хотітимуть завтра, інтеграції своїх держав у якусь супердержаву, все ж не зміниться. Субстанцію цих причин я виділив: попри бажання чи навіть уявної необхідності поєднання (з огляду на формування позиції політичної та економічної сили на протипагу Америці та Азії), суб'єктивні та об'єктивні відмінності між найважливішими націями Європи виявилися занадто

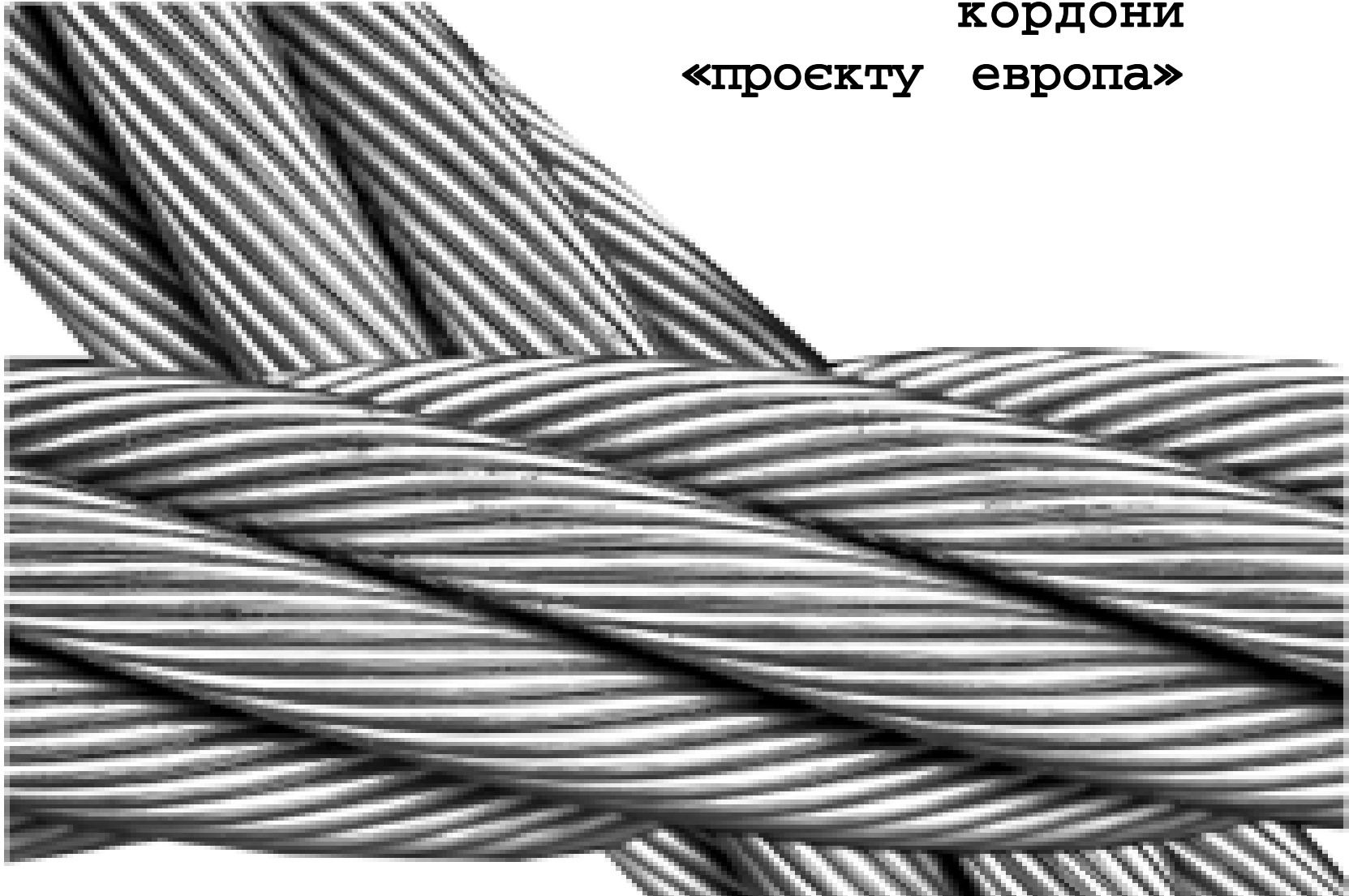
значними. Єдиною причиною, через яку знову піднялося це питання, є економічна загроза і — з досвіду війни на Балканах — військова слабкість. Щоб чинити опір цим двом небезпекам — так розглядають це питання нині і у Федеративній Республіці — не маємо потреби в європейській супердержаві. Необхідна лише координація Західної Європи, яку вже розпочато (і в яку входить, зокрема, прийняття обмеженої кількості східноєвропейських держав до економічної спільноти, а також однозначне виключення Туреччини).

Переклав Андрій Кирчів

ґеорґ
вобруба

кордони
«проекту европа»

Від динаміки розширення до поступової інтеграції

Завершення першого етапу розширення на схід зовсім не вирішує кризи розширення Європейського Союзу взагалі. Навпаки, тепер стало зрозуміло, що домінуюча модель розвитку ЕС провадить до наступної дилеми: з одного боку, специфічний для ЕС модус інтеграції викликає та підштовхує його подальше розширення. З іншого боку, подальше розширення ЕС приведе до проблем, які чим далі, тим більше ставлять під сумнів його спроможність до продовження курсу інтеграції. Виникає запитання, як довго ще сьогоднішня модель розвитку буде забезпечувати розширення і інтеграцію ЕС? Що чекає нас у майбутньому?

Процес розширення ЕС розмиває кордони Європи. Тепер уже неясно, які країни і на якій підставі можуть бути названі частиною Європи. Хоча географічно кордони, як конкретні перешкоди до розширення, відіграють другорядну роль, вони все ж мають певне значення, оскільки демонструють економічні і культурні особливості. Подальше розширення ЕС приведе до того, що відмінності всередині ЕС виростуть по експоненті. Вирішальним наслідком цього є той факт, що динаміка зросту «проекту Європа» несе за собою все більші затрати на інтеграцію. Тим самим поняття «розширення» й «інтеграція» ЕС все більше суперечать самі собі. Постає питання, чи будуть у ЕС інституційні відповіді на цю проблему?

Діалектика інтеграції і розширення

Сфера політичного і економічного впливу Європейського Союзу побудована на моделі концентричних кіл [1]. У центрі розташовано політично стабільний регіон матеріального благополуччя. За межами цієї області, мірою віддалення від центру, благополуччя пропорційно зменшується відповідно. Між окремими зонами різного благополуччя існують кордони з різним ступенем захисту. Подібний захист у виді кордонів також збільшується мірою віддалення від центру. Завдяки цьому центральне ядро має подвійний захист. Для того, щоб приєднатись до нього ззовні, існують поступово зменшувальні стимули і поступово наростаючі перепони. Процес експансії

ЕС зводиться до захисту головного ядра ЕС шляхом розрахованого втягнення його оточення у рамки прийнятних умов демократії і правової держави.

Динаміка інтеграції підсилюється двома наступними механізмами:

По-перше, між ЕС і його оточенням існують перепади у рівні добробуту. Ці перепади [2] створюють труднощі і для багатших, оскільки численні проблеми бідніших мають тенденцію відображатися і на них (міграція, проникнення через кордони, забруднення навколишнього середовища, політична нестабільність). Тому головне ядро ЕС зацікавлене в економічному розвитку свого біднішого оточення. Виникаюча в результаті динаміка у своїй тенденції направлена на зменшення розриву у добробуті. Однак підйом благополуччя у біднішій країні означає не лише зменшення розриву з головним ядром, але і збільшення різниці щодо бідніших сусідів. З цього випливає, що мірою інтеграції колись периферійних областей в головне ядро розрив у благоустрої зміщується далі від центру. Тим самим, у цю модель вбудована постійна тенденція до розширення. Бо кожен, хто приєднується до головного ядра, стає повноправним членом Європейського Союзу та зацікавленим у надійних і процвітаючих сусідах, у буферній зоні. Оскільки певні зовнішні кола повинні відділяти процвітаюче ядро Європейського Союзу від зовнішніх небезпек, недопустимо, щоб в них існували дуже серйозні політичні проблеми. Цим і пояснюється факт, що «розширення ЕС [...] це не одноразове, закрите питання, а постійний процес» [3]. Тому кожен новий етап розширення Європейського Союзу є основою для його подальшого поширення.

По-друге, поглиблення інтеграції в Евросоюзі видозмінить ставлення ЕС до зовнішнього світу. Зміна полягає у тому, що головне ядро мірою поглиблення інтеграції все більше стає відкритим до того, що діється на його периферії. Тим самим у ядрі виникає безпосередня зацікавленість у стабільності загального зовнішнього кордону, а також у благополучній економічній і політичній ситуації на периферії. Чим глибша інтеграція в країнах Евросоюзу, тобто чим менше у ньому внутрішніх відмінностей, тим виразнішою є спільна зацікавленість у стабільності зовнішнього кордону, а також у політичній

і соціальній ситуації по інший бік кордону. Таке зацікавлення породжує дві політичні моделі: закриття кордонів або їх розширення. Політика розширення – це прораховане включення периферії до складу Союзу, натомість закриття кордонів – це захист ЄС від впливів ззовні. Взаємодія обох створює модель концентричних кіл і за межами ЄС. Закриття кордонів і розширення реалізуються у різних комбінаціях.

Закриття кордонів

Транскордонні процеси будуть сприйматися все-редині благополучного ядра як загроза ймовірно тоді, коли будуть нерівномірно розподілені вигоди і витрати таких процесів і коли буде менше можливостей і готовності брати на себе ці витрати. Класична реакція в цьому випадку – заклик закрити кордони. Особливо це можна зауважити при обговорюванні теми міграцій. Політика закриття кордонів підтримується низькокваліфікованою робочою силою і економічно слабкими підприємствами у менш конкурентоспроможних ділянках багатой економіки. Вони підписують між собою превентивні союзи проти відкритих кордонів і вимагають обмеження імпорту та обмеження імміграції. Хоча їх зацікавлення і потреби не зовсім співпадають, вони все ж намагаються використовувати національні державницькі ідеї як бастион проти загрозливого впливу ззовні. Такий збіг інтересів відобразився у дискусії про підписання Північноамериканського договору про вільну торгівлю (NAFTA) на початку 1990-х років [4], а сьогодні – і на президентській виборчій кампанії в США 2004 року [5]. Яскравим прикладом цього твердження може служити і ставлення Європейського Союзу до нових східних країн, що стали на шлях реформ. Не дивлячись на програмні заяви, усілякі домовленості про об'єднання між Європейським Союзом і державами Центральної і Східної Європи є асиметричні, і не на користь, а за рахунок цих держав [6]. Парадоксальна ситуація, коли Європейський Союз якраз своєю політикою недопущення стосовно бідної периферії створює у цих країнах сильну зацікавленість в інтеграції, що, у свою чергу, сприяє динаміці розширення «проєкту Європа».

Вже багато років поспіль видно сильну тенденцію до технічного укріплення спільного зовнішнього кордону ЄС. Паралельно були встановлені, особливо завдяки поняттю «надійна третя країна», так звані «ланцюги загородження». Наочним прикладом може служити німецько-польський кордон. По-перше, були вкладені кошти у нові технології контролю і затримання. По-друге, завдяки домовленостям про повернення прохачів політичного притулку у ту країну, з якої вони приїхали, проблема контролю і відмови у в'їзді була відсунута з німецького східного кордону на польський східний кордон. В результаті відповідної домовленості між Німеччиною і Польщею польський уряд, зі свого боку, «підписав домовленість з Чеською Республікою, з Україною, зі Словацькою Республікою, з Румунією і Болгарією і створив тим самим правові підстави для міжнародної системи відмови у в'їзді і транзитній пересилці незаконних мігрантів» [7].

Тим самим політичні витрати «політики недопущення» були пересунуті з центру на периферію. Так, «перед польським урядом постала дилема, у намаганні, з одного боку, стати членом ЄС, а з іншого – зберегти свої економічні інтереси і добросусідські відносини зі східними сусідами» [8].

Так званий прикордонний обмін та специфічна економіка прикордонного рівня – не завжди вповні легальна – сприяли у недавньому минулому поліпшенню економіки в цих традиційно слабо розвинутих регіонах з обох сторін кордону [9]. Якщо ці зовнішні кордони ЄС будуть охоронятися відповідно до шенгенських критеріїв, то існує небезпека, що цей розвиток буде перервано. Регіони поблизу нових зовнішніх кордонів ЄС і раніше вважалися найбіднішими у своїх державах і в ЄС [10]. Завдяки шенгенському кордону вони опиняються серед тих, хто програв від розширення. Це спонукає до збільшення регіональної нерівності у нових країнах Союзу, хоча це і очікуваний якоюсь мірою наслідок вступу до ЄС [11].

Прорахований доступ

Кордони неможливо закрити герметично. Багато процесів, що відбуваються понад кордонами, можна зупинити лише ціною непомірно великих затрат, а у деяких випадках це принципово неможливо. Наш

досвід вказує на те, що політика недопущення має обмежену граничну ефективність лише тому, що врешті-решт приводить до політичної стратегії прорахованого доступу. Це виглядає ще більше правдоподібним, коли боротьба з неспинними процесами, які переходять усі кордони, творить політику. Прорахований доступ є логічним з огляду на «егоїстичну допомогу» [12]. Йдеться при цьому про зацікавленість того, хто допомагає, у тому, щоб вирішити проблеми там, де вони виникають, і щоб зменшити небажані впливи різного роду понад кордоном – «від тероризму до забруднення повітря» [13]. Особливо підтримка змін і модернізація у колишніх планових господарствах, а також економічна підтримка середземноморських країн, що у свою чергу провадить до поліпшення умов життя на периферії Європи і послаблення факторів, які сприяють міграції через кордони. Егоїстична допомога базується, таким чином, на багатому на політичні наслідки переконанні благополучного ядра у тому, що «ваші проблеми – також і наші проблеми». Це формула, яку західноєвропейські політики охоче вживали особливо у перші роки після 1989-го, щоб виправдати перед своїми виборцями фінансову допомогу країнам, які стали на шлях реформ. Як наслідок, з реформованих держав надходять повідомлення про те, що «наші проблеми – це і ваші проблеми».

Розширення на Схід шляхом доступу та завдяки падінню залізної завіси стало можливим і обов'язковим з точки зору інтересів Європейського Союзу. «ЕС зацікавлений у майбутньому розширенні, яке є не лише історично обґрунтованою потребою часу, але й єдиною можливістю уникнути дестабілізації і конфліктів в прикордонних регіонах і пов'язаного з цим тиском міграції» [14].

Без сумніву, досвід обох югославських воєн у 1990-их роках ще більше підсилив цю зацікавленість Європейського Союзу. Не виключено, що неочікувано швидке міжнародно-правове визнання незалежності Словенії, яке, без сумніву, внесло свій вклад у розпад Югославії, наступні військові конфлікти були також вмотивовані зацікавленням у створенні буферної зони між ЕС і майбутніми осередками нестабільності і конфліктів на Західних Балканах. Створення Словенії як буферної зони пришвидши-

ло вихід на поверхню якраз тих конфліктів, від яких вона відгороджувала Європейський Союз.

Якщо розуміти об'єднання Німеччини як інтеграцію колишньої НДР у Європейський Союз (і в НАТО) і як передумову розширення на схід, то перед нами буде яскравий приклад того, як зацікавленість у політично та економічно стійких сусідах керує процесом розширення ЕС. Після 1989 року Німеччина миттєво перетворилась в адвоката прагнення своїх східних сусідів інтегруватися в Європейський Союз і в НАТО. Бо «об'єднана Німеччина, очевидно, зрозуміла, що їй, з огляду на її геополітичне положення, необхідно якомога швидше попередити виливи на своїх східних кордонах. Тому з 1990 року німецька політика європейської безпеки мала у певному сенсі характер політики стабілізаційної. Принцип такої політики і до сьогодні залишається таким, що ліпше експортувати стабільність, ніж імпортувати нестабільність. Міністр оборони Рюе, один з перших ідеологів розширення НАТО, вказував на те, що в інтересах Німеччини є сусідні держави зі стабільними демократіями, партнерами і союзниками. «Ми не хочемо бути державою на краю Європи» [15].

Такій логіці прорахованого доступу відповідає і те, що представники країн на периферії ЕС використовують своє геополітичне положення як аргумент на користь прийняття їх до ЕС [16]. У тому випадку, тодішній польський президент Квасневскі на запитання: «Що принесе Польща у цю Європу?» – відповів: «Наше стратегічне положення, яке принесло нам багато страждань, але також і вміння спілкуватись з сусідами, особливо із східними сусідами. Польща вносить великий вклад у стабільність у цьому регіоні» [17].

За тією ж логікою вибудовується стратегічна роль Туреччини при обговоренні питання про її членство в ЕС.

Допущення чи недопущення

Сучасний рівень інтеграції Європейського Союзу був досягнутий завдяки створенню Шенгенського простору без внутрішніх кордонів та спільного монетарного простору через запровадження євро та критеріїв Маастрихтського договору.

З часу підписання Шенгенського договору прикордонний контроль всередині Європейського Союзу був назагал відмінений. Прямим наслідком цього стала безпосередня зацікавленість головного ядра у стабільній ситуації у всіх прикордонних до ЄС областях. До підписання Шенгенського договору в'їзд з Північної Африки до Іспанії означав, що людина в'їхала лише в Іспанію. Після підписання Шенгенського договору переїзд того ж кордону означає в принципі, що людина до усього простору Шенгенських країн, тобто і до Німеччини, Франції, Скандинавії і далі.

Добрим показником таких змін служить розвиток подій в африканських анклавах Іспанії – Суте і Мелільї. Їхні прикордонники розповідають, що до підписання Шенгенського договору в прикордонній області був спокій. Від часу підписання домовленості усе дуже змінилось. Зараз там відразу видно великий наплив імміграції і дороге технічне обладнання кордону. У цілому, від часу підписання Шенгенського договору різко збільшилися імміграція з півдня, професійна допомога у нелегальній імміграції на Середземному морі і використання насилля у «бізнесі переходу кордону». Повідомлення про катастрофи з біженцями в Середземноморському регіоні все більше нагадують ситуацію у Карибському морі і на кордоні між США і Мексикою [18].

З одного боку, ця поглиблена інтеграція веде до спільної зацікавленості найбагатших країн ЄС у високих стандартах контролю на зовнішньому кордоні ЄС і до спроб взяти під контроль, в свою чергу, практику контролю у тих країнах-членах ЄС, які мають зовнішній кордон. З іншого боку, прогресуюча європейська інтеграція веде до розвитку спільної зацікавленості багатих країн ядра в поліпшенні матеріального становища і стабілізації політичної ситуації у прилеглих регіонах – тобто до егоїстичної допомоги сусідам.

У 1995 році Європейський Союз ініціював так званий Барселонський процес [19], де йдеться про розвиток більш інтенсивного партнерства між ЄС і середземноморськими країнами. Цей процес охоплює членів ЄС і 12 середземноморських партнерів – усі країни Середземноморського побережжя, за винятком Лівії і Мавританії.

Однак, на Барселонський процес затрачені значно менші суми, ніж на підтримку східних держав, які ідуть шляхом реформ. Мета тут така ж: Європейський Союз намагається зменшити різницю у рівні добробуту між собою і своїми сусідами, щоб пом'якшити напір імміграції. На 2010 рік призначено створення зони вільної торгівлі [20].

З погляду Європейського Союзу, така політика допущення в північному напрямку має переваги над спробами герметично закрити зовнішній кордон. По-перше, Північ зберігає таким чином дієве лідерство, замість того, щоб повністю залежати від зовнішньої політики і окремих поглядів на безпеку окремих своїх членів, кордони яких є одночасно кордонами ЄС. Це своєрідна перевага, оскільки невідомо, чи хочуть або чи можуть ці країни взагалі проводити суворий контроль. Наприклад, інтереси Іспанії у питаннях імміграції відрізняються від інтересів Європейського Союзу [21]. Іспанський сільськогосподарський сектор зацікавлений в легальних і нелегальних іммігрантах і зовсім не погоджується з обмеженням імміграційної політики Європейського Союзу. По-друге, завдяки політиці допущення пом'якшується великий розрив у добробуті і політичній стабільності безпосередньо на зовнішньому кордоні ЄС. Тому і надалі розвивається модель концентричних кіл, яка відповідає інтересам стабільності Європейського Союзу.

Наступний раунд недопущення можна передбачити вже тепер, і він залежатиме від того, якою мірою східні і південні країни, сусіди Європейського Союзу, стають коридором в ЄС [22] для мігрантів з інших частин світу. Союз знову буде намагатись впливати на ці держави, щоб вони герметично закрили свої кордони. Будуть встановлені так звані «ланцюги загородження» – передовсім через перший і другий ряд східних сусідів Європейського Союзу. Вже до розширення Союзу в травні 2004 року стало зрозумілим, що ця модель недопущення відсувається далі до зовнішніх кордонів і тим самим продовжується політика кільцевого захисту головного ядра ЄС. Тому стратегічний документ «Розширена Європа» закликає ЄС «допомагати сусіднім державам боротися з нелегальною імміграцією і створити ефективні механізми недопущення, особливо у випадку нелегальної транзитної імміграції. Загальна домовленість

з усіма сусідами, починаючи від Марокко, Росії, Алжиру, України, Білорусії і Молдови, могла б стати важливою складовою частиною спільних зусиль для забезпечення перед нелегальною імміграцією» [23].

Цей, вже не раз цитований стратегічний документ «Розширена Європа» обіцяє периферії багатостороннє співробітництво на рівні трох нижче повноправного членства в ЕС з метою створення міцних буферних зон і регіонів стабільності. Не можна оминати проблему у стосунках між ЕС і країнами периферії. Проблема виникає з тієї причини, що обіцянки ЕС можуть бути сприйняті як пропозиція сплати за взяття на себе роль буферної зони, а також як пропозиція підтримки стабільного розвитку. Тим самим вимальовуються дві можливі форми реакції тих країн, які ЕС розглядає як потенційних членів «кола дружніх держав». Перша реакція виражається у спробі примусити заплатити за запропоновану роль буферної зони якомога дорожче. Такі держави не очікують пізнішого повного членства і пов'язаних з тим переваг і тому вимагають від ЕС обов'язкової платні за цю користь, яку вони приносять Союзу як зона стабільності. Друга можлива реакція виявляється у тому, що певна держава сприймає приналежність до «кола дружніх держав» як проміжний етап і вимагає у майбутньому повного членства в ЕС. Якраз у цьому сенсі міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко зауважував, що «було б нелогічно не прийняти Україну» [24]. Запитується: яка логіка переважає в політиці розширення ЕС? Це найліпше проаналізувати на конкретному прикладі.

Кордони розширення. Приклад Туреччини

Процес зближення між Європейським Союзом (колись – Європейським Економічним Співтовариством) і Туреччиною має довгу і специфічну історію. Туреччина вже у 1963 році стала асоційованим членом ЕЕС, вже тоді з перспективою майбутнього повноправного членства. У 1989 році Європейське Співтовариство не затвердило заявки Туреччини щодо прийняття її у члени Союзу, а у 1996 році був підписаний митний союз з ЕС. У 1999 році Туреччина стала кандидатом на вступ до ЕС. Однак переговори повинні були розпочатися лише при умові відповідності копенгагенським критеріям.

Тут варто пригадати про три особливості, які характеризують відношення між ЕС і Туреччиною.

Перша особливість – геополітична. Не можна сказати, що Туреччина односторонньо зацікавлена у членстві в ЕС. Туреччина лежить на кордоні між Європою і Азією – кордоні, де культурні і релігійні відмінності створюють все більшу напругу. Значення цих розбіжностей збільшилось після зникнення колишнього головного у світовій політиці розподілу між капіталізмом і комунізмом. Потенціал Туреччини як політичної сили-посередника можна побачити вже у її особливому становищі у НАТО і у надзвичайній зацікавленості США у членстві Туреччини в ЕС. Перше наводиться самою Туреччиною як важливий показник, обґрунтовуючи її право на членство в ЕС. Порозуміння між Сходом і Заходом, як сказав почесний президент Союзу турецьких підприємців і бізнесменів Бюлент Езаджибаши, «можливе лише при умові інтеграції Туреччини у західний світ» [25].

Друга особливість полягає у тому, що між країнами-членами Європейського Союзу і Туреччиною існують великі культурні відмінності. Йдеться як про особливості щоденного життя (відносини у сім'ї, різниця у ролях між статями), так і про особливості ставлення громадян до політичних питань (розуміння демократії, співвідношення політики і релігії) [26]. До того ж у Туреччині існують розбіжності думок у тому, чи бажані у суспільстві зміни, які неминучі після вступу до ЕС. Одні стримано ставляться до вестернізації Туреччини внаслідок її членства в ЕС. Інші вбачають шанс у можливих змінах та мету членства [27].

Третя особливість: турки, які живуть в країнах-членах Європейського Союзу, представляють там значний політичний потенціал. Тому питання про членство Туреччини в ЕС має в країнах європейського ядра, особливо в Німеччині, сильну внутрішньополітичну складову. Питання про розширення ЕС розглядається в країнах-членах ЕС в основному як прерогатива зовнішньої політики, а зовнішня політика в політичній боротьбі партій відіграє радше незначну роль. Однак, питання про прийняття Туреччини до ЕС безпосередньо зачіпає інтереси відповідних груп виборців і тому є (принаймні,

у Німеччині) внутрішньополітичною темою з відповідно вираженим кодом партійної приналежності. Ускладнюють питання і непрості стосунки між Туреччиною і Грецією.

Приклад Туреччини показує: кордони «проєкту Європа» можна відсувати все далі від центру. І можна очікувати, що ці кордони будуть звужуватись, якщо це буде приносити відповідну політичну вигоду. Водночас, витрати на забезпечення процесу розширення стають все більшими.

Можна очікувати, що логіка розширення «проєкту Європа» переможе і у випадку Туреччини. Мені здається, цю тезу можна аргументувати двоюким чином. По-перше, з точки зору теорії інтересів. Тут головним питанням є: «Яким чином у відносинах ЕС і Туреччини політично важливі інтереси поєднуються з названими особливостями?» За членство в ЕС промовляють однозначні, сильні геополітичні інтереси. Їм протистоїть куди менше однозначний сумнів, бо акцентування на культурних відмінностях як аргументі проти членства Туреччини в ЕС парює аргумент, що якраз членство в ЕС буде сприяти зменшенню цих відмінностей. А внутрішньополітична, партійна актуальність цієї теми означає, що водночас з ворожістю є також і видима підтримка членства Туреччини в ЕС.

Як позитивний аргумент членства Туреччини в ЕС можна навести свідчення із дискурсу теорії систем. Основні положення цієї теорії полягають, як відомо, в тому, що різні за своїми функціями підсистеми сучасного суспільства оперують своїм внутрішньосистемним бінарним кодом. Для політичної системи важливим є протиставлення «мати владу — не мати владу». Це значить, що політика дуже чутлива до тих сигналів зі свого оточення, яке можна перевести в код «є влада/немає влади». І навпаки: сигнали, неможливі до застосування у цьому коді, не можуть впливати на політику. Різні характеристики питання про інтеграцію Туреччини можна розділити відповідно до такого основного для політичної системи протиставлення і тим самим перевірити їх на політичну релевантність. Вирішальне значення мають все ті ж особливості Туреччини, які пов'язані з її геополітичним положенням, оскільки питання її вступу до ЕС має особливий геополітичний

інтерес. Система міжнародної політики надзвичайно вразлива на геополітичні, культурні або релігійні особливості Туреччини — але лише тою мірою, якою їх можна безпосередньо перевести в політичні сигнали, наприклад, коли акценти на культурні відмінності настроюють більшість виборців проти вступу Туреччини до ЕС.

Назагал значно переважають сигнали, спрямовані на політику укріплення влади через прийняття у повноправні члени. Перебільшена, але характерна точка зору Бюлента Езаджибаши, що «завдяки інтеграції Туреччина стане справжньою світовою державою» [28].

Обидві лінії аргументації приводять до наступного результату: розширення ЕС слідує власній логіці інтеграції і розширення. Це, правдоподібно, спричинить у свій час вступ Туреччини до ЕС. Звичайно, є вагомі причини проти повноправного членства Туреччини, однак вони не базуються на політичних рекомендаціях. Логіка розширення може легко через них переступити. Це, поза всяким сумнівом, не означає, що культурні відмінності і внутрішньополітичні проблеми не мають значення. Вони активізуються, коли інтеграція Туреччини в ЕС стане dokonаним фактом — сам процес інтеграції переводить культурні сигнали в політичні. Це може служити добрим аргументом на користь повільного, обережного процесу вступу: політична система ЕС повинна мати достатньо часу, щоб політично обробити культурні, релігійні й інші розбіжності, аби вони не ставали проблемами.

Відмінності між ЕС і його оточенням збільшуються мірою розширення «проєкту Європа». Що стосується питання про кордони та поширення «проєкту Європа», то тут важливим є наступний пункт: в рамках згаданої логіки інтеграції і розширення можна очікувати, що Туреччина після свого вступу сама буде зацікавлена у буферній зоні біля своїх кордонів. Можна також очікувати, що після повної інтеграції, а особливо після відміни прикордонного контролю між Туреччиною і іншими членами ЕС, у такій буферній зоні буде зацікавлений і сам Евросоюз. Тим самим створюються умови для побудови наступного зовнішнього кола. Однак, включення східних сусідів Туреччини в процес розширення Європи пов'язаний

з великими видатками, ризиком і політичним опором як у самих цих регіонах, так і, наприклад, у США. З точки зору динаміки розширення «проекту Європа» тут бачимо ще одну особливість Туреччини: на східному кордоні Туреччини діалектика інтеграції і розширення ЄС остаточно завмирає.

Політичний «проект Європа» не має кордонів у сенсі чітко визначеної лінії. Тому його не можна в певному розумінні цього слова обмежити. Тим не менше залишається факт, що динаміка розширення «проекту Європа» стикається зі своїми власними кордонами. Це відчувається тоді, коли проблеми інтеграції, що виникають з подальшого розширення, стають все більшими, а посилення на політичну ідентичність Європи все менше правдоподібним. Кордони «проекту Європа» перестануть розбудовуватись тоді, коли витрати на інтеграцію перевищать позитивні моменти подальшого розширення, а протиріччя між подальшим розширенням і інтеграцією буде неможливо вирішити політично.

Поступова інтеграція

З розширенням Євросоюзу на схід у 2004 році відбудеться розрив з домінуючою колись моделлю розвитку. Стратегія «розширеної Європи» — це вже реакція на існуючі події. Які наслідки це має для обох механізмів, про які говорилося вище як про головні причини діалектики подальшого розширення і інтеграції? Динаміка розширення Євросоюзу використовувала колись моделі концентричних кіл і постійно їх відновлювала. Якщо динаміка подальшого розширення ЄС пригальмовує, а за деякий час взагалі може зупинитись, то під загрозою опиняється модель концентричних кіл. А це стосується життєвих інтересів головного ядра ЄС. З цього моменту можна передбачити два шляхи розвитку. Один з них, коли настає тривале різке обмеження та ізоляція від зовнішнього світу, тобто забезпечення та закриття кордонів і їх військова охорона. Ця ідея вважається все ж малоімовірною, зважаючи на принципово обмежену ефективність недопущення відповідно до вище зазначених причин. У тривалій перспективі кордони неможливо закрити герметично. Тому модель концентричних кіл змушена розвиватись, лише у інший спосіб, по-новому. Це може означати, що всередині

Європейського Союзу вималюються, в залежності від інтеграції, різні групи: від центру до периферії. Як можна це собі уявити?

Головне ядро у центрі, відгороджене зонами, які зменшуються від центру до периферії, відповідно до благоустрою, та все більшими перепонами у допуску до середини, — ця геополітична модель може бути реалізована у два способи. Або до головного ядра з зовнішнього боку приєднуються буферні зони, які з часом все більше інтегруються, через що все далі від центру виникнуть нові буферні зони. Або ж із більш широкого, рівномірно інтегрованого товариства усіх членів Союзу виділиться ядро, яке форсує подальшу інтеграцію і тим самим перетворить своє оточення у буферну зону всередині ЄС. Це означає, що історично домінуюча модель розвитку обертається досередини. Такий загальний показник усіх пропозицій «двосторонньої» інтеграції: «договору в договорі», «європейського ядра» або «гравітаційного центру з декількох держав» [29]. Звичайно, не потрібно звертати увагу на однозначний зв'язок між такими публічно висловлюваними пропозиціями і реальним ходом подій. Бо, по перше, велика ймовірність того, що тема «європейського ядра» використовується як загроза, щоб зменшити спротив більш глибокій інтеграції з боку багатьох членів ЄС, наприклад, у зв'язку з конфліктами навколо проекту європейської конституції. По друге, можливо, що намагання уникнути цієї теми виникають якраз тоді, коли ядро Європи набирає серйозного політичного значення. Такі суперечливі позиції виражені в широко розповсюдженій в Австрії тезі: «Ми проти європейського ядра, але, якщо воно буде, ми хочемо туди увійти». Таку ж позицію, можливо, займають і інші члени, що спричинює її нейтралізацію.

Моїм завданням не є продемонструвати тут «істинну» мету політичних діячів і, вже тим паче, самому накреслити якісь шаблони подальшої інтеграції Європи. Йдеться про те, щоб серйозно взяти до уваги, що існують зовсім інші політичні ідеї та процеси, результатом яких будуть нові форми інтеграції. Якраз у тому випадку я говорю про поступову інтеграцію.

По перше, у деяких політичних областях уже існує поглиблене політичне співробітництво між окремими

членами [30]. Різна глибина інтеграції у сфері економічної політики виникає, наприклад, через неоднакову участь у єдиній валюті. Поступове членство є актуальним для нових членів з Центральної і Східної Європи, які не можуть відповідати критеріям швидкого входу в зону євро [31]. У будь-якому випадку, прикордонний контроль всередині ЄС буде зберігатись до того часу, поки не буде вільного переміщення робочої сили (з урахуванням ринку праці старих членів) і сільськогосподарської продукції (з урахуванням сільськогосподарського сектору деяких нових членів) [32]. Також з тієї причини в ЄС наразі існує модель різного, відповідно до регіону, ступеня інтеграції. Крім того, в області політики внутрішньої безпеки під тиском міжнародного тероризму може бути знову організований прикордонний контроль між членами ЄС. В цілому проблеми контролю на зовнішньому кордоні ЄС сприяють відновленню його внутрішніх кордонів. Тим самим всередині ЄС у цій сфері може відбуватися поступова інтеграція [33]. Одночасно в сфері оборонної політики існують великі плани інтеграції трьох великих членів ЄС і НАТО – Великої Британії, Франції і Німеччини. У цілому поступова інтеграція до ЄС характеризується двома взаємодіючими процесами: по-перше, різний рівень виникає, коли приймаються нові члени на (умовно) більш низькому рівні інтеграції; по-друге, новий диференційований рівень інтеграції веде до поступової інтеграції в колі старих членів.

Розширення «проєкту Європа» досягає своїх кордонів. Подальше розширення можливе лише ціною все більш серйозних проблем інтеграції. Інституціональні рішення намічаються в двох напрямках: всередині – намагання зберегти модель розширення концентричними колами, розвиваючи диференційовані форми співробітництва нижче рівня повноправного членства. Концепція «кола партнерських держав» – це спроба ЄС спроекувати свою модель розширення концентричними колами за рамки можливого розширення ЄС і таким чином вирішити нарастаюче протиріччя між динамікою розширення і спроможністю до інтеграції. Всередині ж намічаються процеси, в результаті яких створюються групи членів, які відрізняються рівнем інтеграції. Тобто

модель концентричних кіл реалізується вже не в динаміці розширення, а як поступова інтеграція всередині ЄС. Поступова інтеграція відповідно до моделі концентричних кіл веде в результаті до європейського ядра – навіть якщо ніхто цього і не хоче.

1. Дув.: Vobruba G. *The Enlargement Crisis of the European Union: Limits of the Dialectics of Integration and Expansion* // *Journal of European Social Policy*. 2003. № 1 см. 3–49; *Idem*. *Integration + Erweiterung. Europa im Globalisierungsdilemma*. Wien, 2001; Bach M. *The Europeanization of Cleavages and the Emergence of a European Social Space* // *Journal for European Social Policy*. 2003. № 1 см. 50–54.

2. Дув.: Vobruba G. *Autonomiegewinne*. Wien, 1997.

3. Croft S. et al. *The Enlargement of Europe*. Manchester; New York, 1999 см. 56.

4. Дув.: NAFTA as a Model of Development. *The Benefits and Costs of Merging High- and Low-Wages Areas* // Belous R., Lemco J. (Eds.). Washington, 1993; Scherrer C. *Globalisierung wider Willen?* Berlin, 1999 см. 247.

5. *Ungeunde Outsourcing-Debatte in den USA* // *Neue Zürcher Zeitung*. 13./14.3.2004.

6. Croft S. et al. *Op. cit.* P. 65. *Ср. также: Stawarska R.* *EU Enlargement from the Polish Perspective* // *Journal of European Public Policy*. 1999. № 5 см. 825.

7. *Ohne Papiere in Europa*. Berlin; Hamburg, 2000 см. 159.

8. *Ibid* см. 167.

9. Дув.: Inotai A. *The Czech Republic, Hungary, Poland, the Slovak Republic and Slovenia* // Tang H. (Ed.). *Winners and Losers of EU Integration*. Washington, D.C., 2000 см. 17–51, *особливо* см. 34.

10. Heidenreich M. *Regional Inequalities in the Enlarged Europe* // *Journal of European Social Policy*. 2003. № 4 см. 313–333.

11. Дув.: Brusis M. *Internal Problems of the European Union that Might Obstruct an Enlargement Toward the East* // Tang H. (Ed.). *Op. Cit* см. 265–289, *особливо* см. 277.

12. Vobruba G. *Gemeinschaft ohne Moral. Theorie und Empirie moralfreier Gemeinschaftskonstruktionen*. Wien, 1996 нд. 185.

13. *Commission of the European Union. Wider Europe-Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours*. Brussels, 2000 см. 3.

14. Langewiesche R. *EU Enlargement and the Free Movement of Labour* // Gabaglio E., Hoffmann R. (Eds.). *European Trade Union Yearbook 1999*. Brussels, 2000 см. 370.

15. Létourneau P., Hébert P. *NATO Enlargement: Germany's Euro-Atlantic design* // David Ch.-P., Lévesque J. (Eds.). *The Future of NATO Enlargement, Russia und European Security*. Montreal, 1999 см. 108–118, *цитата на* см. 111.

роберт
купер

сила і безсилля
європейської
перспективи
відповідь на тези
роберта каґана*

Про основоположні істини (Wahrheiten) міжнародної системи пишуть статті мабуть раз на десять років. У 1989 р. це зробив Френсіс Фукуяма, коли поставив питання про кінець історії¹. А Роберт Каган зробив це 2002 р., опублікувавши свою працю «Power and Weakness» (Сила і безсилля)². По суті, Каган доводить, що відмінності між Європою та Америкою визначені їхніми військовими потужностями. Перебільшуючи, Сполучені Штати тримають курс на односторонню політику – унілатералізм, бо вони відчують себе достатньо сильними, щоб діяти самостійно; наполягання Європи на договорах, багатосторонній політиці – мультилатералізмі і міжнародному праві ґрунтується на слабкості та на тенденції видавати бажане за дійсне. Правила існують для того, щоб захищати слабких, і тому їх так цінують європейці.

Під час Холодної війни ці відмінності не були явними. Європа була і полем бою і винагородою у Холодній війні. Тому її значення виходило далеко за межі її військової сили. Одночасно Холодна війна була міжнародним протистоянням різних спільнот і боротьбою за законність; це змусило США діяти в рамках багатосторонньої політики. Під час Холодної війни Європі нав'язали стратегічне мислення, і Каган вважає, що після Холодної війни багато європейців «відволіклися» від стратегічного мислення. Після пережитої кризи європейські держави скоротили видатки, заплановані в бюджеті на оборону, і поклали вирішення проблем у світі на США. А коли США пристали на таку пропозицію, європейці почали скаржитися на унілатералізм Америки. Оскільки вони не прагнули влади і не мали бажання повертатися до політики сили, то обмежили своє втручання до заяв, договорів і певного обсягу гарантій збереження миру, після того як США застосовували свою військову міць.

Мусимо визнати, це грубий і спрощений опис міркувань Кагана, тому що було б неправильним стверджувати, що європейці не мають у розпорядженні жодних військових потужностей. Після США і Росії є небагато держав, які в цьому відношенні стоять на одному рівні з об'єднаною Європою. Не-

правда і те, що європейці принципово заперечують застосування сили. Зрештою, це ж англо-французька артилерія відіграла в Боснії вирішальну роль, а не бомбардування американців. Саме британці та французи були готові послати наземні війська до Косово, коли здавалося, що удари з повітря безрезультатні. Навіть Німеччина взяла участь у воєнних діях у Косово та Афганістані, що ще десять років тому ніхто б собі не міг і уявити.

Проте можливості Європи втручатися у справи за межами власних кордонів обмежені. Лише США спроможні були здійснити кампанію в Афганістані, незважаючи на війну із Іраком (навіть якщо із невеликою кількістю військ). Правда і те, що Сполучені Штати могли б вести війни на Балканах, в Афганістані та Іраку самостійно. Але в питаннях миру вони залежать від допомоги інших.

Військове домінування

Незважаючи на всі ці застороги, теза Кагана у своїй суті приваблива. Головною особливістю сьогоденної глобальної системи є військове домінування американців. А прірва між військовими потужностями США і Європи стає все більшою. Справді, більшість європейських держав дедалі частіше роблять ставку на більш професійні та мобільні збройні сили, ніж на армію військовозобов'язаних. Проте плоди такої зміни мусять ще дозріти. Тим часом Сполучені Штати змінюють форми своїх військових операцій із ще більшою швидкістю; уже в найближчому майбутньому найпотужніші європейські країни матимуть труднощі із проведенням спільних операцій із американськими партнерами.

Справа не лише в тім, що затрати Сполучених Штатів на оборону вдвічі більші, ніж усіх європейських союзників разом узятих, США застосовують їх ще й набагато ефективніше. Проблема в тому, що європейські союзники не витрачають свої гроші спільно. Тому їхній результат і найгірший, вони-бо інвестують в озброєння кожен зокрема, що подвоює їхні потужності, але рідко коли вони взаємодіють як одна система. Як наслідок, вони не досягають ні однакової концентрації військової сили, ані не економлять на масовому виробництві, як США. А оборонна здатність це передовсім сила і концентрація.

Наступна таблиця дає уявлення про різницю у потужностях обох сторін, вона навіть дещо применшує її: показник окремих національних потужностей насправді набагато нижчий, ніж впливає із арифметичних сум. Наприклад, дванадцять різних національних гелікоптерів – це далеко не об'єднаний підрозділ. Окрім того, порівняно із Сполученими Штатами, 15 держав ЄС інвестують на основі їхньої самостійної політики і організації набагато більше у адміністрацію та розташування і набагато менше – у боєздатність.

війни це були тактичні розбіжності. Але тепер, після Холодної війни, і особливо, коли йдеться про такі країни, як Ірак, це вже стратегічні розбіжності.

Як виявилось, ті, хто під час Холодної війни виступали за політику діалогу, залишилися правими. Проте, це не означає, що цей принцип може слугувати універсальним рецептом.

Чи діяла б Європа по-іншому, якби вона мала більше військової сили? Мабуть, так. В економічній площині, де Європа функціонує більш-менш злагоджено і за вагою не поступається Сполученим Штатам,

Витрати на дослідження, розвиток та обладнання у військовій сфері (дані у мільйонах доларів)**			
Країна	Дослідження та розвиток	Обладнання	Всього
Бельгія	1	233	234
Данія	1	224	225
Німеччина	1286	3389	4677
Фінляндія	8	618	626
Франція	3145	5450	8595
Греція	26	1378	1404
Великобританія	3986	8597	12 586
Ірландія	0	50	50
Італія	291	2291	2582
Нідерланди	65	1341	1406
Австрія	10	323	333
Португалія	4	366	370
Швеція	103	2114	2217
Іспанія	174	1062	1236
США	39 340	59 878	99 218

**У вік технологій ці показники дозволяють дати найточнішу оцінку потужностей окремих країн.

**Джерело: The military Balance 2001-2002.

Йдеться не лише про зменшення видатків з бюджету на оборону у минулому десятиріччі. В Європі існує загальне небажання бачити світ, поділений на сфери впливу політичних сил. У Німеччині, Італії, Греції та Іспанії слабо розвинений механізм застосування військової сили, що зумовлено історично. Історія навчила більшість європейців тому, що ліпше жити у світі закону, ніж у світі сили. Під час Холодної війни, на тлі закликів Європи до готовності вести діалог та до об'єднання з одного боку, та готовності США до конфронтації з іншого, ці відмінності стали очевидними. Каган вважає, що за часів Холодної

вона діє набагато різкіше і жорсткіше. Мусимо визнати, Європа не виходить за межі правового поля (це передбачено суттю торгівлі, яка залежить від реалізації договорів), і це те поле, у формуванні якого Європа брала безпосередню участь. Проте з перспективи менш розвинених держав європейські норми регулювання аграрного сектору мали б виглядати однобокими нав'язуванням.

Можливо, можна було б аргументувати так: добре, що Європа немає більше справжньої військової боєздатності, існування однієї надсильної держави достатньо. Можливо справді, однополярний світ був

би стабільнішим (Холодна війна не була такою стабільною, як собі дехто ностальгійно хотів би думати, і доказ цьому виникнення цілої низки криз: Берлін, Куба, Угорщина, В'єтнам, Афганістан і Нікарагуа — ось лише декілька з них). Одна гегемонія, яку ми могли б назвати Римською імперією нашого часу, могла б створити сприятливе середовище для встановлення миру, стабільності та добробуту.

Та все ж перспектива існування одної єдиної країни із необмеженою та необмежуваною силою не така вже й приваблива. Як би ми не захоплювалися Сполученими Штатами (для багатьох вони втілення свободи та демократії), чи виживуть ці якості впродовж довшого часу в умовах унілатеральної гегемонії? Оскільки жодна країна і жодне об'єднання країн не пішли б в традиційному розумінні на війну зі Сполученими Штатами, то могла б зростати кількість країн, які б хотіли напасти на США якимись нетрадиційними способами; картини 11 вересня 2001 року залишили у головах незадоволених глибоке враження. У якому світі ми б жили, якби США, маючи абсолютну силу, були б абсолютно вразливими, мали б неймовірний військовий потенціал і були б одночасно об'єктом терористичних нападів? На скільки б вистачило тих цінностей, що їх спільно сповідують Європа та США? Вже зараз ми чуємо, як поважні персони говорять про легалізацію тортур; чим це може закінчитися в епоху неконтрольованої сили?

Чеки і баланс

Усі наші внутрішньополітичні системи спрямовані на обмеження сили. Має сенс сповідувати цю мету і на міжнародному рівні. Питання обмеження сили Америки за допомогою існування іншої рівнозначної і ворожої сили вже не підлягає дискусії, і це точно не те, чого ми хочемо, бо який сенс мала б перемога у Холодній війні? Наполягання європейських країн на мультилатералізмі є, мабуть, останньою ностальгічною спробою повернутися в дні Холодної війни, коли Європа була в центрі глобального протистояння в світі, в якому існувало ще щось на зразок військової рівноваги. Це не так вже й мало, тому що мультилатералізм і міжнародне право — це самодостатні цінності. Ми цінуємо плюралізм і прин-

цип правової держави на внутрішньополітичному рівні; але демократичним суспільствам — як і США — важко відмовитися від думки, що вони бажані також і на міжнародному рівні. Соціологічні опитування доводять, що це стосується як Сполучених Штатів Америки, так і Європи.

В Європі, стверджує Роберт Каган, ці ідеали знайшли особливо сприятливий ґрунт. Після століття, в якому європейська державна система породила конфлікти катастрофічних масштабів із 30 мільйонами мертвих солдатів і ще більшою кількістю жертв серед мирного населення, європейські країни цінують середовище, в якому держави об'єднані за принципом міжнародного права і де конфлікти залагоджують мирним шляхом. Бажання поширити це на решту світу є природним і правильним. Відмова від політики сили принесла Європі великі переваги, але на жаль вона породила численні ілюзії. Деякі з них стали очевидними вже в перші дні Балканського конфлікту, коли деякі європейці, здавалося, повірили, що миру і справедливості можна досягти лише проханнями про виважені дії. Сьогодні здається, що принцип правової держави і мирне урегулювання конфліктів таки втілюються на Балканах. Проте це стало можливим лише тому, що військова сила звільнила для них шлях.

Міт про «мирну силу»

Так само в полоні ілюзій перебувають ті, хто вважає Німеччину чи Європу «мирною силою». Справді, мирна повоєнна Німеччина була моделлю для інших країн; її перевтілення мало далекосяжні та позитивні наслідки для континенту як цілого. Правда і те, що Європа, яка оперує здебільшого економічними важелями, а з військових операцій лише дуже обережно брала участь у миротворчих місіях, здається моделлю невійськової сили. За кожним законом стоїть, як відомо, поліцейський, який готовий привести його в дію, а за кожною конституцією стоїть армія, яка готова її захищати. Мирний розвиток Європи 20-го ст. гарантували Північноатлантичний альянс і військова сила Америки.

Альянс, і перш за все, готовність американців застосувати ядерну зброю для свого захисту створили зону миру в Західній Європі, в якій європейці могли

поводитися відповідно до нових правил. Вони обмежили видатки на оборону, і поступово створили прозору систему договорів та інституцій, якими регулювали відношення між собою. У світлі європейської історії це, без перебільшення, політичне чудо. НАТО відіграв в цьому процесі важливу роль, оскільки допоміг європейцям позбутися недовіри і почуття суперництва, які були визначальними в ході їхньої історії. Зовнішні кордони цієї системи захищали в минулому і захищають ще тепер військові. На сторожі європейської конституції, проект якої готують Європейський конвент та його президент Валері Жискар д'Естен, стоїть армія. До слова, американська армія, не європейська.

Відповідь Європи

Європа нехай не каже Кагану, що він помиляється (тому що він не помиляється), вона повинна переглянути свою позицію. Не може бути задовільною ситуація, за якою 400 мільйонів європейців покладають свою безпеку на 250 мільйонів американців.

1. Не може бути безкоштовної оборони. Ми не знаємо як і коли, але колись європейці будуть змушені заплатити за цим рахунком.

2. Немає жодних гарантій, що американські та європейські інтереси завжди будуть збігатися. Було легко зберігати тривалий консенсус (проте лише озирюючись назад, бачимо, що це було не так уже й легко), коли існувала спільна очевидна загроза, яка була спрямована на європейську територію. Проте буде набагато важче зберегти спільність інтересів у світі, в якому загрози стали більш прихованими і віддаленими. Якщо європейці не погоджуватимуться із стратегією національної безпеки США, то вони мали б не скаржитися на неї, а розвивати власну стратегію. Навіть більше, вони мали б розвинути спільну стратегію із Сполученими Штатами. Проте із спільної стратегії не буде ніякої користі, якщо для її втілення не існуватиме збройних сил. А Сполучені Штати будуть лише тоді зацікавлені у спільній стратегії, коли європейці по-справжньому докладуться до неї.

3. Європейці, можливо, і готові до територіального захисту, проте у сьогоднішньому часі це має все менше значення. Захист батьківщини починається за її межами — у таких регіонах, як Афганістан та

Ірак, що передбачає розвиток військових потужностей. На середньотермінову перспективу розбудову ракетного захисту не можна завершувати. Допоки Європа була центральною ареною воєнних дій, наявні території означали певний вплив. Цей принцип не справджується, коли загроза виходить із інших частин світу. Якщо європейці хочуть здійснювати вплив на Сполучені Штати, то вони мусять пропонувати щось більше, ніж просто добру пораду, а саме військову силу.

4. Для світу і для самих Сполучених Штатів було б нездорово, якби вони, як наддержава, були зорієнтовані лише самі на себе. Навіть наддержави потребують когось, з ким можна вести діалог. Домінантна, але ізольована Америка не потрібна нікому.

Європа не повинна намагатися дорівнятися до США у військовій силі. Це була б цілковито нездійсненна затія. Проте Європа може зробити набагато більше, ніж вона робить зараз, притім це не вимагало б суттєвого збільшення видатків на оборонний комплекс. Припустимо, що всі європейські армії використовують однаковий тип гелікоптерів, притім було б байдуже, чи це німецько-французький чи британсько-італійський, чи навіть американський гелікоптер. Об'єднані європейські оборонні сили зрозуміли б, що гелікоптери виявилися набагато дешевшими; а об'єднання заощаджених грошей і спільні навчання могли б зекономити величезні суми і, перш за все, збільшили б можливості спільно здійснювати операції. Самостійні оборонні відомства втратили б частково контроль над вибором свого обладнання, але додаткові прибутки та ефективність компенсували б і це. Усі мали б однаковий гелікоптер, а зекономлені кошти можна було б використати на те, щоб придбати їх ще більше. Цей приклад можна поширити на всі види озброєнь та всі сфери застосування.

Більше відповідальності

Якби посилення інтеграції європейських збройних сил привело б до зростання рівня взаємодії та боєздатності, тоді Європа частково відповіла б Каганові. Можливість використовувати європейські збройні сили вплинула б не лише на стосунки із США, вона означала б зміну всередині європейської

зовнішньої політики. Якщо за словами не стоять конкретні дії, тоді слова – порожні обіцянки, а часом навіть і свідчення безвідповідальності. Військові потужності надали б європейській зовнішній політиці більше ваги. Саме це стверджує Роберт Каган: сила і відповідальність невід’ємні одна від одної. Не використати повністю свій потенціал у складному і небезпечному світі безвідповідально.

НАТО також виграв би від такої зміни, рівновагу між Європою та США було б трохи зсунуто. І що найважливіше: НАТО став би ефективнішою а отже і впливовішою організацією.

У самій логіці європейської інтеграції закладено, що Європа раніше чи пізніше розвине спільну зовнішню політику та політику безпеки. Але світ розвивається вперед не за законами логіки, а на основі політичних рішень. Нічого не станеться, якщо цього не захочуть європейські керівники і якщо вони не вирішать, що щось має відбутися. (Тим часом соціологічні опитування свідчать, що населення Європи цього вже прагне.) Американський президент Джордж У. Буш кількома словами описав, чому ми, європейці мали б цього хотіти. Перед Америкен Ентерпрайз Інстітют він сказав: «Ми спільно наближаємося до вирішального часу в історії цивілізованого світу. Частина цієї історії була написана іншими, решту напишемо ми». Якщо це «ми» охоплює і європейців, то ми мусимо здобути більший вплив на Сполучені Штати. А це означає, що нам потрібно більше сили, і військової сили також. На це піде багато часу, але воно буде того варте.

** Ще одна праця Роберта Кагана «Про рай і владу. Америка і Європа у новому світовому порядку» вийшла в українському перекладі у Бібліотеці Журналу І у 2004 році.*

1. Поп. Francis Fukuyama, *The End of History?*, in: *The National Interest*, Nr. 16, Sommer 1989, с. 3-18.

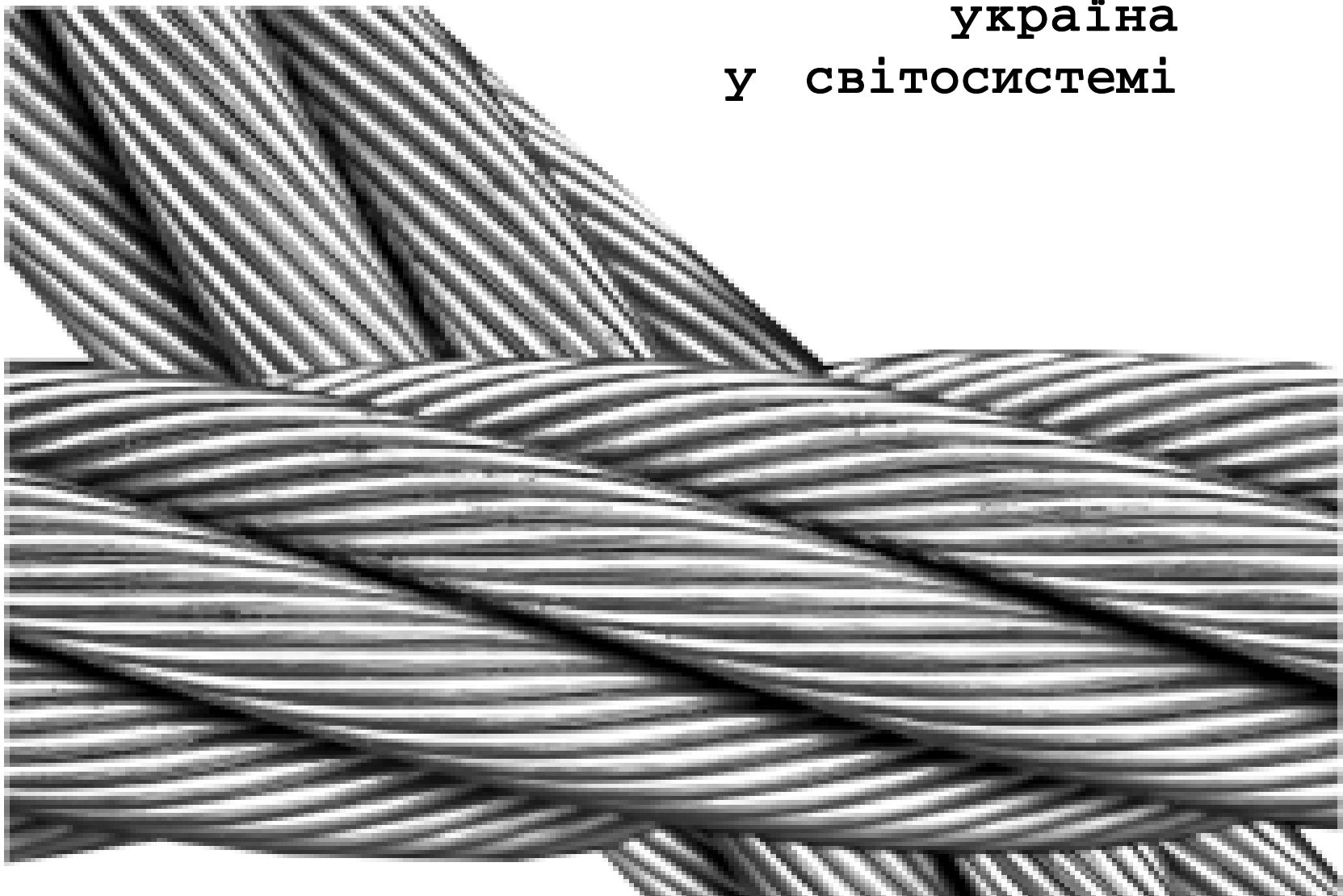
2. Поп. Robert Kagan, *Power and Weakness*, in: *Policy Review*, Nr. 113, Juni/Juli 2002, S. 1 і далі. <http://www.policyreview.org/JUN02/kagan.html>; німецькою мовою з’явилася книжка під заголовком: *Macht und Ohnmacht. Amerika un Europa in der neuen Weltordnung*, Berlin 2003.

3. Поп. Промову Буша на щорічній зустрічі Американського інституту підприємництва у Вашингтоні, 26.02.2003 р., скорочений текст надруковано у: *Internationale Politik*, 3/2003, с. 128 і далі.

Переклала Катерина Польова

імануель
валерстайн

україна
у світосистемі

contr.info: *У своїх роботах Ви писали, що вплив США в сучасному світі зменшується, однак, чи не здається Вам, що останні революції в Грузії, Україні, Киргизії якись чином заперечують ваше твердження?*

Е. Валерстайн: Так, роль США зменшується як у світосистемі в цілому, так і в багатьох її частинах. Ви говорите про один регіон, в якому достатньо сильні проамериканські настрої, в результаті чого дії американського уряду США можуть бути більш ефективними. Якщо ви говорите про ті регіони світу, які були частиною советського блоку в час холодної війни, і які із багатьох причин були незадоволені Советським Союзом, які зараз є незалежними державами і бачать в США якогось роду захист від відновлення російського (на даний момент) впливу, то, так, справді, це цілком вірно, що сприйняття ідей американського уряду тут вища, ніж фактично в будь-якому іншому регіоні світу. І, тим не менше, я мушу сказати, що вплив США зменшується. Україна виводить війська з Іраку. Польща виводить війська з Іраку. Угорщина вже вивела війська з Іраку. Я якраз читаю сьогоднішні випуски газет в Інтернеті і, схоже, що американські дипломати відкликаються з Узбекистану через загрозу для їхньої безпеки, а у конгресменів є багато пропозицій щодо розміщення американських баз на території Узбекистану і под. Таким чином, для США це не зовсім шлях, який висипаний трояндами. Однак, якщо порівняти із іншими регіонами світу, де Штати завжди відігравали домінуючу роль як політично так і географічно, то можна впевнено стверджувати, що американський вплив значно зменшується. Взяти хоча би Західну Європу чи арабські країни. У сьогоднішній газеті пишуть про нове посилення Талібану – і це після 4-ох років з того часу, як США ввели війська до Афганістану. Так що я не думаю, що варто говорити про спростування, хоча очевидно, що це не однаковий процес. У самій Україні ситуація, мені здається, неоднозначною. У вас відбулася «помаранчева революція», яка в американській і в значній частині світової преси розглядається як рух України убік США й віддалення від Росії. Але з іншого боку, у вас є лідер, який зокрема обіцяв вивести війська з Іраку.

Таким чином, Сполучені Штати одержали змішане, суперечливе повідомлення. І я не впевнений, як настроєна суспільна думка тут, в Україні стосовно війни в Іраку. Можливо, вас хвилюють більш важливі проблеми, ніж війна в Іраку. Але мені було б цікаво про це довідатися. І відносно України, мабуть, стоїть питання: чи ви зближаєтеся із Заходом, або ви зближаєтеся з Європою, протиставляючи її Сполученим Штатам, або зі Сполученими Штатами, протиставляючись Європі? Це питання, які я повинен ставити вам, а не ви мені. Я намагаюся зрозуміти, який насправді настрої суспільної думки в Україні і якими ви бачите свої відносини з Росією, з Польщею, з Німеччиною.

Мені здається, в цілому ставлення до Європи більш позитивне, ніж до Сполучених Штатів. Але що Ви в цілому думаете із приводу «помаранчевої революції» і інших революцій подібного типу? Чи є вони тим же девелопменталістським проєктом, який Ви критикували у своїх книгах?

Ні, «девелопменталістський проєкт» – це поняття, що стосується того, як варто управляти економічним життям країни. «Помаранчева революція» стосувалася цього тільки в другу чергу. Я багато чого про неї не знаю, але очевидно, що вона містила безліч елементів. Частково це було повстання проти режиму, який вважався занадто авторитарним і корумпованим. Частково це було наслідком різниці в поглядах між населенням Східної, Західної і Центральної України, конфліктом за розподіл етнічної й регіональної влади всередині держави. Частково це було щось на зразок традиційної буржуазної революції з вимогами більших політичних прав і свобод. Частково це було, принаймні, наскільки я можу судити, боротьбою між різними групами олігархів за контроль над основними ресурсами в Україні. Таким чином, як і у випадку багатьох подібних революцій, є безліч складових частин, щодо кожної з яких відсутня яка-небудь єдина думка. Далі, звичайно ж, завжди постає питання. Ну, добре. У вас відбулася «помаранчева революція», це був політичний успіх, зараз у вас Президент Ющенко. Але що тепер відбудеться? Яким буде життя в Україні через рік? Два роки? Три, чотири, п'ять років?.. Я не впевнений у відповіді

на це питання. Я не думаю, що знаю достатньо про це. Наскільки я розумію, одним з рішень Ющенка було звільнити досить велику кількість державних службовців. Я не зовсім впевнений, що розумію, що це означає, але, мені здається, що це значне розхитування й перетягання [держапарату]. Я пам'ятаю подібні явища, які з політичних причин мали місце раніше в інших країнах. Тут є свої плюси й мінуси. Очевидний плюс у тому, що на державній службі ви одержуєте лояльних до нового режиму людей. А мінус у тому, що звільняється безліч компетентних професіоналів і зовсім необов'язково, що їхнє місце посядуть настільки ж компетентні люди. Так що, знову ж, я не перебуваю на тій позиції, щоб цьому давати оцінку, це ви мали б що-небудь розповісти мені про це.

Повертаючись назад до Європи. Я думаю, що основою ідеологією «помаранчевої революції» була інтеграція в Європу, у Європейський Союз. Чи не здається Вам, що Європейський Союз на даний момент є чимось на зразок символу світосистеми?

Ви повинні розглядати це з різних точок зору. З погляду Європи, країн, які в неї входять, це була і є на даний момент спроба підсилити свою політичну й економічну роль у світосистемі. Ймовірно, деякі сили в Європейському Союзі розглядають його як спосіб підкреслення незалежності Європи від Сполучених Штатів. Інші ж сили проявляють менше ентузіазму до цієї ідеї. Якщо ж ви перебуваєте в Африці, то Європейський Союз здасться вам радше посиленням старих колоніальних держав і зовсім не обов'язково чимось, через що варто проявляти ентузіазм, чи хвилюватися. А якщо ви перебуваєте в Східній або Центральній Європі, у колишніх частинах советського блоку або Советського Союзу, то ви радше будете розглядати Європу як щось на зразок «цивілізованости» або «зрілости». Ви хочете стати її частиною, ви говорите: «Дивіться! Ми – справжні європейці. Такі ж, як і народи Західної Європи. Ми хочемо вступити в Європейський Союз, тому що це якимось чином доведе, що ми стали досить «зрілими» для того, щоб інші нас прийняли». Таким чином, ми знову ж одержуємо комбінацію із безлічі моделей. Я б сказав, що Європейський Союз на да-

ний момент трохи похитнувся через референдуми у Франції й Нідерландах. Не зовсім зрозуміло, що далі буде відбуватися з Європейським Союзом. Було багато причин, чому люди проголосували «проти». Серед цих причин було й те, що люди не бажали розширення Європейського Союзу в Східній і Центральній Європі, а також інтеграції Туреччини. Вони не хотіли цього із дуже різних причин. Їм не подобається, що це може привести до збільшення імміграції до Західної Європи, або тому, що це може означати збільшення витрат на допомогу економікам цих країн, або тому що це може зменшити їхнє представництво в Європейському парламенті (адже ці країни настроєні занадто проамериканськи – деяким людям це не подобається) і под. І зовсім очевидно, що ця непевність щодо Європейського Союзу спричинить затримку в розгляді питання про українське членство. Починаються переговори про те, щоб відмовити Румунії й Болгарії, вступ яких було заплановано на 2007 рік. Передбачалися переговори з Хорватією й Туреччиною, чи почнуть вони їх – невідомо. А Україна перебуває ще нижче за списком, оскільки ще не досягнуто згоди щодо початку переговорів з Україною. Так що, я думаю, Україна повинна розуміти, що наразі ситуація перебуває поза її контролем. І поки Європа не повернеться до ідеї вступу України в Евросоюз, вам треба продовжувати жити, отже, братися за голову й починати приймати рішення. Україна – це дуже велика й сильна країна, однак не достатньою мірою. Вона не контролює ситуацію у світі, і вона з нею не годиться. Людей завжди розчаровує, коли приймаються важливі рішення з дуже великими наслідками для них самих, але вони не мають майже ніякого голосу в цьому процесі. Ви ніяк не можете вплинути на результат французького референдуму. Ви ніяк не можете вплинути на те, наскільки сильні будуть Сполучені Штати у наступні 5 років. Однак обидві ці речі великою мірою впливають на життя в Україні.

Соціальний форум і організація лівих

Питання із приводу однієї тези у вашій книзі «Після лібералізму» (на жаль, нам був доступний тільки її російський переклад, тому заздалегідь просимо вибачення за можливу його неточність). Намагаючись на-

мітити «деякі елементи стратегії», необхідної сучасним лівим антисистемним рухам, Ви говорите про необхідність «повернення до традиційної тактики». Багато лівих активістів, зокрема й тут в Україні, орієнтуються на Вас як на інтелектуального лідера руху, якщо хочете, провідного теоретика сучасного марксизму. Чи вважаєте Ви, що в сучасній ситуації потрібна тактика аналогічна тій, яку використали ліві сто років тому?*

Я не впевнений, на що саме Ви посилаєтесь, тому що не можу пригадати формулювання «ми повинні повернутися до традиційної тактики». У якомусь сенсі я навіть стверджував зовсім протилежне. Я стверджую, що антисистемні рухи мають певну політичну стратегію, яка відповідно посилюється до 1970-их, 1980-их, 1990-их, і яка є двоетапною: завоювати владу й державу, а потім перетворити світ... І якщо навіть на першому етапі все проходило вдало, то другий так ніколи і не відбувся. Звідси й розчарування в такій стратегії, і я точно не рекомендую до неї повертатися. Я навіть не думаю, що вона можлива і бажана в сучасних умовах. Питання радше в тому, яка стратегія може бути зараз побудована. І зараз існують певні спроби створити нову альтернативну стратегію антисистемних рухів. Цьому зокрема присвячена моя остання стаття в журналі «New Left Review», що була перекладена російською, правда в польському журналі «Euгора».

Вона присвячена в основному Світовому соціальному форуму, і спробам створити альтернативну стратегію до тих, що використовують зараз. Це не традиційна стратегія марксистських або соціал-демократичних партій або навіть національно-визвольних рухів. Але вона виявляється більш ефективною в період «після лібералізму».

Крім того, на мою думку, ми живемо в часи структурної кризи світової системи, тобто і політична, і економічна, і соціальна сфери піддані флуктуаціям... Так що я не знаю, як відповісти на ваше питання, чим ви будете дещо збентежені, так само як я збентежений питанням.

Якщо говорити про загальну стратегію антисистемних рухів, то як Ви оцінюєте спроби Алекса Калінікоса (наприклад в «Антикапіталістичному маніфесті»)

розробити щось схоже на загальну програму всього антиглобалістського й антикапіталістичного руху?

Калінікос — це британський троцькіст, а британські троцькісти використовують досить своєрідну проміжну тактику. З одного боку вони твердо тримаються за традиційну марксистську політичну позицію: вони повинні мати єдину організацію з вертикальною структурою і чіткими командами залученим людям в стилі «Кроком руш!», «Ліворуч!» тощо. З іншого боку, вони готові працювати в таких структурах як Світовий соціальний форум, щоб вийти на контакт із групами, які не у всьому погоджуються з ними. Але частково з думкою про те, щоб трансформувати Світовий соціальний форум у щось начебто нового Інтернаціоналу.

На Світовому соціальному форумі вони в меншості, але вони дуже активні на світовому й загальноєвропейському рівні, де вони намагаються продемонструвати свої погляди.

Я не думаю, що перетворення Світового соціального форуму в новий Інтернаціонал буде вирішенням проблеми. Соціальний форум — це результат об'єднання зусиль організацій різних типів і безлічі різних програм. Хоча, варто визначитися з якимись загальними напрямками, кістяком горизонтальної організації.

На останньому Соціальному форумі було понад 140 тисяч осіб зі 150 різних країн, і, природно, я не спілкувався з кожним з них, але ймовірно там були представники й з України. Точно пам'ятаю людей з Росії. Наступний форум буде в Атенях взимку або навесні 2006 року й мені здається, вашому клубу Contr.info корисно було б направити туди своїх представників.

Багато хто зараз говорить про те, що Соціальний форум рухається праворуч. Недавно було ухвалене рішення про заборону участі політичних партій у його роботі. Чи не вважаєте Ви, що це обмежило б передовсім участь лівих політичних сил?

Світовий соціальний форум теоретично, звичайно, забороняє безпосередню участь партій і заохочує будь-які інші організації. На практиці ж партії приходять на Форум через ті або інші організації. На мій погляд, це несуттєве й другорядне питання.

Світовий соціальний форум, Європейський соціальний форум це широкі коаліції й у них залучені люди різних політичних поглядів, значна частина це профспілки, жіночі організації, але багато й інших найрізноманітніших ініціатив.

Я не думаю, що Форум рухається праворуч, я навіть не думаю, що в 2005 році він істотно відрізняється від того, яким він був у 2000.

** У своїй книзі «Після лібералізму» у статті «Революція, як стратегія й тактика трансформації...» Валерстайн характеризує «нові антисистемні рухи», як «повні сил, але без чіткого стратегічного бачення». І вказує, що «Давно пройшов час, коли нам треба було з якоюсь ясністю визначити стратегію, альтернативну тій, яка віджила своє століття стратегії революції», під якою він розуміє стратегію «діяльність, що описує, партії, її боротьбу за досягнення державної влади, її роль як прапороносця праці в боротьбі праці й капіталу, її презирство до демократії як всього лише «буржуазним правам», її прихильність до підвищення продуктивності...»*

У зв'язку із цим він намагається намітити «деякі напрямки дій, які могли б стати елементами такої стратегії» і вказує, що «По-перше, це повернення до традиційної тактики. Всюди, на кожному робочому місці, ми повинні прагнути вичавити більше, тобто — домогтися того, щоб більша частка із доданої вартості отримувалась робітничим класом. Колись це здавалося таким очевидним, але було обділене увагою в силу всіляких причин: через страх перед тред-юніонізмом і економізмом в партіях; через протекціоністські тактики робітників в областях високих зарплат; через діючих за логікою роботодавців державних структур, у яких домінували рухи. Одночасно ми повинні тиснути на необхідність повної інтерналізації витрат на кожному підприємстві. При постійному натиску на місцевому рівні, така інтерналізація й надбавки — більша в Детройті, більша в Іданьску, більша в Сан-Пауло, більша на Фіджі — здатні глибоко похитнути закономірності нагромадження капіталу».

Переклав Євген Троян
за публікацією www.contr.info

імануель
валерстайн

НАСИЛЬСТВО
і капіталістична
світоєкономіка

Наскільки нам відомо, насильство було невід'ємною складовою всіх знаних світові суспільств. Отож чи не існує якоїсь особливої притаманної насильству ролі всередині історичної системи, в якій ми живемо, себто сучасної світосистеми, що насамперед є капіталістичною світоєкономікою? Думаю, що існує, тому спробую пояснити якою, на мою думку, вона є.

Давайте спочатку домовимось, що ми будемо називати «наси́льством». Я називатиму насильством будь-який жорсткий утиск, що хтось учиняє над іншим, хай він буде фізичного, матеріального чи морального плану, що має на меті схилити іншого до волі того чи тих, хто чинить утиск. Я одразу відрізняю його від чисто розумового чи чуттєвого переконання та від хабара, однак ці психологічні варіації розділяти. Втім, на загал, такі розбіжності мені здаються не позбавленими сенсу.

Вочевидь, насильство спрямоване на те, щоб утворити, підтримати чи скасувати силові співвідношення в історичній системі нерівних структур, в яких одні мають привілеї, а інші їх позбавлені. Якщо до насильства не вдаватись, силові співвідношення складалося б інакше. Звичайно, деякі індивіди (навіть кожен з нас) звертаються до соціально ірраціонального використання насильницьких дій з причин психічного характеру, однак ці психологічні варіації несуттєво змінюють суспільні стосунки. Лєвова частка насильства торкається не стільки стосунків між індивідами, як радше переноситься проти індивідів силами інститутів, що привласнюють на них право: насамперед, держава, але також соціальні антидержавні рухи, церкви, мафіозні структури; не забуваймо про насильства, що чинять різноманітні недержавні структури щодо свого персоналу. Певна річ, ці множинні форми насильства не всі мають однакове значення; усе залежить від місця й моменту.

Це означає, як не банально, що було б корисно накидати список найвідоміших місць і типів насильств у системі сучасної світосистеми. Нагадаю, що основоположним принципом цієї системи є безнастанне накопичення капіталу. Отож перевага віддається усьому, що дозволяє пожвавити це накопичення. Зму-

сити працювати людей за низьку зарплату, змушувати продавати товар за роздутими цінами, усунути з ринку конкурентів, захищати свій ринковий сегмент, – усе це щонайперше дозволяє вдатися до більшого накопичення тим, хто має владу нав'язувати такі умови, а отже, тим, хто найуспішніше рухає важелями насильства чи ліпше їх контролює. Ба, це очевидно.

Тож виникає питання радше не «чому і як вдаються до насильства?», а яким чином так складається, що врешті-решт не існує жодного обмеження в повсякденному і безперервному застосуванні насильства. Найчастіше відповідають, що існує – для тих, хто до нього вдається – ціна за виконання насильницьких дій, і якщо ціна переходить межу видимих переваг, від них відмовляються.. Безперечно. Але хто визначає остаточну ціну? У межах якого часу-простору?

Шумпетер написав невеличкий текст про імперіалізм (вочевидь, у відповідь на добре відомий памфлет Леніна), в якому він відстоював тезу, що імперіалізм, тобто найширша форма державного насильства, не тільки не є найвищою стадією капіталізму, а й зовсім суперечить інтересам капіталістів, які мають миролюбні преференції. Він наголошував на тому, що підприємці розглядають руйнівне для благ насильство (війни) як перепону для торгівлі, а відтак, зовсім не бажану з точки зору накопичення капіталу. Навіть якщо дехто наживається на військових витратах, більшість бізнесменів потерпають від випадкового коливання цін, адже для них було б можливо заробити більше за умов відсутности насильства. Як наслідок, на думку Шумпетера, якщо імперіалізм не зникає зі сцени нашого сучасного світу, то це лише через архаїзм і залишки попередніх систем, яким судилося щезнути. Найменше, що можна сказати з приводу цієї тези, так це те, що історія так і не запропонувала необхідних доказів на її підтримку. Вона не подає хоч найменшої вказівки ані на зменшення числа воєн, ані на мінімізацію здатности до руйнування протягом кількох останніх століть.

Повертаюся до особливого характеру сучасної світосистеми. Однією з головних відмінностей теперішньої системи та усіх інших, що існували з іншими способами виробництва, є її набагато вища складність як у сенсі географічного охоплення,

чисельності людей, які до неї належать, технології, розмаїття економічної активності, з якої вона складається, та середнього рівня знань. Це висуває дуже елементарну проблему для всіх, хто намагається керувати такою системою на свою користь: яким чином утримати систему з усіма її нерівностями, не провокуючи жорстоких бунтів, не руйнуючи її технічного функціонування, не ризикуючи світовим гальмуванням. Задля цього серед населення необхідний більший відсоток чиновництва, ніж у будь-якій іншій системі – і якнайширше. Пропоную як шкалу величин різницю між ситуацією, в якій відсоток чиновництва складає від 1 до 3% населення, та ситуацією, в якій потрібно, щоб 20% населення були чиновниками. Звичайно, це фіктивні цифри, які ми пропонуємо у якості робочої гіпотези.

У ситуації пірамідальної або трирівневої влади (керманічі, чиновництво, маси) найскладніше завдання для керманічів полягає не в тому, як нав'язати себе масам (це – функція чиновництва), а стримати чиновництво, яке, зі свого боку, завжди йде на ризик спробувати посісти місце керманічів. Зрозуміло, чим більше зростає кількість чиновництва, тим більш утруднюється проблема для керманічів. Що визначає можливість зменшення насильства або певної форми насильства в системі.

В історії капіталістичної світоekonomіки можна вирізнити три епізоди в еволюції стосунків керманічі-чиновництво. Якщо зобразити схематично: від (приблизно) 1500 до 1789 року, потім від 1789 до 1968 року, нарешті, після 1968 року. У перший період пріоритетом керманічів було улаштування системи «по місцях», інакше кажучи, ефективне підкорення світу праці. Це завдання вимагає чимало насильницьких заходів, й, вочевидь, потребує допомоги з боку чиновництва. Протягом цього періоду на усій периферії системи встановлюються примусові структури праці: рабовласництво, каторга, закріпачення (так звана кабала, *repartimiento*, наймитство тощо. Крім того, там, де юридично робітники були «вільними», перешкождали чи суворо обмежували можливість їхньої профспілкової діяльності.

Чільним політичним завданням у рамках світо-системи було насамперед утворення сильних (або мінімально сильних) держав у формі абсолютних

монархій, централізації та початків бюрократизації. Так, чинилася спроба захистити та розвинути інтереси керманічів щодо їхніх конкурентів, однаково й щодо населення, щоб уникати їхньої влади за умов відсутності сильної мережі централізованого насильства. Не переказуючи історію цього періоду, й не вдаючись у подробиці усіх запроваджених структур, просто підсумуємо результати: консолідація капіталістичної світоekonomіки; експансія її кордонів; структурація міждержавної системи, легітимізуюча держави та регламентуюча насильницькі дії між ними; зростання населення; й особливо збільшення відносного числа чиновництва.

На погляд чиновників, така система, як вона вибудувалась за цієї епохи, представляла два головних обмеження. Ставало дедалі обтяжливіше утискати маси, нав'язуючи важчі форми експлуатації. Самі ж чиновники були кинуті напризволяще свавільного режиму, який не гарантував їм ані непорушності їхнього статку, ані певності прибутків та посад. З цього приводу Французька революція стала емблемою процесу, що повсюдно поширився у системі. Це не був бунт буржуа проти феодалів, а зусилля чиновництва забезпечити собі паї окремо від керманічів вже капіталістичної світосистеми. Вони озброїлися темами «прав» індивідів, установленням «конституційних» (іншими словами, несавільних) політичних структур, громадянства. Насправді вони прагнули утримати, звести майже нанівець можливість керманічів використовувати проти них насильство, чи то за допомогою держави, чи то за допомогою приватних сил. Але зовсім не в їхніх інтересах було давати скористатися цими правами масам робітників у світосистемі, що набагато утруднило б їхнє завдання. Це можна ясно бачити, завваживши їхнє ставлення до виступів примушених до бунту робітників чи до зусиль міських і сільських трударів утвердити свої права і захистити себе.

Тепер входимо в історію лібералізму як доктрини та, врешті-решт, як стрижня геокультури тієї епохи, що приходить після Французької революції. Дилема чиновництва була досить простою. За якими привілеями могли вони вимагати для себе прав? Їхньою загальною функцією було «зачинити» (врешті, ми ж говоримо про «чиновників») робіт-

ників на користь та захист керманічів, й саме за це їм платили (якщо не дуже добре, то принаймні пристойно). Як там не було, то була торгівельна угода: послуги чиновників — за шмат пирога. Керманічі ж мали або (стародавню) легітимацію сеньйоріальних прав, або (нову) легітимацію успішності на ринку, або найчастіше поєднання того й іншого.

Чиновництво могло відшукати іншу легітимацію лише з легітимності, що походила з універсалізації названих «людськими» прав, щось на зразок містицизму внутрішньої людської природи. Мало-помалу, таке звернення до універсального висувають на чільне місце. Однак, роблячи це, як можна не визнати, що маса робітників теж могла користатися з тих же прав? Таким чином, зрозуміло, що в нерівній системі — а капіталістична світоєкономіка є присутньою нерівною, позаяк не було б ніякої змоги робити такі величезні накопичення — для чиновництва неможливо підтримувати свій рівень прибутків та привілейований соціальний статус у разі, якщо дані права були б реально застосовані для переважної більшості людей, себто якщо б держави стали справді демократичними.

Перед обличчям двох великих змін, що були принесені в уми наслідками Французької революції — факт, що політична зміна віднині розглядалася як нормальна річ, так само як визначення «народу» як суверенної інстанції — утворювали ідеології, що в дійсності були лише політичними стратегіями задля навігації та приборкання цієї «нормальної» зміни. Ідеологією, що тріумфувала упродовж XIX століття в «Європі» (тобто в центрі світоєкономіки), що облаштувалася як геокультура цієї світоєкономіки, був лібералізм. Центральним елементом лібералізму не був ані вільний ринок, ані захист індивідуальних прав, оскільки щоразу, коли про них йшлося, завжди була готовність відкласти їх набік, якщо це корисніше для справи. Домінантною стратегією лібералів радше був раціональний реформізм, проваджений спеціалістами як засіб улаштування народних верств. Саме ці спеціалісти стали чиновниками системи.

У XIX столітті подібна стратегія була втілена в побудові ліберальної держави, зокрема у Великій Британії та у Франції, а також в організації міждержавного ліберального порядку під егідою Великої

Британії, але з конкуренцією з боку Франції. Внутрішня конституція усіх держав центру не стала ні повністю, ні прямо ліберальною, однак ліберальний порядок став єдиним по-справжньому легітимним, а отже, таким, до якого усі так звані «цивілізовані» держави рано чи пізно мали прихилитись. На практиці ліберальна стратегія складалася з трьох компонентів, два з яких були реформістськими й один мав сприяти національному об'єднанню; їх упровадження дозволило державам центру забезпечити соціальне замирення принаймні до Першої світової війни.

Дві великі реформи добре відомі й часто описані. Першою з них стала поява загального (чесно кажучи, маскулінного) виборчого права. Проектом центристських партій, партій, які проголошували себе ліберальними, думали зробити вибори лишень прерогативою чиновництва. З цих формул виникали різні варіанти цензової моделі. Проте, народні виступи, наполягаючи на логіці універсальних прав, підштовхували до загального розширення. Зрештою, останній ривок зробили не ліберальні партії, а радше такі відверті консерватори, як Наполеон III та Дізраелі. Вони збагнули, що в політиці неможливо пручатися логіці загального чоловічого виборчого права, але можна використовувати її на користь вузьких інтересів консервативних партій, роблячи ставку на недовіру народних класів до чиновництва, пов'язаного з ліберальними партіями.

Другою великою реформою було встановлення маленькими кроками усього, що сьогодні називають державою загального добробуту: захисне та розподільче законодавство. Напевне, ця реформа відповідала також на народні вимоги зменшити економічні наслідки капіталістичної системи, що суттєво перешкоджала можливості прибутку та реальної свободи народних класів. Тим не менше, в дійсності це законодавство стало в пригоді не так народним класам, як чиновництву, що ліпше знало, як дістати користь з того, що їм пропонує держава. Між іншим, різниця між державними дотаціями, що призначені усім без розбору (а отже, виставляючи наперед чиновників), і дотаціями лише для «бідних» (постійний предмет сумнівів у політичному сенсі) добре показує, до якої міри намагалися надати переваги лише чиновництву.

Разом з двома великими реформами, що були запроваджені у більшості держав центру XIX століття, вдалося значно обмежити можливе насильство керманічів стосовно чиновництва. У цьому – сама суть ліберальної держави. Але яким же чином водночас спромоглися більш-менш приручити народні класи? Аби їх спрямовувати та контролювати, сиріч «зачиновнювати», було утворено дві великі інституції: початкова школа і військова служба. У рамках цих інституцій народні класи набиралися цивільності, що перш за все означає легітиміацію (принаймні часткову) монополізації насильства з боку держави. Однак, лише цього ніколи не було б достатньо, якщо не додати те, що згуртовує (можливо, краще сказати лаштує) національну єдність за допомогою націоналізму. В чому він полягав? Частково, певна річ, у шовінізмові до безпосередньо супротивних і часто прикордонних країн. Але іншою його часткою, безсумнівно найзначнішою, було те, що націоналізм був націоналізмом білої людини, європейця, проти народів периферії, що носило два наймення: расизм і цивілізаторська місія. Хитрість цих тем полягала в тому, що вони приписували народним класам центру статус світового чиновництва, ще не користаючись уповні матеріальними благами з цього статусу.

Так вже склалося, що антисистемні рухи країн центру, робітничі/соціалістичні рухи потроху дійшли до позиції дещо нетерплячих лібералів, які домагались збільшення соціального перерозподілу в обмін на непохитну підтримку нації як такої, що вже в 1914 році стало неприхованою істиною. Надалі, втративши рештки сором'язливості, вони зі своїм патріотизмом виступають уже відкрито.

Своєрідність сучасної світової системи полягала в тому, що чиновництво, з точки зору своєї кількості, було здатне встановити ліберальні держави, що обмежували державне насильство щодо *них самих*. З часом і з розвитком капіталістичної світової економіки централізація чиновництва в державах центру дійшла до такого масштабу, що їм вдалося утворити більшість національного населення. Завершилось все тим, що світова економічна поляризація почала відтворюватись світовою політичною поляризацією, ліберальні держави – в центрі, а більш відкрито репресивні – на периферії (колоніальні держави, війсь-

кові уряди, диктатури) – все те, що, в свою чергу, було використано як додатковий аргумент, аби заручитися так званою цивілізаторською місією.

Проте, починаючи з 1914 року, внутрішня для ліберальної позиції суперечність почала наростати. Чиновництво периферійних країн Європи, як і тих країн, що згодом називатимуть Третім Світом, підхопили ініціативу збанкрутілих європейських робітничих рухів і в свою чергу почали вимагати розширення на їхню користь універсальних людських прав, а отже, захисту проти насильств світових керманічів у формі військових акцій, але також через безпосередні економічні утиски. Вони прибрали дві основні форми: з одного боку, фашистські рухи, які поставили під сумнів самі принципи універсалізації прав, й які зазнали поразки лише в 1945 році; з іншого боку, леніністські рухи, так само як рухи національного визволення, які просто вимагали універсального застосування офіційних принципів лібералізму (вимога більш радикальна, ніж вимога фашистів, однак і більш поворотна, як це можна було спостерегти в 1945-1970 рр.).

Можна було б підсумувати те, що сталося у цей другий період (від 1789 до 1968 року) наступним чином. Постійно зростаюча сила чиновництва встановила світову політичну ліберальну систему, а також на рівні держав центру, хоча не без протистояння та труднощів. Найголовнішою метою цієї програми був захист чиновництва від «нормального» насильства ієрархічних систем. Безперервному тиску фундаментальної демократизації жодного разу не вдалося пробити товсті стіни, збудовані самими ж чиновниками; щонайбільше, їм пощастило трохи розширити групу привілейованих.

Отож тиск не припинявся і, як наслідок, все більш унаочнювалася різниця між риторикою і дійсністю. Ненасильство, за яке виступав лібералізм, було фальшивим ненасильством, яке стосувалося тільки меншості світового населення, дозволяючи (якщо не заохочуючи) підтримку традиційних репресій народних класів. Така невизначеність не могла тривати вічно, й світова революція 1968 року стала моментом, коли ліберальна геокультура зіштовхнулася із викликом, що вибив її з сідла геокультурної гегемонії. Звичайно, фашистська загроза була досить серйоз-

ною, однак ліберальним силам вдалося побороти її військово. Виклики ленінських рухів та рухів національного визволення були зовсім іншими. Вони були занадто пов'язані з джерелами самого лібералізму; таким чином, перемагаючи в битвах, вони програвали війну в тому сенсі, що переможні антисистемні рухи підхоплювали суть ліберальних обіцянок — раціональні реформи під головуванням експертів.

Можна навіть твердити, що світові тактичні здобутки «старих лівих» в цілому ставали політичною запорукою світової системи настільки, наскільки ті тактичні перемоги скидалися на докази можливості реформувань. Революціонери 1968 року, виступивши проти світового лібералізму, помістили старих лівих в один ранг з лібералами. Ключовий аргумент: попри всі тактичні перемоги, нічого не змінилось, особливо на рівні реальних насильств у повсякденному житті світових народних класів. Лібералізм позбавили легітимації саме там, де він був найсильнішим — у своїх вимогах суттєвого зниження державного насильства. Крах європейських комуністичних держав у 1989 році був лише останнім виразом революції 1968 року.

Діставшись краю, усі відчули на собі вияви насильства, оскільки чиновництво раптом опинилося без систем безпеки, що воно вибудовувало собі протягом 200 років. Буденними речами стають міждержавне насильство, кримінал, економічна незахищеність, безпосередньо заторкуючи «благополучні райони» (у найширшому сенсі). У той же час держави, атаковані настійними вимогами безпеки та розподіленням благ, що стали невідкладною необхідністю (як-от, освіта та здоров'я), опинилися в ситуації численних фінансових криз, вихід з котрих, як їм здавалося, був можливий лише шляхом зменшення витрат. То був початок розриву договору між керманічами і чиновництвом, що спричинилося до інтенсифікації витрат державами своєї легітимності.

Система була переважана, була не в змозі дозволити собі розкіш раціонального реформізму, що більше не виступав запорукою загальної віри в прогрес, яку сповідували свого часу й серед формально антисистемних рухів. Що повертає нас до головного предмету — відношення між насильством і структурою капіталістичної світоєкономіки. З цього приво-

ду ця історична система згубила своєрідність. Вона більше не може переконати, що знайшла спосіб зниження насильства — одночасно державного і екстрадержавного — супроти чиновництва. Для всіх насильство стало «нормальним». Для чиновництва це багато в чому губить інтерес, з яким воно ставилось до системи. «Державець» втрачає мандат, наданий йому «Небесами».

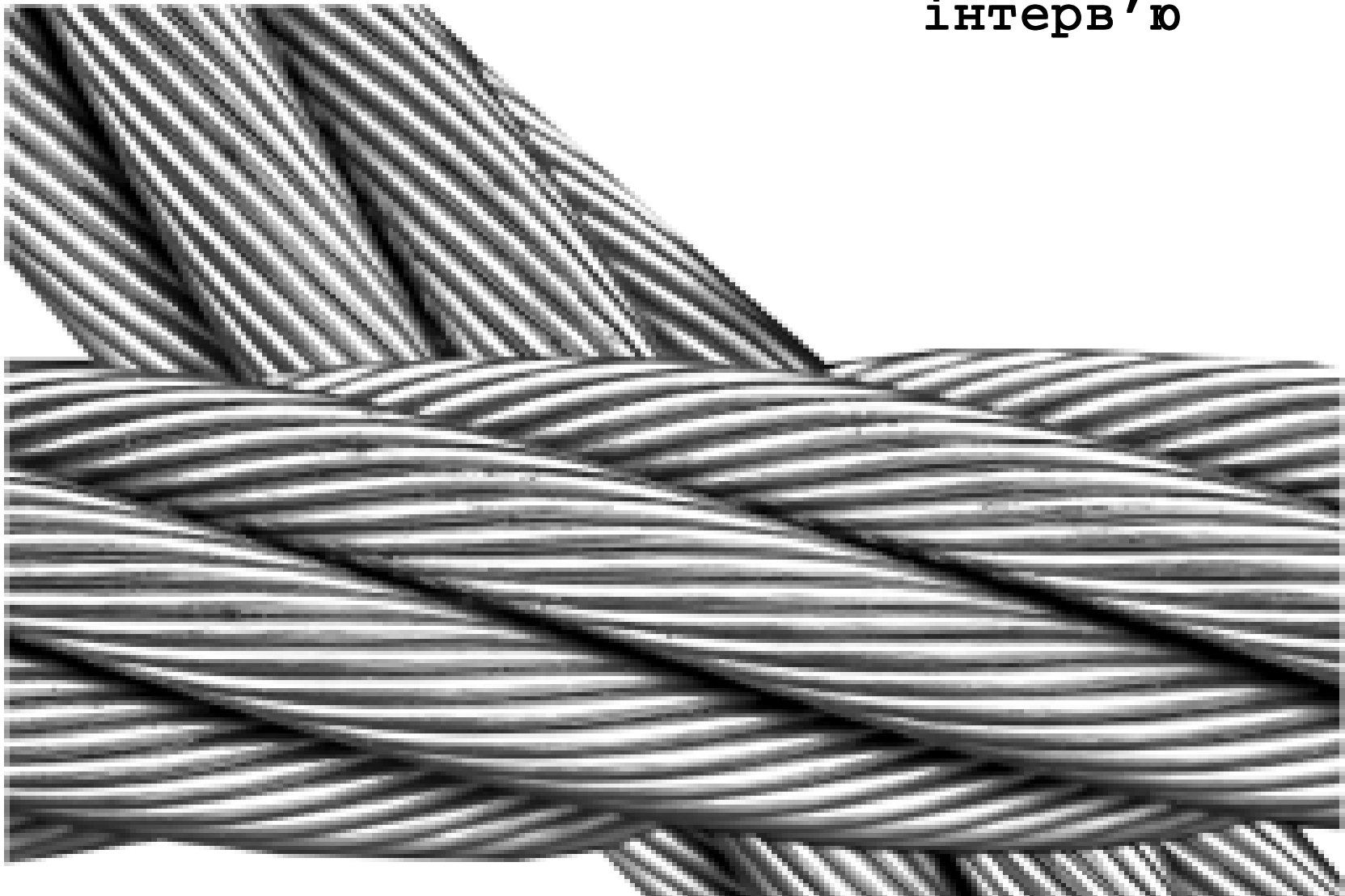
Ми живемо в епоху все більш насильницьких і жорстоких сутичок, звідки одного разу (років через 50) вийдемо в нову історичну систему. Питання лише в тому, чи можуть ті, хто на це розраховує, побудувати менш насильницьку, тобто менш ієрархічну систему, або ж ті, хто старається утримати нерівності, наново віднайдуть формулу, яка дозволить їм на деякий час перевести подих.

*Переклав Андрій Пена за виданням:
Wallerstein, Immanuel. La violence et l'économie-monde
capitaliste // Lignes, mai 1995. №25. P. 48–56.*

ЄЖИ

Ґедройць

інтерв'ю

Як нині складаються відносини Польщі зі східними сусідами?

Ці стосунки складаються по-різному. На початку 90-х років з'явилися окремі непорозуміння у відносинах з Литвою, які тепер вже поступово втрачають значення. Проблему створила анти-литовсько налаштована польська меншина в Литві. Наші співвітчизники не вивчають мови і, чесно кажучи, не інтегруються з литовським суспільством. Така поведінка розбухує надмірні національні сентименти литовців, які інколи з погордою ставляться до Польщі і мають комплекси щодо польської культури. Останнім часом ситуація поліпшилася, коли обидві сторони тяжіють до порозуміння, але спершу не все було так гладко.

У Білорусі внутрішня ситуація не сприяє поліпшенню відносин з Польщею. Країна керована залізною рукою президента Александра Лукашенка, прихильника інтеграції Білорусі з Росією, який практично не залишає місця для опозиції. Польща повинна проводити обережну політику, захищаючи права людини без доведення до непотрібних напружень. Анти-лукашенківська білоруська інтелігенція на загал налаштована прозахідно, з нею власне слід підтримувати контакти.

Напевно, найліпше виглядає співпраця з Україною...

Відносини з Україною є вочевидь дуже добрими. Зближення відбувається не лише між владними структурами, але й між суспільствами. Можна й надалі помітити суперечки стосовно історичних, кривавих подій з минулого. Проте навіть таку делікатну справу, як відновлення та опіку цвинтаря Орлят у Львові, вдалося гідно залагодити. Варшава і Київ підтримують дуже добрі політичні відносини, хоча з економічної точки зору торговельні взаємини перебувають ще на доволі низькому рівні. Однак, зараз важко робити більше, оскільки обидві країни мають фінансові труднощі. Тим не менше, щороку ось уже п'ять років поспіль Польща організовує в Криниці Міжнародний Економічний Форум, на який запрошують усі сусідні східні країни, включно з Росією. У ньому беруть участь представники уряду, політики,

бізнесмени, експерти з інших країн. Метою зустрічей в Криниці є зміцнення власне економічних контактів, як двосторонніх, так і багатосторонніх. Останнім часом особлива увага приділяється туризму.

Чи інтелігенція в Україні є прозахідною?

Радше поділяється на прихильників зближення з Росією, переважно у східній частині України, і на прозахідне середовище, що є ближче до Польщі. На відміну від Білорусі, де демократична опозиція супроти Лукашенка швидше ідентифікує себе із прозахідною орієнтацією, в Україні існує більша розбіжність поглядів в інтелектуальних середовищах та у світі культури. Щоправда, в українців більшою мірою, аніж в білорусів, розвинута національна самоідентифікація.

Наскільки на польсько-українські та польсько-білоруські стосунки впливає фактор релігії? Чи те, що значна частина мешканців в обох країнах належить до Православної Церкви, не ускладнює контактів?

Католицька Церква і надалі мріє про навернення православ'я і Росії. На мою думку, це, однак, не має робитися руками Польщі. Часто до Білорусі та України, на терени, де сусідають православ'я і католицизм, висилають польських отців. Це може зашкодити нашій політиці порозуміння зі сусідами. Тому вважаю, що у цій площині існує розбіжність інтересів Ватикану і Польщі.

На Вашу думку, понтифікат Івана Павла II впливає на ускладнення польсько-українських відносин, чи спрощує їх?

Папа, як глава Католицької Церкви, має глобальну візію і йому залежить на порозумінні із православним світом, він намагається згладити контрасти. Однак всередині церковної ієрархії є різні погляди, а серед світських католиків у цій справі є значні розбіжності в думках. Наприклад, Tygodnik Powszechny є прихильником зменшення ролі польського духовенства в Україні, у той час, як інші середовища підтримують полонізацію Сходу через католицизм.

Які чинники матимуть вирішальний вплив на подальшу долю України?

Найважливішим фактором є економічна ситуація, яку наразі в наших сусідів можна охарактеризувати як погану. Незалежність України посилиться, якщо рівень життя суспільства буде належним. Тому знову підкреслюю тут роль інвестицій, зокрема у туристичному секторі, який приведе за собою економічний розвиток і водночас стане найліпшою візитною карткою України.

Підсумовуючи, що має стати підґрунтям польської східної політики?

Дві речі мені видаються обов'язковими. По-перше, Польща повинна докласти всіх зусиль до утримання суверенітету України, Литви і Білорусі. Незалежність України для Польщі є навіть важливішою, аніж членство в НАТО. Якщо б Київ повернувся під вплив Москви, Польща й надалі межувала б із великою й імперською Росією. По-друге, поляки повинні зробити все, щоб нормалізувати суспільні відносини з Росією. Це дві країни, які доволі мало знають одна про одну. Проте, в колах російської інтелігенції є певна симпатія до Польщі. У Варшаві під редакцією Єжи Помяновського останнім часом видається російською мовою журнал «Польща», який призначений для російського середовища у Польщі. Окремі добрі дружні стосунки, наприклад, між Чеславом Мілошем та Йосифом Бродскім, можуть спричинитися до формування сталих культурних зв'язків між поляками та росіянами.

10 лютого 2000 року, Мезон-Ляфіт, Париж
Розмовляв Анджей Моравскі

Переклав Андрій Кирчів

юліуш
мерошевскі

російський
«комплекс польщі»
та територія УЛБ

Ми боїмося росіян. Боїмося росіян не на полі бою, бо нещодавно ми здобули над ними серйозну перемогу. Ще живуть серед нас люди, котрі брали участь у битві під Варшавою у 1920 році.

Ми боїмося російського імперіалізму – російських політичних планів. Чому росіяни надають перевагу тому, щоби мати сателітарні держави, такі як Польща, Чехословаччина чи Угорщина, замість доброзичливих, відносно нейтральних сусідів? У рамках поточної ситуації немає логічної відповіді на це питання.

У Східній Європі – якщо на цих землях колись повинен встановитися не тільки мир, але й свобода – немає місця жодному імперіалізму – ні російському, ні польському. Не можемо горланити, що росіяни повинні віддати українцям Київ, і одночасно проголосувати, що Львів повинен повернутися до Польщі. Це є та «подвійна бухгалтерія», котра в минулому не дала нам зламати бар'єр історичної недовіри між Польщею та Росією. Росіяни підозрювали, що ми є антиімперіалістами, але тільки стосовно росіян, тобто, що російський імперіалізм ми прагнемо замінити польським імперіалізмом.

Якщо для спрощення територію, що охоплює Україну, Литву і Білорусь, позначимо літерами УЛБ, то треба підкреслити, що в минулому (а деколи й сьогодні) територія УЛБ була чимось більшим, ніж «яблуком розбрату» між Польщею та Росією. Територія УЛБ детермінувала форму польсько-російських стосунків, прирікаючи нас або на імперіалізм, або на сателітство.

Божевільям є припущення, що визнавши проблему УЛБ внутрішньодержавною справою Росії, Польща може вирівняти свої стосунки з нею. Суперництво між Польщею і Росією на цих територіях мала завжди за мету встановлення переваги, а не добросусідських польсько-російських відносин. З російської точки зору приєднання території УЛБ до російської імперії є необхідною умовою для того, щоби звести Польщу до статусу сателіта. В перспективах Москви Польща повинна бути сателітною у тій чи іншій формі. Історія вчить росіян, що справжня незалежна Польща завжди сягала до Вільна і Києва та намага-

лася встановити свою перевагу на територіях УЛБ. Якби такі історичні прагнення поляків увінчалися успіхом, то це було би рівнозначне ліквідації імперських позицій Росії в Європі. Іншими словами, Польща не може бути справді незалежною, якщо Росія буде зберігати імперський статус в Європі.

З польської точки зору справа виглядає аналогічно. Ми шукали переваги на просторах УЛБ – чи військовим шляхом, чи висувуючи федеративні плани, – бо історія нас вчить, що Росія, домінуюча на цих територіях, є непереможним суперником. З рук переможного суперника не можна очікувати нічого іншого, крім неволі. Я хотів би підкреслити два важливі пункти. По-перше, неможливо дискутувати про польсько-російські стосунки окремо від теми території УЛБ, оскільки польсько-російські стосунки завжди були наслідком ситуації, яка в певний історичний період панувала на тих територіях.

Якби не було Гітлера, якби не було Другої світової війни, якби німці були мирно налаштованими, добрими європейцями, незалежність Польщі однак була б під загрозою з боку Росії, бо у 20-му році ми перемогли під Варшавою, *а не під Києвом*. Після смерті Сталіна закінчилися би чистки та ліквідація найдостойніших офіцерів советської армії, Росія почала б гонку озброєнь, котру врешті Польща би програла. Раніше чи пізніше мілітарна перевага Росії над Польщею була настільки велика, що Москва – за допомогою чи без допомоги Німеччини – накинута би нам свій протекторат. Це справді було поставлене на карту, і в Польщі знайшлися політичні письменники, які це розуміли. Адольф Бохенський, прекрасний публіцист, котрий поліг під Анконою (відповідно до своєї тези, що «з цієї війни не треба повертатися»), у книзі/4, виданій Єжи Гедройцем на початках ери «Нової Німеччини», коли ще ніхто не усвідомлював, хто такий Гітлер і які в нього плани, радив укласти угоду з Німеччиною. Метою такої угоди було б відокремлення від Росії України. Завжди йдеться про Україну, Литву та Білорусь, оскільки ситуація на цьому просторі детермінує польсько-російські стосунки.

Мені здається, що наскільки росіяни завжди недооцінювали і недооцінюють надалі українців, настільки вони переоцінювали і далі переоцінюють

поляків. Вони завжди дивляться на нас як на активних суперників, або ж тільки потенційних, але завжди суперників.

Немає предмету, котрий можна оптимістично назвати «Загальна історія». Не тільки немає загальної історії, але й немає навіть європейської історії. Існують лише польська, російська, французька, німецька і под. історії. Битва під Віднем з королем Собеським не першому плані, як її бачить польська історія, мало нагадує битву під Віднем у переказі німецької історії.

Історія є застиглою в русі політикою. Тому політичний письменник повинен уміти дивитися на історію з пташиного польоту. На предмет, який нас цікавить, політик повинен вміти подивитися на хід подій як очима поляка, так і очима росіянина. Адже політика – це продовження історії, і не можна зрозуміти російської політики, не розуміючи, як росіяни відчитують історію. Польський народ завжди відіграв важливу роль у російській історії, тому необхідно докладно ознайомитися з перспективами, через які росіяни дивляться на нас.

Ситуація в завершальному періоді Другої світової війни нагадувала ситуацію після битви під Єною. Наполеон панував у цілій Європі, залишилися непідкореними тільки дві держави – Росія й Англія. Наполеон був у Москві – Гітлер був у передмістях Москви. В обох випадках головними союзниками росіян були клімат і простір. На людей з західної і центральної Європи російські простори впливають так, як навіть важко описати. У Франції чи Німеччині сто кілометрів – це величезна відстань, у Росії сто кілометрів – це ніщо. У щоденнику одного з німецьких офіцерів я наштовхнувся на визначення, що Росія – це країна без обрїю. За видноколом, коли до нього дійдеш, нові поля, пагорби та ріки, а за новим видноколом – знову поля, пагорби та ріки, і так без кінця, тиждень за тижнем, місяць за місяцем. Цитований німецький офіцер пише, що навіть влітку після тижнів маршу цей російський простір, який ніколи не закінчується, навіть у найміцнішого чоловіка врешті-решт викликає почуття безсилля. Росіяни зазнали великих втрат. Але історія їх не зрадила – тобто, сучасність підтвердила минуле. Армія Гітлера, як і армія Наполеона, переможені кліматом

і російськими просторами, були розбиті й відкинуті далеко за кордони російської імперії.

У Польщі технологічний переворот – авіація й танки – вибили нам з рук нашу традиційну зброю, тобто кавалерію. Ми мали, без сумніву, найліпшу кавалерію в Європі, але в нашому випадку сучасність не підтвердила історії. Навпаки, традиція виявилася беззубою бабусею у порівнянні із броньованими колонами, котрі подолали нас упродовж 17-ти днів. Усе, що я написав вище, має на меті проілюструвати факт, що історія не зраджувала Росію, навпаки, підтвердила традиційні російські припущення. У результаті росіяни, на противагу полякам, вважають, що від часів битви під Єною нічого не змінилося. Росія має інший устрій, але, як і раніше, вона імперська і непереможна. З нашого польського світу випало дно – так образно можна сказати по-англійськи. А з російського світу революція не вибила дна, бо Росія є і залишиться історично ідентичною, а це означає: імперською і загарбницькою.

Наведемо інший приклад. Революція і поразка в отоманській імперії в результаті Першої світової війни, позбавили Туреччину її історичної ідентичності. Туреччина перестала бути імперською державою. Як наслідок, сучасні турки думають абсолютно інакше, ніж думали їхні діди та прадіди ще кілька десятків років тому. А октябрська революція не відібрала в Росії її імперію і не змінила ні на йоту російську історичну диспозицію. Сталін після Другої світової війни поводився і діяв як цар і самодержець вся Росії – символ і представник імперіальної російської ідеї. Ми всі знаємо про це, але мало хто з нас розуміє, що цей російський історичний консерватизм включає також оцінку Польщі і поляків. Літвінов (2) говорить про відбудову польської імперії XVI і XVII століття, що нам видається комічним, а для Літвінова (на відміну від нас) двадцять століття було продовженням XVI і XVII століття з тією ж традиційною проблематикою, не виключаючи польської проблематики. Так само, як і царі, Сталін, Літвінов і Брежнев вважали і вважають, що на території України, Литви та Білорусі можуть панувати або поляки, або росіяни. Немає історичного третього шляху – існує тільки вибір між польським та російським імперіалізмом.

Росіяни нас переоцінюють, бо дивляться на нас з російської історичної перспективи. А поляки, хоч горді, але частіше сентиментальні на тему свого історичного минулого, — в той же час вважають, що така імперська хвиля не має нічого спільного з сучасною дійсністю.

Упродовж трьохсот років ми мали перевагу на Сході. Якщо мир Гжимутовського (1 травня 1686 р.) вважати поворотною точкою в історії польсько-російських стосунків, треба визнати, що тепер Росія вже 300 років має перевагу на Сході. Така «альтернативність» — або ми, або вони — не дає можливості нормалізувати стосунки між Польщею та Росією. Така «альтернативність» приводить до того, що поляки, як і росіяни, не вірять у третій шлях вирішення, і оскільки «tertium non datum» — ми сприймаємо сателітарність як сумний, але активний стан речей. У системі «або ми, або вони» на цей раз зверху вони. Однак, є різниця між поляками та росіянами. Перевагу росіян підтвердила історія. А нашу боротьбу, повстання, навіть перемоги Історія стерла на порошок. Ми тримаємося за систему «або ми, або вони», бо не знаємо і не маємо іншої системи. Та більшість поляків не вірить вже у цю систему, не вірить, що ми колись зможемо здобути перевагу над Росією. Дітям цієї зневіри є сателітська ментальність і сервілізм.

Я також не вірю в систему «ми або вони», не вірю, що ми колись будемо спроможні відіпхнути Росію з-під Перемишля під Смоленськ. Але я також вважаю, що вищеназвана система — хоч історично глибоко вкорінена — є сьогодні анахронізмом, варварським анахронізмом. Українці, литовці та білоруси у двадцятому столітті не можуть бути пішаками в історичній польсько-російській грі. Я хотів показати, що система «ми або вони», хоча і черпає свою силу з багатовікової традиції, є по суті отруєним джерелом. Нам слід шукати контактів і примирення з росіянами, готовими визнати повне право на самовизначення українців, литовців та білорусів, і, що також важливо, ми самі повинні раз і назавжди відмовитися від Вільна, Львова та від будь-якої політики чи планів, котрі були б скеровані на закріплення при сприятливій кон'юнктурі нашої переваги на Сході за рахунок вказаних вище народів. Як поляки,

так і росіяни повинні зрозуміти, що тільки неімперіалістична Росія і неімперіалістична Польща мають шанси укласти і впорядкувати свої взаємовідносини. Ми повинні розуміти, що будь-який імперіалізм поганий — як польський, так і російський, як зреалізований, так і потенційний в очікуванні кон'юнктури.

За українцями, литовцями та білорусами повинно бути визнано в майбутньому повне право на самовизначення, бо цього вимагають польсько-російські державні інтереси. Тільки таким чином можна було б поховати катастрофічну систему «ми або вони» — систему, котру нині пропонує Росії союз з сателітною Польщею, але котра водночас спричиняється до того, що якби вибухнула російсько-китайська війна, переважна більшість поляків бажала би перемоги китайцям. З проаналізованих причин так зване національне питання є головною не тільки російською, але й російсько-польською проблемою. Тільки радикальне вирішення цієї проблеми спроможне змінити польсько-російські стосунки.

Здається, що зростає процент росіян, котрі розуміють вищенаведену проблему. Я ще раз хочу підкреслити, що ментальність «ми або вони» повинна згаснути не тільки серед росіян, а й серед поляків. Це двосторонній процес. Поляки, які терпеливо чекають моменту відплати і реставрації «муру» — інтенсивно роздмухують російський імперіалізм.

1. *Йдеться про книгу Бохеньського «Між Німеччиною та Росією», видану в 1937 р.; перевидання — Варшава, 1994.*

2. *Максім Літвінов (1876-1951), советський політик, у 1936-1939 рр. Міністр закордонних справ, під час війни (до 1946 р.) заст. міністра цього міністерства та посол СССР у США.*

Переклала Люба Козак

марцін круль

польща
між німеччиною
і росією
або
повертається старе

З 1989 р. упродовж короткого часу існувала російська проблема (Советський Союз ще не розпався остаточно) і німецька проблема (Коль зволікав з визнанням польського західного кордону). Однак, під натиском міжнародної думки Німеччина швидко поступилася, а Советський Союз, у свою чергу, почав розпадатися, і Польща перестала бути для нього суттєвою проблемою. Ми почали прагнути вступу до НАТО та Європейського Союзу і були повністю переконані, що в зовнішній політиці слід зважати на глобальний і європейський вибір, а не на стосунки між сусідніми національними державами.

Нарешті, після Кшижової* польсько-німецькі стосунки виглядали взірцево, Німеччина допомагала нам в наших стараннях щодо вступу до ЕС, а Росія опинилася на другому плані польської зовнішньої політики (що багато аналітиків вважали помилкою). Згодом настав період особливих стосунків зі Сполученими Штатами, а у Варшаві визнали, що наша зовнішня політика має універсальний характер. Правда, з'являлися застереження, але вони або мали настільки простацький характер, що їх важко було сприймати серйозно, або були тільки поправкою принципової лінії, як наприклад, ідея «Європи вітчизн», перейнята від де Голя.

Знову геополітика

І от несподівано з'явилися сусіди — насамперед Німеччина і Росія. Проблема репарації та відшкодувань у Польщі була — явно перебільшено — інтерпретована Сеймом і багатьма аналітиками дуже негативно. Тепер це вже не має такого великого значення, бо ті пекучі суперечки (зокрема навколо Центру проти переселень) стали політичним фактом, і нещасливого збігу обставин змінити вже не можна. Росія повернулася, і то на повну силу, в польську зовнішню політику, оскільки ми залежимо від російських поставок нафти та газу, оскільки Росія створює торговельні проблеми у зв'язку з нашим членством у ЕС і, нарешті, тому що вона завжди мала проблему з тим, як трактувати Польщу. І чим більше Росія — як тепер — хоче показати, що вона є світовою дер-

жавою, і чим більше відвертається від демократії, тим більше загострюється проблема з Польщею.

На перший погляд, причини появи проблем з обома великими сусідами різні. Але чи не геополітичне положення Польщі спричиняє те, що ми завжди будемо зазнавати таких коливань? Якийсь час може здаватися, що все прекрасно, потім різко з'являються проблеми, при чому одночасно з обох боків.

У першому підпільному виданні «Res Publici» (1979) Стефан Кіселевські писав, що геополітика, не дивлячись на глобалізацію, виникнення великих наднаціональних організацій і нового світового ладу взагалі не втратила значення. Чи не був він правий? Інакше цю проблему сприймав Тімоті Гартон Еш, коли кілька років тому серйозно жартував, що доля Європи була би і в минулому, і в майбутньому інакша, якби Польща була розташована більш-менш там, де Голландія. Насправді не так, і геополітика дійсно не втратила свого значення. Навіть навпаки — після періоду зачарування універсальним рівнем зовнішньої політики, котрому піддалася також польська політична еліта, геополітика повертається, причому з несподіваною інтенсивністю. У нашому випадку це не питання чиєїсь злої чи доброї волі, а факту, що Польща перебуває між Росією і Німеччиною, незважаючи на з'яву нових незалежних держав за нашим східним кордоном. З другої половини XIX ст., тобто з часу появи сильної та об'єднаної Німеччини, є так і донині. Про це писали багато публіцистів, однак найліпшою книжкою на цю тему (власне названу «Між Німеччиною та Росією») опублікував Адольф Бохеньські у 1937 році.

Битва народів

Як трапилося, що геополітика повертається, і що є підставою такого повернення? Так от, його причиною є неослабна сила національної держави. Виражається вона на багатьох рівнях. Не всі вони однаково інтелектуально важливі, хоч політично деколи мають несподівано велике значення. По-перше, ми маємо неослабний національний атавізм, котрий у постліберальний період може набувати неочікуваних форм. Ще недавно не спадало на гадку, що теоретично дружні держави будуть так різко захищати одна перед одною свої протилежні інтереси. Так було в євро-

пейсько-американській та у внутрішньоевропейській суперечках, що стосувалася не тільки Ніци, але й багатьох інших питань, пов'язаних із функціонуванням Європейського Союзу. Так стається, коли окреслюється чітка відмінність позицій окремих держав, викликана їхніми ідейними традиціями (хоча би стосовно християнства). Це все приклади поведінки, які в сімдесятих чи вісімдесятих роках були невідомі.

По-друге, крім національних традицій, значну роль відіграє чужий лібералізмів захист окремих держав від атак на їхній ринок праці та, що більш загальне, від іміграції. Польща ще цієї проблеми не знає, але прийде і наша пора. Національні інтереси у таких випадках використовуються для цинічних маніпуляцій, коли деякі країни (Франція, Німеччина), якщо їм вигідно – наприклад, для зміцнення своєї позиції всередині ЄС – рахують усіх мешканців, але кожна з цих держав не хоче визнати у себе громадянських прав багатьох мільйонів.

По-третє, у виборчі програми (а вибори відбуваються постійно і всюди) повернулися аргументи зі сфери захисту національного інтересу або навіть шовінізму. Коли ми чуємо, як у Польщі одна з партій обіцяє, що після приходу до влади загострить політику стосовно Німеччини, то це не можна сприймати інакше, як передвиборчу гру. Однак, таке формулювання ще кілька років тому було би неприпустимим, невідповідальним і гідним тільки найтупіших популістів. Одночасно, найповажніші польські політики так гаряче включилися у справу виборів в Україні ще й тому, що оцінили події за нашим східним кордоном як дуже істотні і перспективні з передвиборчої точки зору.

Нарешті по-четверте, з національним інтересом у його незмінному вигляді пов'язаний патріотизм. Коли депутати після одностайного засудження Німеччини рішенням сейму з гордістю підкреслювали цю одностайність, неминучими були гіркі роздуми, що в Польщі тільки гасло на кшталт «не буде німець плювати нам в обличчя» або «гони большевіка» може спонукати до патріотичної національної єдності.

Однак, такий патріотизм, має виключно негативний характер. Точками відліку стають самотня

Польща під час Варшавського повстання або негативне ставлення росіян до остаточних поражень у справі Катині.

Жорстка гра інтересів

Наслідки такого стану речей дуже серйозні. Як ми переконалися у ході європейських конституційних дебатів, захист (добре чи погано продуманий) національних інтересів є необхідним, але веде до повної самотності на міжнародній арені. Ніхто у світі чи в Європі не буде втручатися в польсько-німецькі суперечки. Ніхто не допоможе нам у стосунках з Росією. Польща між Росією та Німеччиною – це інша Польща, ніж та, котра мріє про союз зі США, про сильні впливи в Евросоюзі, про власну роль у глобалізаційних процесах. Я не критикую дій польської політичної еліти – звичайно, що повернення до геополітики неминуче. Я хотів би тільки звернути увагу на той факт, що чим більше ми будемо дбати про наші геополітичні інтереси, тим слабшою буде наша заангажованість у міжнародні справи.

Можна і потрібно подивитися на проблему повернення геополітики та національних інтересів з іншого боку. Напевно, цього би не сталося, якби не війна в Іраку чи провал будь-якого світового ладу, прикладом чого є ця війна. Наші екзотичні альянси – нещодавно з Іспанією, зі Сполученими Штатами, до недавня більш реальні з Україною та з Німеччиною – всі вони свідчать, що ми не знаємо, чого притримуватися.

Так само відбувається в інших країнах, що ясно доводить неможливість узгодження спільної політики стосовно терористів. Отже, не тільки Польща знову опинилася між Росією та Німеччиною, але й багато інших країн не можуть чи не вміють вести іншу політику, крім вмотивованої національними інтересами.

Врешті, у цьому нема нічого поганого. Можна навіть визнати, що такий реалізм – це холодний душ на ідеалістичні ілюзії. Можна, якби такий реалізм був наслідком сили, а не слабкості; якби повернення до геополітики випливало з добрих стосунків із сусідами, з котрими спільно ми б жили у спокійному і безпечному світі. Однак, насправді все навпаки. Національний інтерес і геополітика повертаються як

наслідок загального почуття слабкості у міжнародних стосунках. Гегемонія Америки наразі не дуже допомогла, радше викликала демонів в Росії та в інших країнах.

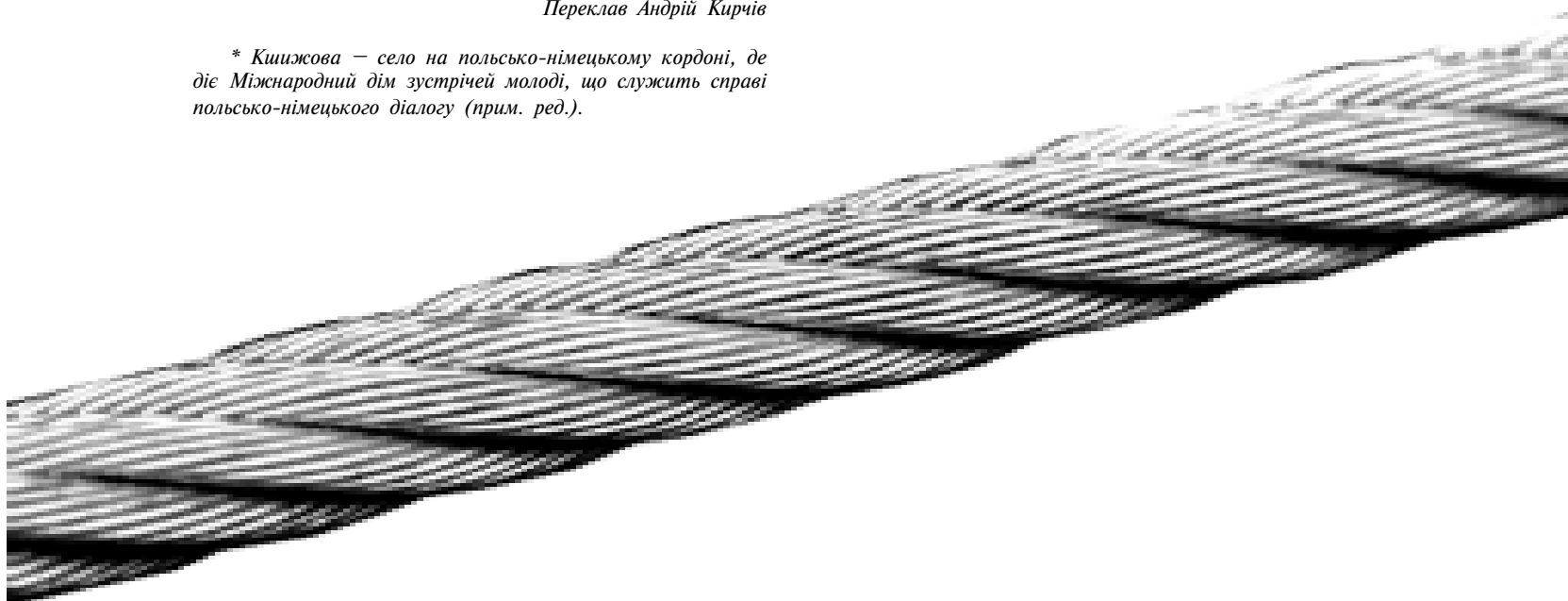
В'язкий ґрунт

Тож чи йдеться про повернення до ситуації міжвоєнного періоду, коли все вирішували національні інтереси та геополітика? Ні, це вже неможливо. Однак, вірогідно, що упродовж довшого часу ми будемо жити при неясних, мало безпечних обставинах і всупереч всім великим наднаціональним установам, здомінованими національними державами.

Це накладає особливі вимоги до національної еліти. Наскільки у мирні часи байдуже, хто править, настільки у важкі часи не байдуже. Про це знають навіть американці, бо Джордж Буш виграв вибори тільки тому, що були високо оцінені його таланти провідника, бо усе решта свідчило проти нього. Питання, яке слід нарешті поставити, звучить так: чи польська політична еліта, котра перед виборами все охочіше висловлюється на тему міжнародних стосунків (а донедавна це було одне з найбільш спірних питань), усвідомлює відповідальність, яку бере на себе, вступаючи на цю територію? Автостради, коли є гроші, будуються швидко. Але зіпсуті стосунки з сусідами — це драма на десятиліття.

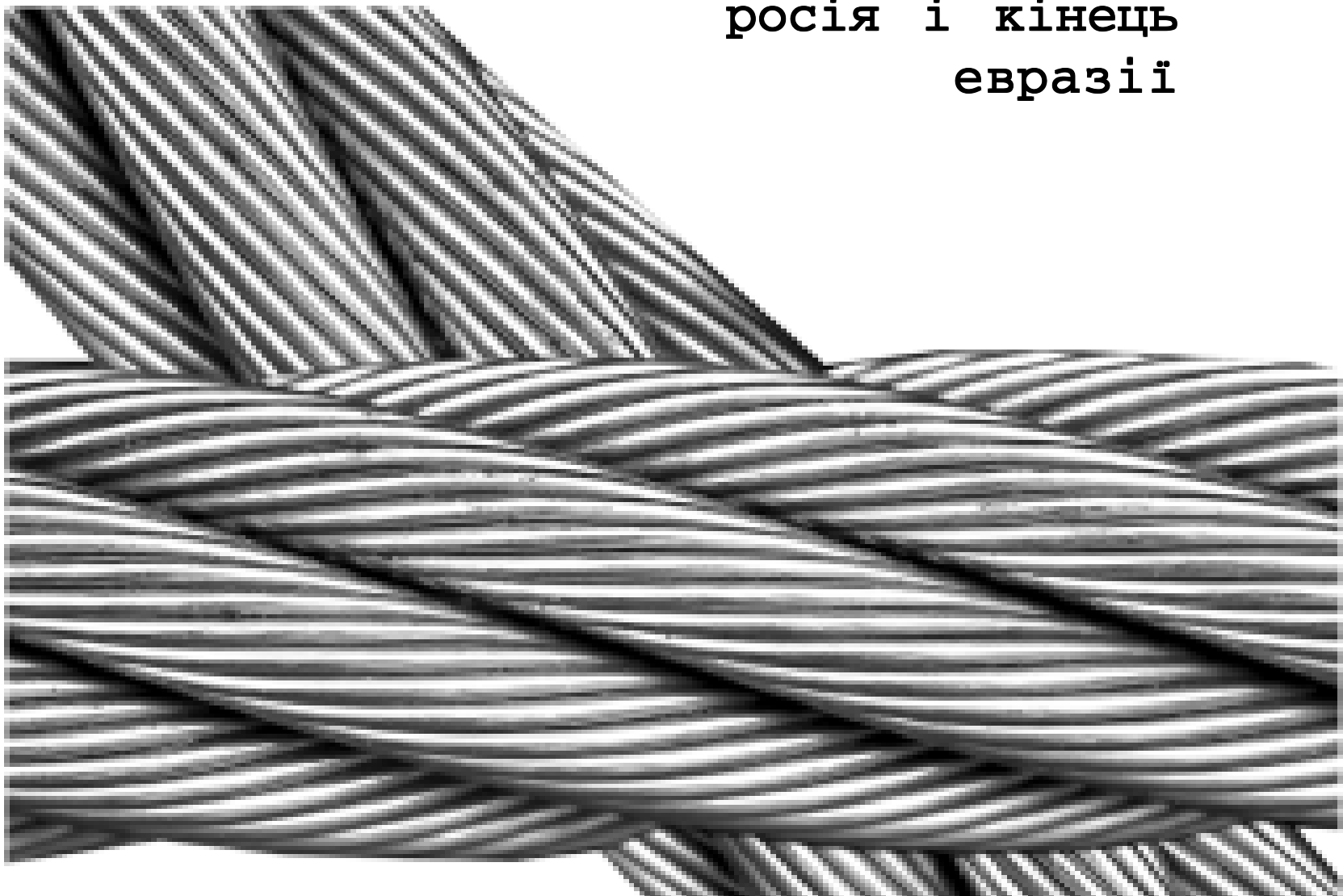
Переклав Андрій Кирчів

** Кишижова — село на польсько-німецькому кордоні, де діє Міжнародний дім зустрічей молоді, що служить справі польсько-німецького діалогу (прим. ред.).*

дмітрій трєнін

росія і кінець
євразії

Ряд подій – «революція троянд» у Грузії і «революція тюльпанів» у Киргизії, вибори у Молдавії, але передусім революція в Україні – поставили питання щодо майбутнього Співдружності Незалежних Держав і щодо політики Росії в СНД. Президент Владімір Путін заявив у березні 2005 року, що історична «шлюборозвідна функція» СНД завершена. Очевидно, що криза СНД є наступним, після розпаду Советського Союзу, етапом докорінних змін на просторі колишньої Російської імперії. Колись я назвав розпад ССРСР «кінцем Евразії» – у тому сенсі, що Росія перестала бути самодостатнім утворенням, яке протистояло Заходу і намагалось утвердитися на сході і на півдні¹. Те, що відбувається зараз, безпосередньо стосується інших держав, які вийшли із складу ССРСР, і лише побічно – Росії. Одночасність подій та їх часткова зовнішня схожість не повинні вводити в оману. На відміну від початку 1990-х років, коли головним питанням для окраїнних республік було відходити від Москви чи залишатися із нею, питання, яке стояло перед країнами СНД середини 2000-х звучить так: куди йти? Відповіді на це питання відрізняються, але загалом вони означають кінець постсоветської епохи і розпад постсоветського простору. Росія вийшла з Евразійського, тобто імперського, стану у 1991 році. Зараз до виходу з Евразії потягнулись інші країни СНД. В результаті уже *колишній* Советський Союз відходить в історію слідом за самим ССРСР.

У чому ж причина того, що відбувається, які перспективи нових змін, що вони означають для російської зовнішньої політики і взаємовідносин Російської Федерації із провідними центрами сили – США, Європейським Союзом, Китаєм, а також із мусульманським світом? Що означає, врешті-решт, самовизначення країн СНД для російської міжнародної ідентичності на початку XXI століття? Дана стаття – спроба дати відповіді на ці питання.

Справа не в тому, звичайно, що Україна та інші колишні республіки врешті отримали реальну незалежність. Це сталося ще в серпні 1991-го і було офіційно визнано ще у грудні того ж року. Не тільки Україна, Грузія і Молдова, але і навіть нинішні най-

ближчі союзники РФ – Вірменія і Білорусь на першому етапі активно відмежовувались від Росії. Для *всіх* колишніх советських республік незалежність була передусім незалежністю від Москви. І цей набутий суверенітет не був позірним: Москва у 1992-1994 роках не мала потуги, щоб вирішити найважливіше завдання – зосередити ядерну зброю колишнього ССРСР у своїх руках і на своїй території. Щоб змусити Україну, Казахстан і Білорусь погодитись із цим, Росії довелось звернутись за допомогою до США². Лише російсько-американському альянсу виявилось під силу дістати згоду від Києва, Алма-Ати і Мінська на без'ядерний статус нових держав.

Справа у тому, що колишні советські республіки, навіть будучи реально незалежними, не відразу стали державами. На це пішло приблизно 10-12 років, упродовж яких встигли сформуватися національні політичні еліти, готові стати заміною пізньосоветської номенклатури, яка підхопила владу в момент розпаду ССРСР. Так чи інакше, результати цього процесу потрібно визнати успішними у всіх країнах СНД. Навіть ті з них, які пройшли через громадянську війну (Грузія і Таджикистан), відбулись як держави, хоча і неймовірно слабкі. Не менш важливо й те, що всі ці країни були визнані російськими елітами і суспільною думкою *окремими від Росії державами* – знову ж таки хай навіть *не зовсім иноземними*. Важливий у цьому зв'язку рубіж вдалось подолати в кінці 1990-х, коли був підписаний, а потім ратифікований «великий» російсько-український договір, коли притихли вимоги про перегляд статусу Криму і Севастополя. Російські еліти і суспільство у своїй більшості звикли до державності України і її кордонів. Показовим став конфлікт навколо коси Тузла у Керченській протоці у 2004 році: питання ставилось про конкретний перетин лінії державного кордону на спірній ділянці, що фактично було визнанням законності кордону як такого, причому якраз на його «кримському» відрізьку.

Віртуозна політика президента Нурсултана Назарбаєва призвела до того, що в Росії в другій половині 1990-х Казахстан добився неформального визнання як самостійної держави. Визнання «окремності» Білорусі проходило з середини 1990-х – парадоксальним чином під прикриттям процесу створення «союз-

ної держави» з Росією. На відміну від слов'янських держав і Казахстану, значна частина населення якого слов'янського походження, інші країни СНД отримали неформальне визнання в першій половині 1990-х років.

У цьому сенсі існування СНД відіграло велику позитивну роль в період постімперської адаптації як метрополії, так і окраїн. Згідно з відомою формулою колишнього президента України Леоніда Кравчука, СНД зробила розлучення колишніх советських республік більш цивілізованим³. Ця формула була, однак, надто раціональною для еліт і народів колишнього Союзу. Для них не менше значення мав міт СНД, тобто корисна ілюзія спільного простору, не дивлячись на всі зміни. Чим СНД не був і не міг бути, так це інструментом інтеграції. Співдружність допомогла своїм незалежним учасникам стати національними державами. Претендувати на більше вона не могла.

Зараз настає другий етап самовизначення, в ході якого вирішується, не від чого відходять, а до чого прагнуть нові держави або принаймні їхні еліти. Іншими словами, гасло «Україна – не Росія» вже реалізоване. Зараз вирішується питання: Україна (Грузія, Молдавія, в перспективі Білорусь) – це що? Конкретніше: чи зможуть ці країни стати частиною сучасної Європи, європеїзувати себе внутрішньо, а потім, можливо, вступити до Європейського Союзу? Щодо країн Центральної Азії питання стоїть інакше: чи зможуть сучасні авторитарні режими втриматись при владі, поступово еволюціонуючи у напрямку до більш представницьких і більш стійких форм правління, чи вони перетворяться в секулярні східні деспотії за зразком саддамівського Іраку чи сучасної Туркменії і врешті-решт впадуть під натиском ісламських радикалів?

Перед Вірменією та Азербайджаном стоїть питання вибору між першим і другим маршрутами – умовно кажучи, між європейською та східноазійською орієнтацією.

Така диференціація постсоветського простору дуже ймовірна. Сто років тому кордони Російської імперії простягались від заселених шведами Аландських островів, що на північний схід від Стокгольму, до заселених російськими купцями, залізничниками

і військовими Харбіна і Порт-Артура. Ще 20 років тому Советський Союз включав в себе серед інших Естонію і Туркменію. Те, що після розпаду *імперії такого масштабу* її складові частини йдуть різними шляхами, що визначаються зокрема й цивілізаційними відмінностями, є цілком нормальним. Держави, які розташовані на європейській території колишнього СРСР, відчують природну тягу до Європи, мусульманські республіки стають частиною широкого ісламського світу.

Отже, Україна у 2004 отримала не незалежність, а нову якість нації і певну – євроатлантичну – орієнтацію в міжнародному просторі. Київ добивається від Європейського Союзу обіцянки назвати дату початку переговорів щодо вступу до ЕС, але задовго до того, як ці переговори закінчаться (чи навіть офіційно почнуться), Україна матиме реальний шанс вступу до НАТО. У тривалій перспективі єдиним сусідом Російської Федерації на заході може стати розширений ЕС, а на південному фланзі РФ буде сусідувати з американськими союзниками Грузією і Азербайджаном.

Не Україна почала серію потрясінь серед нових держав на постсоветському просторі. Українські «помаранчі» дозріли вслід за грузинськими «трояндами». Тим не менше, завдяки розмірам України і її очевидній важливості власне «помаранчева революція» оформила в суспільному уявленні зміну постсоветських режимів як тенденцію. Безсумнівно, Україна подала приклад сусідам, передусім Молдавії – в перспективі – Білорусі, а також іншим країнам СНД, починаючи з Киргизії. Важливо бачити, однак, що джерела потрясінь варто шукати в її власних проблемах. Тезис про експорт революцій – на відміну від передачі політичних технологій – є недобросовісним і оманливим. В історії взагалі нема прикладів успішно експортованих революцій. Події в різних країнах відбуваються одночасно, тому що дозрівання нових держав сталося також одночасно. Але плоди при цьому з'являються зовсім різні, несхожі одні на одних. Власне, у цьому і суть того, що відбувається.

Політика Росії щодо «кольорових революцій», характер, форми і методи втручання РФ у ті чи інші події – тема особливої розмови⁴. Варто зазначити, що в результаті свого незграбного втручання у хід

виборів в Україні наприкінці 2004 року Росія отримала найвідчутнішу зовнішньополітичну поразку в постсоветській історії. Цю поразку, однак, не варто занадто драматизувати. Навіть якби стратегія і тактика Москви були повністю адекватні реальності і при низькій поразки вдалось б уникнути, Україна однак обрала б західну орієнтацію, а Росії довелося б це взяти до уваги. Для держави, розташованої між Європою і Росією, природним є прагнення до безпеки і розвитку. У перекладі на мову практичної політики це означає: співпраця з Російською Федерацією і інтеграція в структури Заходу.

Україна могла б залишитись і з Росією, якби сама Росія обрала варіант західної інтеграції. Ще кілька років тому придворні російські політтехнологи (ті ж, що були замішані на виборах 2004-го) висунули гасло: «Росія і Україна – разом в Європу». Однак, відтоді російська правляча еліта дійшла до висновку щодо неможливості і небажаності інтеграції РФ у західні інститути – передусім в ЕС і НАТО. Натомість, кремлівське керівництво сформулювало завдання перетворення Росії упродовж кількох десятиліть в модерну велику державу – економічно дієздатну, передову технологічно, привабливу у соціально-культурному плані і головне – незалежну від основних центрів західного світу – ЕС і НАТО. До середини XXI століття, за їхніми розрахунками, Росія повинна стати однією із чотирьох-п'яти провідних центрів сили модерного світу. Така орієнтація фактично поставила хрест на російсько-українському «єднанні в Європі». Єднання, таким чином було б можливим лише в складі конструкції, створеної Москвою, але це вже не відповідало інтересам Києва.

Україна – не єдина країна, що дала хороший урок російським політикам. Ще в кінці 2003 року молдавський президент Владімір Воронін несподівано і в останню хвилину відмовився від угоди про врегулювання придністровського конфлікту, підготовленої заступником голови кремлівської адміністрації Дмитрієм Козаком. США і Європа, які змусили Вороніна позадкувати, послали Москві чіткий сигнал: час її фактичної монополії на миротворчість на постсоветському просторі безповоротно минув. Навесні 2005-го молдавські комуністи зуміли скористатися фактами реального і уявного втручання Росії у хід

виборів у своїй країні, щоб закріпити прозахідну орієнтацію Кишинєва. Очевидно, що у випадку з Молдавією, як і з Україною, проявився фактор наближення Європейського Союзу і НАТО до території держав СНД. Привабливість Заходу для еліт і більшої частини суспільства цих країн значно вища, ніж привабливість модерної Росії.

Починаючи з кінця 2003 року ще одне явище демонструє Грузія – зміну політичних еліт. Советську номенклатуру на чолі із Едуардом Шеварднадзе скинули люди, які за віком годяться йому хіба в онуки і пройшли зовсім іншу, ніж він, освітню та життєву школу. Ще з XIX століття грузинська еліта тягнулась до Заходу, але, як правило, через Росію. Лише на початку XXI століття вона почала безпосередньо орієнтуватися на США і Європу більшою мірою, ніж на Росію. Англomовна і непогано знана Заходу, ця еліта розглядає Росію радше як незручного сусіда, ніж як культурну метрополію. Грузинський випадок може стати винятковим, але зміна еліт вже еволюційним шляхом по всіх країнах СНД непомітно «вимиває» тих, хто культурно і емоційно сприймає свою країну, як все ще розташовану в якомусь спільному просторі із Росією. Картину доповнюють звужені сфери вживання російської мови в цих нових країнах і ерозія єдиного інформаційно-культурного простору, успадкованого від СРСР.

Усунення від влади Аскара Акаєва в Киргизії вказує на небезпеки, які приховують в собі неминучі в близькій і далекій перспективі зміни режимів у державах Центральної Азії. Слабо авторитарні держави, схожі на акаївську, при сутичці із опозицією, яка підтримується незадоволеними масами, розсипаються. Жорстко авторитарні правителі втримаються довше і, коли наступить їхній час, навряд чи підуть без бою, що уможливорює початок громадянських воєн. У цих умовах можлива активація радикальних ісламістів, а також сутички на міжетнічному ґрунті, які приводять до конфліктів між сусідніми державами. Врешті Центральної Азії із порівняно спокійного, «сонного» регіону може стати генератором нестабільності і загрозою сусідам.

Така перспектива не є заданою. Тенденції проявились, але розвиток подій залежить від конкретних діячів і їх вчинків. Потенційні вогнища політичних

криз існують не лише в Азії, але і в країнах, де встановлені режими персональної влади — Білорусь та Вірменія.

За понад 10 років незмінного правління Александр Лукашенка домігся того, що сучасна ідентичність його країни практично нерозривно пов'язана з її правителем. Зумівши вберегти себе від придворних змов і вуличних повстань, Лукашенка в цей же час створив свою авторитарну модель успішного економічного і соціального розвитку. На майбутнє його режим є досить уразливим. Міжнародне становище Білорусі, крім того, передбачає значну роль зовнішнього фактору у будь-якій кризовій ситуації.

Нинішній режим у Вірменії також є нестійким. Варто враховувати, що внутрішньополітичні потрясіння у Вірменії (як і в Азербайджані) є фактором у динаміці розвитку карабаського конфлікту. Наразі час працює радше на нову війну у Карабаху, ніж на мирне врегулювання. Розморожування карабаського конфлікту, якщо, чи, вірніше, коли воно відбудеться, може стати детонатором для інших «пригашених» конфліктних ситуацій на Кавказі і втягнути в протистояння між собою великі зовнішні сили.

Отже, у той час, як нові держави відносно консолідуються, постсовєтський простір диференціюється і розпадається. Усупереч адресованим Росії новим обвинуваченням у неоімперіалізмі, йдеться радше про новий етап її триваючого геополітичного відступу, що почався з виводу совєтських військ з Афганістану. У цьому сенсі те, що відбувається в Україні, Грузії, Молдавії, інших країнах продовжує лінію Кабул — Берлінська стіна — Біловезька Пуща — Балкани, тобто етапи розширення НАТО і ЄС із включенням країн Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) і Балтії. Сфера реального впливу Москви продовжує звужуватися, тепер вже і в межах СНД. Чи означає це маргіналізацію Росії, як вважають деякі, чи все ж така ситуація — із усіма її загрозами, небезпеками і викликами — допомагає Росії самовизначитися, ефективніше розпорядитися ресурсами і просунути свої національні інтереси в новій обстановці?

Що це означає для Росії

Значна частина російської політичної еліти уявляє собі свою країну лише великою державою. Однак, традиційне поняття «велика держава» неминуче містить у собі уявлення про сфери переважаючого впливу. Після відходу РФ майже з усіх закордонних «майданів» ССРСР сфера не тільки активної, але і реактивної зовнішньої політики Москви стала в основному обмежуватися країнами СНД. У цьому відступі була не тільки слабка, але і сильна сторона. У результаті вивільнення ресурсів з безперспективних напрямків (таких, наприклад, як Балкани) і їхнього зосередження на просуванні своїх інтересів у країнах СНД Росія повинна була б домогтися істотних успіхів.

Для цього в Москві були як матеріальні, так і інші передумови. Безупинне зростання доходів від продажу нафти, починаючи з 1999 року, дало змогу Москві створити величезні валютні резерви. «Ефект Путіна», прагматичного і тверезого політика, не обтяженого совєтським партійно-господарським вантажем, з 2000-го сприяв зростанню впевненості російської еліти у своїх силах. Тривалий прогноз, зроблений у 2003 році інвестиційною банківською фірмою «Голдман-Сакс», пророкував Росії блискучі перспективи економічного розвитку до 2050-го⁵. Уже в 2003 році почасти на цій основі з'явилася заявлена Анатолієм Чубайсом ідея «ліберальної імперії», тобто політичного домінування Росії в СНД, що ґрунтується на її економічній силі і вивозі капіталів.

У цих умовах у 2003 році в Кремлі виникло те, що я у свій час назвав «проектом СНД»⁶. Ще в 2002-му, у період максимального російсько-американського зближення в рамках антитерористичної коаліції, Москва, пішовши на поступки Вашингтону — з цілого ряду питань, важливих для США, — від припинення дії Договору по ПРО до розміщення американських сил на базах у Центральній Азії, спробувала домогтися від Вашингтона визнання своєї визначальної ролі в СНД. Фактично це було єдиною великою зустрічною вимогою Кремля до Білого дому. У випадку прийняття цієї вимоги Росія готова була стати лояльним партнером США на міжнародній арені. Вашингтон, однак, на такий крок не погодився — головним чином, очевидно, через скептичне став-

лення до спроможності Москви підтримувати лад у СНД, дотримуючи при цьому прийнятні для США правила гри (відмова від спроби нового «збирання земель», збереження відкритості нових країн зовнішньому світові, незастосування інструментів тиску, неперешкоджання зближенню деяких країн СНД із НАТО і т.п.). Нездатність домовитися щодо існуючих проблем привела СНД до незгоди: до 2003 року у відносинах між країнами-учасницями наступило явне похолодання, а у 2004-у – ріст відчуженості.

Врешті Кремль вирішив діяти самостійно, формуючи «російський центр сили». Одним з провідних напрямків цієї політики стало створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) Росії, України, Казахстану і Білорусії – свого роду Східно-Європейського союзу – на чолі з Москвою. Головним завданням ЄЕП була прив'язка України до російської сфери впливу. Для цього Москва пішла на те, щоб поряд з існуючим Евразійським економічним співтовариством (ЄвразЕС), куди Україна не входила, створити його «двійник» – ЄЕП.

У гонитві за фантомом економічного, а в перспективі політичного зближення України з РФ Володимир Путін тільки у 2004 році 15 разів зустрічався з президентом Леонідом Кучмою – абсолютний рекорд для контактів на вищому рівні між господарем Кремля і будь-яким іншим іноземним лідером після розпаду ССРСР. Кремль був готовий піти на будь-які поступки Києву, аби Україна погодилася на східний вектор інтеграції. Ця обставина допомагає зрозуміти глибину розчарування результатами українських виборів у Москві.

Крах надій на створення Східно-Європейського союзу припав на той момент, коли в США і Європі довіра до політики російського керівництва упала до найнижчої позначки з часу розпаду ССРСР. У Вашингтоні і Брюсселі переконалися, що Росія йде в хибному напрямку не тільки у внутрішній, але і в зовнішній політиці. У цьому зв'язку – і під впливом виборів в Україні, а також в Абхазії і Молдавії – народилася формула, відповідно до якої зростаючому авторитаризму всередині Росії неминуче відповідає агресивна неоімперська зовнішня політика Москви.

США і при президенті Клінтоні (за винятком короткого періоду 1993–1994 років) з підозрою диви-

лися на спроби реінтеграції СНД, що ініціював Кремль. Не маючи позитивного порядку денного, Білий дім прагнув, говорячи словами Генрі Кісінджера, запобігти «реімперіалізації» Росії⁷. Концепція геополітичного плюралізму змушувала Вашингтон перейти на бік нових держав у їхніх періодичних конфліктах із Москвою. Адміністрація Джорджа Буша-молодшого пішла далі, вирішивши розвивати відносини з країнами СНД, фактично не зважаючи на Москву. Такого ж роду підхід постулюється й у документах програми «Нове сусідство», прийнятої Європейським Союзом. У Росії, де значна частина еліти переконана, що «велику державу» обов'язково грає «світа» залежних від неї середніх і дрібних держав, це інтерпретується багатьма як свідоме видавлювання РФ зі сфери її законних інтересів, навіть як вороже геополітичне оточення Росії з боку знову об'єднаного – на антиросійській основі – Заходу.

Після 2004 року НАТО і ЄС значно наблизилися до Росії. Після вступу в ці структури країн ЦСЕ і Балтії між Заходом і країнами СНД зник звичний буфер. Сусідство і, отже, західний вплив стали безпосереднім фактором, що впливає на ситуацію в Мінську, Києві і Кишиневі. З іншого боку, «нова Європа» (за термінологією Дональда Рамсфельда), у яку входять країни ЦСЕ і Балтії, що мають історичний досвід існування в рамках двох імперій – царської і советської, набагато критичніше ставляться до Москви, ніж «стара» (Західна) Європа. «Новачки» не тільки впливають, але й активно діють самі. Польща і, меншою мірою, Литва зіграли провідну роль у вирішенні української кризи кінця 2004-го. У майбутньому Москві доведеться зважати на можливу роль обох країн у випадку виникнення кризи в Білорусії. На південному заході, у Молдавії, очевидно підсилюються позиції і роль Румунії (член НАТО з 2004 року, з 2007-го – член ЄС). У рамках НАТО країни Південного Кавказу передаються під «шефство» Румунії, Болгарії, а також країн Балтії. Нарешті, Тбілісі і Київ разом з Кишиневом реанімують створену «на противагу» СНД організацію ГУУАМ.

Таким чином, на постсоветському просторі реальною є перспектива посилення конкуренції й суперництва не тільки в політичних, але й в економічних сферах. «Східна марка» Евросоюзу наклалась на

«ближнє зарубіжжя» Російської Федерації. Незважаючи на нерівність потенціалів, Москва буде діяти в СНД набагато активніше, ніж у ЦСЕ, на Балканах і навіть у Балтії. Один зі сценаріїв майбутнього виходить з повнопрофільного суперництва, що охоплює всі області і поширюється на всі країни. Безсумнівно, це ускладнить, чи навіть унеможливить врегулювання конфліктів. Навпаки, може йтися про їхній розвиток, зокрема шляхом підтримки незалежності Абхазії і Придністров'я («у відповідь» на незалежність Косово) чи навіть їхнього включення до складу РФ. Нагадаємо, що наприкінці 2004 року впливові російські кола висловлювалися за розділ України між Росією і Заходом і включення східних і південних областей сусідньої країни до Російської Федерації. Такий агресивний ізоляціонізм, без сумніву, привів би до того, що Росія очолила б список країн-ізгоїв.

Факти свідчать про те, що поки в Кремлі переважає більш помірна лінія. До початку 2005-го Володимир Путін зумів перебороти приниження й образу і налагодив діловий контакт з адміністрацією Ющенко–Тимошенко в Києві. Позиція Кремля стосовно Молдавії, хоча і не особливо продуктивна, була сформульована порівняно обережно. За планом або через нерозторопність реакція Кремля на усунення Акаєва в Киргизії виявилася стриманою і, власне кажучи, безпомилковою. Навіть проблеми російських військових баз у Грузії Москва вирішує шляхом компромісу.

Більш тверезі кола в Росії роблять ставку на тривалу гру. Одні критично оцінюють здатність ЄС інтегрувати країни СНД, розраховуючи зіграти на майбутніх розчаруваннях. На думку інших, масоване проникнення російського капіталу в Україну й інші країни СНД приведе до того, що російський бізнес набуде сильних позицій на сході майбутнього Євросоюзу. Треті розглядають американську військову присутність у Центральній Азії як ефективний заслін від широкомасштабного китайського проникнення в цей регіон – саме на той час, поки сама Росія не оклигає і не матиме змоги відстоювати свої інтереси самостійно.

У той же час різке зменшення ролі і впливу Росії не відповідає інтересам країн СНД і навіть Заходу. Для цього є кілька причин.

Росія продовжує відігравати провідну економічну роль стосовно більшості нових держав. Для багатьох з них вона – постачальник енергоресурсів, причому часом за пільговими цінами. Росія з її 144 млн жителів – великий, а іноді єдиний ринок для товарів з колишніх советських республік. Російський капітал – великий інвестор. Нарешті, Росія давно стала реципієнтом масової трудової міграції з країн СНД.

При всій обмеженості ресурсів і можливостей Російська Федерація залишається найважливішим фактором безпеки її сусідів. Стійкий розвиток РФ – важливий фактор стабільності на всій периферії її кордонів. Росія – один з основних «утримувачів регіональних балансів» у Центральній Азії, на Каспії і на Кавказі. Незважаючи на те, що сама Росія неспроможна вирішити «заморожені конфлікти» у Чорноморсько-Каспійському регіоні, мирне врегулювання цих конфліктів неможливе без активної російської участі.

Поряд із Заходом Росія (точніше, російська мова і культура) усе ще залишається провідником сучасних поглядів, ідей, технологій, необхідних у процесі нової модернізації країн СНД. Для багатьох, включаючи і самих прозахідних лідерів постсоветських держав, російська мова поки більш звична, легша і зрозуміліша, ніж англійська. Фактично вона є для них не іноземною, а просто другою мовою спілкування. Російська – це мова бізнесу, культури й офіційного міждержавного спілкування в межах усього простору СНД. Імовірно, незважаючи на очевидний ріст популярності англійської мови, такий стан речей в основному збережеться – у всякому разі, на рівні еліт – у середній перспективі. Російська влада звернула увагу на цю обставину, створивши нову структуру в рамках кремлівської адміністрації. Проблема «управління Колерова»⁸, як і інших структур, яким доручалося курувати СНД, полягає в здатності дати сучасну версію захисту і просування російських інтересів на постімперському просторі.

У цих умовах існує гостра необхідність у виробленні більш сучасної й освіченої політики РФ відносно конкретних країн СНД. Болісна втрата Росією залишків традиційного зовнішньополітичного мислення створює передумови для модернізації зовнішньої політики.

Що слід робити

Насамперед російському керівництву потрібно зробити висновки з останніх подій у СНД і власних помилок. У концептуальному плані варто усвідомити різницю між змовою і революцією, а практично – розібратися в конкретних причинах революцій і переворотів. Висновки, що стануть результатом такої роботи, потрібно передовсім використовувати вдома, для того, щоб від превентивних «зачисток» політичного поля перейти до заснування інститутів політичної системи.

Теперішнє або наступне політичне керівництво повинно буде усвідомити, що прагматизм не може бути стратегією, а тільки методологічним підходом. Російським верхам настав час зрозуміти, що у ХХІ столітті справа Росії – це головним чином вона сама. Відійшовши від геополітичного традиціоналізму в дусі ХІХ-ХХ століть і не піддавшись реваншистським настроям, еліта повинна вступити – не тільки матеріально, що давно зроблено, але й інтелектуально – у ХХІ сторіччя, у якому значення країни у світі визначається насамперед тим, що є в межах її кордонів, тобто різноманітними ресурсами, умінням ними управляти і здатністю до інновацій в умовах швидко мінливої дієвості.

У цьому зв'язку слід уточнити зміст поняття «велика держава» щодо сучасної Росії. Головне в цьому понятті, якщо його продовжувати вживати, полягає в спроможності бути центром притягання, а не у збереженню ядерного арсеналу і нав'язуванні своєї волі слабшим сусідам.

Нарешті, останнє зауваження загального плану полягає в необхідності побачити різницю між політикою і політтехнологією, політичною стратегією і спецопераціями. Росія повинна, якщо вона хоче бути успішною в міжнародних справах, реформувати управління зовнішньою політикою: розширити канали інформації осіб, які приймають рішення; підсилити аналітичне забезпечення політики, зокрема за рахунок залучення незалежних джерел; рішуче змінити кадрову політику на користь професіоналізму.

Що стосується СНД, то для Росії це – сукупність різнорідних країн, історично пов'язаних з Російською імперією і ССРСР, і в яких РФ має свої інтереси. Москві треба вміти розвивати відносини з країнами

СНД як із суверенними державами переважно в рамках індивідуального підходу на основі реальних інтересів сторін. Для цього росіянам варто відмовитися від патерналізму. Зарубіжжя є зарубіжжя, і його розподіл на ближнє і далеке втратило колишнє значення перехідності і тільки заважає. Принципами сьогоденного дня повинні бути рівність, індивідуальний підхід до кожної країни на основі конкретних інтересів. Ці інтереси потрібно усвідомити і навчитися їх просувати і захищати. Однобічні преференції (наприклад, пільги в торгівлі енергоносіями) повинні бути скасовані або замінені взаємовигідними домовленостями.

Російська зовнішня політика і дипломатія, а також аналітичні і наукові центри, що їх забезпечують, покликані серйозно вивчати нові країни, їхню історію (не тільки в советській чи дореволюційній інтерпретації), культуру, мови. Як свідчить недавня практика, «б'ють» не тільки слабких, але і самовпевнених.

Головним напрямом російської політики в країнах СНД є широка підтримка російського бізнесу. Самій державі є сенс зосередитися на створенні умов для реальної економічної інтеграції (у перспективі аж до повномасштабного митного і валютного союзу) з Казахстаном, як країною, до якої є величезний інтерес як з економічної, гуманітарної, так і стратегічної точок зору і яка давно прагне до зближення з РФ; а також з Білорусією, коли там виникнуть сприятливі політичні й економічні умови. Однак уже зараз необхідно відмовитися від шкідливої ідеї Союзної держави Росії і Білорусії. З Україною треба створювати зону вільної торгівлі, погоджуючи цей процес з формуванням спільних просторів між РФ і ЕС і україно-європейським зближенням. Паралельно до цих проектів варто на сприятливих для Росії умовах створювати галузеві альянси «за інтересами», зокрема «газову ОПЕК» з Туркменією і Казахстаном.

З огляду на несприятливу демографічну ситуацію і довгостроковий прогноз зменшення чисельності населення, Росії необхідно кардинально переглянути свою імміграційну політику, перейшовши на цілеспрямований імпорт робочої сили з країн СНД.

У нових умовах Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) потрібно орієнтувати на про-

тидію новим загрозам – тероризму, релігійному екстремізму, незаконному обігу наркотиків, зброї, торгівлі людьми. Така ОДКБ – не традиційна військова організація (як Організація Варшавського договору), а переважно орган співробітництва розвідок, контррозвідок, правоохоронних органів, прикордонних і міграційних служб і под., що має відповідний «військовий вимір».

Що стосується СНД як організації, то є сенс трансформувати співдружність 12 країн у форум з гуманітарних, освітніх, інформаційних і культурних питань, зберігши його як основу для регулярних (щорічних, наприклад) самітів. При цьому інтерес РФ полягав би у використанні цієї організації для стимулювання інтересу до російської мови і культури, а інтерес інших країн – у привілейованому доступі до керівництва Росії.

У відносинах з окремими країнами СНД Москві треба відмовитися від установки на неодмінну підтримку внутрішньополітичного статус-кво. В інтересах Росії – підтримувати контакти із усіма значними політичними силами незалежно від їхньої орієнтації. Прагнучи до стабілізації ситуації в сусідів, Москва повинна була б принципово виступати на підтримку чесних і вільних виборів, діалогу еліт і більш активної участі громадян в керівництві своїми державами. Разом з тим, з огляду на народне волевиявлення у різних формах, Росія повинна вступати в діалог з лідерами, що спираються на широку підтримку.

Останнє, але не менш важливе: побороти нарешті образу на США і Захід у цілому за результат холодної війни і за невиправдані надії початку 1990-х років. Те, що Америка і Європа – а також Китай – присутні «там, де недавно був Советський Союз», не послаблює Росію. Сила країни, як і її слабкість, всередині, а не за її межами. Після Братиславської зустрічі Путіна і Буша, контактів російського президента з канцлером Німеччини і лідерами провідних країн Європи, травневих зустрічей на вищому рівні у Москві ситуація в російсько-західних відносинах трохи розрядилася. З'являються умови для того, щоб Росія, США і ЕС приступили до співробітництва у врегулюванні конфліктів у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Нагорному Карабасі. Тим більше,

що досвід співробітництва вже є. У 2004-му у Грузії Москва і Вашингтон діяли паралельно в одному напрямку, намагаючись не допустити застосування сили. Нарешті, Вашингтон і Москва, що мають де-факто чи де-юре союзницькі відносини з країнами Центральної Азії, просто зобов'язані співпрацювати один з одним, щоб запобігти небезпечному для США і РФ розхитуванню ситуації в цьому регіоні. Події 2005 року в Киргизії, на території якої пліч-о-пліч розташовані російська військово-повітряна база і пункт базування ВМС США, є нагадуванням про те, що про гру з нульовою сумою між Росією й Америкою в сучасних умовах не може бути і мови.

Висновок

Подібно до того, як короля на сцені грає свита, традиційній великій державі потрібні хоча б кілька союзників і клієнтів. Після розпаду СРСР існування СНД почасти оправдувало великодержавний статус Росії. Нинішнє самовизначення складових частин зникаючого постсоветського простору по-новому ставить перед Росією питання про самоідентифікацію. Одним з важливих підсумків останніх 15 років стало розуміння того, що, на відміну від країн ЦСЄ і деяких держав СНД, Росія в принципі не може бути інтегрована в ЕС/НАТО. Ідея Великої Європи, що складається із двох нерівних частин – ЕС на заході і Східно-Європейського союзу на чолі з РФ, – є нежиттєздатною. Європа на початку XXI століття є і буде одна, і ця Європа називається Евросоюз.

Це змушує переглянути проблему європейського покликання Росії. Безумовно, вона, інтегруючись у глобальний простір (СОТ, «вісімка», «п'ятірка» РБ ООН), поступово набуває рис модерного суспільства (назвемо це для стислості «Захід»). У той же час, Росія не виявляє особливого прагнення до сприйняття сучасних європейських цінностей і норм. Домагаючись сумісності з ЕС, РФ не орієнтується на прийняття *acquis communautaire*. Її вестернізація не означає європеїзації. Якщо ще зовсім недавно можна було говорити про Росію як про країну безумовно європейську, але настільки ж безсумнівно не західну, то в майбутньому у неї є шанс стати західною, але при цьому не європейською. (Звичайно, суть понять «Захід» і «Європа» останнім часом зазнало змін.

Перше стало синонімом модерного суспільства, друге асоціюється з регіональним інтеграційним угрупованням.)

Отже, якщо трансформація («ремоdernізація» на відміну від модернізації, здійсненої в сталінський період) Росії пройде успішно, вона реалізує власну версію сучасного — «західного» — суспільства. У принципі ця національна версія буде так само відрізнятися від інших (американської, європейської, японської й ін.), як вони самі різняться між собою. Важливо враховувати те, що Росія буде розвиватися поруч з Європою, а не в її складі. Якщо ж, навпаки, трансформація забуксує чи зазнає поразки, то Росія, можливо, формально збережеться як держава, але фактично перетвориться у свого роду *Евро-Китай*. Частина країни увійде в орбіту ЄС, інша буде «притягатися» Китаєм. У такому випадку колишня метрополія зможе повторити долю своїх країн, і тоді процес розподілу Євразії продовжиться. І це той сценарій, про який потрібно постійно пам'ятати, щоб його уникнути.

¹ Trenin D. *The End of Eurasia. Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization*. Moscow: Carnegie Moscow Center, 2001.

² Див.: Мотес А. Конфликтный потенциал в российско-украинских отношениях: Взгляд из России // Этнические и региональные конфликты в Евразии: Кн. 2. Россия, Украина, Белоруссия / Общ. ред. А. Зверев, Б. Копптерс, Д. Тренин. М.: Весь мир, 1997. С. 23-44, особ. с. 33; Тэлботт С. Билл и Борис: Записки о президентской дипломатии. М.: Изд. дом «Городец», 2003. С. 96-99.

³ Цікаво, що через багато років, у березні 2005 р., з цією формулою привселюдно погодився президент Путін. Див.: www.president.kremlin.ru

⁴ Див., напр.: Тренин Д. Внешнее вмешательство в события на Украине и российско-западные отношения. Брифинг Московского центра Карнеги, 2005. № 2.

⁶ *Dreaming with BRICS: The Path to 2050* // Goldman Sachs Global Economics Paper No. 99. Oct. 1. 2003. (www.gs.com)

⁶ Тренин Д. *Realpolitik* Москвы // Дункурьер НГ. 2004. 8.12.

⁷ Kissinger H. *Diplomacy*. N. Y.: Simon and Schuster, 1994. P. 811-818.

⁸ У березні 2005 р. політтехнолог Модест Колеров був призначений начальником управління Адміністрації Президента РФ міжрегіональних і культурних зв'язків із закордонними країнами. Новостворене управління, судячи з усього, покликане реалізовувати проекти, спрямовані на посилення російського впливу в країнах СНД. При цьому виникають питання як організаційного (взаємини нової структури з МЗС РФ), так і сутнісного характеру (здатність вчитися на помилках, зроблених Адміністрацією в ході виборів в Україні в 2004 р.).

Переклав Євген Троян

маріна лебедева

формування
нової політичної
структури світу
і місце у ній росії

Яке місце і роль Росії у політичній структурі світу що змінюється?

Для відповіді на це запитання потрібно передовсім проаналізувати те, чим сьогодні є сучасний світ.

Існує багато концепцій, підходів і спроб осмислення істотних характеристик політичної структури світу, тенденцій його змін на межі століть. В одних концепціях світ представляється все більш гомогенним, головним чином внаслідок розвитку процесів глобалізації, які охоплюють нові території і сфери (економічну, соціальну, культурну, політичну і под.). Тут глобалізація зазвичай розглядається як поширення західних моделей, цінностей, інститутів і под. Класичними у цьому сенсі є праці Ф. Фукуями [Fukuyama 1989: 3-18; Fukuyama 1992; Fukuyama 1999: 16-33].

У інших теоретичних схемах світ виглядає поділеним, або розколотим. Причому основою для розколу виступають різного роду критерії: цивілізації у С. Гантінгтона (західна, латиноамериканська, африканська, ісламська, конфуціанська, хінді, православна, буддистська, японська) [Гантінгтон 1994: 33-48; Huntington 1996]; також цивілізації, але іншого роду – сільськогосподарська, індустріальна та постіндустріальна – у О. Тофлера [Toffler 1980]; рівень професіоналізму – у В. Л. Іноземцева [Іноземцев 1999]; рівень соціально-економічного розвитку країн (високий, середній і низький, на основі чого, відповідно, виділяється центр, напівпериферія, периферія) – у І. Валерстайна [Wallerstein 1974; Wallerstein 1984]; шість економіко-географічних зон – у А.І. Неклеси [Неклеса 1999]. І ті, і інші аналогічні підходи, підкреслюючи диференціацію світу, особливо вказують на реальні або потенційні конфлікти.

Існують також концепції, у яких можна зауважити спроби поєднати обидві тенденції: глобалізацію і універсальність світу, з одного боку, та його фрагментацію, уособлення окремих частин і областей – з іншого. Одним з перших, хто спробував це зробити, був Б. Барбер [Barber 1992: 53-61]. За ним пішли і інші. Так, директор СІДПС* А. Ротфельд пише, що відношення у сучасному світі визначаються, як центробіжними процесами (глобалізацією або інтеграцією),

так і центронаправленими (фрагментацією, ерозією держав) [Rotfeld 1999: 17-27], а Дж. Розену запропонував навіть спеціальний термін, який відображає обидва процеси, – «фрагмегративність» (fragemegrative як одночасне дійство фрагментації – fragmentation і інтеграції – integration) [Rosenau 1994: 255-282].

Незалежно від того, якої точки зору дотримуються дослідники, більшість з них підкреслюють, що в кінці ХХ століття світ переживає певний критичний період, який можна назвати «точкою біфуркації» [Rosenau 1990; Rosenau 1997], «перехідним віком» [Лебедева і Мельвіль 1999: 76-84], епохою невизначености, «переломністю» і под. Йдеться про період, коли проходять якісні зміни, які трансформують саму суть політичної системи світу. Варто зазначити, що подібні погляди належать не лише прихильникам неоліберальної традиції в міжнародних дослідженнях, які особливо це підкреслюють, але і тим, хто поділяє радше неореалістичні ідеології. Г. Кісінджер пише, що світовий порядок і його складові частини ще ніколи не змінювались так швидко, глобально і глибоко [Kissinger 1994: 73].

Звичайно, на рівні з названими, існують і інші уявлення, щодо яких розвиток світу іде еволюційним шляхом, не передбачаючи різких переходів і поворотів. Не виняток і сучасний період [див. Ikenberry 1996], тому немає причини говорити про якісь принципові політичні зміни.

Виникає запитання, наскільки значимі зміни у світі, які відбулись у другій половині ХХ ст.? На мій погляд, нові підходи і тенденції, які зауважують майже усі автори, є більш якісними, аніж кількісними, і з цієї причини радикально змінюють сформовану упродовж декількох століть звичну політичну структуру світу. Одним з таких чинників кардинальних змін, пов'язаних з формуванням нової політичної структури світу, є, без сумніву, інтеграція, яка тією чи іншою мірою охопила увесь світ і яка протікає одночасно з процесами розколу, причому розколу відразу у декількох площинах (звідси і виділення різного роду основ при описові диференціації сучасного світу). У цьому сенсі К. Холсті проводить цікаву паралель між серединою ХVII ст., коли сформувалась Вестфальська модель світу, і кінцем ХХ ст. У першому випадку Європа, будучи єдиною за своїми

культурними, цивілізаційними параметрами (після поширення конфлікту між протестантами і католиками), виявилась політично поділеною. У другому випадку при крайньому підсиленні економічної інтеграції у політичному розумінні світ представлений понад 180-ма окремими державами [Holsti 1995].

Чим зумовлені і у чому виражаються ці зміни, які примушують говорити про формування нової політичної структури світу? Тут також існують різні точки зору. Серед тенденцій, які впливають на політичну структуру світу, називаються такі, як демократизація [Циганков 1998: 17-47; Циганков 1997: 17-31; Кулагін 1998: 221-236; Мельвіль 1997: 99-123; Володін 1997]; підсилення взаємозалежності [Keohane, Nye 1972]; зміни характеру загроз у світі [Циганков 1998: 17-47]; демілітаризація планети, створення якогось глобального економічного організму [Кулагін 1998: 221-236]; інтеграційні процеси і под. Однак, серед усього багатства тенденцій можна виділити дві, на мій погляд, найбільш важливі: 1) розвиток процесів глобалізації, які виявляються, передовсім, у розмиванні міждержавних кордонів; 2) збільшення кількості різних гравців на світовій сцені та зміні їх характеру.

Обидві тенденції взаємозв'язані і взаємообумовлені, але все ж мають окрему, особливу природу і діють відповідно самостійно. Усі інші тенденції у своїй більшості потрібно розглядати або як похідну від цих двох (наприклад, підсилення взаємозалежності безпосередньо пов'язано з розвитком процесів глобалізації), або як додатковий аналіз, або одночасно і те, і інше. Так, демократизація у внутрішній політиці, і в міжнародній сфері перебуває під впливом процесів глобалізації, в результаті яких все більш широкі маси є втягнуті у політичне життя (про це, до речі, згадує П.А. Циганков [Циганков 1998: 17-47]). З іншого боку, сама демократизація як складний, неоднозначний феномен викликає багато дискусій щодо того, наскільки вона дійсно може розглядатись як глобальна тенденція, пам'ятаючи про те, що на рівні країн виникають так звані неліберальні демократії [див. Zakaria 1997: 22-43], квазідемократії і под.

Глобалізація, без сумніву, найбільш актуальна тема, але одночасно є найменш зрозумілою тенденцією сучасного світу. Існують різні підходи у визна-

ченні того, що розуміють під глобалізацією, які аспекти і сфери вона охоплює, наскільки глобалізація є універсальною і всеохоплюючою тенденцією світового політичного розвитку і т. п. Так, Б. Баді стверджує присутність трьох вимірів глобалізації: 1) як постійно триваючого історичного процесу; 2) як гомогенізації і універсалізації світу; 3) як нищення національних кордонів.

Якщо взяти перше з названих вимірів, то дійсно можна зауважити, що в історії можна побачити тенденцію до все більшого «розширення» того простору, на якому дефілює інтенсивна взаємодія – від окремих сіл, міст, князівств до державности, регіонів і нарешті через епоху великих географічних відкриттів до світу в цілому.

Між іншим, процес глобалізації складний та неоднозначний. В ході історичного розвитку він ішов не лінійно і зовсім не передбачав простого приєднання нових периферійних територій до незмінного центру. Дж. Модельскі на прикладі розвитку міст древнього світу показує «пульсуючий» характер цього процесу. Він виділяє дві фази: централізації, коли формуються центральні зони світової системи, і децентралізації, коли периферія стає головною. В результаті настає постійна зміна місць в системі центр-периферія [Modelski 1999: 383-392]. Цікаво, що з цією ідеєю перекликаються і уявлення П. Кенеді, який говорить про розквіт та занепад великих держав [Kennedy 1989].

Більш суперечливим є другий вимір процесу глобалізації, який виділив Баді, – універсалізація і гомогенізація світу. Таке розуміння глобалізації радше стосується минулого, хоча і не настільки віддаленого, коли будувались різні прогнози щодо «глобального села», створення «всесвітнього уряду» і настання «кінця історії». Як виявляється, не дивлячись на перехід цих або інших взірців поведінки західної цивілізації на інші регіони світу (особливо у сфері споживання), ці взірці, будучи включеними у відмінний культурний контекст, можуть мати зовсім іншу суть, часом навіть протилежну початковій. Це добре показано у працях, які акцентують на специфіці політичних процесів у різних культурах [Cohen 1997].

Врешті, останній аспект (або вимір) глобалізації з названих Баді (розмиття державних кордонів), мож-

ливо, найбільшою мірою відображає суть сучасного етапу глобалізації. З початку кордони національних держав виявились прозорими в економічному відношенні [Strange 1996]. Пізніше цей процес охопив соціальні, військові, політичні, культурні і інші ділянки. Найбільше це помітно у Західній Європі, де на основі ЕОУС (1951 г.), створеного координувати і стимулювати економічний розвиток шести європейських країн після Другої світової війни, до кінця ХХ ст. створено ЕС – сильну наднаціональну структуру, яка займається, поміж іншим, і співпрацею у зовнішній політиці країн, які у неї входять.

Сьогодні, як наслідок принципово іншого інформаційного і технологічного рівня розвитку світу [див. RAMSES 1999] (цей фактор явно набирає політичного забарвлення) міждержавні кордони стають все більше прозорими. Звичайно питання про те, наскільки вони прозорі, які країни більше, аніж інші втягнуті у процес розмивання кордонів, залишаються дискусійними. Тим не менше, ряд дослідів (зокрема П. Каценштайн, Р. Кеохейн і С. Краснер) вбачають в процесі зростаючу транспарентність кордонів та суть самої глобалізації [Katzenstein, Keohane, Krasner 1998: 645-686]. Цю точку зору поділяють і багато інших авторів [див. Kegley and Wittkopf 1999].

Прозорість міждержавних кордонів зробила світ більш взаємозалежним [Keohane and Nye 1972] (якраз з тієї причини деякі автори пов'язують глобалізацію з взаємозалежністю [див. Гаджиев 1998: 74-75]). Крім того, транспарентність міждержавних кордонів «перевернула» колишні уявлення про безпеку, про конфлікти і про їх врегулювання [див. Лебедева 1999: 132-137], про співвідношення зовнішньої і внутрішньої політики [Rosenau and Along 1997], про дипломатію [Talbot 1997: 69-83] та про інші базові проблеми класичних досліджень у міжнародних відносинах, але головне – вона приховала існування раніше жорстких бар'єрів між зовнішньою і внутрішньою політикою, а також тією політологією, яка вивчала окремі держави, і традиційними міжнародними дослідженнями, що займалися аналізом взаємовідносин держав на світовій сцені.

«Відкриття» міждержавних кордонів супроводжується активізацією наддержавних і недержавних

гравців у світовій політиці – міжурядових та різного роду неурядових організацій.

Одночасно самостійно починають діяти внутрішньодержавні регіони. Вони набрали значення завдяки фактору розбудови Європи, що привело навіть до появи такого поняття, як «Європа регіонів» [див. Іванов 1998]. Парадоксально, але якщо раніше деякі регіони намагались впливати лише на внутрішньополітичні процеси своєї держави, а міжнародні організації – на проблеми, які обмежувались зовнішньополітичною сферою, то тепер це не так. Регіони все частіше намагаються вийти на міжнародний рівень (так, Шотландія заявляє про своє намагання увійти у структури ЕС на правах повноправного члена, а міжнародні організації активно беруть участь у регулюванні внутрішніх конфліктів). У результаті все менш актуальною стає колишня жорстка дихотомія зовнішньої і внутрішньої політики.

Зауважу, що наддержавні і недержавні гравці були на міжнародній сцені і раніше, що не заперечують навіть неореалісти [Waltz 1979: 92-93]. Проблема полягає лише у питанні, наскільки кардинально діяльність цих гравців на кінець ХХ століття змінить структуру світу.

На рубежі століть держави змушені все більше рахуватись, з одного боку, з міжнародними урядовими і неурядовими організаціями та інститутами, з іншого – з окремими регіонами. Настає «розмиття» державного суверенітету, відмова від тих принципів, які були зафіксовані всередині XVII ст. Водночас слід підкреслити, що діяльність неурядових і наддержавних гравців зумовлена не лише процесом глобалізації. Після закінчення Другої світової війни отримали широкий розвиток міждержавні організації (тобто наддержавні гравці). Спочатку пропонувалось, що вони будуть своєрідними «провідниками» політики держав у тій чи іншій сфері, наприклад, в торгівлі (ГАТТ) або в регіоні (НАТО) [Keohane 1984]. Однак, поступово ставало очевидним, що ці організації все більше грають вповні самостійну роль і вже самі намагаються значно впливати, як на міжнародні стосунки в цілому, так і на своїх засновників [Gardner 1980; Local Commons and Global Interdependence 1994]. Тим самим був розпочатий складний процес взаємодії і взаємовпливу державних структур і міжнародних

організацій [Wendt 1992: 395-424; Putnam 1988: 427-460].

У свою чергу, багато недержавних гравців, передовсім пов'язаних із засобами комунікації та рухом інформаційних потоків і економічних ресурсів, самі виявились зацікавленими в подальшому і швидшому розвитку процесів глобалізації, та у ще більший прорості кордонів. Це послужило поштовхом до нового витка глобалізації з її проблемами і протиріччями [див. Holton 1998].

Впливи вище згаданих факторів все частіше давали право говорити про розмивання національного суверенітету, а також про кризу Вестфальської моделі світу [див. Космополіс 1999] – моделі, відповідно до якої у внутрішній політиці лише держава мала відповідні властиві їй права (звідси і класичне розуміння держави), а у системі міжнародних відносин держава є фактично єдиною структурною «одиницею» взаємодії. Більше того, відповідно до Моргентау, зовнішня політика держав, як і взагалі будь яка політика, є боротьбою за владу. І яка б не була мета міжнародної політики, намагання прийти до влади завжди є присутнім як основна мотивація [Morgenthau 1985].

Така державно-центрична модель почала занепадати під кінець ХХ ст. Хоча існують заперечення і тієї тези: дана модель світу і надалі зберігається, бо зберігаються кордони; кількість держав не зменшується, а зростає; зростають також їх можливості впливу на своїх громадян; держави самі активно створюють міжнародні інститути і режими; врешті немає такого гравця, якому можуть бути надані усі владні права держави і под. Та все ж, якщо під суверенітетом розуміти явище, яке Краснер називає «вестфальським суверенітетом», тобто політичну організацію, засновану на тому, що зовнішні гравці фактично не можуть впливати на внутрішню політику або можуть, але дуже обмежено [Krasner 1999], – такий суверенітет і справді почав розмиватися.

Кінець ХХ ст. привів до ще однієї кризи – кризи Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Сама ця система була варіантом міждержавної взаємодії і в даній ситуації була частиною Вестфальської моделі. В історії були і інші моделі міждержавної взаємодії (наприклад, після закінчен-

ня Першої світової війни склалась Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин). Усі ці утворення виходили фактично з уявлення, що міжнародні відносини є інтеракцією окремих держав, які зіткнулись між собою, відповідно до метафори А. Уолферса, подібно більярдним кулям [Wolfers 1962; Yukt 1989] і діють відповідно до трьох «гоббсівських» мотивів: 1) досягнення і гарантування безпеки держави; 2) задоволення економічних потреб політично важливих груп населення; 3) підвищення престижу держави на міжнародній арені.

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин, яка виникла після закінчення Другої світової війни, була орієнтована на біполярну структуру світу. Якщо в основі якості цієї системи розглядати біполярність, то з завершенням холодної війни вона дійсно зникла. У даному контексті реально говорити про зникнення і самої Ялтинсько-Потсдамської системи ще наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Однак, залишилось багато її елементів, зокрема і ті, які закріплені міжнародними договорами, що є деяким стабілізуючим елементом сучасних міжнародних відносин. У цьому сенсі Ялтинсько-Потсдамська система ширша від чисто біполярного світового порядку.

Процес ламання Вестфальської моделі світу і Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин різною мірою і по-різному охоплює країни і регіони. Як зауважує Розенау, у даний час поряд із системами, у яких активно діють недержавні і наддержавні гравці, що творять «багатоцентричний світ», існує також «державно-центричний світ» [Rosenau 1984: 3-29].

Розмивання суверенітету болісно сприймається будь-якою державою. Однак, держава, яка сьогодні, як відзначалося вище, залишається головним гравцем на світовій арені, може в сучасних умовах діяти по-різному. Один шлях – використовувати економічні, правові важелі і разом з іншими гравцями (наддержавними і недержавними) «вибудувати» нову модель світу. Проблем на цьому шляху чимало. По-перше, виникає складність побудови взаємин державних і недержавних організацій [див. Mathews 1997: 50-66]. Тут не усе залежить тільки від держав. Нові гравці нерідко поведуться досить агресивно і зовсім не обо-

в'язково орієнтовані на співробітництво. По-друге, виникає питання, з якими саме неурядовими організаціями співпрацювати державним структурам. Останнім часом усе частіше звертають увагу на загрозу, що виходить від можливого використання наркобізнесом і іншими видами нелегального бізнесу державних структур (зокрема дипломатичних каналів) для побудови іншого світового порядку з законами і правилами поведінки за принципом «диких джунглів» [Nyerege 1997].

Другий шлях поведінки держави в нових мінливих умовах – спробувати зберегти владні повноваження в колишньому обсязі і діяти старими методами – обмежувати активність недержавних гравців як на своїй території, так і за її межами.

У цілому ж адаптація держав до змінної дійсності проходить досить складно. При цьому держава ніколи не вибирає тільки один шлях – зазвичай, діючи різними методами, вона співпрацює з нетрадиційними гравцями й одночасно прагне до обмеження їхніх владних стремлінь. Питання в тім, який шлях використовується як головний.

Росія в сучасній структурі світу

Наша країна особливо болісно переживає ерозію Вестфальської моделі світу і Ялтинсько-Потсдамську системи міжнародних відносин. Для цього існує цілий ряд причин, що пов'язані, як з останнім періодом розвитку Росії, так і з її історією.

Насамперед варто зазначити, що Вестфальська система світу дозволяє на сильну державну владу з досить суворими правилами супідрядності усередині держави (звідси й інша назва даної моделі: державно-центрична). Однак у міжнародній політиці такої ієрархії не існує. Там діє принцип балансу сил, причому кожна держава прагне до могутності, насамперед у військовій області. Усе це добре описано реалістичною школою в теорії міжнародних відносин.

Якщо говорити про історію, то для нашої країни протягом ряду століть характерним було прагнення до ієрархічного типу керування, на відміну від «мережевого» чи демократичного керування, що припускає складні механізми узгодження інтересів**. Росії, як зауважує Л. Шевцова, була властива «нерозчленованість влади – сприйняття держави і суспіль-

ства як єдиної субстанції, і нарешті, розуміння самої влади, як чогось неподільного і неструктурованого. Нерозчленованість спрощувала саму конструкцію влади, що у рамках успадкованих нами уявлень розглядалася як своєрідна ієрархія – «вертикаль» з акцентом на підпорядкованість і субординацію» [Шевцова 1999: 486].

У російській політичній практиці дореволюційного і советського періодів це знаходило своє вираження в прагненні до централізації держави, вірячи у справедливості рішень керівництва [див. Фурман 2000] і т. п., а різного роду компроміси розглядалися як невдачі (у цьому плані показовими є статті В.І. Леніна «Про компроміси», де він під компромісами розуміє тимчасовий відступ заради наступного реваншу [Ленін а: 133-139; Ленін б: 289-291]). Прагнення до централізованого, бюрократичного керування досягло свого апогею в ССРСР. На це звертає увагу Фукуяма в одній з останніх своїх робіт, говорячи про те, що саме індустріальна епоха – епоха паровозів, залізниць, заводів – уможливила веберовську централізовану державу, найбільш яскравим прикладом якої був Советський Союз [Fukuyama 1999:26]. Можливо, саме тому наша країна добре «увійшла» у систему тих відносин, які склалися в Європі після прийняття Вестфальського світу і які прогнозували сильну державу, що прагне до того, щоб зайняти ключові позиції на міжнародній сцені. Відхід від цієї системи для сучасної Росії відбувається не дуже легко.

Положення ускладнюється і тим, що упродовж останнього десятиліття Росія, крім кризи Вестфальської і Ялтинсько-Потсдамської систем міжнародних відносин (які так чи інакше стосуються усіх держав), переживає ще одну кризу, пов'язану з процесом демократичного транзиту. Очевидно, що в будь-якій державі внутрішньополітична, соціальна, економічна перебудова життя йде непросто. У Росії це супроводжується ще й тим, що сам хід реформування має безліч негативних моментів. Після більш ніж 10-літнього періоду проведення реформ багато соціальних, економічних, політичних, національних і інших проблем не тільки не були зняті, але поглибились, що відбилось у публікаціях, як російських, так і закордонних авторів. Крім того, за оцінками ряду дослідників, демократичний транзит у Росії був

перерваний і перетворився в гібридний, амальгамний режим олігархічного типу, який містить у собі різноманітні, часом взаємовиключні тенденції і принципи, тому і має досить невизначене майбутнє [див. Шевцова 1999; Melville 1998:68-85]. Усі ці негативні процеси пройшли на тлі ослаблення вертикалі державної влади, що обумовлено як об'єктивними причинами (переходом до ринкової економіки, децентралізацією влади, демократизацією), так і суб'єктивними (помилками при проведенні реформ, частими кадровими змінами, відсутністю чітких правил гри і под.).

В результаті особливо гостро постала проблема управління. Украй важливо, що зменшення впливу держави на життя Росії не супроводжувалось реальним переходом владних повноважень до недержавних гравців, як це відбувалося в країнах Західної Європи і Північної Америки. Фактично багато структур громадянського суспільства так і залишилися в Росії в зародковому стані. З тієї причини в самому суспільстві виникає потреба в «наведенні порядку», зміцненні державности, посиленні позицій у міжнародних відносинах. Позитивно сприймаються рішучі дії, у яких демонструється сила держави. У суспільних настроях, відповідно до опитувань, до кінця 1990-х років усе більше домінує орієнтація на владу, порядок та силу [Седов 2000; Кутковец і Клямкін 1999].

У сфері зовнішньої політики хвороблива реакція Росії на рівні політичної еліти та на рівні суспільної свідомости була пов'язана з катастрофою біполярного світу і втратою статусу наддержави (свого роду «версальський синдром»), що теж не раз описувалось в літературі. Показово: за даними РОМИР, у січні 2000 р. серед відповідей на запитання «що Ви очікуєте від президента, за якого будете голосувати?» на третьому місці за значимістю виявилась думка – «повернути статус великої держави» [www.romir.ru2000]. Зазначу, що дана відповідь була обрана при наявності безлічі інших проблем сучасної Росії: військові дії в Чечні, економічні, соціальні труднощі і под.

Варто підкреслити, що за втратою статусу великої держави після закінчення холодної війни не було вироблено і реалізовано чіткого зовнішньополітичного курсу. Спочатку спостерігалися спроби інтег-

рації з Заходом, що викликало різку критику опозиції. На зміну прийшла орієнтація на країни Сходу. З'явилася концепція багатополюсного світу, висунута як відповідь (і в цьому контексті, до речі запізнена) на тезу, сформульовану Дж. Бушем під час війни в Перській затоці, що з розпадом СРСР і зникненням одного з полюсів біполярного світу утворився монополярний світ на чолі з США. Ці ідеї у свій час були досить популярні в американській політичній думці [див. Кісінджер 1997].

Утім, модель монополярного світу (чи то на чолі з США, чи з «сімкою/вісімкою», чи з іншими) так само, як і модель багатополюсного світу по типу «європейського концерну минулого сторіччя» з центрами в Європі, Азії, Америці й в інших ареалах, тобто модель, де полюсами виступають держави, уже не повною мірою описують сучасні реалії й у цьому сенсі протистоять «багатоцентричному світові» Розенау, що припускає участь неурядових структур у якості «центрів» [Rosenau 1984:3-29].

Однак, говорячи про Росію в сучасному світі, важливо підкреслити інше: зникнення біполярності, що відбулося якби «природним шляхом», не спричинило нових переговорів про новий устрій світу. Більше того, з відмиранням біполярності не розпалася цілком Ялтинсько-Потсдамська система. Багато з її елементів, насамперед закріплені міжнародними договорами, продовжують діяти. З одного боку, це було і залишається певним стабілізуючим елементом сучасних міжнародних відносин. З іншого боку – країни Заходу в односторонньому порядку де-факто стали відходити від Ялтинсько-Потсдамських рішень, орієнтуючись багато в чому на іншу структуру світу. Зокрема, відбулося просування НАТО на Схід. Це викликало вкрай негативну реакцію Росії. Можна припустити: що і інші аналогічні дії західних країн, зокрема розширення ЄС, безпосередньо вплинуть на економічні і політичні інтереси Росії. Іншими словами, післявоєнну систему міждержавних відносин стали змінювати багато в чому без нашої участі.

У Росії ж з цілого ряду причин внутрішньополітичного, соціального, економічного характеру усе більше спостерігається посилення ролі держави, причому у варіанті, який відображає реалії Вестфальського і Ялтинсько-Потсдамського світового поряд-

ків. Аналогічна орієнтація існує і у ряді інших країн (в Азії і на Близькому Сході). Росія, активно виступаючи проти ерозії, як Вестфальської, так і Ялтинсько-Потсдамської моделей міжнародних відносин, саме ці держави розглядає як союзників у своїй зовнішньополітичній діяльності.

У результаті, ми бачимо цілий ряд протиріч, що характеризують епоху «перебудови» і найбільш чітко спостерігаються в умовах конфлікту. Прозорість кордонів та обумовлена нею взаємозалежність спонукують держави, насамперед Заходу (при усій неоднорідності й умовності поняття «Захід»), усе активніше реагувати на події, що відбуваються в інших країнах. Хоча варто мати на увазі, що оскільки сам феномен ерозії Вестфальської системи світу вкрай суперечливий, а держави залишаються головними учасниками міжнародних відносин, нерідко спостерігається картина, коли під видом гуманітарної допомоги та чи інша держава Заходу починає реалізовувати свої інтереси [див. Бордачев 1998]. Водночас, втручання у внутрішні справи, обмеження суверенітету ззовні, та ще силовими методами (відома криза в Косово і спроба його вирішення країнами НАТО) змушують інші держави, зокрема ті, до яких не було застосовано насильство, будь-якими способами охороняти свій суверенітет.

У цілому сьогодні ми є свідками зростання протиріч між нормами Вестфальської моделі світу і Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин (зокрема не втручання у внутрішні справи) і принципами, які все більше виражають свій вплив наприкінці ХХ сторіччя (дотримання прав людини і под.). Сьогодні необхідно констатувати, що Захід і Росія, а також багато інших держав (включаючи Китай і Індію) «живуть» у різних вимірах: Захід через більшу інтеграцію і транспарентність кордонів – переважно в пост-вестфальському, пост-ялтинсько-потсдамському світі; Росія, як і цілий ряд інших держав, – головним чином у тому світі, де норми і цінності обох систем зберігаються. Зрозуміло, що і в Росії, і на Заході існує весь спектр поглядів. Йдеться лише про порівняльну перевагу тієї чи іншої політичної орієнтації.

Як перебороти це протиріччя? І взагалі, у який спосіб відбувається «глобальна перебудова» світу?

У принципі процес народження нової структури світу, формування його нової архітектури може йти двома шляхами. Один шлях – хаотичний, з «перетягуванням канату» різними державами, а також іншими учасниками міжнародних відносин, із застосуванням сили і под. Цей шлях веде до реалізації прогнозів тих дослідників, які вважають, що в ліпшому випадку нове ХХІ ст. буде більш подібне на строкате і неспокійне середньовіччя, у гіршому – нам загрожує всесвітня катастрофа [Бус 1998: 307-331].

Другий шлях – шлях кризового керування з вибудовуванням інших системних параметрів, створення нового устрою світу з урахуванням існуючих реалій і інтересів різних учасників – держав, міждержавних організацій, неурядових об'єднань, найбільших фінансових і бізнес-структур. При цьому держава (і Росія, звичайно, теж), будучи ведучим учасником світового політичного процесу, може у свій спосіб намагатись впливати на світ і не допустити «некерованого розпаду» ні Вестфальської, ні Ялтинсько-Потсдамської систем світу.

Варто зазначити, що формування майбутньої моделі світу – це свого роду надзавдання, яке поки повною мірою не усвідомлюється ані політиками, ані дослідниками. Проте в сучасному світі окремі елементи реалізації кризового керування уже існують. Так, до врегулювання конфліктів усе частіше підключаються всі ті учасники, про яких згадувалося вище і які зацікавлені в мирному вирішенні проблеми. З'явилась навіть певна орієнтація в дипломатії, що одержала назву «багатовекторної дипломатії» [Diamond and McDonald 1993]. Найбільш складним питанням тут є узгодження поведінки різних учасників заради ефективного рішення проблеми, а не для розростання конфлікту [див. Preventing Violent Conflicts 1997].

Зрозуміло, що не слід зводити в абсолют роль і можливості кризового керування, а також здатність і бажання держав до сприйняття нових віянь. Правдоподібно, цей процес буде активно просуватись особливо неурядовими гравцями, бізнесом, що володіє значними коштами для цього.

Спроба вибрати третій шлях – орієнтація на «відсторонення» від зовнішнього світу, зосередження на внутрішніх проблемах, для того, щоб уже з іншим

економічним і політичним потенціалом знову вступити в міжнародні відносини, не виправдана з ряду причин. По-перше, це практично неможливо зробити через сильну економічну, технологічну і под. взаємозалежності світу. По-друге, темпи сучасного розвитку настільки великі, що будь-яка ізоляція або самоізоляція неминуче приведе до того, що держава, яка обрала цей шлях, виявиться осторонь від ходу історії.

Спираючись на свій інтелектуальний потенціал, Росія могла б стати ініціатором процесу кризового керування і формування нової структури світу, запропонувавши опрацювання багатовекторної програми розвитку, у якій передбачалася б можливість цілого комплексу переговорів і обговорень щодо майбутнього становища світу з запрошенням широкого кола учасників, включаючи недержавних.

Переклав Ігор Шабан

*Стокгольмський інститут дослідження проблем світу.

**Докладніше про мережевий і ієрархічний типи керування див.: [Сергеев 1999 р.]

Бордачев, Т.В. 1998. «Новый интернационализм» и современное миротворчество. М.

Бус, К. 1998. Вызовы незнанию: Теория международных отношений перед лицом будущего. — Международные отношения: социологические подходы. (Ред. П.А. Цыганков), М.

Володин, А.Г. 1997. Демократия политическая или демократия социальная. — Глобальные социальные и политические перемены в мире. М.

Гаджиев, К.С. 1998. Введение в геополитику. М.

Иноземцев, В.Л. 1999. Расколатая цивилизация. М.

Иванов, И.Д. 1998. Европа регионов. М.

Киссинджер, Г. 1997. Дипломатия. М.

Космополис. Альманах-1999.

Кулагин, В.М. 1998. Формирование новой системы международных отношений. — Современные международные отношения. (Ред. А.В.Торкунов), М.

Кутковец, Т., Клямкин, И. 1999. Что ждет Россия от Путина.

Лебедева, М.М. 1999. Вестфальская модель мира и особенности конфликтов на рубеже XXI века. — Космополис. Альманах.

Лебедева, М.М., Мельвиль, А.Ю. 1999. «Переходный возраст» современного мира. — Международная жизнь, № 10.

Ленин, В.И.— а. О компромиссах. — Полн. собр. соч., т. 34.

Ленин, В.И.— б. О компромиссах — Полн. собр. соч., т. 40.

Мельвиль, А.Ю. 1997. Демократизация как глобальная тенденция? — Глобальные социальные и политические перемены в мире. М.

Некlessа, А.И. 1999. Конец эпохи большого модерна. М.

Седов, Л. 2000. Политическая ситуация в России в феврале 2000 г.

Сергеев, В.М. 1999. Демократия как переговорный процесс. М.

Фурман, Д. 2000. Передача власти в Евразии. — Общая газета, 13-19.11.

Хантингтон, С. 1994. Столкновение цивилизаций? — Полис, № 1.

Цыганков, П.А. 1998. Глобальные политические тенденции и социология международных отношений. — Международные отношения: социологические подходы. (Ред. П.А. Цыганков), М.

Цыганков, П.А. 1997. Глобальные политические перемены и язык теории. — Глобальные социальные и политические перемены в мире. М.

Шевцова, Л. 1999. Режим Бориса Ельцина. М.

Barber, B.R. 1992. Jihad vs. McWorld. — Atlantic Monthly. March.

Cohen, R. 1997. Negotiating Across Cultures. Wash.

Diamond, L., McDonald, J. 1993. Multi-Track Diplomacy: A System Approach to Peace. (2nd ed.), Wash.

Fukuyama, F. 1989. The End of the History? — The National Interest. Summer.

Fukuyama, F. 1992. The End of the History and the Last Man. N.Y.

Fukuyama, F. 1999. Second Thoughts. The Last Man in a Bottle. — The National Interest, Summer.

Gardner, R.N. 1980. Sterling-Dollar Diplomacy in Current Perspective: The Origins and the Prospects of our International Economic Order. N.Y.

Holton, R.J. 1998. Globalization and the Nation-State. N.Y.

Holsti, K.J. 1995. International Politics: A Framework for Analysis. New Jersey.

Huntington, S. 1996. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. N.Y.

Ikenberry, G.J. 1996. The Myth of the Post-Cold War Chaos. — Foreign Affairs, May-June.

Katzenstein, P.J., Keohane, R.J., Krasner St.D. 1998. International Organization and the Study of World Politics. — International Organization, Vol. 52, № 4.

Kegley, Ch., Wittkopf, W. 1999. World Politics: Trend and Transformation. (7th ed.), N.Y.

Kennedy, P. 1989. The Rise and Fall of the Great Powers L.

Keohane, R. 1984. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. Princeton (N.J.).

Keohane, R.O., Nye J.S. 1972. *Transnational Relations and World Politics*. Cambridge.

Kissinger, H. 1994. *How to Achieve the New World Order*. — *Time*, 14.II.

Krasner, St.D. 1999. *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton.

Local Commons and Global Interdependence: Heterogeneity and Co-operation in two Domains. 1994. (Eds Keohane, R.O., Ostrom, E.L.).

Mathews, J. 1997. *Power Shift*. — *Foreign Affairs*, Vol. 76, № 1.

Melville, A. 1998 *Post-Communist Russia*. — *World Affairs*, Vol. 2, № 2.

Modelski, G. 1999. *Ancient World Cities 4000-1000 BC: Centre/Heartland in the World System*. — *Global Society*, Vol. 13, № 4.

Morgenthau, H.J. 1985. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. N.Y.

Nyerere, J. 1997. *Peace Comes From Justice, Not Absence of Violence*. — *Peace Initiatives*, Vol. III, № 2, March-April.

Preventing Violent Conflicts. 1997. Stockholm.

Putnam, R. 1988. *Diplomacy and Domestic Policy: The Logic of Two-Level Games*. — *International Organization*, Vol. 42, № 3, Summer.

RAMSES. 1999. P.

Rosenau, J. 1984. *Pre-Theory Revised: World Politics in an Era of Cascading Interdependence*. — *International Studies Quarterly*, № 1.

Rosenau, J.N. 1990. *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity*. Princeton.

Rosenau, J.N. 1994. *New Dimension of Security: The Interaction of Globalizing and Localizing Dynamics*. — *Security Dialogue*, Vol. 25, September.

Rosenau, J.N. 1997. *Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World*. Cambridge.

Rotfeld, A. 1999. *The Global Security System in Transition*. — *Космополит. Альманах*.

Strange, S. 1996. *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*. Cambridge.

Talbot, St. 1997. *Globalization and Diplomacy: A Practitioner's Perspective*. — *Foreign Policy*, № 4.

Toffler, A. 1980. *The Third Wave*. N.Y.

Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-System*. N.Y.

Wallerstein, I. 1984. *The Politics of the World-Economy: The States, the Movements and the Civilizations*. Cambridge.

Waltz, K.N. 1979. *Theory of International Politics*. Reading (Mass.): Addison-Wesley.

Wendt, A. 1992. *Anarchy Is What States Make of It: Social Construction of Power Politics*. — *International Organization*, Vol. 46, № 2, Spring.

Wolfers, A. 1962. *Discord and Collaboration*. Baltimore.

<<http://www.romir.ru>> 2000.

Yukl, G. 1989. *Leadership in Organizations*. N.J.

Zakaria, F. 1997. *The Rise of Illiberal Democracy*. — *Foreign Affairs*, Vol. 76, № 6.

росія - НАТО і ЕС: **андрей**
тест на міцність **аляєв**
владіслав
цикало
владімір
чорний

Чи прагне Росія послабити атлантичні зв'язки?

У зв'язку з цілковито очевидними обставинами не існує офіційного документу, в якому би були прописані принципи ставлення Росії до відносин між членами трансатлантичного об'єднання. Це не означає, що такої лінії взагалі не існує, чи те, що Москва намагається стати клином між союзниками — така теза широко розповсюджена не тільки на Заході, але й у російському експертному середовищі.

Підхід Росії до проблеми міцності трансатлантичних зв'язків може бути сформований на основі аналізу виступів російських лідерів, програмних документів, що стосуються внутрішньої політики і національної безпеки. Цей підхід еволюціонує в рамках змін загальної парадигми російського зовнішньополітичного курсу.

Для того, щоб зрозуміти позицію Росії, принципово важливими є наступні моменти: ставлення Росії до НАТО, Євросоюзу та їх розширення, а також ставлення до дій країн-членів НАТО і ЄС, які вони чинять, виходячи з розуміння власних інтересів у сфері безпеки, перш за все військово-політичної.

Співставляючи ці позиції, можна визначити сутність російського бачення питання трансатлантичної солідарності. При цьому проблему потрібно профілювати у розділі військово-політичної безпеки, тому що саме в цій площині пересікаються інтереси Росії та Заходу. Незважаючи на розширення сфери діяльності, НАТО залишається перш за все військовою організацією, до того ж — найпотужнішою військовою силою сьогодення, а Європейський Союз — найбільш впливовим у всіх сенсах інтеграційним об'єднанням. Крім того, у невійськових та неполітичних сферах — економічній, науковій, культурній — співпраця Росії та Заходу розвивається динамічно, без ексцесів та зривів, які б відкидали партнерство на роки назад.

Росія — НАТО

Діалог сторін з питань безпеки пережив не мало драматичних підйомів та падінь — не випадково Генеральний секретар НАТО Дж. Робертсон охарактеризував його як один «з найболючіших розділів

в історії створення нової архітектури євроатлантичної безпеки за період після «холодної війни». Можна скласти хронологію основних етапів російсько-натівських відносин:

— початок 90-х рр.: налагодження партнерських зв'язків, зближення (мусовані ідеї приєднання до НАТО у російському істеблшменті);

— осінь 1993 р.: поворот Росії в бік протидії розширенню Північноатлантичного альянсу;

— середина та друга половина 90-х рр.: налагодження практичного співробітництва в рамках пошуку консенсусу, фіксація досягнутого в двосторонніх відносинах «статусу-кво» в Основоположному акті Росія — НАТО (травень 1997 р.);

— кінець 90-х рр.: криза в Косово і акція Заходу в Югославії, як результат охолодження відносин;

— період після 11 вересня 2001 р. до сьогодення: перехід до якісно нового етапу розвитку відносин;

Хоча і тепер Росія продовжує займати неприхильну позицію щодо розширення НАТО, однак, поставлена перед фактом (йдеться про вступ до Північноатлантичного альянсу трьох нових членів у березні 1999 р. і ще семи країн у листопаді 2002 р.), робить акцент на розвитку співпраці з НАТО та взаємодії по усіх можливих напрямках. Російський підхід до питання про форму та методи побудови загальноєвропейської безпеки під впливом певних обставин зазнає змін — коли у 90-ті рр. російська сторона робила ставку на ОБСЕ, то зараз Росія ставить НАТО в ряд з європейськими організаціями — в першу чергу Євросоюзом і тою ж ОБСЕ — опорами майбутнього будівництва безпеки в Європі.

Росія вже виразила готовність разом з НАТО «будувати міцний та загальний мир в євроатлантичному регіоні на принципах демократії та безпеки на основі співпраці», підписавши Основоположний акт Росія — НАТО у 1997 р. і Римську декларацію «Відносини Росія — НАТО: нова якість» у листопаді 2002 р.

Сьогодні співробітництво з НАТО наповнюється новим змістом. Продовжуються зустрічі російських та натівських представників на всіх рівнях, засідання груп експертів з ряду напрямків (включаючи в першу чергу тероризм, нерозповсюдження зброї масового ураження та засобів її доставки, урегулювання криз і т.д.). Як більш ефективну розцінюють сторони

і роботу Ради Росія – НАТО (роботу її попередниці, Спільної постійної ради Росія – НАТО деякі спостерігачі оцінили як «балаканину», «talking shop»). Реально у форматі Росія – НАТО запущені та діють наступні механізми співпраці: робота представників Росії у комітетах НАТО (зокрема, у комітеті по озброєнню); створено більше двох десятків груп, зокрема орган, який буде займатися проблемами Росія – НАТО; місія НАТО в Москві; ведуться консультації з питань нестратегічності ПРО; сторони розглядають можливість авіатранспортних операцій з дозаправкою в повітрі; ведеться діалог стосовно надзвичайного громадянського планування по лінії МНС.

Важливим є не тільки створення структур та органів, але й, головне – присутність політичної волі, яка, зі слів Генерального секретаря НАТО, зараз очевидна.

Позицію Росії в цілому вдало визначає формула: вона готова на таке співробітництво, на яке готове саме НАТО. При цьому Росія не збирається займати позицію очікування, а сама висуває ініціативи та пропозиції. Така позиція знаходить розуміння й у натівців: сторони, маючи досвід 90-х рр., усвідомлюють, що корабель дипломатії – тяжкий, його не легко розвернути.

Росія – ЕС

Спільні напрацювання Росії з Західноєвропейським союзом – попередником військово-політичної складової ЕС – по суті, були маленькими «важелями» у виді несистематичних контактів політиків та військових, однієї-двох угод у сфері обміну

інформацією, та заяв про наміри.

У 90-х рр. Росія консолідувала свою позицію стосовно ЕС та його розширення, включно з військово-політичним аспектом останнього. Плодом зусиль, який увінчав взаємне «притирання» обох сторін, стала Спільна декларація про укріплення діалогу та співпраці з політичних питань та питань безпеки та оборони, оприлюднена за підсумками саміту Росія – ЕС 30 жовтня 2000 року.

Було вирішено розширювати спектр консультацій стратегічного діалогу, розвивати співпрацю у сфері оперативного управління кризами. З чотирьох основних областей співробітництва, зазначених у Декларації, дві пов'язані з безпекою.

В експертному середовищі Заходу можна зустріти різні точки зору на цю тему. Зокрема, існує думка, що ставлення Росії до розширення ЕС та НАТО «цілковито неприязне, чи насторожене». Однак, більш поширеною є інша думка: офіційна позиція Росії полягає в тому, що вона не проти розширення ЕС, який не є проблемою для Росії.

Власне, що стосується питань безпеки, то тут позиція Росії однозначна. «Ми з задоволенням фіксуємо прогрес, якого було досягнуто у сфері спільної європейської політики щодо безпеки та оборони», – зазначається у Спільній заяві за підсумками саміту Росія – ЕС в Парижі (30 жовтня 2000 р.). Підпис президента Росії під
ц и м

документом означав, що Росія вперше офіційно на найвищому рівні виразила своє приязне ставлення до загальноєвропейської політики безпеки та оборони, яка зараз інтенсивно формується.

Перспектива стратегічного партнерства була підтверджена на саміті Росія ЕС 29 травня 2002 р.

в Москві, де президент В. Путін чітко виділив саме цей напрямок співпраці і прагнення Росії до цього.

Росія і проблема «розширення»

На початку 90-х рр. припускали, що процеси розширення ЄС та НАТО будуть проходити паралельними курсами. Навіть будучи різношвидкісними, ці процеси мають спільну складову. Як відомо, для вступу в члени НАТО від країн кандидатів вимагається проведення відповідних демократичних, економічних і адміністративних реформ. Ці позиції співпадають з тими вимогами, які висуває ЄС. Дані критерії, а також та обставина, що члени ЄС, як і члени НАТО, повинні урегулювати всі свої територіальні суперечності з сусідами до вступу, є об'єктивно вигідними для Росії.

Крім того, Росія і ЄС ведуть пошук с а м о і д е н т и ф і к а ц і ї у військовій сфері, взаємно

визначаючи пріоритетний сегмент в комплексі своїх внутрішньополітичних зв'язків.

Сьогодні Росія не ставить собі за мету вступити до ЄС чи приєднатися до нього в якійсь «асоційованій формі». «Перед нами стоїть завдання максимально тісної інтеграції Росії і Евросоюзу в тих напрямках, де в нас є реальні можливості просування вперед» – зазначав нещодавно один з керівників російського внутрішньополітичного відомства. Передовсім це стосується створення спільного економічного простору. Росія враховує побажання країн-кандидатів і ставиться позитивно до того, що поруч з нею формується єдиний простір, який буде грати за єдиними правилами і метою якого буде розвиток стратегічного партнерства з Москвою.

Росія, таким чином, не збирається ставити палиці в колеса у відносини між союзниками. Ця теза обґрунтовується тим, що:

По-перше, Москва послідовно відстоює свої позиції, виходячи з концепції багатополюсного світу (наприклад, непохитність російських позицій щодо Іраку була продемонстрована під час зустрічі президентів Росії і США в Кемп-Дейвіді наприкінці вересня 2003 р.);

По-друге, члени НАТО – це члени ЄС, і навпаки (за винятком деяких). Укріплюючи свої відносини з військово-політичною складовою ЄС, хоч і досить-таки

скромною і обмеженою у порівнянні з НАТО, але такою, що доповнює його у багатьох аспектах, Росія таким чином укріплює взаєморозуміння і з альянсом;

По-третє, подібна боротьба була б неприродною для Росії – після стількох труднощів спроба ставити палиці в колеса обернулася б непередбачуваними наслідками. Крім того, Росія розуміє необхідність підтримки рівних відносин з усіма зацікавленими сторонами, в тому числі, – необхідність враховувати інтереси нових членів НАТО і ЄС (в недалекому минулому, наприклад, країни Центральної та Східної Європи, які зараз приєдналися до НАТО і ЄС і які, в силу ряду причин, ставляться до Росії упереджено, часто критикували Москву за те, що остання, на їхню думку, вела переговори з Брюсселем «поза їхніми спинами»);

По-четверте, абсолютно очевидно те, що при розподілі повноважень між НАТО і військовою складовою ЄС Росії було легше вести діалог з ними, визначати як, з ким і з яких питань домовлятися в тому чи іншому випадку.

Що далі?

Підсумовуючи сказане про підхід Росії до відносин всередині трансатлантичного об'єднання, слід зазначити, що стратегічною метою Росії на цьому напрямку її внутрішньої політики є не допустити появи нових роздільних ліній в Європі, які б, у свою чергу, привели до ізоляції країни у європейському масштабі.

Усвідомлюючи важливість розвитку співробітництва з державами Заходу, Росія налаштована шукати компроміси у сфері безпеки, навіть не будучи включеною в процес прийняття політичних рішень у форматі «20» НАТО. Цьому сприяло б і збереження того позитивного потенціалу, який був накопичений Російською Федерацією у сфері розвитку двосторонніх зв'язків з кожною із країн трансатлантичного альянсу. Іншими словами, Росії потрібна мирна, стабільна Європа.

Загалом, питання розвитку відносин з НАТО давно і глибоко розглядається на різноманітних форумах. Як правило, російські експерти вважають за необхідне перевести стосунки з НАТО на новий, більш високий рівень довіри та партнерства, прийняття взаємодопустимих рішень з використанням вже акумульованого досвіду співробітництва. Це доволі складне завдання, оскільки, незважаючи на поточні розбіжності, в НАТО при прийнятті рішень діє залізна дисципліна і всі кроки проговорюються заздалегідь.

У Росії є певний ряд передумов для розвитку діалогу з НАТО і переходу у практичну площину (створення системи безпеки, урегулювання локальних

конфліктів,
боротьба з тероризмом, організованою злочинністю, наркомафією, протидія розповсюд-

женню зброї масового ураження, вирішення питань соціально-економічного плану тощо)

Першочерговими у взаємодії з НАТО повинні бути військово-політичні аспекти безпеки: ратифікація адаптованого Договору про звичайні збройні сили в Європі (Conventional Forces in Europe Treaty – CFE), подальше радикальне скорочення озброєнь в Європі, укріплення засобів довіри, реанімація ідеї про створення без'ядерної зони в Центральній Європі, миротворча діяльність та ін. Для такого роду діалогу існує базовий документ – Декларація «Відносини Росії і НАТО: нова якість».

Однією з головних перешкод на шляху відносин Росії з НАТО є можливість реалізації альянсом згідно з його новою доктриною силових акцій за межами традиційної «зони відповідальності». Слід намагатися обговорювати з НАТО застосування таких акцій в кожному конкретному випадку з метою уникнення розбіжностей. Оскільки в минулому альянс був орієнтований на блокове протистояння, то тепер на передній план виходять так звані «цивілізаційні» загрози і виклики (тероризм, організована злочинність, контрабанда наркотиків і людей і под.) Небезпека військового протистояння в Європі зведена до мінімуму, йде перебудова військових структур НАТО. Сьогодні альянс набирає все більше політичних функцій, і тут також

відкривається широке поле для домовленостей.

Необхідно розширяти діалог і співробітництво і в тих сферах, де є певні «зрушення» – наприклад, з питання про «нестратегічну» ПРО, – а також постійно мати у фокусі інші перспективні напрямки – такі, як, наприклад, кооперація у сфері авіатранспорту, стандартизація та уніфікація озброєння (у зв'язку з цим було зазначе-

но, що США зберігають заборону на поставки високоточної зброї до Європи), удосконалення військових потенціалів, військове планування, миротворчі дії.

Важливо підняти на більш високий рівень роботу представництв – перед усім сприяти активізації діяльності бюро НАТО в Москві, – і добиватися збільшення кількості проведених спільних військових навчань (Україна, наприклад, проводить з НАТО до 20 спільних навчань щороку).

Цілеспрямовано слід формувати програми регіонального співробітництва, перш за все, Калінінградської області і НАТО. Такі програми могли б укріплювати довіру між командуючими військових флотів та угруповань країн Балтійського регіону і військовими загалом; планувати спільні дії щодо ліквідації мін та захоронень отруйних речовин в Балтиці; розвивати в і с ь к о в о -
технічне

співробітництво та військово освіту (у 2002 р. Росія вперше відправила своїх представників до Балтійського військового коледжу НАТО в Данії); узгоджувати дії в умовах надзвичайних ситуацій; підвищувати безпеку плавання; проводити обмін інформацією про безпеку в сфері навігації тощо.

Зусилля ОБСЕ, на нашу думку, не тільки зберігаються, але й набирають все більшої актуальності у зв'язку з відкриттям нових можливостей реалізації потенціалу даної організації у сприятливих для цього обставинах. Це припущення підкріплюється наступними конкретними обставинами.

На сьогодні арсенал засобів довіри у військово-політичній сфері у рамках ОБСЕ вичерпав себе, і необхідно здійснити ряд кроків з метою його оновлення, зістикувавши його з новими реаліями.

Передовсім, розширити засоби довіри до дій ВМС у морських, океанських акваторіях, що прилягають до Європи (Росія вже пропонувала запровадити положення про інформування щодо дій ВМС до Віденських документів).

Водночас, засобами довіри логічно було б охопити територію усіх держав ОБСЕ, включно з Азіатською частиною Росії, США та Канадою, а також розповсюдити ці заходи не тільки на збройні сили, а й на напіввійськові угруповання. Зберігає свою актуальність і потенціал Договору про звичайні збройні сили в Європі (Conventional Forces in Europe Treaty

– CFE), в рамках якого можна вести діалог про подальше скорочення узгоджених на сьогодні рівнів озброєння (в першу чергу, по танках), включення до обмежень нових видів озброєнь (наприклад, артилерія калібру менше 100 мм), а також про скорочення тактичної ядерної зброї в зоні впливу ОБСЕ (в межах національних територій ядерних держав).

Логічним би було приєднати до даного договору і тих членів ОБСЕ, які до цього часу не були приєднані до нього – а таких майже половина.

Переклала Марта Возняк

анатолій павленко

геополітичні
альтернативи України
після другого
розширення НАТО

Своєрідна «кавалерійська» атака на НАТО з метою пришвидшеного отримання запрошення до нього Україні не вдалася. Це змушує Україну більш ретельно проаналізувати існуючі перешкоди на шляху вступу до НАТО та можливі варіанти їх подолання. Необхідно чітко відокремити бажання від дійсності та визнати, що наша країна (внаслідок специфіки історичних та сучасних політичних обставин) можливо має свій шлях до НАТО, який істотно відрізняється від шляхів вступу Польщі, Литви чи інших держав. Ніщо так не шкодить будь-якій справі, як поспішність, тому інтеграція України в розвинене європейське суспільство, яка визначає наше майбутнє, вимагає виваженості та певного часу для вирішення існуючих проблем.

В Європі існує неписане правило, що вступу до ЕС передують вступ до НАТО, оскільки вимоги щодо вступу до НАТО не такі «жорсткі», як до вступу до ЕС. У більшості ці вимоги щодо розвитку демократії, прав людини і верховенства права повністю збігаються. Тому всі країни першої та другої хвилі розширення НАТО ставили за мету спочатку вступ до НАТО, а потім вже до ЕС.

Україна, з урахуванням її внутрішніх проблем та стану економіки, повинна виконувати ці неписані правила і, передовсім, зосередити свої зусилля на прагненні стати членом НАТО.

Конкретними кроками у напрямку просування України на цьому шляху можна вважати постанову Верховної Ради України від 21 листопада 2002 року за N233-IV «Про Рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО» та план дій Україна-НАТО, який був затверджений у Празі.

У рекомендаціях, які були прийняті постановою ВР 21.11.02, на мою думку, відсутній перелік проблем, які потребують вирішення і які є перешкодою для України на шляху до НАТО.

Перша перешкода – базування Чорноморського флоту в Криму. Особливістю базування ЧФ є відсутність екстериторіальності та розташування флоту не тільки у Севастополі, а також в інших місцях Кримського півострову. Такого прецеденту в

історії існування іноземних баз та території інших країн не було.

Друга перешкода – відсутність державних кордонів. НАТО і ЕС висувають приблизно однакові вимоги до державних кордонів країн, що планують вступити у ці організації. Однак, Президент РФ В.Путін 8 липня 2002 року заявив, що Росії не слід квапитися з облаштуванням кордонів із колишніми союзними республіками [1].

Незмінність думки щодо необов'язковості демаркації державного кордону України з Росією підтверджує висловлення у березні 2003 року на нараді поблизу казахстанського кордону заступника директора Федеральної прикордонної служби РФ М. Резніченка про те, що «коли буде створений Єдиний економічний простір, то кордон на казахстанському напрямку (а також українському?) Росії виявиться непотрібним». [2]

Третя перешкода – стан економіки. Порівняємо розбіжність такого показника економічного розвитку, як ВВП на людину (PPP \$) для тих країн, які вступили до НАТО у 1949 році, країн першої хвилі, які вступили у 1999 році, а також другої хвилі, які планують вступити у 2004 році. Розбіжності складають для: «старих» членів НАТО – у 1,7 разів (Норвегія – Португалія); першої хвилі – у 3,3 рази (Норвегія – Польща); другої хвилі – у 5,2 рази (Норвегія – Болгарія). Для порівняння: такий критерій для України складає 7,8 разів (Норвегія – Україна). При щорічному зростанні ВВП на 5% Україна досягне рівня ВВП у перерахунку на людину, який був у Польщі у 2002 році, приблизно тільки у 2017 році.

Четверта перешкода – економічна залежність від Росії. Це питання має багато складових, але ми зупинимось на одному аспекті, який є інтегрованим показником для економіки та національної безпеки – це енергоносії.

Україна на 100% залежна від поставок ядерного палива із Росії, біля 78% усього споживаного в країні газу та 76% нафти постачається з території однієї держави – Росії. Тобто Україна має низький рівень енергетичної безпеки. Підвищення цього рівня є умовою вступу до ЕС та НАТО.

Прикладом захисту своїх національних інтересів може служити рішення Греції, уряд якої відмовився

продавати 23% національного нафтового концерну Hellenic Petroleum російському «ЛУКОЙЛу». Не допустили концерн до приватизації і Rafineria Gdanska у Польщі [3].

П'ята перешкода – стан розвитку демократії, суспільства, держави і нації. На мою думку, інформаційний простір може бути індикатором цього процесу, як інтегрованої характеристики розвитку суспільства в Україні. Розвиток Інтернету, як характеристика розвиненості суспільства, згадується і у «Новій структурі відносин (ЕС) з нашими Східними та Північними сусідами».

Україна за поширенням Інтернету поступається не тільки Росії, але і Білорусії. Орієнтовні розрахунки показують, що, у випадку збереження існуючих темпів розвитку Інтернету в Україні, вона досягне європейського рівня приблизно у 2012 році.

Стосовно нації, як головної складової частини існування державності (на підставі визначення Келгона), можна сказати, що нація в Україні ще не сформувалася. Важко заперечити, що національну свідомість українців слід розвивати й зміцнювати. І це потребує втручання держави. Чи є в Україні державна програма розвитку нації? На жаль, немає. Важлива роль у формуванні нації належить пропаганді, культурі, освіті, збройним силам. НАТО вважає, що саме професійні збройні сили відповідають вимогам часу.

Шоста перешкода – проблеми застосування в Україні норм інформаційної безпеки НАТО. Це найбільш делікатна проблема. У всіх країнах, які вступали чи вступлять до НАТО була здійснена люстрація в тому чи іншому виді.

Не відповідає також вимогам НАТО існуюча система закритого зв'язку, переобладнання якої тільки починається.

Наведений перелік проблем, які треба негайно вирішувати, не є неможливим для подолання, але вимагає певного часу. Офіційно проголошений 23 травня 2002 року курс України щодо вступу до НАТО є безальтернативним шляхом зміцнення нашого суверенітету та інтеграції в європейське суспільство.

У Фінляндії та Австрії після тривалого нейтралітету цих країн сьогодні на вищому рівні йде обговорення необхідності вступу до НАТО. НАТО безу-

мовно привітає таке бажання і особливих перешкод для вступу цих країн немає. Саме політика нейтралітету Австрії та Фінляндії дала змогу вирішити багато внутрішніх проблем, зокрема позбутися иноземних баз. Досвід цих країн може бути корисний і для України. Один зі шляхів передбачає «обхідний маневр» для подолання в основному перешкод з боку Росії щодо вступу України до НАТО та ЕС. У свій час цей маневр досить вдало використали Австрія та Фінляндія. Для України пропонується додержання стратегічної паузи нейтралітету тривалістю 25-30 років. Подібну паузу мали деякі країни, які, завдяки нейтралітету, вирішили свої питання з державним суверенітетом, економічними реформами, досягли відповідного розвитку економіки, ліквідували иноземні військові бази.

Росія боляче реагує на обережні висловлювання щодо перспектив отримання Україною статусу нейтральної держави. На відмінну від активного обговорення у суспільстві проблем зовнішньополітичного курсу України щодо вступу до НАТО, ЕС, СНД, ЕврАзЕС та ОРІ, тема нейтралітету в Україні серйозно не обговорювалася. Соціологічні опитування присвячені всім темам, крім нейтралітету. М'яко кажучи, тема нейтралітету України для когось дуже небажана. Такий супротив нейтралітету України, особливо з боку Росії, породжує впевненість, що цей шлях не такий вже і поганий.

Аналізуючи причини вибору нейтралітету деякими державами світу можна зробити висновок, що цей вибір був продиктований, у першу чергу, зовнішньополітичними чинниками. Так, наприклад:

Нейтралітет Ірландії (з 1938 р.) обумовлений намаганням дистанціюватися від Великої Британії;

Нейтралітет Фінляндії (з 1955 р.) обумовлений її геополітичним розташуванням, та великою довжиною кордонів із Росією, до складу якої вона входила до 1918 року;

Нейтралітет Швейцарії (з 1815 р.) обумовлений намаганням зберегти єдність держави;

Нейтралітет Туркменістану (з 1995 р.) обумовлений геополітичним розташування держави у вузловому перехресті геополітики, зоні протидії світових і регіональних держав;

Нейтралітет Австрії (з 1955 р.) обумовлений бажанням стати суверенною державою та позбавитися іноземних військових баз, зокрема советських.

Мріяла у свій час про нейтралітет і Росія. Після революції 1905 року й поразки в російсько-японській війні зовнішньополітична програма міністра закордонних справ царської Росії А. Извольського передбачала визнання необхідності забезпечити країні мирний перепочинок, тривалість якого Голова ради міністрів П. Столипін визначив у 20–25 років. [4] Практична реалізація цього завдання уявлялася як здійснення політики неприєднання до двох конфронтуючих в Європі блоків держав, а також у формуванні політики «рівновіддалености» Росії від Берліна й Лондона.

Наведені чинники досить переконливо свідчать, що Україна фактично «акумулявала» в собі усі причини, які спонукали у свій час деякі країни вибрати нейтралітет.

Треба також додати, що Україна не мала достатнього досвіду існування як самостійна держава і ще тільки буде свою державність. Причому допомога в цьому будівництві з боку провідних держав світу більше нагадує диктат, коли кожен прагне підігнати Україну під свої мірки, під свої вимоги. Тому для України вкрай необхідна ця стратегічна пауза для усунення всіх перешкод до вступу до НАТО та ЕС.

Що дасть нейтралітет Україні? Варто очікувати утворення сприятливих умов для розвитку економіки, а також зростання інвестицій з інших країн за рахунок гарантованої стабільності політики України. Так, наприклад, Китай, який за прогнозами фахівців у середині цього століття повинен за ВВП випередити США, зацікавлений інвестувати в розвиток економіки України великі кошти, але при умові, що Україна збереже свою позаблоковість. Китаю нема сенсу посилювати НАТО, безпосередньо вкладаючи в це свої капітали.

До речі, Китай дотримується нейтралітету, оскільки він офіційно проголосив, що його зовнішня політика не передбачає вступу у жодні союзи і не установлює ніяких стратегічних відносин із великими державами чи блоками держав.

Проголошення Україною політики нейтралітету не усунуло б її від повноцінної участі в міжнародній

політиці, тому що нейтралітет аж ніяк не передбачає самоізоляцію. Країна зможе і надалі активно брати участь у миротворчих операціях ООН, у програмі НАТО «Партнерство заради миру», чи вступити до ЕС, як це зробили Австрія, Швеція, Фінляндія, Ірландія.

Пересічному громадянину України значно легше сприйняти ідею нейтралітету, що відповідає його менталітету. Нейтралітет міг би стати саме тією «об'єднаною ідеєю нації», яку ми так довго шукали. До речі, австрійці стверджують, що для них саме нейтралітет став консолідуючою національною ідеєю.

Аналізуючи наведені факти, можна зробити висновки, що нейтралітет має досить значний потенціал для демпфірування дестабілізуючих процесів, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці держави та для утворення сприятливих умов розвитку економіки.

1. <http://president.kremlin.ru/withflash/varPriorityEventsTemplPriorId7701.shtml>.

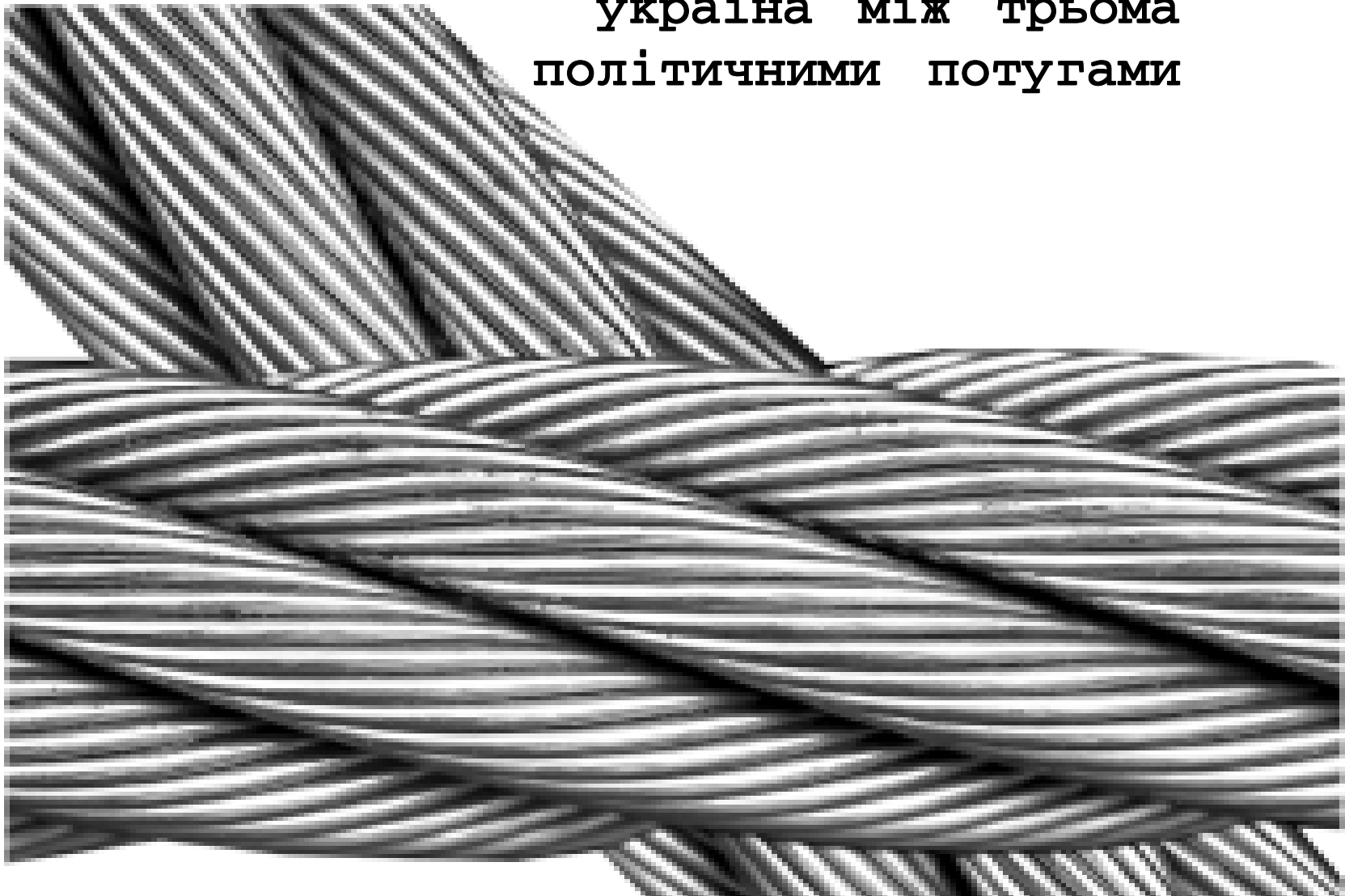
2. <http://www.izvestia.ru/politic/article30772>, Выездное заседание Совета безопасности, Химическое оружие защитят от террористов, 03.03.03.

3. <http://www.vedomosti.ru/stories/2003/02/05-56-02.html> «ЛУКОЙЛ» не пустили в Грецию, И. Хренников, А. Тутушкин, Ведомости, 05 февраля 2003.

4. Журнал «Дипломатический вестник» октябрь 2001 год, Страницы истории. http://www.ln.mid.ru/website/dip_vest.nsf/OpenDocument, А. П. Извольский (министр иностранных дел России 1906-1910 гг.).

Тарас ВОЗНЯК

україна між трьома
політичними потугами

Практично всі розмови про майбутню перспективу стосунків України та Європейського Союзу опираються на географію. Вони постійно відштовхуються від того простого факту, що Україна дійсно лежить між Європейським Союзом (чи сферою інтересів ЕС) та Російською Федерацією (чи сферою інтересів РФ). І проблема полягає у тому, в чию сферу інтересів чи внутрішніх стандартів (що набагато важливіше) буде втягнуто Україну. Однак, при цьому обов'язково закладається, що у неї немає достатньої потуги, щоб самій зробити цей вибір. Тим більше, практично ніхто з реально мислячих політологів не бачить можливості (хай вибачать мені наші патріоти) витворити якийсь свій, незалежний шлях розвитку. Ці притягальні центри настільки потужні, що при теперішній консолідації українського суспільства та його невизначеності щодо свого остаточного вибору (про еліту не говоритимемо) і вибір, і, тим більше, «самостійний шлях» досить ускладнені.

Таке геополітичне мислення виглядає доволі очевидним і у XIX столітті воно було цілком виправданим. Однак, розвиток технологій пов'язав світ у дещо інший спосіб, а не тільки спираючись на географічну наближеність чи віддаленість. І раптом виявилось, що країни, які межують одна з одною, насправді мають дуже мало спільного, натомість країни, які не мають спільного кордону, якимось чином захищені одна в одній. Ба більше — у тій чи іншій царині залежать одна від одної.

Скажімо, стосунки України та Румунії не такі інтенсивні, як стосунки України та Німеччини (головно в економічній сфері, ясна річ). А з огляду на розвиток вже не так економічних, як політичних стосунків США також набагато ближчі до України, ніж теперішня Беларусь.

Однак, повернімося до головних гравців на світовому політичному полі, вже враховуючи не тільки географічну близькість, а взаємопов'язаність цілого світу. Насправді Україна перебуває не між ЕС та РФ, а у геополітичному трикутнику ЕС-США-РФ. Не всі учасники цього тріо рівнозначні, не всі мають однакову вагу, і не всі рівною мірою хочуть і можуть впливати на розвиток справ в Україні.

Це пов'язано не лише з різною економічною та політичною вагою. Всі три великі політичні гравці рухаються у різні боки, мають різні цілі, перебувають на різних стадіях свого історичного розвитку. Чиясь зірка піднімається, а чиясь заходить. Хтось уже втомився від самого себе, від застарілої парадигми свого розвитку, а хтось шукає, чи знайшов нову парадигму, яка дасть змогу принаймні якийсь час бути успішним у щораз більш динамічному світі.

Опинившись у цьому трикутнику, Україна повинна буде вибирати. Причому мати ілюзії, що цей вибір абсолютно вільний і великі гравці на нього не впливають, є великою ілюзією. Свій вибір ми повинні зробити і реалізувати в умовах реального тиску з усіх трьох боків. Причому, ухилитися від вибору не вдасться, бо інакше виберуть (чи, точніше, приберуть до рук) нас. І тим самим, позбавивши вибору — осмислення того, що відбувається — остаточно перетворять в об'єкт чиеї політики. Отож, спробуймо повернутися по-суті до банальності — вкотре проаналізуємо, з ким ми маємо справу і з ким хочемо і можемо пов'язувати своє майбутнє.

Почнімо з найсерйознішого, якщо говорити про світовий рівень, гравця — Сполучених Штатів Америки. Свій злет США розпочали, вступивши у I Світову війну. Тобто, це країна XX століття, яке розпочалося насправді у 1914 році з початком I Світової війни. Переможна участь у II Світовій війні закріпила їх провідний статус у бінарному світі (США-СССР). Й останній крок — виграш у третій світовій — холодній війні з СССР — зробив США одноосібним світовим лідером. Щоправда, дещо самотнім. При цьому США умудрилися ніколи не воювати з СССР, що важливо для майбутнього як США, так і світу. Наступив рах американ — світ Америки. Багато хто злякався такого одноосібного лідерства. Передовсім, американці. Бо ж відповідальність за все, що відбувалося у світі на початку 90-х минулого століття, лягла саме на США. Причому головним внеском США у розбудову майбутнього, подобається це комусь чи ні, є не стільки економічні чи технологічні досягнення, а забезпечення певного status quo у світі. І це попри війну в Іраці. Принаймні, розбудовувати європейський проєкт без американських гарантій безпеки (які часто виражаються у таких брутальних

акціях, як американські операції у Західних Балканах), як показав гіркий досвід, просто не вдається.

Як США трактують своїх партнерів і, відповідно, бачать роль України? Попри спроби втягнути Росію у єдиний антитерористичний фронт США і далі докладають зусиль щодо зменшення ролі Росії у світі (Lukacs John, *The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age*, Ticknor&Fields, New York, 1993). Європейський Союз розглядають і як союзника, і як найбільшого конкурента. Хоча не ворога. З огляду на це, не дуже прихильно дивляться на бурхливий розвиток стосунків ЕС та РФ. Природний господарчий, перш за все у сфері енергопостачання, союз ЕС та РФ багато кого насторожує у США. При цьому Україну США можуть трактувати як свого потенційного союзника або у складі якнайширшого (а тому не такого ефективного) ЕС (чи коло ЕС), або як засіб стримування Росії. Можливий і варіант «буферної зони» між ЕС та РФ. Тому США можуть бути перш за все гарантом незалежності України. Однак, не головним економічним партнером. І у цьому безсумнівна слабкість позицій США в Україні.

Після розпаду біполярного світу, першою почала усамостійнюватися з цього рах americana саме Європа. Після того, як СССР почав здавати свої позиції та відкочуватися все далі на схід, здаючи одна за одною все нові території, європейські держави зрозуміли, що зі сходу загрози не варто очікувати ще довго. На європейському сході у 90-х роках відбувся економічний, політичний та мілітарний колапс. З'явилася величезна порожнеча, яка дозволила безперешкодно розвинути ідею Європейського Союзу, взятися до її безпрецедентно швидкої та успішної реалізації. Тим більше, що за інерцією побудова цього спільного європейського дому відбувалася (і відбувається) під парасолькою старенького доброго НАТО, а отже за присутності США. ЕС, і як політична конструкція, і як сфера інтересів, швидко поширився на схід і практично охопив увесь Європейський континент. Нещодавнє рішення щодо вступу до ЕС Румунії та Болгарії 2007 року шільно обійняло всі західні кордони України. У нас немає іншого сусіда на заході, окрім ЕС, і ми повинні це добре усвідомити.

ЕС є найбільшим світовим ринком. Щоправда, не зовсім для нас відкритим. Уже сьогодні розширений ЕС є для України головним торговим партнером. Частка ЕС у зовнішній торгівлі постійно зростає і цей процес зупинити ніхто не зможе. Як економічний партнер ЕС вже домінує і домінуватиме над нами. Щоправда ми, як економічний партнер, для ЕС займаємо практично мізерні позиції. Разом з тим засадничо «пацифістський» характер політики робить ЕС дещо інфантильним у сенсі безпеки всього європейського проекту. Досі безпека на Європейському континенті все-таки залежить головно від США. А отже і безпека України, і така-сяка гарантія її незалежності. Звичайно, у разі, якщо це буде потрібно США. Злісний американський «новий правий» Роберт Каган іронізує, називаючи європейський проект «постмодерністським», для якого брудні військові способи вирішення складних проблем недопустимі. Але весь цей «постмодерний рай» зручно розташувався під американською військовою парасолькою, залишаючи США у попередній, «модерній» епосі один на один з ісламським, ще навіть «домодерним» світом (Kagan Robert, *Of Paradise and Power, America and Europe in the New World Order*, Vintage Books, New York 2004).

Головним здобутком європейського проекту, який справді є унікальним у світовій історії, є ті стандарти, які не лише проголошуються, але й реалізуються в ЕС. ЕС модернізує все суспільство, політичне життя та економіку кожної з країн, що до нього приєднуються.

Разом з тим очевидно, що європейський проект є типологічно радше «просунутим», ніж успішним, порівняно з більш імперським, американським проектом. Водночас він не перевірений часом, як американський, який уже має 200 років і був таки перевірений двома світовими війнами.

Як ЕС трактує США та РФ? З США розпочалася епоха м'якого протистояння та дистанціювання. При цьому питання гарантування безпеки всього європейського проекту і далі лежить на США, що виглядає дещо дивним. Тобто ЕС поки що просто використовує США. Натомість одним із способів унезалежнення від США для ЕС є зближення з РФ. Особливо це стосується питань енергетичної безпеки європейського проекту. Подобається це комусь чи ні, але цей

союз є справді натуральним. У цьому контексті Україна для ЄС є тільки країною, через яку поки що транспортується нафта та газ. Зрештою, бачимо відчайдушні спроби Росії та ЄС після «помаранчевої» революції виключити «неслухняну» Україну з цієї схеми через побудову альтернативних нафтогонів та газогонів. Отже, попри симпатію до «помаранчевої» України, логіка геополітичної боротьби змушує лідерів ЄС так чи інакше розбудовувати свої стосунки з Україною у контексті своїх стосунків з РФ. А точніше – вбудовувати Україну в контекст своїх стосунків з Росією. І це не тільки політична традиція, на яку ми часто нарікаємо, але політична доцільність.

І нарешті третій полюс, у якому розбудовується український проєкт – Росія, яка сьогодні набрала форми Російської Федерації та всіх її похідних Співдружності Незалежних Держав, Євро-Азійського Економічного Співтовариства, Єдиного Економічного Простору, Союзу Росії та Білорусі і под. Історично (у сенсі новітньої історії) і географічно Росія до нас найближча. А найближче виглядає найбільшим. Хоча бюджет Російської Федерації ще нещодавно був співмірним з бюджетом Польщі, а нині з бюджетом Королівства Нідерландів. Але що нам далекі королівства при наших злиднях?..

Росія (СРСР) за останні 50 років поступово відступала з Європи. Як у політичному сенсі, так і у культурологічному. Взагалі для її історії характерні то експансія (зокрема в Європу, переймання всього

європейського – Петро I, Горбачов, Єльцин), то відступ та самоізоляція (Ленін, ще більше Сталін,

а останнім часом Путін). Почалося з відходу з Югославії, Фінляндії, Австрії, закінчилося країнами Центральної Європи, а врешті країнами Балтії, Україною. Весь цей перелік показує певну тенденцію. Росія географічно виходить з Європи. Залишається питання – чи вона виходить з європейського проєкту взагалі (у сенсі поширення тих стандартів, які впроваджує ЄС як усередині, так і по своїй периферії, де це вдається), чи вона може з нього вийти без ескалації подальшого розпаду та постімперської політичної стагнації у формах, які пропонує Володимир Путін, і чи ЄС хоче, щоб Росія вийшла з загальноєвропейського процесу.

Що стосується стандартів, які є фундаментом європейського проєкту, то очевидно, що режим Путіна розвивається у цілком протилежному до європейського напрямку. Закручування гайок пояснювалося військовою доцільністю – однак війна у Чечні набула гангренозних форм, а другий термін «президентства надій» закінчується. На щастя, кон'юнктура на нафту та газ все ще тримає і ще триматиме економіку Росії у профіцитному стані.

Водночас економіка Росії стає все менш диверсифікованою. Усе, в тому числі і доля режиму, залежить виключно від ціни на нафту й газ.

Чи зупинилися процеси розпаду в самій Росії? Це питання для всіх. Нічого доброго від цього очікувати нікому не варто. Принаймні на даний момент постімперські структури Росії – СНД, ЕвразЕС, ЄП розпадаються на очах, свідченням чого є низка «помаранчевих» революцій. Очевидністю стає те, що Росія ніяк не може окреслити своїх меж, вона досі сама собі не відповіла, що таке Росія, де її межі, як

вона бачить своє майбутнє. Дійшло до істеричних заяв високих посадовців, що й окупація країн Балтії була законною. Зауважте – у Путіна вірять. Суспільство, окрім окремих груп «новых отщепенцев», з ним не дискутувало. Воно його прийняло. Моделі європеїзації Єльцина не підійшли. Все скотилося до примітивної корупції. Натомість Путін запропонував Росії стару імперську шинельку – чи то зразка Ніколая I, чи то Сталіна/Дзержинського. Народ прийняв, вибравши не свободу, а «русское государство». І «государство» повернулося, але свобода, за звичкою, мусила відступити на кухню. Багатьом це подобається. І не тільки у Росії. Але і у Європі. Замість геополітичної порожнечі на сході континенту неначе знову появився сильний гравець. Геополітичні політикани, яким далекі проблеми свободи у потужних східних імперіях (чи то Китай, чи Росія) заговорили про «повернення Росії» в Європу (Emmanuel Todd, *Après l'empire*, Gallimard, Paris, 2002). Однак не про входження Росії в Європейський проект як спосіб поширення тієї самої свободи, а про вбудовування Росії, як сировинної бази, у проект ЄС. Тобто, Росії відводиться роль такої собі Саудівської Аравії. Байдуже, який режим у цій монархії, головне – справне постачання арабської нафти. Такої політики завжди дотримувалася стара імперська Америка. Чи личить така політика «постмодерній» Європі – це питання до самих європейців. Тобто, європейці опинилися перед вибором, що їх більше тривожить – самі росіяни, стан свободи у Росії, чи Росія як держава та постачальник нафти. І наступне питання – чи неоімперська Росія насправді зможе забезпечити достатньо довго та стабільно оте постачання енергоносіїв та безпеку на сході континенту?

Водночас Росія справді не тільки наш найближчий східний сусід. Росія значно більшою мірою присутня в самій Україні.

Напевно, не слід забувати нашого й європейського крайнього зацікавлення в енергоносіях з Росії та (через Росію) з Центральної Азії та Кавказу, а також нашого ще більшого зацікавлення у безпеці на континенті та незалежності самої України. Від Росії вона залежить теж не малою мірою, а головню від того, чи російська політична еліта хоче вбудувати Росію в європейський проект, чи хоче ізолюва-

тися від загальноєвропейського проекту у своїх неоімперських мріях.

Часто проблеми Росії стають проблемами України. Невизначеність Росії щодо своїх меж вже на найвищому рівні призводить до диких випадів не лише проти країн Балтії. Заява Путіна: «десятки мільйонів наших співгромадян та співвітчизників виявилися за межами російської території» (тобто громадян РФ за її кордонами?) більш ніж симптоматична. Йдеться не стільки про території, як власне про людські ресурси, яких РФ просто нагально потребує з огляду на загрози до депопуляцію, особливо за Уралом. Тому ми не тільки країна, через яку транспортуються наші енергоносії – ми ще й джерело людських ресурсів для РФ.

І нарешті, про стосунки всередині великого геополітичного трикутника. Росія розуміє, що США і далі не припинили свого тиску на неї і навіть роблять, поки що мало успішні, спроби контролювати її головний ресурс – нафту та газ. З ЄС Росія міцно пов'язана з огляду на те, що поки вона не експортує достатньо енергоносіїв у Японію та Китай (а про це йдеться), ЄС є єдиним реальним ринком, який тримає Росію на плаву. Росія залежна від ЄС, як і ЄС від Росії. Політична інертність російської еліти бачить незалежну «помаранчеву» Україну як непотрібну перепону на шляху енергоносіїв і загрозу запропонованій неоімперській моделі держави для Росії. Тому режим Путіна ніколи не прийме незалежної позиції України, навіть якщо вона буде дуже дружньою. Щоправда, відповідно до російської конституції, невдовзі він мав би відійти. Яку модель Росія вибере на майбутнє?

Між таких трьох полюсів перебуває Україна і на такі питання ми повинні відповісти перед тим, як спробуємо свідомо та розважливо зробити свій український вибір.

Що для нас важливе?

Незалежність України? Якою мірою вона можлива? Чи не єдиною справді суверенною, наскільки це можливо, державою у світі є США. Інші різною мірою делегують принаймні частину своєї суверенності. Прикладом є навіть ЄС, який і далі перебуває під парасолькою НАТО. ЄС взагалі з'явився завдяки тому, що три десятки країн відмовилися від лівової

частки свого суверенітету. Базою ЕС є делеговані суверенітети. Чи готова горда і незалежна Україна делегувати частину свого суверенітету? Принаймні, не менш горді французи та поляки делегували. Зрештою, вони делегували частину своєї суверенності не лише ЕС, але й НАТО, де не останню скрипку грають США. Може, для забезпечення політичної самостійності України вистачило б одного членства у НАТО? Напевно, що так.

Може, нам важлива економічна успішність України? Що таке успішність – що формує рівень життя у країні? Як на мене, це умови, які роблять можливим бути заможним. Без інтеграції до світового ринку, причому саме на його умовах, це неможливо. Жоден ЄЕП не порятує ні Росію, ні, тим більше, Україну. Звичайно, можна стагнувати, як Білорусь чи Куба. Однак як довго? Отож, маємо пристосовуватися до світових стандартів, і то якомога швидше. Хоча і не за будь-яку ціну. Чи зможемо ми вбудуватися в європейську економіку без прийняття стандартів ЕС? Ні. Спілкуватися зі світом тільки через газову чи нафтову трубу пробує тільки Росія. Як довго? Країни Центральної Європи, які нещодавно вступили до ЕС, використали ресурси ЕС для модернізації свого суспільства та економіки – саме це є головним їхнім здобутком, а не доступ до якихось європейських фондів. Гадаю, що без глибокої інтеграції «з» ЕС (а з часом і «в» ЕС) Україні не вдасться провести ці дві великі модернізації.

Політичні рішення, які прийняла сьогоднішня

про етапи інтеграції «з» ЕС, якої нам не оминати, та етапи інтеграції «у» структури ЕС, щодо яких набагато більше непевності. Членство України в ЕС залежатиме не лише від України та реакції українців, а від великої геополітичної гри у трикутнику США-ЕС-РФ. Між цими трьома – імперією у розквіті, новітнім експериментом й імперією, що відступає, і опинилася Україна.

Можна сумніватися, чи насправді більшість простих українців розуміють, що таке членство України в ЕС. Гадаю, що і більшість «простих» французів цього досі не второпали.

Звичайно, що відношення до євроінтеграції у різних регіонах різне в силу різних політичних традицій, різної прив'язаності до російських політичних проєктів. Однак, відповідати доведеться. Причому відповідати у контексті тих питань, які постали у цих міркуваннях, а також у контексті багатьох інших питань, які ставитиме перед нами життя.

183

влада
в Україні,
безсумнівно
правильні. Мож-
на сперечатися
щодо способів їх реалі-
зації. Можна сперечатися

петро черник

загальні риси
геополітичного
положення України

Поява на політичній карті Європи суверенної України – помітна подія в розвитку сучасної міжнародної системи. Йдеться про державу, яка за розмірами своєї території, кількістю населення, економічними можливостями, інтелектуальним та науково-технічним потенціалом належить до розвинутих, найбільших європейських країн, що робить нашу державу відчутним фактором міжнародного життя. Сьогодні Україна шукає своє місце в багаторівневій ієрархічній будові міжнародної системи. Позиція України є вирішальною для формування архітектури цієї системи не тільки на регіональному, але й на глобальному рівнях.

Слід зазначити, що активні геополітичні дослідження є дуже важливими, так як ігнорування ними призводить до того, що при досить сильному потенціалі, держава перетворюється в об'єкт маніпуляції сильнішими державами, тобто, втрачає суверенітет. Закони геополітики застосовуються до всіх держав без виключення, незалежно від їх статусу і місця в міжнародній системі. В сучасних умовах, значно збільшилася широта вибору зовнішньополітичних рішень, але незбагненно збільшилась і відповідальність за правильність вибору, який би відповідав стратегічним національним інтересам. Виробити правильний зовнішньополітичний курс неможливо без широкого геополітичного аналізу й врахування особливостей геополітичного положення (ГПП), так як в процесі його формулюються загальні закони функціонування та визначаються особливості міжнародної системи.

Отже геополітичне положення України детермінується наступними чинниками: Глобальне (макро-) ГПП:

– розташуванням у глобальному поясі найвищого політичного та соціально-економічного розвитку. Україна розміщена в центральній частині цієї смуги. У світовому масштабі на високорозвинені країни північної півкулі припадає 750 млн. населення (приблизно 15% світу), виробництва ВВП – 16,3 трлн. дол. (78,8%). Вплив розміщення в цій зоні підсилюється тим, що Україна перебуває в зоні інтересів трьох найбільш потужних центрів сили – США,

Західної Європи (які на даний час представляють все більш окреслену євроатлантичну спільноту) та Росії;

– відношенням до цивілізаційних угруповань. Територією України проходять так звані «розломи» між західнохристиянським, східнохристиянським та ісламським цивілізаційними угрупованнями, що, безсумовно, має позначатись на її зовнішній політиці. Вплив цього явища яскраво виражається в орієнтаціях різних регіонів нашої держави.

Регіональне (мезо-) ГПП:

– перебуванням України в системі країн Євразійського континенту. Україна розташована на геополітичній осі цього континенту, яка з'єднує європейську і азіатську системи. Також Україна входить у так званий євразійський діаметр (Португалія (або Ірландія) – Франція – Німеччина – Польща – Україна – Росія – Китай – Бірма – Тайланд – Малайзія – Сінгапур.

– серединним положенням України між європейською (євроатлантичною) зоною інтеграції та Росією, що відображається у ставленні до таких організацій як ЕС, СНД, НАТО, Ташкентський пакт тощо.

– важливістю функцій комунікаційної ланки між розвинутим європейським регіоном і багатими на ресурси регіонами Близького і Середнього Сходу, Кавказу і Середньої Азії (на позицію в останньому регіоні великий вплив має зростаючий китайський центр сили). Комунікаційне значення України визначається також перебуванням її території як на головній осі Євразії, так і на євразійському діаметрі.

Таким чином, для регіонального ГПП України найбільш важливими є інтереси Росії, східноєвропейських і причорноморських (в тому числі закавказьких), США, Німеччини, близькосхідних та середньоазійських країн.

Коротко зупинимося на національних інтересах Росії.

Головною проблемою національної безпеки Росії є ліквідація порушення стратегічного силового паритету між Росією і США (НАТО). У контексті розв'язання цієї проблеми головні зусилля зосереджені на західному і південно-західному напрямку, так як цей регіон є мостом для Росії до Західної Європи та Близького Сходу.

Інтерес у південному напрямку пов'язаний з питанням розвитку конкурентного Росії регіону нафтовидобування (Кавказ) та відповідна розбудова транспортних комунікацій в цьому регіоні. Слід врахувати, що саме із зменшенням традиційної сфери впливу провідні російські аналітики пов'язують появу в Росії згубних для неї відцентрових тенденцій за логікою етнодержавного дроблення та регіоналізму. Отже, реінтеграція «ближнього зарубіжжя» обумовлена внутрішнім чинником загрози поділу.

Загроза в регіонах «ближнього зарубіжжя» національній безпеці в Росії полягає в наступному:

- включення країн Центрально-Східної Європи в НАТО та ЕС, їх прозахідна орієнтація. Необхідно відмітити, що кардинально змінюється паритет щодо звичайних систем озброєння між Росією і НАТО;

- відносна незахищеність західного та південно-західного кордону РФ, а також зменшення її військового потенціалу після входження військ колишніх західних і південно-західних округів до складу національних армій нових держав. Розпад єдиних систем ПРО, ППО та ПКО. Внаслідок розширення НАТО Росія позбавляється стратегічного запілля.

- утворення дуги конфліктів у безпосередній близькості та на території РФ (к. Югославія, Молдова, Грузія, Таджикистан, південь Росії);

- значна залежність економіки РФ від транспортних шляхів та комунікацій на територіях країн даного регіону;

- вплив ісламського фундаменталізму на південь Росії. Зростаючі впливи Туреччини та Ірану на Азербайджан і Середню Азію;

- утворення на Північному Кавказі джерел агресивного сепаратизму;

- відсутність істотного впливу на події після виведення угруповань російської армії з Німеччини і країн Східної Європи, Прибалтики і частково із Закавказзя.

Відстоювання російських національних інтересів послідовно здійснюється шляхом:

- дискредитації ідей національно незалежної орієнтації в країнах СНД;

- використання чинника економічної залежності країн СНД від Росії для здійснення на їх уряди тиску з метою втягування у різного роду союзи на

чолі з Росією. Протидія державам СНД в реалізації ними значних економічних проектів без участі Росії;

- посилення військової присутності через нарощування сил у прикордонних районах (наприклад, на північно-західному фланзі в безпосередній близькості Прибалтійських держав (до речі, дозвіл на це Росія отримала як компенсацію за згоду на розширення НАТО) і Північному Кавказі та безпосередньої участі в конфліктах (в Молдові, Грузії, Таджикистані)). У цих конфліктах проявляється подвійність російської політики в пострадянських зонах, яка виявляється в суміші з використання конфліктів, їх розпалювання і врегулювання;

- розбудови елементів інфраструктури та комунікацій, будівництво нових і вдосконалення наявних аеродромів, портів, трубопроводів і терміналів на узбережжях Азовського, Каспійського та Чорного морів;

- активізація дипломатичних заходів щодо країн регіону (побудованих на їх суперечностях), пошук регіональних союзників;

Можна виділити чотири рівні міждержавних відносин, які проводяться Росією:

I – прагнення тісної інтеграції (аж до конфедерації) з Білоруссю, Україною, Казахстаном і Киргизстаном;

II – поглиблення партнерства з Молдовою, Грузією та Азербайджаном;

III – розвиток пріоритетних відносин, що потенційно можуть сприяти російським національним інтересам з окремими країнами Західної та Східної Європи, Іраном і т.д.

IV – протистояння, наприклад, з Туреччиною.

Відповідні практичні заходи Росії вже призвели до певних наслідків. Серед них наступні:

- посилення політичного тиску на держави СНД (фактичне примушення вступу Молдови, Грузії, Азербайджану до цієї організації); зростання проросійської орієнтації певних політичних сил в Білорусі, Казахстані, Україні; створення сепаратистських державних угруповань в Молдові (Придністров'я), Україні (Крим), Грузії (Абхазія);

- привласнення (шляхом інвестицій або за рахунок боргів) значної частини економічного потенціалу деяких країн СНД (наприклад, понад 52% нафто-

переробної галузі Молдови належить Росії, аналогічні дії проводяться щодо України та Білорусі. Російська компанія «Лукойл» бере участь у видобуванні азербайджанської і казахської нафти);

– посилення військової присутності на Північному Кавказі, а також збереження її під виглядом миротворчих сил та воєнних баз в Молдові, Україні, Грузії та Вірменії;

– позитивне розв'язання проблеми транспортних комунікацій шляхом надання статусу міжнародних деяким портам на Азовському морі, будівництва нафтового терміналу під Новоросійськом, а також прийняття рішення про будівництво нафто- та газопроводів територією Білорусі. Слід зазначити, що метою Росії є не стільки напрям та маршрут експортних трубопроводів, скільки сама нафта (конкурентна російській) як незалежне фінансове джерело для Азербайджану, Казахстану, Туркменістану. Таким чином, оптимальним варіантом для Росії є заморожування та припинення проєктів, як це сталося з родовищем в Тенгізі, і чого добиваються від Азербайджану;

– досягнення окремих «рекламних» дипломатичних успіхів у Боснії, Сербії, Придністров'ї, Нагірному Карабасі, Абхазії, в Перській затоці та встановлення партнерських відносин з Союзною Республікою Югославією, Україною, Іраком (колишнім режимом Садама Хусейна).

Таким чином, найбільшою загрозою для України є той факт, що провідною ідеєю російської зовнішньої політики та головною

умовою відстоювання російських національних інтересів є збереження і всебічне поглиблен-

ня російсько-українських відносин через укладення політичного, економічного та військового союзу.

Росія має два потужних чинника впливу: тісні економічні зв'язки та численна етнічна російська громада в Україні. Безумовно, вони будуть використуватися з метою збереження переважаючого впливу на Україну.

Необхідно наголосити, що Росія не має бажання інтегруватися в європейські структури на правах рівноправного партнера, претендуючи на особливе місце і створюючи ситуацію розколу континенту. Росія є чинником розколу, дестабілізації та воєнної загрози. Стратегічним інтересом України є вступ до європейських і євроатлантичних структур, тому Україна об'єктивно зацікавлена в обмеженні впливу Росії.

Стратегічні інтереси України, яка не зацікавлена у відтворенні в тій чи іншій формі імперського простору, кардинально відрізняються від стратегічних інтересів Росії (принаймні, як вони усвідомлюються більшістю російських політичних еліт).

Також необхідно врахувати і те, що поле збігу інтересів обох країн,

яке мало місце за часів перебування в складі ССРСР, поступово стає все меншим, оскільки економічні комплекси обох країн у міру їхнього самостійного розвитку з часом стають все більше незалежними або й конкурентними (за окремими винятками). Це викликає закономірне занепокоєння з боку Москви, оскільки суперечить її стратегічним намірам, а тому спонукає її до відповідних дій.

Ці дії зводяться до одного – впровадження лінії жорсткого реагування по декількох напрямках. Така теза підтверджується авторами доповіді: «СНГ: начало

или конец истории?», серед авторів якого є члени Ради з зовнішньої та оборонної політики Російської Федерації. Доповідь містить окремий розділ «Испытание Украиной», серед положень якого є й таке: «...следует признать, что без жесткой терапии российско-украинские отношения не выздоровят... Хотя розпад України – проблемный вариант для России, но лучше способствовать ему, чем терпеть постоянный вызов Украины и эрозию наших усилий в ближнем зарубежье».

Тут слід вказати на низку українських зовнішньополітичних орієнтирів, які об'єктивно суперечать російським національним інтересам. Серед них такі:

- визначення Україною як основних пріоритетів європейської та євроатлантичної інтеграції, поглиблення відносин з європейськими країнами і поступовий вихід з євразійської зони впливу Росії;

- вихід у відносинах із США на рівень стратегічного партнерства на тлі посилення протиріч між Вашингтоном і Москвою (детальніше обговоримо питання відносин США і України пізніше);

- фактична підтримка Україною просування НАТО на Схід, інтенсифікація відносин України з Альянсом;

- дисонуюча позиція Росії та України в СНД;

- послаблення механізмів російського впливу на політику України (нормалізація ситуації в Автономній Республіці Крим, стабілізація внутрішньополітичної ситуації в Україні у зв'язку із прийняттям Конституції й особливо після подій «Помаранчевої революції» в листопаді-грудні 2004 р.).

Слід відзначити, що внутрішньополітична ситуація в РФ та в зоні «близького зарубіжжя» (зменшення впливу діючого президента РФ В.В. Путіна, а також низка демократичних революцій в 2004-2005 рр. у «прилеглих» до Росії зонах) змушуватиме керівництво цієї держави, принаймні, демонструвати свою твердість. Окрім цього, до внутрішніх чинників можна віднести ще й такі:

- травма російської національної свідомості, викликана фактичною поразкою військової машини в Чечні під час першої та другої воєнної кампаній, що потребує певної морально-психологічної компенсації. У цьому відношенні ситуація після зняття РФ претензій на Севастополь ще більше ускладнилася,

оскільки кримська тема перманентно використовується як «компенсаторне поле» для російських зовнішньополітичних невдач;

- радикальні позиції переважної більшості в парламенті, що відповідним чином впливатиме на дії виконавчої влади;

- зростання націонал-патріотичних (шовіністичних) настроїв серед широких верств населення, культивування і використання яких стає однією з умов політичної легітимності, у тому числі і вищого істеблішменту;

- невдоволення вимушеною угодою між РФ і НАТО щодо розширення НАТО, яка інтерпретується як чергова поразка російської дипломатії і російське приниження у суперництві із Заходом;

Отже, бачимо, що існує критично високий рівень незбігу інтересів при критично високому рівні впливу Росії на Україну.

Що ж до центрально- та східноєвропейського вектора то інтереси країн цього регіону збігаються з проголошеним Україною зовнішньополітичним пріоритетом інтеграції у європейські та євроатлантичні структури. Окрім того, такі країни, як Польща та Угорщина об'єктивно зацікавлені в незалежній від Росії Україні. Але про це пізніше.

А зараз проаналізуємо вплив США на ГПП України.

Можна сміливо стверджувати, що США – країна, інтереси якої визначають як глобальне, так і регіональне ГПП України. США є суперпотугою світового масштабу за економічним і військовим потенціалом та знаходиться на найвищому щаблі в ієрархії сучасної міжнародної системи.

Окрім того, США ще й досі є домінуючою силою в Європі (і ще тривалий час, напевно, буде нею залишатися). Повне послаблення впливу США можливе лише у випадку перемоги неоізоляціоністських акцентів в американській політиці, що мало ймовірно, адже політичні еліти США прекрасно усвідомлюють, що шлях до перших позицій у світі лежить через панівне становище в Європі та Євразії загалом. Стратегічним інтересом США є створення Євроатлантичної спільноти.

Обумовимо, що вплив США має для Європи системореґулююче значення, що вкрай важливо, врахо-

вучою її інтравертний стан (це наочно підтвердилося під час Югославського конфлікту, де евроструктури показали свою малоефективність і тільки втручання США запобігло широкому розгортанню конфлікту).

Вплив США є надзвичайно важливим і в центральньо-європейських справах. Інтереси США в цьому регіоні полягають в тому, щоб, просуваючи простір євроатлантичної інтеграції, знайти в особі нових членів інтеграційного процесу своїх союзників для обмеження зростаючого впливу окремих європейських країн. Скажімо таких, як Франція та Німеччина, котрі дедалі більше зацікавлені у витісненні США з Європи. Таке твердження відображається в політиці США щодо Польщі та Угорщини, останню проголошено не просто пріоритетом, а «стратегічним союзником», – факт небувалий в історії дипломатії США мирного періоду). Три центральноєвропейські країни тільки з подачі і за активної підтримки США, незважаючи на наявні економічні та й суто технічні труднощі, за відносно короткий термін часу стали повноцінними членами НАТО.

Окрім згаданого, США зацікавлені в закріпленні перемоги в холодній війні з Росією з якомога більшим обмеженням її впливу на європейському континенті. А тому, в принципі, вони зацікавлені в існуванні незалежної української держави.

Загалом, США вибирають в союзники держави за наступними критеріями: внутрішня цілісність і стабільність. Щоб країна по можливості була багата і мала настільки, щоб не мати інтересів, які суперечать США. Як бачимо, Україна не відповідає жодній з цих вимог, але вона розташована в регіоні визначеному держдепартаментом як «життєво важливого для інтересів США». США ні в якій мірі не зацікавлені в реінтеграції України в Росію, оскільки це призвело б до збільшення її потенціалу мінімум на третину.

Тут треба наголосити, що глобальне та регіональне ГПП України в значній мірі визначається суперечністю національних інтересів США та Росії. Фактично, на сьогодні, прослідковуються російсько-американські протиріччя по всьому спектру основних світових проблем (Ірак, Афганістан, Балкани, спільні погляди на боротьбу зі світовим тероризмом радше виняток), що створює, по суті, відновлення протистояння між цими країнами.

Основна причина цього в комплексній кардинальній відмінності російської держави, яка переходить від глобалізму до регіоналізму претензій, й відповідно втрачає контроль над колись підвладними територіями та США, які динамічно розвиваються.

Звернемо увагу на те, що розколу Європи, який в цілому є негативним явищем, при всьому бажанні навряд чи вдасться не допустити, враховуючи російські позиції (яскравою ілюстрацією може слугувати провал Євроконституції у низці європейських держав весною 2005 року).

Виходячи з таких міркувань в Україні та США є спільність інтересів у послабленні претензій Росії. Разом з тим надто сильно сподіватися на американський чинник в російсько-українських взаєминах не слід, попри всю «нелюбов» США не зацікавлені в остаточному послабленні позицій Росії, оскільки розглядають її як потужний регіональний центр сили в балансі загальної євроазіатської геополітичної системи.

Беручи до уваги те, що Польща та Угорщина є пріоритетними для США в Центральній Європі, а Туреччина й Азербайджан – на Близькому Сході та Закавказзі, приходимо до висновку, що геополітично Україна є з'єднувальною ланкою в Балто-Середземноморській дузі інтересів США.

Саме в зв'язку з цим, Україна має потенціал стати провідником американських інтересів у своєму регіоні (участь України у війнній кампанії США проти режиму Садама Хусейна в Іраку, й особливо чітка декларація зовнішньополітичного вектора в напрямку євроатлантичної спільноти після президентських виборів в нашій державі в листопаді 2004 року дають чимало плюсів Україні в цих прагненнях). Проте існують і певні застереження збоку США, а саме:

– побоювання щодо неоднорідності етноскладу України, наявність російських військ на території України, що позбавляють її можливості маневру між НАТО і Ташкентським пактом. Однак безумовно, зі вступом Чехії, Угорщини та Польщі до НАТО в американській зовнішній політиці з новою силою стало українське питання.

Знову повторимось, що великої надії на чинник США покладати не слід, оскільки його дія є в значній мірі потенційною. Чимало залежатиме від розвитку

американо-російських стосунків, розвитку конфігурації ієрархії міжнародної системи в цілій Євразії і, безперечно, від власної позиції України.

У цьому сенсі буде важливою політика України стосовно таких організацій, союзів та блоків, як ЕС та СНД, НАТО та Ташкентський пакт (буферним геостратегічним положенням України, яке посилюється із реалізацією планів щодо розширення НАТО і зміцненням Ташкентського союзу), Центральноєвропейської ініціативи, Чорноморського економічного співробітництва, Ради співробітництва арабських держав Перської затоки. Ставлення до Балканської, Північнокавказької, Закавказької, Придністровської та Кримської конфліктних зон.

З огляду на наведені міркування напрошується висновок, що шлях України до Європи та Євроатлантичної спільноти загалом лежить саме через Центрально-Східну Європу. Слід зазначити, що стан турбулентности, в якому перебувала міжнародна система в Центрально-Східній Європі після розвалу СРСР і руйнації його сфери впливу вже минув. Країни регіону чітко визначилися в своїх зовнішньополітичних орієнтаціях і цей регіон остаточно включено в сфери впливу Євроатлантичної спільноти (особливі інтереси в цьому регіоні мають США та Німеччина). Росія, мабуть, остаточно втратила цей регіон зі своєї сфери впливу. Пріоритетними в регіоні є розвиток двосторонніх відносин з Польщею і Угорщиною, які будучи сусідами України вже інтегрувалися в НАТО та ЕС. З Польщею існують великі можливості в розбудові транспортного коридору Одеса – Броди – Гданськ, який би з'єднав нафтовидобувні райони Закавказзя, Середньої Азії, Близького Сходу з країнами північної Європи.

Слід співпрацювати з цими країнами в сфері економіки, оскільки вони вже представляють ЕС на західних кордонах нашої держави, з огляду на важливість зближення з Евросоюзом (як джерелом інвестицій і новітніх технологій). Взагалі, в процесі розширення європейських та євроатлантичних структур Україні слід зайняти чіткішу позицію.

З ГПП України зрозуміло, що буферний статус для неї вкрай не вигідний, а тому слід вибрати політику зближення з Північноатлантичним альянсом і то не на рівні загальних декларацій, а конкретних,

з гарантіями, договорів. Україна повинна більше уваги зосередити на здійсненні свого впливу на процес розширення НАТО. Така співпраця із Польщею і Угорщиною забезпечить ширші можливості впливу в НАТО, адже ці країни зацікавлені у зближенні України з НАТО і недопущенні російсько-українського воєнного союзу.

Також треба більше уваги звертати на відносини з Німеччиною, яка є основним локомотивом процесів європейської інтеграції і найбільше зацікавлена в їх поширенні на регіон Центрально-Східної Європи.

Що ж до Східної Європи то тут Росія, звичайно, поза конкуренцією. Необхідно зазначити, що Росія для України є найбільшою східною силою, нейтралізація згубного впливу якої неможлива самотійно.

Як уже зазначалося, існує критичний рівень неспівпадання національних інтересів України і Росії та, водночас, критично високий рівень залежності, насамперед, в економічній сфері. Необхідно поступово, але цілеспрямовано і наполегливо ослаблювати цю залежність, шляхом диверсифікації зовнішньоекономічної діяльності.

Тісна економічна інтеграція, за яку ратують певні кола аргументуючи її тим, що Росія великий ринок збуту, та що існує велика кооперація в технології виробництва і т.д., може мати наслідком тільки посилення важеля тиску з боку Москви. Україні не вигідно, з огляду на протиріччя національних інтересів, інтегруватися з Росією. Наприклад, ідея митного союзу при підтримці Україною може спричинити лише величезні збитки, оскільки втрачається контроль над безумовно значним транспортним потенціалом нашої держави.

Відносини із Росією визначають позицію України в таких організаціях як СНД і Ташкентський пакт. В СНД Україні слід дотримуватися політики дистанціювання від інтеграції в рамках цієї організації. У співдружності є нерозкритий потенціал для ослаблення Росії у співпраці України з Азербайджаном, Грузією та Узбекистаном, які займають спільну позицію щодо інтеграції.

Також варто уникати співпраці з Ташкентським пактом, оскільки сама ідея його створення супер-

чить національному інтересу інтеграції в європейські структури.

У розвитку зовнішньополітичних зносин з Білоруссю існують певні труднощі, оскільки вона перетворюється у повністю залежну від Росії політичну одиницю. Україна опиняється у вкрай несприятливій ситуації при повній реінтеграції Білорусі в Росію. Розвиток ширших взаємин з цією країною неможливий без зміни теперішньої влади в ній.

Країни Прибалтики є дуже важливими як приклад для самоідентифікації для України. Незважаючи на свій значно слабший потенціал, на потужне проросійське лоббі (наприклад, в Латвії) ці країни обрали чіткий зовнішньополітичний курс на інтеграцію в НАТО та ЄС, а тому з ними необхідно розвинути ширші взаємини.

У відносинах з Молдовою слід дотримуватися такої позиції, яка б не сприяла румуно-молдовському зближенню та об'єднанню, що негативно вплинуло б на ГПП України на південно-західному напрямку. Необхідна тісніша економічна співпраця, наприклад, в комунікаційній сфері в рамках Чорноморського Економічного Співтовариства і ГУАМу. Необхідно брати активнішу участь у врегулюванні Придністровського конфлікту. Можливе використання потужної української громади в Молдові як важіль впливу.

Чимале значення для України має Чорноморський регіон.

Пріоритетами в цьому регіоні для зовнішньої політики є Росія, Туреччина, Азербайджан і Грузія.

Основною проблемою україно-російських відносин цього регіону, в територіальному аспекті, є кримська, а по суті – базування російських збройних формувань в Криму і здійснення таким чином силами ЧФ контролю півострова і впливу на південні регіони України. З огляду на надзвичайно важливе ГПП Криму слід чітко зазначити, що базування російських збройних формувань на півострові суперечить реалізації національних інтересів в регіоні і становить загрозу національній безпеці України. А тому, треба починати роботу по виведенню цих формувань з території України, одночасно з розбудовою власних військово-морських сил.

Відносини з Туреччиною слід віднести до стратегічних, оскільки їх розвиток детермінує послаблення впливу Росії в регіоні, в чому існує обоюдоцікавленість України та Туреччини. Слід активно розвивати співпрацю в економічній сфері, особливо в галузі транспортних комунікацій і військово-технічній галузі. Виходячи зі спільності інтересів в регіоні Україна і Туреччина мають стати каталізаторами інтеграційних процесів в рамках ЧЕС, сьогодні це єдина міжнародна економічна організація, в якій Україна може займати одну з перших позицій.

У Чорноморському басейні найважливішим для України є зміцнення геополітичного чотирикутника Туреччина – Україна – Азербайджан – Грузія. У відносинах із Азербайджаном пріоритетною є співпраця в енергетичній і військово-технічній галузі. У відносинах з Грузією слід наповнити реальним змістом Договір про стратегічне партнерство і взаємодопомогу, займати чіткішу позицію щодо питання територіальної цілісності Грузії, виробити узгоджену позицію в питанні російських військових баз. Відносини з країнами Закавказзя є надзвичайно важливими для реалізації комунікаційного проекту по транспортуванню каспійської нафти та проекту Транскавказького транспортного коридору (Азія – Європа), який має з'єднати залізною дорогою Середню Азію (а через них Китай) з Європою.

Одночасно, слід активніше розвивати стосунки з іншими країнами регіону: Болгарією, Грецією, Вірменією, виходячи з інтересу витіснення Росії.

Важливу роль геостратегії України можуть відігравати Балкани.

Припинення збройних конфліктів на території колишньої Югославії (хоча і не остаточне вирішення територіальних суперечок) є принципово важливим для України, адже ж вона зазнає значних збитків через економічні санкції проти деяких країн регіону (про це активно говорять цифри подані з Дунайського пароплавства).

Необхідно брати активнішу участь в розв'язанні цього конфлікту. Виходячи з розкладу інтересів країн в регіоні, Україні треба підтримувати Хорватію та Боснію. Водночас, Україна зацікавлена в розвитку стосунків з СРЮ, яка є потенційно великим зовнішньоекономічним партнером. Тому, Україна має

великий потенціал для міжнародного посередництва, що не був достатньо зrealізований у ході останнього збройного конфлікту (НАТО проти Мілошевича).

Країнами Балканського півострова проходить транспортний коридор Київ – Чоп – Трієст, який надзвичайно важливий для сухопутного зв'язку з південно-європейськими країнами і регіоном Середземномор'я в цілому.

Серед інших напрямків необхідно виділити Близькосхідний регіон. Особливу увагу варто приділити економічній співпраці з країнами ОПЕК, з огляду на українські інтереси в диверсифікації джерел енергопостачання і інтереси цих держав у загальній диверсифікації економіки і відходу від однобічного її розвитку.

Дуже важливим є Далекосхідний регіон, в якому спостерігається стрімкий ріст. Відносини з Китаєм повинні розвиватися на базі спільності інтересів у Середній Азії. При посиленні китайського впливу в цьому регіоні збільшуються перспективи участі України в середньоазіатських комунікаційних проєктах. Існує значний потенціал співпраці у воєннотехнічній галузі (який вже частково почав реалізовуватися, наприклад, спільний україно-китайсько-пакистанський проєкт по виробництву танка МБТ-2000).

Також важливі відносини Південною Кореєю та Японією в економічній сфері, оскільки зростання обсягів взаємної торгівлі і збільшення потоку інвестицій цих держав в Україну обумовлюють підвищення її кредитного рейтингу.

Місцем для активної експортної політики України є Південна Америка, Африка та деякі регіони Азії. Країни цих регіонів висловлюють зацікавленість українською промисловою продукцією (насамперед, це стосується озброєння, сільськогосподарської техніки, продукції хімічної промисловости, тощо).

Підсумовуючи скажемо що, актуальність геополітичних досліджень для молоді незалежної України пояснюється насамперед тим, що сьогодні проходить процес відшукування Україною своєї ніші в багаторівневій ієрархії міжнародної системи. Геополітичні дослідження визначають пріоритетні вектори зовнішньої політики виходячи з особливостей геополітичного положення і стратегічних національних інтересів держави, тому вони є запорукою успіш-

ности, зовнішньо політичного курсу. Геополітичні дослідження сприятимуть виробленню правильного зовнішньополітичного курсу, становленню України як потужного фактора в міжнародному житті з чіткою власною позицією щодо своїх орієнтирів.

сергій дацюк

чи стане україна
цивілізацією
або кінець
національної ідеї

Постановка проблеми

Що це за криза, в якій опинилися країна? Невже ви справді думаете, що це криза владної команди, криза системи влади чи криза політичної системи в цілому разом з розколотим громадянським суспільством країни?

Звичайно, все це є, але не це визначає сьогоднішню кризу. Вперше за роки незалежності ми зіткнулися з кризою національного проекту, з кризою національної ідеї, кризою національної ідентичності.

Це не стало би проблемою, якби ми мали хоча б одну адекватну частину еліти – при владі чи в опозиції. А ми маємо дві неадекватні частини – неадекватних новому виклику і владу, і опозицію. Обоє табори еліти відмовляються від розмови по суті.

Чому неадекватна опозиція? Опозиція вже показала свою неспроможність відповідати на виклики часу, коли була владою. Опозиція не зробила переосмислення того, що сталося під час Майдану, сприйняла це як політичну, а не змістовну поразку. Опозиція не запропонувала нових програм.

Чому неадекватна влада? Тому що повторює ті ж помилки колишньої влади: відсутність власного адекватного розуміння ситуації і неспроможність до інтелектуальної співпраці з експертами та консультантами (а не політехнологами чи піарниками); криза нових ідей; відсутність програмної роботи (не кажучи вже про відсутність стратегії).

Криза національного проекту є глибокою системною кризою:

- криза політичної системи, щодо нещодавньої зміни якої ми досі не сформулювали публічних критеріїв або цілей, під які її змінювали;

- регіональна криза національної ідентичності;

- криза системи влади, яка досі лишається авторитарною за механізмом прийняття рішень, а питання про це навіть не поставлене;

- криза партійної системи, як знову поляризується щодо адміністративного ресурсу і неадекватна новій пропорційній системі виборів;

- економічна криза, яка є наслідком неспроможності задати критерії розвитку ширше, ніж через зростання ВВП та зарплат;

- криза науки, яка виявилася непотрібною державному бюджетові та бізнесу в такому національному проекті;

- криза освіти з точки зору національного проекту європейської орієнтації, для якого ми готуємо лише компрадорську національну еліту;

- криза невизначеної культурної політики взагалі та мовної зокрема;

- змістовна криза медіа–простору, де відсутній ринок ідей і є лише інтерпретації поточних подій.

Криза посилюється тим, що її часто не розуміють експерти, не бачать або навіть всіляко заперечують журналісти. У такій ситуації торгівля оптимізмом з боку експертів чи позитивним піаром з боку журналістів припиняється, а ми починаємо занурюватися у вир безперервних скандалів.

З ситуації кризи національної ідентифікації неможливо вийти шляхом досягнення політичних домовленостей. Тобто національна ідея – це новий принцип існування нації, а не національний інтерес. Еліта – ті, хто живе за принципами, а не клуб за інтересами. Допоки політики шукатимуть компромісу інтересів шляхом меморандумів, криза буде продовжуватися. Ідентифікація – це результат нових теоретичних принципів, які можуть запропонувати або не запропонувати мислителі нації, але не її політики. Завдання політиків – створювати та поширювати нові ідеали і тільки іноді – нові принципи, що запропоновані мислителями.

Отже те, що ми сьогодні маємо відсутність нових ідей, це результат нехтування розвитком теорій упродовж часу незалежності – будувати теорії не вчили у вищих навчальних закладах, їх не публікували редактори провідних видань, бо, бачте, як вони думають, це нецікаво читачу, теорії не цікаві партіям, бо їм потрібні гасла, теорії не потрібні владі, бо рішення приймаються не на основі теорій, а за волюнтаристським підходом в умовах нерозмежування повноважень різних органів влади.

Отже сьогодні – у нас проблема з теоріями сучасних глобальних процесів у світі, немає теорії, яка би пояснила суть кризи національного проекту, відсутня теорія виходу з такої кризи. Це має бути не одна теорія, їх має бути багато, вони мають конкурувати між собою. Але їх нема. Більше того, навіть

обережна спроба запропонувати з нашого боку таку теорію наштовхується на дві серйозні проблеми: 1) їх ніде публікувати і обговорювати, бо вони не такі цікаві як будь-який скандал чи інтрига; 2) вони завжди не на часі для обговорення: то вибори, то зміна уряду, то бюджет, то нафта, то газ...

Національна та цивілізаційна платформи

Криза національного проекту України відбувається не тому, що проект невірний чи непотрібний, а тому що його етнічна форма неадекватна часу – сьогодні вже інші світові виклики – цивілізаційні. Саме про це була написана наша стаття «Зіткнення націй і цивілізацій», де була запропонована теорія культурних платформ, яку зараз подаємо більш доступно.

Якщо до кінця ХХ століття національні проекти були актуальними, то тепер кожна країна опиняється на двох платформах – національній та цивілізаційній. Але суть глобального світового процесу полягає зовсім не в тому, що Хантінгтон описував як зіткнення цивілізацій. Базовий глобальний процес – не зіткнення цивілізацій, а зіткнення націй і цивілізацій, бо саме цивілізації сьогодні поглинають нації. Водночас цивілізації не поглинуть одна одну, бо у кожній з них достатньо ресурсів, щоб відстояти себе на світовій арені.

Уявіть собі, що кожна країна перебуває на великій національній платформі, а під нею – одна або дві чи навіть три цивілізаційних платформи. Національна платформа, як велика брила, ніби наповзає на одну чи дві цивілізаційні. Ці процеси повільні настільки ж, як і тектонічні: тому сказати, що до сьогодні у нас був один цивілізаційний вибір, а за 10 років має стати інший, це не правильно. Зміна цивілізаційної платформи – це цілий історичний період.

Як же розрізнити нації і цивілізації? Особливо це важко зробити, коли нації і є цивілізаціями, як от наприклад Індія чи Китай. Але різниця є. Нації визначають себе в культурних образах, а цивілізації в смислообразах. Нації не завжди осмислюють себе в філософії, а цивілізації намагаються створювати філософію світового рівня. Нації виробляють продукти, які продають сусіднім країнам, а цивілізації – світові бренди. Нації діють як самобутні культури,

цивілізації – як рефлексивно-універсальні культури. Нації бачать себе як винятково унікальні культурні явища. Цивілізації осмислюють себе як універсальні утворення так, що ніби інших цивілізацій і не потрібно, бо вони мають усе. Нації не мають всього і їм бракує ресурсів та мотивації, щоб мати все своє, тому вони змушені переймати частки чужої універсальності.

Раніше процеси утворення цивілізацій та націй були пов'язані з війнами та територіальною експансією. Нація, що претендувала бути цивілізацією, проводила територіальну експансію у мирній чи воєнній формі, а поневолені нації опиралися цій експансії. Однак, після Другої світової війни ситуація змінюється – кордони закріплюються міжнародними угодами, з'являються воєнні організації, що силою не дозволяють змінювати кордони. Колоніальний світ теж стає на шлях національного самовизначення. Відтак ситуація національної конкуренції переміщується в площину інфраструктурної та культурної експансії цивілізацій. Нації, що не є цивілізаціями, змушені культурно та/або інфраструктурно долучатися до цивілізацій. Таким чином національні проекти подвоюються – вони змушені водночас мати національну орієнтацію та цивілізаційну орієнтацію.

Водночас існує два типи цивілізацій. Перший тип – імперія – цивілізація, де відбувається культурне домінування однієї нації. Другий тип – союз, але більш точної назви йому ще нема, оскільки як європейський проект об'єднання сильних націй, він все ще не відбувся – культурне співробітництво націй. Імперії нікому не подобаються, але цивілізації потребуються набагато більше зусиль, і система культурного співробітництва більш складна, ніж система культурного домінування.

Цивілізації другого типу (культурного співробітництва) змушені створювати три різні системи культурної локалізації. Базова локалізація – створення універсальної спільної культури на договірному рівні (наприклад, єдине право, єдина економіка, єдині вимоги до інфраструктури, освіти, науки і под., але різні мови, звичаї і т.ин.) Зовнішня локалізація – створення систем представлення та просування власних економічних та культурних продуктів у інших цивілізації в такому вигляді, щоб вони сприймалися

іншими цивілізаціями. Внутрішня локалізація – створення систем представлення та споживання економічних та культурних продуктів інших цивілізацій в своїй цивілізації так, щоб вони не руйнували власну ідентичність.

Таким чином ми маємо країни-цивілізації та країни-нації, які змушені долучатися до тих чи інших країн-цивілізацій. Конкуренція між цивілізаціями відбувається на багатьох рівнях – на рівні інституційної структури, на рівні культурних смислообразів, на рівні світових інфраструктур, що створюються та підтримуються тією чи іншою або і всіма цивілізаціями. Нації теж конкурують між собою – на рівні експортних продуктів, на рівні окремих популярних культурних продуктів. Люди як країн-націй, так і країн-цивілізацій опиняються в культурних розломах – між національною та цивілізаційною платформами. Країни-цивілізації за означенням мають культурну політику, хоча не завжди цивілізаційну стратегію, а от країни-нації можуть не мати не те що єдиної цивілізаційної орієнтації, але навіть і певної культурної політики.

Цивілізаційний вибір України

Україна навіть за часів Київської Русі не мала національного цивілізаційного вибору. Цивілізаційний вибір України завжди був інонаціональним, однак вона змушена була змінювати його орієнтацію – [Австро-Угорщина, Польща], [Росія], тобто дві цивілізаційні орієнтації. Зараз стоїть питання про вже другу зміну цивілізаційної орієнтації – інтеграції в Європу. Жодного разу в історії Україна не порушувала питання про власний національний цивілізацій-

ний вибір. Таким чином, ми висуваємо гіпотезу, що повторюваний інонаціональний цивілізаційний вибір є історичною культурною траєкторією, яку країна практично не в силах перебороти. Нам здається, що час, коли від інонаціонального цивілізаційного вибору можна було перейти до національного, минув.

Сьогодні все, що Україні залишається – це правильно зробити інонаціональний цивілізаційний вибір. Національні цивілізаційні ілюзії України не мають під собою підґрунтя. Україна не має в історії нації цивілізаційних траєкторій розвитку, не має жодних досягнень філософії, які були б визнані такими у світі, не має елітної стратегії цивілізаційного розвитку: її еліта прямо і недвозначно відстоює інонаціональний цивілізаційний вибір – або російський, або європейський. Це непереборно, оскільки нема за що навіть зачепитися для сумніву.

Проблема цивілізаційного вибору полягає в тому, що він робиться на двох рівнях: 1) стратегічний вибір національної еліти; 2) соціологічний вибір суспільства на рівні персональних цивілізаційних стратегій. В ідеалі вони повинні збігатися. Однак при поділі суспільства на дві приблизно рівні частини на різних цивілізаційних платформах країна-нація переживає серйозне культурне потрясіння. Щоб зрозуміти культурні процеси, що відбуваються в такій країні, потрібно досліджувати національно-цивілізаційні процеси дуже тонкими інструментами.

Це означає, перш за все, принципову зміну соціологічних підходів до дослідження нації. Щодо України, то ми матимемо наступний культурний національний рельєф:

Національно-цивілізаційні типи	Національна орієнтація	Цивілізаційна орієнтація
1. Ностальгуючі	українська	російська
2. Росіяни	російська	російська
3. Українські європейці	українська	європейська
4. Російські європейці	російська	європейська
5. Націоналісти	українська	відсутня
6. Посередники	українська	українська

У суспільстві може бути консенсус із приводу цивілізаційної орієнтації, а може й не бути. У суспільстві може бути культурна політика (культурна стратегія), а може все йти самоплином. Стратегічний цивілізаційний вибір національної еліти не може бути зроблений, поки, з одного боку, не досягнуто консенсусу про розділ основних національних активів — влади, власності, інфраструктури, а, з іншого боку, поки не досягнуто явної соціологічної переваги населення країни на користь однієї з зовнішніх інонаціональних орієнтацій цивілізаційного вибору — Росії або Європи.

Ситуація інонаціонального цивілізаційного вибору для нації погано управляється національною елітою, оскільки позиція національної еліти, що здійснює інонаціональний цивілізаційний вибір, слабка за суттю. Національна еліта завжди змушена оглядатися на ту або іншу цивілізаційну еліту, і в принципі не може розмовляти з нею на рівних — у неї немає достатньо складного мислення, достатньо розвиненої філософії, своєї сильної цивілізаційної стратегії. Цю позицію національної еліти підсвідомо відчуває населення такої країни. Тому інонаціональний цивілізаційний вибір може здійснюватися не національною елітою, а населенням такої країни під тиском зовнішніх цивілізаційних еліт, що беруть участь у цивілізаційній конкуренції за країну.

Звідси з'являється ситуація конфлікту вибору інонаціональної цивілізації — коли дві або більше цивілізації, на користь яких здійснюється вибір, отримують можливість впливати окремо і на частини еліти, і на частини населення країни з різними цивілізаційними орієнтаціями. При цьому національна еліта, що в цей час ділить національні активи (власність, інфраструктуру і владу), може в ситуації цивілізаційного вибору без активної культурної політики (стратегії) опинитися спостерігачем. Потенційно це дуже небезпечна ситуація, що загрожує розколом країни.

Національний та цивілізаційний проєкт України

Таким чином, є всього чотири орієнтації України: 1) Росія; 2) Домінування національної платформи і зовнішній примус до цивілізаційного вибору; 3) Європа; 4) Гіпотетична власна українська цивілізація.

Сьогодні в Україні змагаються не два цивілізаційні вибори — між Європою і Росією, як це прийнято вважати, а вибір між домінуючою національною культурною платформою і російською цивілізаційною платформою. І нерозуміння цього і є головною проблемою кризи національного проєкту.

Коли ми говоримо про європейський вибір, то це наразі не цивілізаційний вибір — це просто гасла і слова. Ми не дивимося європейські телеканали, ми загалом не цікавимося тим, що робиться в Європі (подивіться, скільки на нашому телебаченні є новин про Європу), ми не читаємо європейські книжки і не дивимося європейське кіно.

Ми дивимося російські новини, слухаємо російську музику набагато частіше, ніж європейську. Ми читаємо російські книжки, дивимося російські фільми. Ми цікавимося тим, що робиться в Росії, і залежимо від неї економічно.

Після розпаду СРСР ми почали віддалятися від Росії, але не тільки як від нації, але від того, що принаймні претендувало на цивілізацію. Тобто від життя на двох платформах — національній українській та цивілізаційній (совєтсько-російській) ми почали переходити до винятково української національної платформи. Наш національний проєкт 1991 року був побудований як етнічний національний проєкт, а не як цивілізаційний. Відчуваючи, що ми не спроможні самі бути цивілізацією, ми і вирішили «йти в Європу». Але йшли ми на словах, бо хотіли формального юридичного входження (інтеграції). При цьому реального проникнення Європи в Україну — ні культурного, ні інфраструктурного, ні інституційного, ні економічного — досі не відбувається.

Сьогодні в Україні домінує два підходи — національний етнічний проєкт, де цивілізаційний вибір не зроблено, або він є європейським цивілізаційним тільки на словах. Другий підхід — російський цивілізаційний проєкт, імперський, суперечливий, з незрозумілими перспективами, з принциповою неспромож-

ністю росіян до культурного співробітництва — тільки до культурного домінування в імперії.

Що означає національний етнічний проект? У культурній політиці — мовну українізацію і заміну російської — українською та англійською. В освіті — переймаємо західні технології, але не вчимося рефлексивному мисленню і вмінню будувати свої теорії. У науці — бюджетне її знищення, бо наука не потрібна для національної платформи, наука потрібна лише цивілізації. Власна філософія теж не потрібна на національній платформі. У мистецтві — самобутні образи замість смислообразів.

Найгірший сценарій для України, що зараз частково здійснюється — руйнування всяких цивілізаційних орієнтацій і спроба будувати країну на домінуючій національній платформі. Такий сценарій неминуче призведе до ситуації, коли цивілізаційний вибір буде робити не Україна, а його зроблять за неї.

Якщо говорити про цивілізаційний інонаціональний вибір, то, наприклад, Україна повинна ясно усвідомлювати, що вона кладе в основу такого серйозного вибору. Скажемо, Україні сьогодні подобаються історичні траєкторії Європи (культурне співробітництво сусідніх країн) і не подобаються історичні траєкторії Росії (культурне домінування над сусідами — імперія). Однак як Європа, так і Росія, не сформували свої цивілізаційні проекти на майбутнє. Та обставина, що цивілізаційний проект Європи виглядає більш упорядкованим, ситим і перспективним, повинна бути розглянута також і з позиції цінностей інших

цивілізаційних проектів. Адже може виявитися, що цінності, які ми вважаємо важливими для цивіліза-

ційного вибору, уже породжені якоюсь цивілізацією. Якщо ми серйозно здійснюємо цивілізаційний вибір, то ми повинні так само уважно розглянути цивілізаційний вибір і США, і Китаю, і арабського світу, і навіть Африки.

Формально застосовуючи методологію ми повинні також припустити і зовсім оригінальний цивілізаційний вибір України — вибір на користь усіх цивілізацій. Україна — країна, що перебуває у розламі між Європейською, Російською, Мусульманською цивілізаціями. Недалеко від неї розташовані також Індійська, Африканська і Китайська. Тобто майже всі цивілізації є близькі територіально, за винятком цивілізації США, що є інфраструктурно близькою через великий рівень експансії цієї цивілізації саме на інфраструктурному рівні (комп'ютери, Інтернет, кінематограф, організаційний вплив через міжнародні організації). Тим самим Україна стає країною, що спроможна усіх зрозуміти, прийняти, інтегрувати у свої світові міста й у свою культуру. Для цього потрібно не просто відкритися світові, а створити такі системи внутрішньої

локалізації, що дозволять перетворити їх у інтегровану базову локалізацію самої нації як цивілізації-зустрічі-культур, цивілізації-посередника-цивілізації.

Панове націоналісти, русофіли і європейці! Думаєте, Богу є діло до наших інтересів? Йому є діло до наших принципів. Чи є у Бога план щодо України? Думаєте, Бог чекає, щоб ще одна безпорадна країна стала багатогою або увійшла до Європи? Бог чекає від нас цивілізаційного прориву. У цьому сенсі

нам потрібна не національна ідея, а цивілізаційна ідея.

Неважливо, як ми будемо свою цивілізацію – самі, у Європі, з Росією. Це в будь-якому разі потребуватиме, щоб у нас існували:

1) Своя філософія, яка би осмислювала всі сфери життя, була здатна доводити національні образи до цивілізаційних смислообразів;

2) Рефлексивна освіта, навчання мисленню, а не технологіям, тобто освіта нового типу;

3) Нова економіка з новими критеріями розвитку (повні цикли виробництва, кількість інфраструктурних послуг, рівень інтелектоємности продуктів);

4) Нова наука, що орієнтується на випередження інших, яку фінансує бізнес і держава;

5) Нова мова, але не українська, російська чи англійська, а можливо навіть штучна мова нового типу, яка би виконувала сакральні функції, могла бути мовою науки (ця мова могла би прислужитися і Європі);

6) Партії нового типу, які здатні діяти програмно упродовж кількох поколінь (масштаб завдань потребуватиме нових менеджерів і консультантів з іншими цілями);

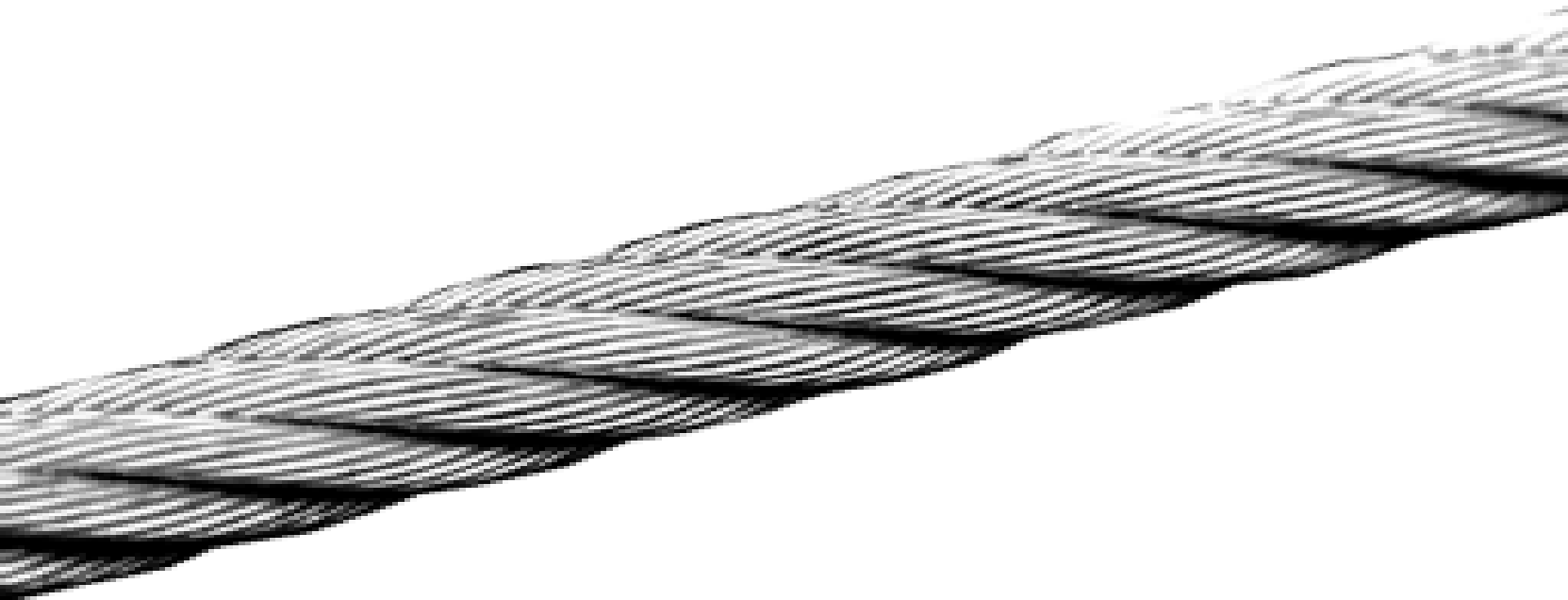
7) Свої теорії, які публікуються, обговорюються, замовляються і застосовуються;

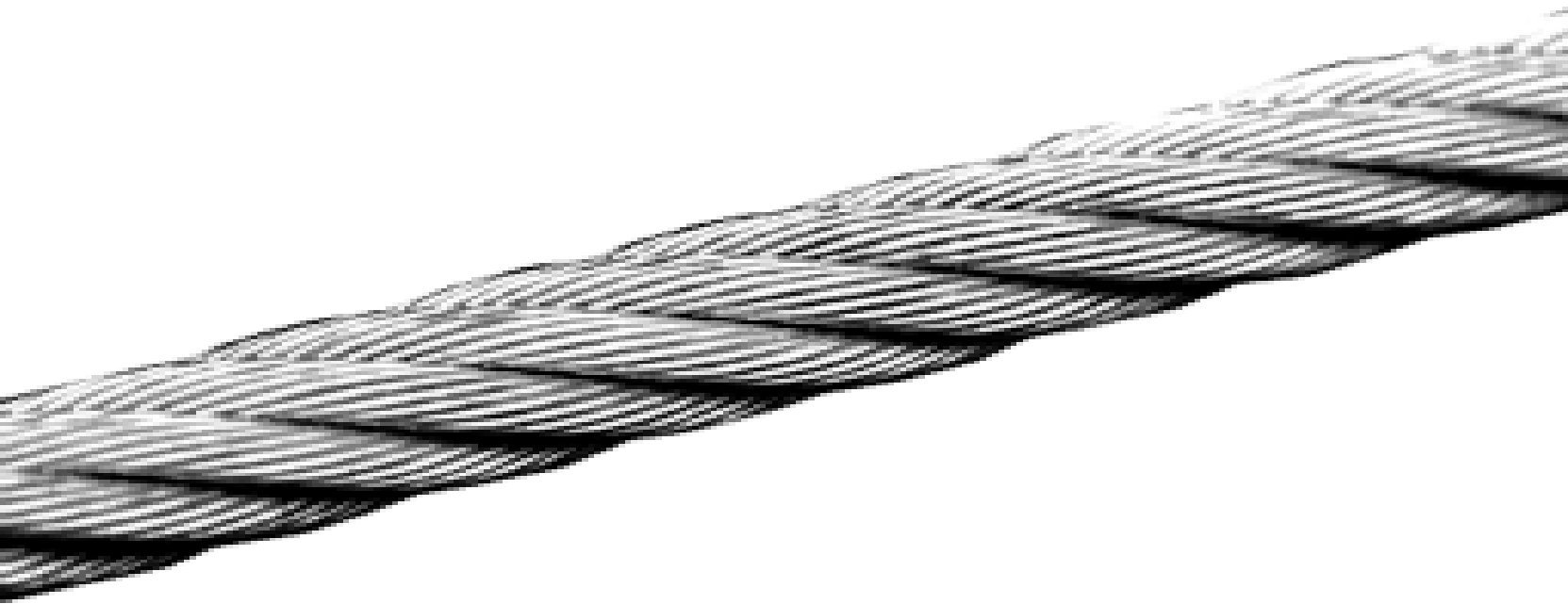
8) Нова культурна політика цивілізаційного типу;

9) Нове мистецтво, яке продукує смислообрази, і митців цьому мають вчити.

Національному проекту прийшов кінець. Російський цивілізаційний проект не дуже привабливий. Або Україна знаходить шлях, як прислужитися Європі в її цивілізаційному проекті (знаходить в ньому свою функцію), або створює свій цивілізаційний проект. Якщо Україна зараз цього не зрозуміє, цивілізації порвуть її на шматки. Оце той виклик, який стоїть перед українською елітою.

Друкується за <http://pravda.com.ua>

геннадій друзенко

віце-прем'єр міністр
з неактуальних питань
або скільки п'ятих коліс
у євроінтеграційному
возі україни?

Упродовж липня в Україні майже одночасно пролунали симптоматичні заяви: *про недоречність «торпедувати подачу Україною заявки на вступ до ЄС»* (В. Ющенко) та про те, що *«на сьогодні питання членства в ЄС для України є неактуальним»* (О. Рибачук). Високі речники аргументували свою позицію тим, що Україні потрібно насамперед виконати «домашні завдання», поставлені перед нами Євросоюзом, недостатньою конкурентоспроможністю вітчизняної економіки та «слабкою підготовкою законодавства». Пан Рибачук заявив також, що «створення повноцінної зони вільної торгівлі (ЗВТ) рівнозначно 80% реальної інтеграції». На жаль, в цій позиції наявна свідомо чи несвідомо підміна двох взаємопов'язаних, проте відмінних парадигм побудови взаємин з ЄС: інституційної інтеграції до Євросоюзу, як простору спільних цінностей, та інтеграції економічної, що має на меті насамперед максимально інтенсифікувати з європейською спільнотою торговий оборот. Це тривожний симптом повернення до євроінтеграції «за Кучмою», під час президентства якого ЄС став основним торговельним партнером України, проте режим якого зруйнував саме нестримний потяг українців жити у європейській системі цінностей, що опохпив народ під час «помаранчевої революції».

Сахання української євроінтеграційної політики від дитячого, не захмареного тверезим поглядом на світ єврооптимізму, до похмурого песимізму свідчить, що щось з нашою євроінтеграцією не так. У заявах українських можновладців, що відповідають за європейський напрям, все яскравіше відчувається дезорієнтованість та розгубленість. Мовляв, ми такі європейські, такі демократичні та прогресивні, а вони (тобто ЄС) нам навіть статусу країни з ринковою економікою досі не дали, лібералізацію візового режиму ставлять в залежність від укладення угоди про реадмісію (що без підписання відповідної угоди з Росією перетворить Україну на загальноєвропейський відстійник нелегальних мігрантів), а за підтримку вступу до СОТ претендують на наш металобрухт та вимагають скасувати обмеження на ввіз до України старих авто (що дуже болюче вдарить як по фламану національної економіки — сталеливарному

виробництву, так і по національному автомобілебудуванню, яке лише спинається на ноги).

Такого «дружнього» ставлення з боку ЄС наша помаранчева еліта явно не очікувала: наче збиралися на товариську вечірку, а потрапили на важкі офіційні перемовини з жорстким, прагматичним партнером. Ця прикра несподіванка спіткала українців насамперед через брак добре продуманої стратегії у взаєминах з нашим найвпливовішим сусідом та неефективність створеного в Україні євроінтеграційного механізму. Саме через тактичну фрагментарність завдань, брак політичної волі та фахової спроможності послідовно реалізовувати задекларовані було стратегічні цілі, Україна за півроку, що минув від «помаранчевої революції», повністю втратила ініціативу на європейському напрямі, і сьогодні фактично танцює під дудку Єврокомісії, що насправду не надто переймається українськими національними інтересами.

Аби переламати цю негативну тенденцію, Україні слід спробувати спокійно зорієнтуватися на «євроінтеграційній місцевості», ще раз простудіювати правила «євроінтеграційної гри», звірити свої стратегічні цілі на європейському напрямі та оцінити адекватність й ефективність обраних задля їхнього досягнення засобів. Ця стаття — спроба започаткувати такий конче потрібний на сьогодні процес.

Наше місце у євроінтеграційній черзі

Передусім визначимося, як глибоко ми інтегрувалися з/до ЄС за 7 років, відколи євроінтеграцію було проголошено головним державним пріоритетом. Для цього потрібно згадати ступені можливої інтеграції з/до Союзу третіх країн. Тож, усвідомлюючи деяку вибірковість та можливу неповноту запропонованих нижче віх, вдамося до такої класифікації інтеграційних етапів: 1) зона вільної торгівлі, 2) митний союз щодо промислових товарів, 3) встановлення безвізового режиму, 4) вільний рух товарів, послуг, капіталів та робочої сили (без поширення на сільське господарство та рух товарів, що походять з третіх країн), 5) входження до Шенгенського візового простору, 6) інституційне приєднання до ЄС, 7) входження до простору євро. Слід зауважити також, що ЄС, як правило, не створює зону вільної

торгівлі з третьою країною, що не є членом СОТ, а отже вступ країни до Світової організації торгівлі можна вважати передумовою чи нульовим етапом її інтеграції з/до Евросоюзу.

Проходження цих етапів не завжди відбувається у хронологічному порядку. Так, Норвегія та Ісландія приєдналися до Шенгенського візового простору, не вступаючи до Евросоюзу, водночас Велика Британія, Ірландія та 10 нових держав-членів, будучи повноправними членами ЕС, до цього простору не входять. До того ж, згідно з угодами про вступ на певний період обмежена свобода працевлаштування громадян нових держав-членів у більшості держав-ветеранів ЕС, але такі обмеження не поширюються на громадян Норвегії, Ісландії та Ліхтенштейну.

Окреме питання – візовий режим, що не пов'язаний з глибиною економічної інтеграції третіх країн з/до Евросоюзу. Так, з держав-сусідів в'їжджати до ЕС без віз можуть лише громадяни Ліхтенштейну, Норвегії, Ісландії, Швейцарії, Румунії, Болгарії, Хорватії та Ізраїлю, проте з не-сусідів цим привілеєм тішаються, окрім громадян США, Японії, Канади (що цілком природно) також, приміром, венесуельці, уругвайці, гватемальці, нікарагуанці, гондурасці, чилійці, бразильці та аргентинці (що змушує замислитися про кінцевість та виправданість жорсткості візового режиму ЕС щодо українських громадян).

Зробивши такі застереження, порівняємо глибину інтеграції України з/до ЕС з європейськими та середземноморськими країнами, що не входять до складу Союзу. За ступенем реальної (не потенційної!) інтегрованості з/до ЕС ми пасемо задніх у другому десятку держав, що мають з Евросоюзом спільний кордон або не мають такого, проте на яких ЕС поширив Європейську політику сусідства.

З одного боку, нас випереджають майже усі середземноморські країни – учасниці Барселонського процесу, що має на меті, зокрема, створити до 2010 року Середземноморську зону вільної торгівлі. З них Ізраїль та Палестинська автономія вже сьогодні мають з ЕС повноцінну ЗВТ. Решта середземноморських держав, окрім Сирії та Лівії, уклали з ЕС Європейсько-середземноморські угоди про асоціацію (ЕСУА), що передбачають скасування Спільнотою ввізних мит на промислові товари, що походять

з цих країн з моменту набрання чинності зазначеними угодами, та скасування цими країнами упродовж наступних 12 років ввізних мит на промислові товари, вироблені на території Спільноти.

З іншого, Хорватія та Македонія уклали з ЕС угоди про стабілізацію та асоціацію (УСА), що також передбачають створення асиметричних ЗВТ від моменту набрання ними чинності, а також перехідні періоди тривалістю відповідно 6 та 10 років щодо скасування мит на товари походженням зі Спільноти. Враховуючи, що на сьогодні Албанія, Молдова, Грузія та Вірменія вже є членами СОТ і це безумовно полегшить їхні перемовини з ЕС про створення ЗВТ, ми залишаємося в ар'єргардному євроінтеграційному загоні разом з авторитарними Білоруссю, Азербайджаном, Алжиром, Сирією та Лівією, а також обтяженими важким спадком збройних міжусобиць Сербією і Чорногорією та Боснією і Герцеговиною.

Прикрий для України факт, а втім, нема чому дивуватися, бо з умовних восьми етапів, які мають подолати країни, що прагнуть повністю інтегруватися до об'єднаної Європи, ми не пройшли ще жодного.

Про солідарність по-європейському

Солідарність є ключовим поняттям Об'єднаної Європи. Саме солідарність спонукає багатші країни допомагати біднішим, біднішим дозволяє долучатися до зможного життя багатших і їм разом, попри всі перешкоди та кризи, й надалі здійснювати безпрецедентний проєкт під назвою «Європейський Союз». Водночас Європейська солідарність, як і Європейська інтеграція, має різний рівень «напруги». З певною часткою умовності її можна схематично зобразити у вигляді концентричних кіл. Франко-німецький союз в центрі, потім країни Бенілюксу та Італія, далі – Іспанія, Португалія, Греція, Австрія та Фінляндія, потому – Велика Британія, Ірландія, Данія та Швеція, нарешті десять новачків та країн, що входять до Європейського економічного простору: Норвегія, Ісландія, Ліхтенштейн, а також Швейцарія (що не входить до ЕЕП), ще далі – Румунія й Болгарія, за ними – Туреччина та балканські країни, нарешті «сусіди» ЕС.

Допомога в ЕС розподіляється загалом такими самими концентричними колами, через що, наприклад, французькі фермери отримують дотації значно більші, ніж польські. Воно й зрозуміло: коли живеш у великому спільному домі, природно прагнути, аби найліпше були відремонтовані та вмебльовані твоя кімната та найближчі до неї, потому – твій поверх, далі – увесь дім. Облаштувавши в такий спосіб власне обійстя, далекоглядні господарі починають допомагати сусідам, бо у них спільні комунікації, та й узагалі приємно жити поруч з прибраним, заможним маєтком, мешканців якого приємно запросити до себе в гості. Попри всю образність, логіка взаємин ЕС з державами-членами, офіційними кандидатами на членство і третіми країнами саме така.

Аби проілюструвати сказане, наведу один приклад. Упродовж останніх 10 років загальна допомога Україні з боку ЕС сягнула 1,072 млрд. євро – приблизно стільки ж Євросоюз виділяв Польщі щорічно кілька останніх років перед вступом останньої до Союзу. А за рік, що минув після вступу до ЕС, польські фермери отримали прямих дотацій на суму в 1,5 млрд. Нагадаю, що Польща майже удвічі менша, ніж Україна, за територією, і майже на 20% (9 млн. осіб) за кількістю населення.

Є у європейської солідарності ще один дуже важливий аспект. Солідаризується не лише Союз з країнами-кандидатами, а й вони з Союзом. Перспектива членства, а тим паче отримання статусу офіційного кандидата на вступ до ЕС, є дуже потужним стимулом для проведення радикальних реформ у країнах з перехідною економікою або, як їх ще часто називають, «молодих демократіях». Адже щоб зважитися на кардинальні перетворення, потрібно мати глобальну мету, що може виправдати в очах населення шокуючу терапію, й досвідчених провідників, що готові розділити з реформаторами відповідальність за наслідки реформ. І тут роль ЕС не порівняти з МВФ чи Світовим банком: якщо останні ризикують хіба що капіталами (і то не власними), то ЕС зобов'язується жити з реформованою країною у спільному Європейському домі.

Підсумовуючи, не зайве нагадати, що дискусія про те, чи може посткомуністична країна трансформуватися в європейську демократію без перспективи

членства в ЕС, має суто теоретичний характер – історії до сьогодні такі прецеденти невідомі.

Про демократію як єдину передумову подання заявки про вступ до ЕС

В Україні доволі поширена думка, що економічний критерій є визначальним для вступу до ЕС. Саме цим наші можновладці, відповідальні за євроінтеграцію, нерідко пояснюють передчасність, на їхню думку, подання Україною офіційної заявки про вступ до Союзу. Проте, виправдовуючи в такий спосіб власну пасивність, вони або свідомо підтасовують факти, плутаючи вступні іспити з випускними, або демонструють власну некомпетентність. Аби переконатися в цьому, достатньо уважно прочитати, що кажуть про передумови ініціювання перемовин про вступ правові акти, на яких ґрунтується ЕС.

Стаття 49 чинного нині Договору про Європейський Союз дослівно зазначає: «Будь-яка Європейська держава, що шанує принципи, сформульовані в частині першій статті 6, може звернутися з поданням щодо набуття членства в Союзі», а частина перша статті 6 своєю чергою говорить про те, що «засадничими принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів – свобода, демократія, шанування прав людини та засадничих свобод, верховенство права». Ані слова про економіку!

Договір про запровадження Конституції для Європи, покликаний згодом заступити Договір про ЕС, не пропонує нічого принципово нового. Частина друга статті I-1 та частина перша статті I-58 майже в унісон декларують, що «Союз відкритий усім Європейським державам, що шанують його вартості й віддані справі спільного їх поширювання». Ці вартості перераховано в статті I-2: шана до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та шанування прав людини, зокрема прав тих осіб, що належать до меншин. Знову-таки про економіку ані пари з вуст!

Можна подивитися на цю проблему й під іншим, історичним, кутом зору. ЕС за всю свою історію лише кілька разів відхилив заявки про набуття членства в Союзі (а радше в Спільноті, оскільки Союзу тоді ще не існувало): 1987 року невдача спіткала Марокко, 1990 – Туреччину. Заради справедливості слід згада-

ти й про відхилене Європейською економічною спільнотою клопотання генерала Франко про асоціацію з ЕЕС Іспанії та приєднання цієї піренейської країни до Спільноти. Окрім випадку Марокко, що не задовольняла засадничому географічному критерієві членства в ЕС, і Іспанії, і Туреччині було відмовлено розпочати перемовини головним чином через авторитарність режимів, що правили в цих країнах на час подання заявок — невдовзі після того, як автократії поступилися місцем цілком легітимним демократичним урядам — ЕС погодився розпочати з цими країнами переговори про вступ.

Отже, або сучасна Україна не шанує людську гідність та права людини, свободу, демократію та рівність, не керується принципом верховенства права і через це не подає заявку на вступ до Євросоюзу, або їй просто бракує політичної волі чи фахівців, здатних пояснити керівництву держави: аби почати перемовини, достатньо відповідати першому Копенгагенському критерієві, досягнення відповідності двом іншим — є предметом цих перемовин. Це як вступні і випускні іспити до університету: відкриття переговорів означає, що країна склала вступний іспит, їхнє завершення і підписання угоди про вступ — успішне завершення навчання.

Звичайно, можна й слід говорити й про четвертий неписаний критерій — готовність євроспільноти прийняти до своїх лав нову державу. Але знову-таки слід буди ширим: вважати, що ЕС готовий, аби до нього приєдналася Туреччина, з якою він починає перемовини про вступ, і не готовий бачити серед своїх членів Україну — лукавство. Наразі останнє дослідження Єврокомісії засвідчило, що за повноправну участь України у євроінтеграційному проекті виступає 45% опитаних громадян ЕС і 41% — проти, щодо Туреччини результати опитування є значно песимістичнішими — відповідно 35% та 52%. До речі, ставлення європейців щодо приєднання до Союзу України з точністю до відсотка відбиває ставлення до євроінтеграції Румунії, вступ якої до ЕС — питання, майже гарантовано вирішене.

Кілька слів про економіку

Неготовність вітчизняної економіки витримувати конкурентний тиск європейської — один з улюблених аргументів українських «європесимістів». У зв'язку з цим цікаво порівняти структуру економіки та макроекономічні показники України з відповідними показниками держав, що відповідають засадничому географічному критерієві «європейськості», а отже претендують чи можуть у майбутньому претендувати на членство в Союзі, Росії та середніми показниками в ЕС.

Неупереджений аналіз цифр свідчить про те, що розрив між основними економічними показниками держав, за якими офіційно визнано статус кандидатів на вступ до ЕС (Туреччина, Хорватія, Македонія), ба й тих, хто вже завершив перемовини про вступ (Болгарія та Румунія) і має за півтора року переступити поріг Об'єднаної Європи, та середніми показниками в Союзі радикально більший за розрив між аналогічними показниками цих держав і України. Мало того, скажімо, відсоток працездатного населення, задіяного у сільському господарстві (критичний для ЕС показник з огляду на спільну сільськогосподарську політику Спільноти!), у нас значно ліпший, ніж у Туреччини чи у Румунії, що за кількістю населення та територією складають разом з Україною трійку лідерів серед країн, що мають шанс і висловили бажання колись приєднатися до Євросоюзу.

Задля об'єктивності слід нагадати, що Україна досягла таких показників, не маючи ані торговельних преференцій, ані допомоги з боку ЕС, співмірної з країнами-кандидатами. Отже є всі підстави сподіватися, що вітчизняна економіка, отримавши імпульс від надання нашій країні чіткої європейської перспективи, пов'язані з нею серйозні західні інвестиції та допомогу у проведенні важких, але konieczних для неї структурних реформ, не пастиме задніх не лише серед кандидатів, але й серед нових (від 2007 року) держав-членів Євросоюзу.

Воднораз слід визнати, що на сьогодні економіки авторитарних Білорусі, Росії та Азербайджану інтегрованіші за українську з економікою ЕС та мають ближчу до економіки ЕС структуру. Звичайно не можна забувати, що 95% азербайджанського екс-

порту до ЕС, 63% російського і 49% білоруського – мінеральні продукти, але ж і структура українсько-го експорту до Євросоюзу далека від ідеальної: 32% – недорогочінні метали та вироби з них і 25% – ті самі мінеральні продукти. Структура імпорту з ЕС в усіх чотирьох країнах схожа – її лівову частку складають товари так званої машинерії (механічне обладнання, машини та механізми, електрообладнання та їхні частини). Це ще раз свідчить, що економічна співпраця та інституційна інтеграція – дві відмінні парадигми побудови відносин з Євросоюзом: у підвалинах першої лежить прагматичний розрахунок та обопільна економічна вигода (другим та четвертим за обсягами товарообігу партнерами ЕС є відповідно Китай та Росія), друга ґрунтується на фундаменті спільних вартостей, серед яких економічна потуга посідає далеко не перше місце.

Третій копенгагенський критерій чи загадкове *acquis communautaire*

Аби повністю оцінити реальну наближеність України до ЕС, нам залишилося спробувати оцінити відповідність вітчизняного законодавства загальноєвропейському чи, що те саме, ступінь прийняття нашою державою так званого *acquis communautaire*. Як згадувалося на початку статті пан Рибачук в інтерв'ю російському виданню «Время новостей» назвав неадаптованість національного законодавства до *acquis communautaire* однією з основних причин, через які, на його думку, питання членства України в ЕС є на сьогодні неактуальним. Доволі дивний пассаж для людини, що обіймає (*обіймала* – Ред.) посаду головного євроінтегратора країни!

Річ у тім, що умови та терміни прийняття *acquis communautaire* є зазвичай основною темою перемовин про вступ між державою-кандидатом та Європейським Союзом, а отже починати інтенсивну уніфікацію національного законодавства із законодавством ЕС до початку офіційних перемовин – означає бігти поперед паротяга.

Так, переговори з державами Центральної Європи та Балтії, що у травні 2004 року приєдналися до ЕС, починалися з того, що Єврокомісія підготувала для них так звану «Білу книгу ЕС», що містила ґрунтовний огляд цілого масиву *acquis communautaire*,

розбитого на 31 галузевий розділ. Потому представники Єврокомісії та держав-кандидатів спільно проаналізували відповідність окремих галузей національного законодавства *acquis*. В результаті такого «скринінгу» сторони спільно визначили, що саме у законодавстві країн-кандидатів не відповідає законодавству Спільноти. Далі розділ за розділом кандидати буквально виторговували у Спільноті перехідні періоди в імplementації тих або тих положень *acquis*, тобто обсяг і тривалість застосування норм національного законодавства, що суперечать загальноєвропейському, вже після приєднання до Союзу.

До того ж, Україні не можна забувати, що *acquis communautaire* не є ідеальним законодавством. З одного боку, воно є плодом складного компромісу між державами-членами, що представлені в Раді, Єврокомісією та Європейським Парламентом. З іншого, *acquis* – це законодавство не розвитку, не економічного ривка, а радше збереження досягнутого комфорту, обтяжене великими соціальними гарантіями та значним втручанням в економіку держав-членів та наддержавних органів ЕС. Саме через це за показниками зростання ВВП Євросоюз (із 2,4%) посів минулого року 159 місце у світі. Для порівняння: Україна (з 12%) посіла 7-ме місце, Китай (з 9,1%) поділив з Казахстаном 12-те та 13-те місця, Туреччина (з 8,2%) посіла 23-тє, Росія (з 6,7) – 37-ме. Найдинамічніша за зростанням ВВП з держав-ветеранів ЕС Ірландія (5,1%) перебуває у світовому рейтингу лише на 75 й позиції, а найдинамічніша з новачків ЕС Латвія (7,60%) – на 28-ій.

Тому слід пам'ятати, що у правовому просторі ЕС комфортно жити й робити стабільний бізнес з 3% річного прибутку, проте аби економічно наздогнати Євросоюз слід застосовувати інші, ліберальніші, правила гри. І заміна цих правил на жорсткіші європейські – здебільшого предмет торгу, в якому можна виторговувати у Брюсселя значні фінансові вливання, високофахову експертну допомогу, серйозні прямі інвестиції тощо. Тому сліпо калькувати *acquis communautaire* сьогодні Україні щонайменше недалекоглядно та неперспективно – набагато цікавіше, скориставшись відсутністю жорстких зобов'язань щодо адаптації національного законодавства до норм і стандартів ЕС, переймати

європейські правові норми вибірково, виходячи на-самперед з економічної доцільності такої адаптації, або як зараз модно казати у Європі приймати *acquis* ЕС *a la carte*.

Український євроінтеграційний віз

Зорієнтувавшись на євроінтеграційній місцевості, нагадавши читачеві черговість та значення етапів великого євроінтеграційного шляху, спробуємо оцінити адекватність та ефективність механізму європейської інтеграції, створеного на сьогодні в Україні. Для цього насамперед погляньмо, які завдання можуть стояти перед Україною на європейському напрямі у найближчі 5-6 років (каденція чинного Президента та парламенту, що його оберуть наступного року).

1. Вступити до СОТ. Умови вступу наразі дискутуються, проте потреба вступати до всесвітнього торговельного клубу, здається, вже не викликає сумнівів у переважної частини українців.

2. Укласти з ЕС Угоду, що започатковує зону вільної торгівлі та містить конкретні граничні строки її створення, а також відкриває європейську перспективу України (це може бути і дві різні угоди).

3. Досягти відповідности України першому копенгагенському критерію чи, іншими словами, переконати європейців, що ми насправді шануємо засадничі цінності, на яких ґрунтується Союз.

4. Подати офіційну заявку про вступ до Євросоюзу.

5. Отримати офіційний статус країни-кандидата на вступ до ЕС.

Амбітно? Помірковано? Реалістично? Авжеж! А зараз погляньмо, які спеціальні інституції потрібні Україні для виконання цих завдань. За СОТ, як відомо, у нас відповідає Міністерство економіки України. Природно, що делегацію України на переговорах зі вступу до СОТ очолює заступник Міністра економіки, а отже, спеціальні органи у цьому процесі зайві. Перемовини про створення з Європейською Спільнотою ЗВТ та укладення угоди, що має 2008 року заступити УПС, також не вимагають створення спеціальних «євроінтеграційних» інституцій. Зрозуміло також, що жоден євроінтеграційний центральний орган виконавчої влади чи віце-прем'єр з євроінтеграційних питань не зробить Україну демо-

кратичнішою і не навчить-примусить нас керуватися принципом верховенства права та шанувати права людини. Офіційне клопотання про вступ Голови Ради ЕС подає глава держави, голова уряду чи міністр закордонних справ зацікавленої країни. Після подання заявки і до ухвалення Радою рішення стосовно неї основний клопіт держави-претендента полягає у підготовці відповідей на запитання анкети, підготовленої Єврокомісією, щодо політичного та економічного стану країни, а також рівня відповідности її правової системи *acquis* ЕС. Знову таки, готує ці відповіді уся центральна влада держави, а не одна спеціальна інституція.

Зі сказаного виходить, що найближчі роки 5-6 років (до отримання офіційного статусу країни-кандидата) Україна у взаєминах з ЕС та односторонніх євроінтеграційних переїмах спокійно могла б обмежитися створеними на виконання Угоди про партнерство і співробітництво:

– Радою з питань співпраці (співголовою якої за посадою є прем'єр-міністр України),

– Комітетом з аналогічної назвою, що має статус допоміжного органу Ради,

– Парламентським комітетом співпраці (та відповідними органами, що передбачатиме угода, яка заступить УПС 2008 року), а також заступником чи першим заступником з питань євроінтеграції міністра закордонних справ та Місією при Європейських Спільнотах.

Можливо, когось з віце-прем'єрів доцільно було б на додаток до основних функцій наділити посадою Уповноваженого з питань Європейської інтеграції (як це було за часів Кучми), аби координувати діяльність на європейському напрямі центральних органів виконавчої влади – втім питання наразі дискусійне.

А тепер подивімося під цим кутом зору на євроінтеграційний механізм, створений в Україні ще за попередньої влади і очолений вже за влади нової віце-прем'єр-міністром з євроінтеграційних питань. Не важко помітити, що українська євроінтеграційна машина – це досі алогічна суміш недокалькованої польської моделі та специфічно українських органів та посад, створених під конкретних осіб. Так, парламентський комітет з питань євроінтеграції – аналог польської сеймової Комісії Європейської інтеграції;

посада Уповноваженого з питань європейської інтеграції також існувала в Польщі у першій половині 90-х років. А от Державна рада з питань європейської та євроатлантичної інтеграції була покликана до життя винятково бажанням колишнього заступника глави Адміністрації Президента України та керівника Головного управління зовнішньої політики цієї самої адміністрації Анатолія Орла особисто контролювати та спрямовувати процеси інтеграції України із Західним світом. Національна рада з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу при Президентові України – інструмент, створений 2000 року колишнім Міністром юстиції України Сюзанною Станік, аби мати зайвий привід бачити Президента та демонструвати йому свою активну діяльність на європейському напрямі. Показово, що обидві Ради після звільнення з посад їхніх фактичних фундаторів не збиралися жодного разу.

Окрім двох названих вище мертвонароджених, але так досі і не похованих рад на чолі з Президентом України, українським законодавством передбачено ще існування Координаційної ради з адаптації законодавства України до законодавства ЄС на чолі з прем'єр-міністром. Поки цей орган за 9 місяців свого формального існування встиг зібратися лише один раз під головуванням пана Рибачука, що може свідчити про брак інтересу до нього у голови уряду. Ознайомлення з протоколом першого і поки що єдиного засідання Координації дає

підстави прогнозувати: якщо прем'єрові не спаде на думку перетворити раду на дієвий інструмент впливу

на законодавчий процес, вона невдовзі перетвориться на ще одне п'яте колесо в українському євроінтеграційному возі.

Але насправду усі інтеграційно-адаптаційні ради не надто сприяють, але й не надто заважають нашому повільному рухові до Об'єднаної Європи: вони є не більш як дорадчо-координаційними органами без власного апарату та штатних співробітників, через що їхня діяльність не забирає багато часу у можновладців та не вимагає великих витрат з держбюджету. Набагато важче обґрунтувати доцільність існування в Україні окремого віце-прем'єр-міністра з євроінтеграційних питань та Державного департаменту з питань адаптації законодавства.

На жаль, чимдалі більше зрозуміло, що посаду віце-прем'єра з євроінтеграційних питань створено спеціально під давнього споборника і друга сім'ї чинного Президента. Її існування не обумовлене ані об'єктивними потребами євроінтеграційного процесу, ані особливими талантами пана Рибачука як перемовника (не плутати з розмовником!). За півроку діяльності єдиним помітним

«успіхом» головного українського євроінтегратора можна вважати підписання підготовленого без його участі і фактично нав'язаного Україні Євросоюзом Плану дій, що виявився ефективним інструментом продовження політики навмисної невизначеності ЄС щодо України та дозволив Брюсселю принаймні на три роки зняти з порядку денного питання членства нашої держави в Євросоюзі.

Звичайно, можна згадати підписану наприкінці липня Угоду про торгівлю деякими сталеливарними виробами на 2005-2006 роки, що передбачає збільшен-

ня приблизно на третину протягом 2005-2006 років квоти на імпорт до ЄС українського плоского та сортового прокату. Але цю Угоду від імені українського уряду підписав представник України при Європейських Спільнотах (Європейському Союзу) Роман Шпек, що лише зайвий раз свідчить про передчасність введення в Кабміні посади окремого віце-прем'єра з питань євроінтеграції.

От і складається враження, що після 21 лютого, коли був підписаний План дій, основним завданням Рибачука є з оптимістичним виглядом пояснювати, чому ЄС досі не надав Україні статусу країни з ринковою економікою, чому Єврокомісія досі не отримала від Ради мандату на ведення з Україною перемовин про лібералізацію візового режиму, чому невдовзі після того, як Хав'єр Солана пообіцяв керівництву України сприяти якнайшвидшому вступові нашої держави до СОТ, Єврокомісія сформулювала дуже жорсткі вимоги до такої підтримки, чому ми вкотре відкладаємо подання офіційного прохання про вступ до ЄС тощо, видаючи явні провали нашої дипломатії ледве не за перемоги. Але насправді таке прилюдне виправдання поразок є завданням прес-служби кабміну та МЗС – тримати для цього в уряді окремого віце-прем'єра щонайменше нераціонально.

Другою спеціальною інтеграційною інституцією, доцільність існування якої викликає глибокі та обґрунтовані сумніви, є утворений однією з останніх постанов уряду Януковича-Азарова Державний департамент з питань адаптації законодавства. Цей урядовий орган, в якому на сьогодні чи не найвищі зарплати в усій виконавчій владі, досі працює у напівтаємному режимі. Попри закладене у держбюджеті-2005 безпрецедентне для адаптації законодавства України до законодавства ЄС фінансування (близько 10 млн. грн.) за півроку свого існування департамент не спромігся навіть створити власний веб-сайт, аби розмістити на ньому плоди власної діяльності. А серед цих плодів мають бути, зокрема, переклади актів *acquis communautaire*, що природно цікаві не лише чиновникам, а й науковцям, студентам, дослідникам тощо, що стикаються у своїй діяльності з правом Євросоюзу.

Нарешті в червні у відкритому доступі з'явився документ, що дозволяє оцінити якість продукції уря-

дових адаптаторів. Маю на увазі План заходів щодо виконання у 2005 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС, затверджений урядовим розпорядженням від 16 червня 2005 року за № 201-р. Цікаво було побачити, як у другому стовпчику зазначеного плану англійське *Regulation* (один з різновидів актів *acquis*) перекладається українською то як «постанова», то як «регламент» – начебто це різні типи законодавчих актів Євросоюзу. Не менш цікаво, що Департамент вважає джерелом *acquis communautaire* Конвенцію про міжнародні залізничні перевезення (КОТІФ), хоча ЄС ніколи не ратифікувала цю конвенцію, натомість сторонами цього міжнародного договору є низка країн Азії та Африки, зокрема Алжир, Ліван, Туніс, Марокко, Ірак та Іран. Також не завадило б спеціалістам Департаменту знати, що *EC Treaty* – це скорочена назва Договору про заснування Європейської Спільноти (ДЗЕС), а не Договору про Європейський Союз (ДЕС) – тоді б вони не посилалися б на статті 81 та 82 останнього попри те, що він складається лише з 53-х статей.

Може, і не варто було б так прискіпливо вишукувати огріхи у цьому пересічному урядовому розпорядженні, але коли критично бракує відкритої інформації про діяльність спеціального адаптаційного Держдепу, що за чисельністю перевищує свій польський аналог часів активних перемовин про вступ (департамент Європейського права Комітету Європейської інтеграції), залишається складати враження про урядовий орган за такими от випадковими слідами його праці. І ці сліди наводять на сумні роздуми про те, що Україні разом з ЄС колись доведеться наново переробляти те, що наша держава нині робить самотужки.

Симптоматично, до речі, що в Росії, яка до Євросоюзу вступати не прагне і не має в структурі влади спеціальних «євроінтеграційних» органів, нещодавно вийшов друком переклад російською мовою Договору про запровадження Конституції для Європи з ґрунтовним науковим коментарем – в Україні за наявності окремого Державного департаменту адаптації законодавства та бюджетних мільйонів на його фінансування перекладу остаточної редакції

тексту Європейської Конституції українською досі немає.

Це лише зайвий раз підтверджує сказане вище: адаптація національного законодавства до законодавства ЄС чи прийняття *acquis communautaire* – танго на двох і танцювати його на самоті доволі смішно. Бо до початку перемовин про вступ головним мірилом доцільності прийняття актів національного законодавства має бути не їхня відповідність *acquis* ЄС, а національний інтерес у формі економічної (соціальної, політичної, екологічної тощо) ефективності та їхня відповідність засадничим принципам права.

І тут природно звернути погляд на парламентський Комітет з питань Європейської інтеграції, функції якого певним чином перетинаються з функціями Державного департаменту з питань адаптації. З одного боку, слід із жalem констатувати, що попри величезну і у певному сенсі подвижницьку роботу, проведenu Комітетом із запобігання проходженню через парламент законопроектів, що суперечать *acquis communautaire*, надто ефективною її не назвеш: для депутатського корпусу під час голосування «європейськість» чи «неєвропейськість» законопроекту залишається далеко не вирішальним аргументом під час вибору кнопки, на яку слід тиснути.

Водночас слід пам'ятати, що парламентський комітет – інституція політична, а не експертна. І під цим кутом зору діяльність Комітету, особливо під час головування в ньому Бориса Тарасюка, односторонньо виправдала його створення. По суті Комітет, зокрема й через опозиційність його лідера до минулої влади, весь час виступав контролером, критиком та каталізатором урядової політики в сфері євроінтеграції, що змушувало уряд, а подеколи й Президента робити окремі реальні кроки на європейському шляху. Прикладом такого вдалого політичного лобіювання з боку Комітету може слугувати процес ухвалення Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС, що її намагалися поховати і уряд Януковича і президент Кучма.

Не зайвим буде нагадати також, що співпраця з ЄС на парламентському рівні (в рамках парламентського комітету співпраці) виявилася набагато пліднішою за урядову. Багато в чому завдяки активній

діяльності комітету саме Європарламент виявився найприхильнішою до нашої держави інституцією Евросоюзу, що закликала взимку цього року надати Україні «чіткі перспективи, що ведуть до можливого членства в ЄС».

Ось так виглядає на сьогодні український євроінтеграційний віз з багатьма п'ятими колесами та коліщатами. Наскільки він придатний для «європейського прориву» і як скоро ми в'їдемо на ньому до Об'єднаної Європи, нехай кожен вирішує сам. От тільки дивно, що досі нікому не спало на думку просто взяти й поміняти цього воза на якесь скромне сучасне авто – нехай із доплатою. Хіба що ми на правду до жодних Європ не поспішаємо, а лише катаємося мальовничою Україною, тоді все логічно: стільки людей, як на возі, на скромному європейському автомобілі не покатаєш...

10 серпня 2005

Тарас ВОЗНЯК

чи є геополітичне поле
для маневру України?

До питання вибору майбутнього держави Україна можна підходити з огляду на різні сфери її реалізації. Однак, «державна Україна» є тільки одним з проявів більш ширшого «феномену Україна». Про що йдеться? Атрибуту державності «феномен України» набув тільки 1991 року. Натомість власне як «феномен», що складався з великої кількості елементів та атрибутів, він існував і розвивався упродовж століть. Розвивався у багатовимірному полі між таких самих «феноменів», як-от «феномен Росії» чи «феномен Польщі». Такі «феномени» розгортаються у різних полях людської активності. «Феномен України» є всією сукупністю чинників, які впродовж довгого історичного періоду призводять до утвердження та самоідентифікації українства як такого. Він несе у собі і залежить від всіх чинників – і цивілізаційних, і культурних, і історичних, і географічних, і економічних, і політичних, та багатьох інших.

Відомо, що навіть для різних такого роду європейських «феноменів», наприклад, «феномену Франції» та «феномену Німеччини» є різне розуміння як суті «цивілізації», так і суті «культури». Ба більше, якщо французи та британці акцентують на «цивілізації» та своїй цивілізованості (тобто приналежності до ширшого власне цивілізованого кола), то, наприклад, німці – на своїй унікальності, майже відрубності – своїй, у даному випадку – німецькій, «культурі».

Однак можна погодитися, що тепер для європейського кола націй «цивілізація» і «цивілізованість» стосується всіх сфер громадського та приватного життя. Тобто практично всього – «технічного рівня, способу поведінки, розвитку наукових знань, релігійних ідей та звичаїв. Воно може стосуватися способу співжиття чоловіка й жінки, форми судової покари чи приготування їжі... Цим поняттям західне суспільство намагається охарактеризувати, в чому полягає його самобутність і чим воно пишається: *своїм* технічним рівнем, способом *своєї* поведінки, розвитком *своїх* наукових знань чи *свого* світогляду та багато чим іншим» (1).

З огляду на це можна говорити про розгортання «феномену України» у певному цивілізаційному полі, і тоді постає запитання – до якого з цивілізаційних

материків він, у відповідності з своєю суттю, належить, яким цивілізаційним материком асимілювався чи асимілюється і до якого цивілізаційного ареалу у своєму цивілізаційному розвитку він можливо рухається.

Чи, може, у нього є шанси та потенціал витворити щось своє, цивілізаційно відрубне та цілком оригінальне, як-от Росія? Скажімо, і не європейське, і не євразійське (російське)? Ні. «Феномен України» розгортається як одна з культур у європейському цивілізаційному полі.

Якщо говорити про цивілізаційний чинник, то перше, що впадає в око, це те, що змінити цивілізаційну приналежність чи цивілізаційну орієнтацію у історично осяжній перспективі практично неможливо. Ми просто не можемо переорієнтувати такого роду «феномен», скажімо, «феномен України», на китайське чи ісламське цивілізаційне коло.

Разом з тим, ми розуміємо, що «поняття цивілізації до певної міри відтісняє на задній план національні відмінності між народами; воно акцентує на тому, що для всіх людей є або... має бути спільним» (2). У даному випадку йшлося саме про європейське цивілізаційне коло, яке неначе надбудовується над поліфонією європейських культур. Про китайську цивілізацію цього не скажеш – вона по суті монокультурна і не надбудовується над поліфонією культур, а асимілює їх.

Окремим випадком є так звана євразійська/російська цивілізація, яку намагаються розбудувати новітні російські неоімперіалісти як щось окремішне і унікальне. Однак, як на мене, це мало сенс, коли Росія/СССР ще утримували Середню Азію з її властиво азійським населенням. З втратою більшої частини неросійського населення (про такі території, як Сибір, мова не йде), підстав для творення відрубної євразійської цивілізації все менше. І взагалі цей конструкт євразійсько/російської цивілізації дуже підозрілий і може пошкодити майбутньому самої Росії. Теперішні провідники Росії знову хочуть розрубати Європейський континент, а не остаточно приєднатися до нього – тобто, зробити свій цивілізаційний вибір. Гадаю, є більше підстав вважати євразійську/російську, як і американську цивілізацію перерослими і тому дистанційованими сателітами

європейської цивілізації. У майбутньому всі вони можуть стати основою великої євроатлантичної цивілізації.

Отож можна говорити і про вужче, ніж цивілізаційне поле — поле культурне. І тоді постає запитання, якою є «питома українська культура»? Безсумнівно, європейською. Тобто, без претензії на цивілізаційну відрубність. Очевидно, тут ми не оминемо і питання «культури в Україні» чи «культур в Україні». За якою з культурних парадигм та стратегій вони розвиваються? Адже в Україні присутні і російська культура, і культура ісламська, однак не як доміанти, а як компоненти. І це стратегічно важливо.

Як на мене, національні європейські культури входять як елементи європейської цивілізаційної мозаїки у ширше поле європейської цивілізаційної єдності. Культура — це особливе національне у єдиному цивілізаційному. «Поняття культури особливо наголошує на національних відмінностях, на самотності груп» (3). Якщо ми погодилися, що цивілізаційні зміни дуже повільні, то мусимо погодитися і з тим, що культурний чинник набагато гнучкіший і його можна модифікувати і переорієнтувати у набагато коротшому часовому проміжку. Навіть у новітній історії маємо чимало прикладів культурних асиміляцій та впливів, що відбувалися на наших очах. Однак є й «класичні» приклади. Скажімо, цивілізаційно європейський «феномен Албанії» культурно орієнтований і на ісламський світ. Структурно і цивілізаційно європейський «феномен Білорусі» культурно орієнтований на російську культуру, хоча не може реально переорієнтуватися на принаймні декларативно відрубну євразійську/російську цивілізацію. Спроби Аляксандра Лукашенкі очолити унітарну Російсько-Білоруську державу при агонізуючому режимі Бориса Єльцина не були позбавлені певного куражу переорієнтувати Білорусь на євразійську цивілізаційну парадигму. Подібним парадоксом є і «феномен Росії», яка періодично намагається формувати відрубну євразійську цивілізацію, однак має цілком європоцентричну культуру (при цій переорієнтації не обійшлося без інспірації українців у XVII ст.).

Не менш важливим фактором, що впливає на можливість геополітичного маневру, є структурування кожного конкретного суспільства. Виходячи

з існуючих в Україні суспільних реалій, ми можемо віднести її суспільство до того чи іншого типу наявних сьогодні суспільств і прослідкувати, у якому напрямку воно розвивається. Бо ж для всіх очевидно, що на цей момент українське суспільство є перехідним. Це одне з посткомуністичних суспільств, і тому актуалізується запитання, який тип суспільства можемо і який тип суспільства ми хочемо в Україні розбудовувати. Чи шукати симбіоз посткомунізму і псевдодемократії, як у проекті Путіна. Чи консервації комунізму, як у білоруському проекті Лукашенкі. Не менш цікавим міг би бути аналіз сучасного типу української економіки і тенденцій її розвитку.

Таким чином ми провели б визначення реальної позиції «феномену Україна» на певний момент його історичного розвитку та тенденції його руху в тому чи іншому напрямку у майбутньому. Звичайно, без історичної ретроспективи не обійтись, адже, як сказав Юліуш Мерошевскі, «історія є затриманою на бігу політикою» (4). Усі ці тенденції розвитку «феномену Україна» у сумі дали б те, що називається «український вибір».

Він не є свідомим рішенням якогось політика, тим більше, що лідера такого масштабу, який міг би приймати доленосні рішення, в Україні немає. Всі до одного президенти незалежної України насправді є тільки медіаторами, посередниками які, збалансують вже існуючі в Україні тенденції. Однак жоден з них, разом з Віктором Ющенком, не здатні піти на рішучий перелом, як-от свого часу «імператор всеросійський Петро I». Кравчук, Кучма і навіть Ющенко тільки продовжують українську традицію Мазепи, подобається це комусь (перш за все їм самим), чи ні.

Ба навіть більше — я навіть ризикну стверджувати, що й колективні «рішення» і «оранжистів» Майдану, і донецької «жіронди» є тільки компонентами «великого українського вибору». Звичайно, не слід впадати у крайній детермінізм, однак є об'єктивні реалії, які визначають багато тенденцій розвитку «феномену України».

Темою нашого дослідження є можливість історичного маневру для «феномену України». І, з огляду на вже наведену максиму Мерошевського, перш за все політичного маневру. Якщо говорити про Україну

як державу, то ми маємо вивчити межі та можливості її геополітичного маневру. У цьому сенсі, якщо історія є політикою, застиглою у часі, то географія є політикою, що застигла у просторі. Тому при аналізі геополітичного потенціалу України виходитимемо не тільки з історичних, але й з географічних передумов.

Говорячи про географічний аспект «держави України», нам не залишається нічого іншого, як тільки підтвердити ту банальність, що «політичний проект Україна» розгортається між Європейським Союзом як політичним проектом з його супроводжуваними проектами – Рада Європи, програма «Нове сусідство» (назвемо весь цей комплекс ЕС+), та Російською Федерацією з цілим шлейфом її політичних проектів – СНД, ЄЄП, Російсько-Білоруський союз, Ташкентський пакт (назвемо весь цей комплекс РФ+).

Однак, «феномен України» розвивається в інших вимірах, де його «сусіди» є іншими. Немає сумніву, що цивілізаційно «феномен України» перебуває між європейським та євразійським/російським цивілізаційними материками. Основою всіх спекуляцій на цю тему була плутанина, чи «феномен України» є «перехідною зоною», чи «нейтральною територією», чи частиною якоїсь з цих цивілізацій, на частину території якої чинився і чинить вплив сусідня. У залежності від дискусій могли бути різні відповіді. Безсумнівно, частина суспільства та дослідників (як-от Семюел Хантінгтон) відповість, що ми є частиною православної, чи євразійської, а насправді російської постімперської цивілізації. Буде наведено весь послужний список аргументів від Візантії почавши. Однак постане питання, а як це співвідноситься з не такою вже й давньою (попри весь патріотизм), власне новою, саме українською ідентичністю, яка радше від такої точки зору відштовхується. Російсько-православна цивілізація напевно має право на свою окремішність. Принаймні у головах її adeptів. Однак вона не є єдиним спадкоємцем візантійської цивілізації та православ'я – бо ж цілком європейські Греція, Румунія та Сербія чи Чорногорія мають на неї ті ж права, прагнучи при цьому розколу Європи. У російському випадку, як і у китайському, цивілізація співпала з культурою. На іншу культуру, окрім російської, у ній місця немає. Чим і пояснюються різкі асимілятивні тенденції російської та

китайської культури щодо інших. Євразійська/російська цивілізація (якщо насправді така є) не є полікультурною, поліфонічною, як європейська. В її постімперській формі вона не діалогічна. А тому українській культурі в рамках конструкту євразійської/російської цивілізації місця просто немає. У її рамках вона просто приречена на зникнення.

З іншого боку, «феномен України» не здатен витворити цивілізаційної відрубності, чогось, що можна було б помпезно назвати «українською цивілізацією». І у цьому «феномен України» не оригінальний. Ні Франція, ні Німеччина не спромоглися на це. Усі вони ввійшли у плюралістичну, полікультурну діалогічну європейську цивілізацію. І Україна, як культурна провінція, примикає (не будемо занадто євроентузіастичними) до цього європейського цивілізаційного многоголосся як його далека периферія. Водночас структурно українська культура та «феномен України» розбудувалися у контексті цього європейського культурного кола, тому й не потребували, як «феномен Росії», прорубування ніяких «вікон до Європи». Вони дійсно ближчі до європейських цивілізаційних параметрів (навіть у своїй обмеженості), ніж цивілізаційно відрубний, хоча культурно на перший погляд цілком європейський «феномен Росії».

Що визначає цивілізаційну несамостійність «феномену України» і що робить його цивілізаційною периферією?

Перш за все, ми не витворили свого специфічного філософського дискурсу. Як, зрештою, й інші слов'янські культури. Російську релігійну філософію з великим авансом можна вважати філософською системою (5).

Україна, попри плекані останніми часами стереотипи, не має своєї унікальної релігійної окремішності. Тим більше це стосується сьогодення, коли попри арелігійну більшість, практикуючи вірні розпошені між православними, католицькими та протестантськими християнськими конфесіями. Вже не кажучи про інші релігійні групи. З огляду на це «феномен України» не може собі дозволити на регламентовану конфесійність як щодо минулого, так і щодо сьогодення (як у РФ, де попри офіційне росій-

ське православ'я дозволено тільки п'ять «історичних» конфесій).

Таким чином, типологічно «феномен України» ближчий до «феномену Угорщини» чи «феномену Сербії», ніж до «феномену Росії», оскільки не має у собі тенденції до відрубного цивілізаційного існування і не має ресурсу на створення окремого цивілізаційного цілого.

Підсумовуючи цю частину наших міркувань, можемо запропонувати таку модель: «феномен України» виріс як слов'янська культура у візантійській цивілізації, однак пройшов стадію ранньої вестернізації (саме тоді формувалася й європейська цивілізація Нових часів) починаючи ще з Галицько-Волинського князівства, Руського королівства, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Під кінець цього періоду і постала власне українська ідентичність та витворилася власне українська культура. Ще більшої, як сутнісної, так і структурної, «європеїзації» вони зазнали під впливами Австро-Угорщини, Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, Румунії.

Однак навіть у Речі Посполитій двох народів (польського та литовського) вона вже була або «поміж», або «третім зайвим» (Н. Яковенко, Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2004, Критика). Таким самим «третім зайвим» вона була згодом і між Річчю Посполитою та Російською Імперією. Дискусії щодо цього ще нещодавно точилися між неопіلسудчиками на еміграції (6).

Щось подібне маємо і сьогодні. Україна у різних сенсах і далі перебуває «поміж» і, як правило, як «третій зайвий».

Якщо говорити про сьогоднішні реалії, то геополітично держава Україна перебуває у *трикутнику ЕС+, РФ+, США+* (НАТО, програма «Партнерство заради миру», ряд миротворчих та антитерористичних програм і под.) (7). Зрештою, саме цей трикутник свого часу при атомному роззброєнні України гарантував її безпеку та незалежність.

У вузько оборонному сенсі Україна перебуває між оборонною системою НАТО та Ташкентським пактом. ЕС так і не спромігся на справді незалежну систему безпеки. Попри проголошений нейтральний статус, Україна тісно співпрацює з НАТО, а також

в інших миротворчих (Косово, Боснія і Герцеговина) і антитерористичних операціях (Ірак), які ініційовані США. Натомість рівень контактів з Ташкентським пактом набагато нижчий.

Якщо подивитися на економічну мапу світу, то вона більшою мірою перебуває поміж РФ та ЕС. РФ та ЕС є нашими головними економічними партнерами. Наші головні економічні інтереси саме у цих партнерах. Але для них ми є партнерами незначними. І це створює небезпечну асиметрію інтересів, яку нам слід чимось збалансувати. Ба більше, збільшення рівня економічних контактів з РФ (а у розумінні адміністрації Путіна – це залежність) може бути небезпечною, а отже і не бажаною. Таким же небезпечним є й дисбаланс економічних контактів з ЕС – він теж може бути засобом тиску на Україну, скажімо, при її вмонтовуванні, «заштовхуванні» у російські політичні проекти.

Разом з тим, Україна не є серйозним економічним партнером для США, як і США не є істотним економічним партнером для нас. Тобто у цьому сенсі США не є нашим «сусідом» чи значним фактором нашого економічного співробітництва. Хоч це не означає, що вони не можуть ефективно впливати на наші економічні стосунки з третіми сторонами.

Для того, щоб не бути голослівними, наведемо кілька цифр. У загальному обсязі експорту з України доля ЕС складала за січень-серпень 2005 р. 26,97%, а імпорту 32,03% з від'ємним сальдо 343,5 млн. дол. США. Причому головними партнерами традиційно були Німеччина, Італія та Польща. А якщо говорити про ЕС+ (+Швейцарія, Норвегія та ін.), то відповідно у обсязі експорту з України доля ЕС+ складає 32,6%, а імпорту 33,7%.

Vice versa доля України у експорті ЕС складає тільки 0,79%, а у імпорті до ЕС тільки 0,71%. Тобто для ЕС ми є дуже бідним, малим, а тому не таким цікавим ринком. Щоправда, ринок ЕС для нас ще просто закритий. Разом з тим, як експортер ми не можемо запропонувати нічого цікавого, окрім транспортних послуг (транспортування енергоносіїв).

Щоправда, щороку і об'єм зовнішньої торгівлі з ЕС, і її частка методично збільшується, що свідчить про те, що ми входимо у поле притягання великого ринку ЕС. Ще більше це притягання посилиться,

коли Україна вступить до СОТ і буде ліквідовано цілий комплекс бар'єрів між нами.

У загальному обсязі експорту з України доля РФ складала за січень-серпень 2005 р. 21,2%, а імпорту 35,9% з від'ємним сальдо у 343,5 млн. дол. США.

Однак знову ж *vice versa* доля України у експорті РФ складає тільки 3,2%, а у імпорті до РФ тільки 3,2%.

Якщо ж говорити не тільки про РФ, а про РФ+, то ця частка збільшиться. Щоправда, якщо говорити не про об'єми, а про частку від загальної торгівлі, то доля і РФ, і РФ+ щороку має тенденцію до зниження, а отже ми поволі виходимо з економічного поля притягання РФ+.

У загальному обсязі експорту з України доля США складала за січень-серпень 2005 р. 2,89%, а імпорту 2,19%.

Однак доля України у експорті США складає аж 0,015%, а у імпорті до США тільки 0,005%. Достатньо промовисті дані. Ось чого вартує поправка Джексона-Веніка, яку США так і не спромоглися зняти.

Зовнішня торгівля є тільки одним із аспектів економічної співпраці, який багато що розставляє на свої місця і демонструє певну динаміку. Скажімо, якщо з РФ+ та ЕС+ торгівлі стосунки динамічно змінюються – з РФ+ зменшуються а з ЕС+ зростають, то з США просто не розвиваються.

Якщо ж говорити про інший, більш високий, рівень економічних стосунків – інвестиційний процес, то у 2004 р. прями інвестиції в економіку України з країн ЕС склали аж 56% загального обсягу інвестицій в Україну. У цьому сенсі ЕС, а тим більше ЕС+ (Швейцарія, Норвегія) безсумнівно є головним економічним партнером України. Щоправда, не варто не зауважувати і того факту, що головним інвестором у ЕС є Кіпр (25,6% від загального обсягу інвестицій з ЕС) з так званими «кіпрськими» кампаніями, за якими ховаються як українські, так і російські капітали. Причому аж 19% прямих інвестицій з десяти нових членів ЕС. Натомість прями інвестиції США в Україні складають 13,8%, а РФ – 5,5%.

Якщо проаналізувати, наскільки цікавим інвестиційним об'єктом є для цих наших партнерів Україна, то картина буде іншою. За станом на 2004 рік з прямих інвестицій ЕС тільки 3,9% пішло в Україну.

З прямих інвестицій США тільки 0,5% пішло в Україну. І 3,9% зовнішніх інвестицій Росії пішло в Україну.

Таким чином, ми навіть для РФ не є пріоритетним інвестиційним партнером. З огляду на об'єми інвестицій, нашим головним партнером стає ЕС.

Однак скромні об'єми зовнішньої торгівлі та ще скромніші інвестиції в Україну зовсім не означають, що з геополітичної точки зору Україна є нецікавою. Збігнев Бжезінські однозначно визначив Україну як одну з найважливіших країн всієї геополітичної архітектури світу. «За сучасних глобальних обставин на новій політичній карті Євразії можна визначити щонайменше п'ять геостратегічних гравців і п'ять геостратегічних осей... Франція, Німеччина, Росія, Китай та Індія є основними і активними гравцями... Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран відіграють роль геополітичних осей» (8). Якщо з гравцями все зрозуміло, при чому само собою зрозуміло, що головним глобальним гравцем є США, то «геополітичні осі – це держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців» (9). При цьому слід зауважити, що не всі потужні держави водночас є і активними геополітичними гравцями, як-от поки що Велика Британія (10).

Однак статус геополітичної осі чи місця зіткнення інтересів є тільки одним з аспектів важливості України. Україна не тільки розділяє, але й єднає. У відповідності з домовленостями щодо створення Трансевропейської транспортної мережі (Trans European Network), Критськими домовленостями Україна є однією з найважливіших транспортних зон у Європі. «За оцінками британського інституту Рендел, Україна має найвищий в Європі показник транзитності – 3,11. Транзитний рейтинг території тієї чи іншої країни враховує розвиненість розміщених у ній транспортних систем і мереж, а також рівень і стан їх використання» (11). І це при теперішньому стані цієї мережі.

Однак найістотнішим є не сам транспортний потенціал України, а те, що головно транспортуватиметься і куди. Україна та ЕС є енергетично бідними

країнами. Успіх ЄС значною мірою залежить від експорту енергоносіїв, бо у самому ЄС їх або немає, або вони вичерпуються. На сьогодні ЄС імпортує з РФ 35-40% газу (для ФРН у 2004 р. цей показник складає 41,5%, а для Польщі 52%). Імпорт нафти з РФ складає 28-30% з спожитої нафти. До цього показника слід додати й импорт енергоносіїв з Казахстану, Туркменістану, Азербайджану. Хоча часто у цьому російському імпорті значна доля реекспорту газу та нафти з Казахстану, Туркменістану, Узбекистану та Азербайджану.

Лева частка цих енергоносіїв іде через Україну. Так, у 2004 р. 42,5% російської нафти було перекачано через нафтопровід «Дружба». І це робить Росію дуже залежною від України та нестабільності в Україні. Радикально змінити цю ситуацію ближчим часом не вдасться. Правда, Росія пробує опанувати ситуацію і, скажімо, режим вільної торгівлі у рамках СНД (якого домагається Ющенко) може позбавити Україну цього ресурсу впливу на РФ.

Натомість зовсім інша ситуація з газом – вона може радикально змінитися. Через Україну у 2005 р. було прокачано у Європу 112 млрд. куб. газу. Це майже весь російський експорт газу до Європи. Однак Росія прийняла рішення про будівництво в обхід України альтернативного газопроводу Ямал-Європа. Перша гілка потужністю 30 млрд. куб. на рік має бути побудована у 2007 р. А друга гілка потужністю 60 млрд. куб. на рік має у 2010 році повністю вивести весь експорт російського газу (+ всього туркменського газу) у Європу в обсязі приблизно 120 млрд. куб. на рік з території України. Таким чином Україна може позбутися і цього важелю впливу на Росію.

Не менш цікавою перспективою є й импорт електроенергії – чи з України, чи через Україну з РФ. Однак цьому питанню після відходу у тінь Анатолія Чубайса з його ідеєю експорту електроенергії у ЄС+ не приділяють належної уваги.

Таким чином, Україна наразі є дуже важливим мостом між ЄС та РФ+. Причому у контролі над цим мостом зацікавлені не тільки експортери (РФ+), імпортери (ЄС+), але й інші геополітичні гравці – США і почасти Китай (з огляду на те, що і він розраховує на енергоносії з РФ+ та Середньої Азії).

Чому ми так багато уваги приділяємо енергоресурсам? Бо на сьогодні це невідновлюваний ресурс, що вичерпується, і від якого залежить майбутнє всіх на сьогодні існуючих політичних проєктів світу.

У відповідності з попереднім аналізом можна згрубувати окреслити той інтерес, який мають наші три стратегічні партнери в Україні:

ЄС+, який ще до кінця не оформився і є євразійським (за Бжезінські) геополітичним гравцем. Для ЄС ми не є істотним товарним чи фондовим ринком, хоча для України ЄС стає однозначно домінуючим економічним партнером. З часом ми станемо одним з головних джерел людських ресурсів для старіючого, але динамічного ЄС. Тому ЄС+ зацікавлений у:

- збереженні стабільності постачання енергоносіїв через Україну, а отже у стабільності режиму в Україні;

- гарантії для своїх інвестицій, стабільної інвестиційної ситуації, а отже у стабільності режиму в Україні;

- захисті від імовірних новітніх загроз безпеці на своєму східному кордоні, а отже у стабільності режиму в Україні;

- на перспективу в українських людських ресурсах.

РФ+, не оформлений до кінця євразійський геополітичний гравець (за Бжезінські). Для РФ ми не є істотним товарним та інвестиційним ринком, хоча на даний момент вона має приблизно ті самі економічні впливи в Україні, що і ЄС – головню як експортер енергоносіїв в Україну і через Україну в ЄС. Разом з тим, з огляду на демографічну ситуацію, Росія гостро зацікавлена у людських ресурсах з України. Депопуляція Сибіру та Близького Сходу може зробити проблематичним для РФ утримання інфраструктур на цих територіях та зрівноваження демографічного тиску Китаю. Тому РФ зацікавлена у:

- збереженні стабільності постачання енергоносіїв через Україну, а отже контролю над Україною як стратегічно важливою лімітрофною зоною, а отже у встановленні *будь-якого проросійського* режиму в Україні;

- особливих умовах для своєї інвестиційної активності в Україні, а отже у встановленні *будь-якого проросійського* режиму в Україні;

– збереженні і розбудові своїх політичних впливів в Україні, а отже у встановленні *будь-якого проросійського* режиму в Україні;

– контролі над стратегічно-оборонним простором України, а отже у встановленні *будь-якого проросійського* режиму в Україні;

– експорті з України її людських ресурсів, а тому вона зацікавлена у їх «витисканні» з України через збереження низького рівня життя, нестабільності в Україні та ін.

США гравець світового рівня (за Бжезінські). Для них ми не існуємо як економічний партнер. Закриваючи від нас свій ринок, США не є для нас ні істотним торговим, ні істотним інвестиційним партнером. Зрештою, як світовий споживач інвестицій (12) США так ніколи і не стануть для нас домінуючим інвестиційним партнером. Україна цікава США як геополітичний ресурс у їх грі з ЕС+ та РФ+. Можливо, на подальшу перспективу Україна стане цікавою як ресурс у протистоянні Північ-Південь, Нове Євроатлантичне співтовариство (США, ЕС+, РФ+) – бідні, як правило ісламські, країни Півдня. Тому США зацікавлені у:

– контролі над Україною як стратегічно важливою лімітрофною зоною постачання енергоносіїв до ЕС+, а отже у стабільності *саме теперішнього* режиму в Україні;

– політичному контролі над Україною, а отже у стабільності *саме теперішнього* режиму в Україні;

– контролі над стратегічно-оборонним простором України з огляду на геополітичну гру світового рівня, а отже у стабільності *саме теперішнього* режиму в Україні.

Як бачимо, зацікавлення наших партнерів у дечому співпадають, однак у дечому й відрізняються.

Скажімо, для РФ форма режиму в Україні не істотна, головне – це контрольованість режиму, «проросійськість», як це розуміє теперішня влада у Росії. Аналогічне відношення і до режиму в Білорусі, тільки там «російський проект» спрацював, натомість в Україні – ні.

Частково байдужим до форми режиму в Україні є і ЕС+ – головне питання для нього – стабільність. Тому попри всю риторичку, насправді ЕС+ закриває очі на режим у Білорусі, на геноцид у Чечні. І голов-

не, що налякало ЕС+ під час «помаранчевої революції», це нестабільність у життєво важливій для нього зоні.

Натомість США, як геополітичний гравець світового рівня, теж зацікавлені у контролі над Україною як геополітичним розломом. Однак одним з інструментів вважають «демократизацію» в Україні. Інструментом інтеграції України у світову геополітичну гру США (при забезпеченні Україні відповідних гарантій безпеки) є поширення НАТО на схід. Після зустрічі Україна-НАТО у Вільнюсі у жовтні 2005 р. стало зрозуміло, що США прийняли остаточне стратегічне рішення щодо членства України у НАТО. Причому, як не дивно, це відкриває певні позитивні перспективи не тільки для України, але й для можливої майбутньої насправді демократичної Росії. Це вже чути навіть у останніх висловлюваннях Путіна, де НАТО не окреслюється як стратегічний супротивник. Звичайно, Росія ще пробуватиме виторгувати для себе принаймні контроль за швидкістю інтеграції України в НАТО, однак навіть в Росії визріває розуміння, що це відкриє можливість глибшої інтеграції і Росії «з» НАТО. Хоча, можливо, до повного членства і не дійде. На далеку перспективу для РФ інтеграція чи навіть членство у НАТО може стати життєво важливим. Принаймні саме це може стати гарантією цілісності РФ – тобто гарантією утримання контролю над Далеким Сходом та Сибіром. Тиск Китаю може зрівноважити тільки НАТО (13). Разом з тим, таким кроком РФ може убезпечитися від можливого потужного Тихоокеанського союзу США-Японія-Китай, який може її повністю маргіналізувати. І тоді їй залишиться тільки убога роль сировинного придатка до ЕС+.

З огляду на це, у Росії та Білорусі невдовзі постає проблема переосмислення своєї ролі у світовій геополітичній констеляції.

З Білоруссю справа доволі проста. Як уже зауважувалося, на позір ця країна культурно дуже тісно пов'язана з Росією. Однак цивілізаційно вона безсумнівно входить як девіантна маргіналія в європейське цивілізаційне коло. Тому насправді непереможних проблем з інтеграцією Білорусі «з» та «у» НАТО чи ЕС немає. Зрештою, у цьому у пост-путінську епоху

будуть зацікавлені всі – і модернізована РФ, і ЕС, і США.

Щоправда, вся ця футурологія має сенс тільки після радикальної модернізації Росії і переосмислення її ролі у світовій геополітичній грі. При ностальгуючому за старими імперськими підходами режиму Путіна вона не має шансу. Насправді режим Путіна може й стримав деякі відцентрові тенденції у Росії, однак загальмував її розвиток на кілька десятиріч. Опісля Росія потребуватиме нового мислення і нових лідерів, які не тільки насправді введуть її у XXI століття, але й порятують від повного занепаду та дезінтеграції. І у цьому сенсі потребуватимуть глибокого переосмислення далекі від реального партнерства стосунки у великому геополітичному трикутнику США-ЕС+-РФ+. Однією з передумов є глибока інтеграція РФ «з» чи навіть «у» НАТО, а також глибока інтеграція РФ «з» ЕС (інтеграція РФ «у» ЕС навряд чи можлива). А також членство України та Білорусі як «у» НАТО, так і «у» ЕС.

Звичайно, така зміна має відбутися не як накинута ззовні чи як експортована революція. До такого рішення мають дійти самі російське та білоруське суспільства. Зі зміною еліт, яка неминуха, будуть змінені і лідери. Після такого барвистого PR-продукту, як Аляксандр Лукашенка, після потрапляючого звичному російському травмованому постімперському консерватизму Владіміра Путіна, а також після по-українськи невизначеного Віктора Ющенка мають прийти динамічні лідери нового покоління. Усі попередні лідери є продуктами ще сов'єтської і постсов'єтської епохи. По суті, вони у свій спосіб її продовжують.

Перехідний період від XX століття, століття жорсткого протистояння Сходу та Заходу, через перехідну епоху співпраці/протистояння у трикутнику США-ЕС+-РФ+ ми маємо перейти до співпраці принаймні у трикутнику США-ЕС+-РФ+ – і тільки після цього наступить XXI століття. Поки що ми перебуваємо у процесі переходу.

Окрім того, сьогодні Україна перебуває на межі цивілізаційного розлому. Семюел Гантінгтон несміливо накреслив межу розлому десь по Збручу (14). Поза всяким сумнівом, він не далекий від істини – розлом всередині України, однак власне українство,

«феномен України» все ж лежить на скрайку європейського цивілізаційного материка. І межа в Україні лежить набагато східніше. Вона невидима, бо пролягає у душах людей, а не на карті. Так само, як важко погодитися з тим, що тільки один визначник – православність – відкинули Румунію, Сербію, Болгарію та Грецію від «західної» у його сенсі цивілізації. Безсумнівною відповіддю Гантінгтону у майбутньому буде не так економічно обумовлена інтеграція Туреччини до ЕС, як неминуха інтеграція до ЕС Румунії, Болгарії, а у подальшому і Західних Балкан. Це змінить «західний» акцент ЕС на більш «східний». Водночас це може спричинитися до переосмислення політичної та економічної конструкції ЕС, а саме до її пом'якшення за британською, а не німецькою моделлю. Рівень інтегрованості може бути дещо пониженим або диверсифікованим, що ми маємо вже й сьогодні. Однак це не підірве цивілізаційної єдності європейських культур – завдяки принциповій плюралістичності та діалогічності європейський цивілізаційний контекст тільки збагатиться. Важко собі уявити, щоб у рамках плюралістичної європейської цивілізації французька культура вікоріновала іспанську. А повільна секуляризація зможе пом'якшити навіть адаптацію турецької культури. Однак це перспектива ще дальша.

Водночас Україна є геополітичною віссю – сферою стратегічного протистояння ЕС+ та РФ+ за найактивнішої участі США. Причому протистояння ЕС+ та РФ+ супроводжується не менш потужними імпульсами до стратегічної співпраці. Однак постімперська Росія Путіна не може гомогенізуватися з ЕС, тому ЕС змушений закривати очі на явно недемократичну тенденцію розвитку РФ+ і співпрацювати у вузькому секторі енергопостачання, що робить його позицію дещо цинічною і вразливою. Зрештою, і США не зацікавлені у остаточному ослабленні Росії, вона їм потрібна як баланс і щодо Китаю, і щодо ісламського світу.

І водночас Україна є помостом, лімітрофною зоною, яка єднає ЕС+ з його сировинною базою РФ+ та Середньою Азією (15). Важливість України і острахи з того приводу, що вона дійсно є у геополітично сейсмічній зоні під значним контролем США і призводить до таких актів відчаю з боку ЕС, а головню

найбільш вразливої ФРН, як проєкт побудови газопроводу по дну Балтійського моря в обхід України (а заодно Білорусі й Польщі).

Нашим запитанням залишається запитання – чи є цивілізаційний, геополітичний, економічний вибір для затиснутої між «європейською» та «євразійською» цивілізаціями України у геополітичному трикутнику ЕС+–РФ+–США?

Цивілізаційно ми так і залишимося на маргінесі «європейської» цивілізації при значних культурних зв'язках з російською культурою, але не з «євразійською» російською цивілізацією. Ще довго даватиметься взнаки і глибокий травматичний посткомуністичний спадок.

Натомість у політичному сенсі, попри те, що офіційна позиція українського уряду полягає у тому, що кінцевою метою розвитку України є повноправне членство у ЕС, найбільш реалістичною стратегією на найближчий час є можливо і повільне, однак незворотне *тісне інтегрування «з» ЕС* (перш за все в економічній сфері та імплементації європейських стандартів), а не «у» структури ЕС.

І на це мають бути націлені та переформатовані відповідні політичні інструменти ЕС – «політика сусідства», «план дій Україна-ЕС».

Очевидно, що Україна зацікавлена у передовсім економічній інтеграції «з» ЕС і РФ. Однак навряд чи сама Росія зацікавлена на даному етапі у «демократизації» за європейським зразком – тобто у імплементації європейських стандартів. Натомість Україна має всі шанси саме на демократизацію за європейським зразком вже зараз.

На більш віддалену перспективу можна все ж передбачити і більш паритетну економічну співпрацю України та РФ. Однак для того у російській еліті має перейти період шокowego постімперського синдрому. Очевидно, це станеться на іншому витку розвитку, після постімперської епохи Володимира Путіна і, можливо, його спадкоємця.

І відкрим подем для геополітичного маневру, і інструментом «вестернізації» для України є її співпраця та досить реальний вступ до НАТО.

Парадоксальним чином можна передбачити, що на далеку перспективу у північній півкулі все ж може з'явитися єдина сфера безпеки. І тоді інтеграція РФ

до Нової Євроатлантичної оборонної системи буде можливою. Можливо, у випадку РФ йтиметься не про членство «в» НАТО, а про глибоку інтегрованість «з» НАТО.

Стратегічне партнерство РФ з ЕС та зближення РФ з НАТО, як би це парадоксально не звучало, не виключене. Разом з тим, воно йтиме на користь України. Бо в своїх рухах Україна має бути досить обережною, не занадто відриватися шонайперше від РФ, хоча це не означає угодовської політики щодо сьогоднішнього режиму РФ чи йому подібних. Україні слід розраховувати не на сьогоднішній режим у РФ, а на Росію. Звичайно, наступні генерації російських політиків мали б виробити нову стратегію щодо України – не вульгарне накидання своїх ставлеників, а відстоювання своїх інтересів в Україні.

Підсумовуючи, можемо сказати, що в Україні немає шансу зберегти свій сьогоднішній «буферний» статус. Для України немає іншого виходу, крім інтеграції «у» ЕС+ через поступову інтеграцію «з» ЕС. Для ЕС немає іншого виходу, окрім поступової інтеграції України з поступовим переосмисленням, чим власне є ЕС, і адаптації його до все більш масштабних викликів часу.

Усі проєкти РФ+ провалилися, однак деякі з них (СНД) замортизували процес розпаду ССРСР. РФ не здатна «проковтнути» Україну (як Білорусь), не допустити її зближення з ЕС+ та можливого членства у НАТО. Правда, деякі з політичних проєктів РФ можна використати для зв'язування рук російським неоімперським проєктам. Однак у Росії немає політичних, економічних чи науково-технічних ресурсів для створення такого цілком автономного політичного проєкту, яким був ССРСР, тому вона неминуче зближуватиметься з ЕС+ та США (і навіть НАТО). Зближення з Китаєм на енергетичній основі небезпечно для самої Росії. Ще одним напрямком небезпек для РФ є ісламський Південь. Натомість небезпек з боку ЕС не варто переоцінювати.

Парадоксально, але Україна, яка інтегрується у ЕС та НАТО, є для майбутнього Росії позитивним ресурсом. А отже євроатлантична Україна є в інтересі РФ!

Так само Україна може бути союзником США у його прагненні наблизити РФ до глобальної євроатлантичної перспективи.

Для ЕС Україна може бути не перепоною, а помостом для постачання енергоресурсів з їх стратегічного союзника – РФ, який важливий для всього європейського проєкту взагалі.

На даний момент Україна не хоче інтегруватися у проєкти РФ+, але водночас вона зараз технічно й не може інтегруватися «у» ЕС як його повноправний член. Водночас, як показують тенденції економічного та суспільного розвитку, Україна неухильно дрейфує у напрямку ЕС+. Це процес об'єктивний і ні від кого не залежний. Можливо, на даний момент повноправне членство України «у» ЕС не тільки технічно не можливе, але й не бажане для обох сторін з огляду на майбутню долю цього політичного проєкту. Однак у майбутньому у тій чи іншій формі воно неминуче.

Сьогодні ж слід переходити до політики малих кроків і розвивати процес інтеграції України «з» ЕС. Слід відійти від постійної риторики щодо термінів вступу України «у» ЕС. Членство впаде як дозріле яблуко.

Натомість у справі інтеграції з НАТО час переходити до підготовки повноправного членства України в цій організації. Про що і йшлося на зустрічі у Вільнюсі.

Таким чином, для України

короткотерміною метою має стати:

- повноправне членство у НАТО;
- глибока інтеграція «з» ЕС+;

середньотерміною метою має стати:

- повноправне членство «у» ЕС+

довготерміною метою має стати:

- створення та повноправне членство у новій євроатлантичній спільності на базі США, ЕС+, РФ+.

1. Еліас Норберт, *Процес цивілізації, Видавничий Дім «Альтернативи», Київ, 2003, с. 53.*

2. Еліас Норберт, *Процес цивілізації, Видавничий Дім «Альтернативи», Київ, 2003, с. 55.*

3. Еліас Норберт, *Процес цивілізації, Видавничий Дім «Альтернативи», Київ, 2003, с. 55.*

4. Mieroszewski Juliusz, *Rosyjski «kompleks Polski» i obszar ULB», Kultura, Paris, 1974.*

5. Чижевський Дмитро, *Філософські твори, т. I, Нариси з історії філософії на Україні, Київ, Смолоскуп, 2005.*

6. Mieroszewski Juliusz, *Polska Ostpolitik, Paris, Kultura, 1973.*

7. Возняк Тарас, *Україна між трьома, Київ, Дзеркало тижня, № 22 (550) 11-17 червня 2005.*

8. Бжезінські Збігнев, *Велика шахівниця, Львів-Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2000, с. 41.*

9. Бжезінські Збігнев, *Велика шахівниця, Львів-Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2000, с. 41.*

10. Бжезінські Збігнев, *Велика шахівниця, Львів-Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2000, с. 41.*

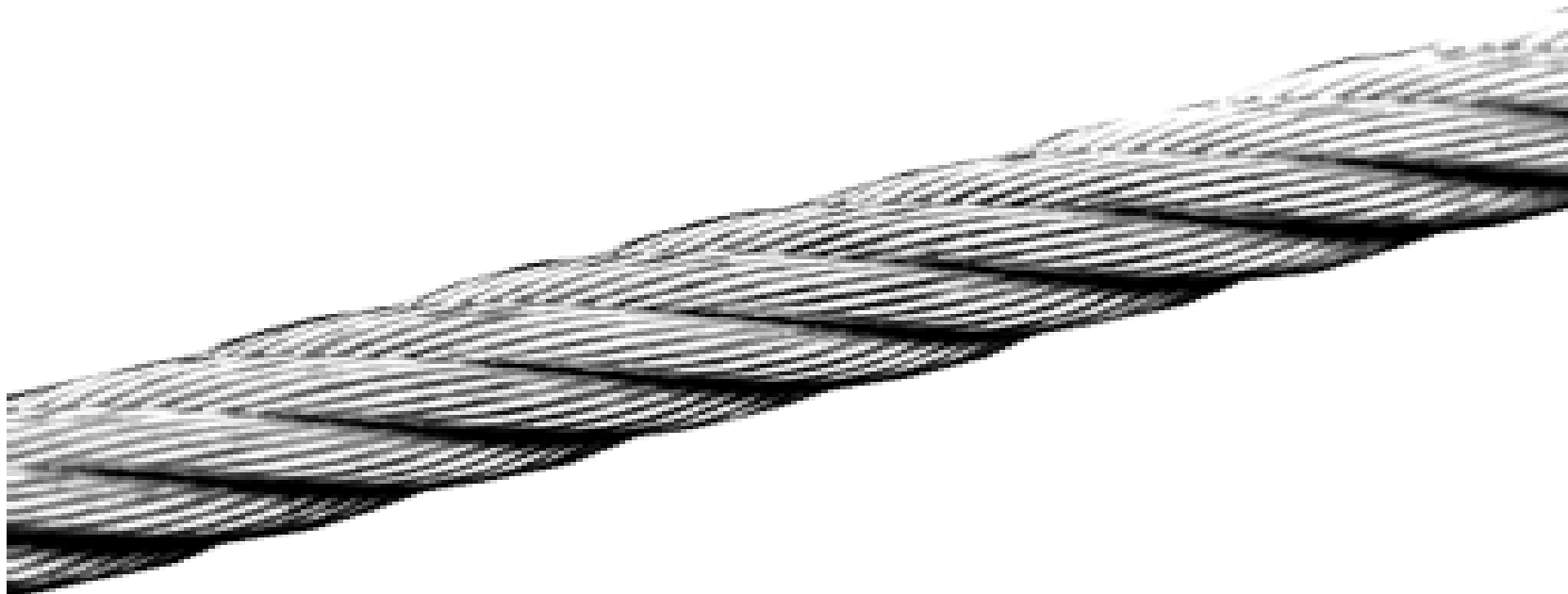
11. Новикова А.М., *Україна в системі міжнародних транспортних коридорів, Київ, НППМБ, 2003, с. 24.*

12. Тодд Емманюель, *После імперії. Pax Americana – начало конца, Москва, Международные отношения, 2004.*

13. Жеребецький Євген, *Кінець імперії, Журнал «І», № 31, Росія XXI, 2004.*

14. Хангтингтон Самюель, *Столкновение цивилизаций, Издательство Акт, Москва 2003.*

15. Жеребецький Євген, *Кінець імперії, Журнал «І», № 31, Росія XXI, 2004.*

ВАСИЛЬ ПАНАСЮК

проблемні питання
взаємовідносин
україна - нато

Сучасний світ є надзвичайно складним, динамічним, багатоманітним, взаємопов'язаним. На початку III-го тисячоліття ми все частіше замислюємося над запитаннями про подальшу долю світової цивілізації, про її майбутнє. Як подолати нові загрози і виклики, які майже щодня знову і знову виникають перед людством? Як забезпечити подальший стабільний і неухильний еволюційний розвиток світового співтовариства? Відповіді на ці питання багато в чому залежать від того, на яких засадах будуватиметься міжнародна політика, за якими магістральними напрямками, на основі яких цінностей, принципів і пріоритетів.

Початок XXI століття позначився загостренням ряду міжнародних проблем, які мають своє коріння у нещодавньому минулому. Але водночас існують й унікальні можливості для побудови нового світу, вільного від загроз атомної катастрофи, екстремізму та ненависти, світу, в якому має бути забезпечено прогресивний розвиток, безпека і процвітання всього людства. Створюється нова архітектура міжнародної безпеки, головним імперативом якої є партнерство і співробітництво. Сьогодні жодна країна світу не спроможна гарантувати свою безпеку виключно власними силами. У цьому зв'язку особливого значення набуває розширення ЄС і НАТО як ключових міжнародних структур безпеки в Європі. В основі цього процесу лежить природне прагнення Європейських держав до воз'єднання після десятиліть штучного розподілу.

За останні півтора десятиліття людство зазнало багатьох кардинальних історичних змін, які мало хто прогнозував ще на початку 80-х рр. XX ст. Знаковими для всього світу подіями стали: закінчення епохи біполярності та блокового протистояння, що визначали існування всього світу упродовж другої половини минулого століття; «оксамитові» революції і крах світової системи соціалізму; падіння Берлінського муру і об'єднання Німеччини; розпад СРСР, ЧССР та Югославії і виникнення нових незалежних держав; трансформація та найбільш значне розширення за час свого існування Організації Північноатлантичного договору (НАТО); новий етап в розвитку інтеграційних процесів у світі і, перш за все, в Євро-

пейському Союзі. Усі ці події ставлять багато запитань до суспільствознавців, які виявилися недостатньо готовими до такого розвитку подій і не змогли у повному обсязі передбачити хід глобальних світових процесів.

Як визнає більшість відомих фахівців-міжнародників, глобальні політичні зміни, у певному сенсі, застали теорію зненацька. Виявилось, що її основні концепти мало пристосовані для осмислення змін, що відбуваються, методологія слабо узгоджується з умовами, які змінилися, операційність теоретичного арсеналу аналітичних методів і методик значно знизилась. Це не означає її повної неспроможності або ж абсолютної несумісності позицій різних наукових напрямків і шкіл. Разом з тим, відновлення довіри до теорії передбачає пошук нових підходів, які мають дати уявлення про той досить складний об'єкт, що успішно здійснює опір науковому аналізу, яким є міжнародні відносини [1].

Масштабне розширення ЄС і НАТО за рахунок включення сусідніх з Україною держав Центральної та Південно-Східної Європи, новий зміст відносин Росії з НАТО, створює для нашої держави якісно нову ситуацію, коли вона опиняється в оточенні країн, тією або іншою мірою інтегрованих до двох основних міжнародних Європейських структур – ЄС і НАТО.

На тлі сучасних змін у системі міжнародних відносин для України було б нелогічним й надалі обмежувати свій внесок у зміцнення Європейської безпеки та роль відносин з НАТО лише межами особливого партнерства, дотримуватися позаблокового чи нейтрального статусу [2].

Свого часу Україна підкреслювала необхідність комплексної системи загальноєвропейської безпеки, маючи на меті уникнути створення нових блоків і розділових ліній, виступала за перетворення НАТО з організації колективної оборони на організацію колективної безпеки, до якої входила б Україна і Росія разом з іншими європейськими країнами. Розширення Альянсу і протидія цьому процесу з боку Росії створювало загрозу виникнення нових розділових ліній і перетворення території України на «буферну зону», а в найгіршому варіанті на ймовірний театр війни. Концепція розширення Альянсу шляхом зміцнення політичної стабільності дозволила уник-

нути цих побоювань. Основними умовами розширення стали:

- пріоритет політичних інтересів НАТО над інтересами воєнно-стратегічними;
- досягнення компромісу з Росією;
- впровадження програми «Партнерство заради миру»;
- відповідність нових кандидатів політичним вимогам Альянсу.

Ці умови виявились досить позитивними для безпеки України. (розв'язання територіальних претензій з Польщею та Румунією). Вона сама зіграла важливу роль у досягненні компромісу між НАТО і Росією. Її позиція базувалась на таких принципах:

- розширення НАТО повинно бути еволюційним;
- жодна держава не може накладати вето на членство інших держав у Альянсі;
- НАТО слід трансформуватися у ширшу організацію євроатлантичної безпеки;
- функцію колективної оборони Альянсу варто замінити на функцію колективної безпеки;
- на території нових членів НАТО не повинна розміщуватися ядерна зброя;
- при розширенні НАТО варто враховувати інтереси України і Росії [3].

У новій Стратегічній концепції НАТО, прийнятій у квітні 1999 р. на Вашингтонському саміті й істотно модифікованій на Празькому саміті в листопаді 2002 р., засвідчено новий, більш широкий підхід до розуміння системи колективної безпеки. Вона тепер повинна формуватися в рамках таких структур, як НАТО і Європейський Союз. Альянс поділяє відповідальність за гарантування безпеки не тільки власних членів, а й країн-партнерів. Отже, НАТО відведено більш значну, ніж колись, роль у забезпеченні колективної безпеки, яка має тепер не тільки військовий, а й політичний, економічний та екологічний виміри.

Розширення функцій безпеки спричинило зміщення акцентів із суто військових на політичні засоби реалізації політики Альянсу. Політичні інтереси стають пріоритетними для НАТО. Розширення функцій безпеки Альянсу, призвівши відповідно до розширення географічних меж євроатлантичної без-

пеки, змусить НАТО переходити від «оборони членів Альянсу» до «захисту його інтересів». Таке зміщення акцентів передбачає, у свою чергу, дії НАТО за межами території країн-учасниць Вашингтонського договору. Через це у процесі другої хвилі розширення Альянсу відбудеться переструктуризація самого євроатлантичного простору й утворення в ньому трьох основних зон, за безпеку й оборону яких НАТО нестиме відповідальність різною мірою. Кожну з цих зон можна умовно позначити як «основна зона»; «зона відповідальності» й «зона інтересів». Отже, і політика НАТО з тією чи іншою державою будуватиметься залежно від того, у якій зоні вона опиниться. «Зона інтересів» Альянсу включає ті регіони Європи і прилеглі до неї прикордонні території, звідки можуть виходити загрози євроатлантичній безпеці, зокрема внутрішні міжетнічні конфлікти, нелегальна міграція, тероризм, поширення зброї масового ураження, рецидиви гегемонізму і милітаризму. До цієї зони входять країни, у яких є великі проблеми з демократією, порушуються права людини, держави з авторитарними політичними режимами, а також ті, що сприяють діям міжнародних терористичних організацій.

Пріоритетними для Альянсу в окресленій зоні, яка через внутрішню нестабільність видається найменш спокійною і найбільш складною для реалізації його інтересів, є інтереси воєнної безпеки. Цю зону можна назвати переднім краєм дій НАТО, адже саме тут Альянс найбільшою мірою може продемонструвати свою ефективність чи, навпаки, безперспективність. Саме в цій зоні провідні країни Європи і США потребують захисту своїх економічних інтересів за допомогою НАТО, тому що жодна інша Європейська організація захистити їхні інтереси тут не здатна.

Основним інструментом реалізації інтересів НАТО в цій зоні є діалог. Він покликаний налагоджувати консенсус щодо найбільш гострих проблем безпеки. Виходячи з цієї характеристики, до зони інтересів НАТО можна віднести передусім Афганістан, Ірак, Іран, країни Центральної Азії, а також держави Середземномор'я: Ізраїль, Єгипет, Туніс, Лівію, Мавританію, Марокко, Йорданію, Сирію. На постсовєтському просторі до цієї зони інтересів

варто зарахувати країни Кавказького регіону, Молдову, Білорусь і Росію, а також Сербію та Чорногорію на Балканах. Чи можна зарахувати до цієї зони Україну? Певною мірою – так. Тим більше, що останнім часом у західній пресі з'явилися публікації, у котрих «Білорусь і Україна розглядаються як нестабільні держави, що є сусідами нових членів НАТО і можуть створювати загрозу регіону».

У чому ж дійсно міг вбачати Альянс загрозу інтересам своєї безпеки, що виходить з боку України? Якщо проаналізувати його інтереси до України у сфері воєнної безпеки, то необхідно констатувати, що з самого початку НАТО сприймало Україну як частину советського військового потенціалу, що залишився їй у спадок. Наявність цього потужного, передусім ракетно-ядерного, потенціалу за відсутності в країні розвинутих демократичних інститутів політичної влади викликало в країнах НАТО серйозну стурбованість. Звісно, ядерна зброя, розташована тоді в Україні, не становила безпосередньої військової загрози для країн НАТО, однак існувала небезпека її неконтрольованого поширення або несанкціонованого застосування, якого країни НАТО боялися понад усе, оскільки питання контролю над нею були предметом суперечки між Україною та Росією.

Однак, головні інтереси НАТО, пов'язані з Україною, не у військовій сфері (попри її важливість і першорядність), а в площині політичній. Вони полягають у ствердженні демократичних цінностей і всього того, що називається просуванням інтересів західної європейської цивілізації. Ці інтереси є більш глобальними, тривалими і найважливішими. Вони, по суті, полягають у заповненні вакууму, що утворився внаслідок краху комуністичної ідеології в країнах колишнього соціалістичного табору в Європі. Реалізація цих інтересів повинна, зрештою, адаптувати нові незміцнілі демократії, що виникли на цьому посткомуністичному просторі, до євроатлантичного співтовариства.

Процес реалізації основних політичних інтересів Альянсу залежить від двох вагомих чинників внутрішнього порядку. По-перше, від живучості залишків минулого комуністичного режиму, від того, наскільки глибоко проникнули його корені в суспільство; по-друге, від ступеня розвиненості паростків демократії

у згаданих країнах. Живучість комуністичної ідеології залежить, у свою чергу, від того, упродовж якого часу вона домінувала в країні і яку роль відігравала в суспільстві. Виходячи з цих критеріїв, увесь посткомуністичний простір Європи можна розділити на три зони. До першої з них належать країни Центральної Європи, що входили до соціалістичного табору: колишня Югославія, Польща, Чеська Республіка, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Албанія. Характерною рисою держав цієї зони можна вважати те, що комуністична ідеологія тут використовувалася лише як засіб підтримки авторитарної політичної влади, а не як самоціль. Через те, що ця ідеологія проіснувала досить недовго (близько 40 років), вона не встигла пустити глибокі корені в суспільстві. Тому після закінчення советської військової окупації владні національні еліти легко відмовилися від неї, надавши перевагу демократичним засобам боротьби за політичну владу у своїх країнах.

Другу групу становлять держави так званого постсоветського простору Європи, за винятком країн Балтії. Особливість політичних режимів цих держав полягає в тому, що комуністична ідеологія не тільки виступала тут як засіб ствердження авторитарного режиму, а й репрезентувала систему духовних цінностей суспільства. Тому з падінням авторитарних комуністичних режимів, яке відбулося під час розпаду СРСР, комуністична ідеологія виявилася потрібною для більшої частини населення цих країн. Комуністи тут знову опинилися при владі або становлять більшість у парламентах. Колишні секретарі республіканських організацій стали президентами нових, тепер уже незалежних держав або керівниками місцевих органів влади. Антинатовська риторика, як і раніше, залишається популярною серед більшості населення цих країн, особливо старшого покоління, а комуністична партія – найбільш впливовою серед інших політичних партій. Демократичні інститути виконують роль декорацій політичної влади колишньої комуністичної номенклатури й олігархічних груп. Громадянське суспільство в цих країнах відсутнє, водночас зберігаються великі можливості для відродження авторитарних режимів. Комуністична ідеологія панувала в таких державах понад 70 років.

Проголосивши курс на проведення ринкових і демократичних перетворень, керівництво країни зіткнулось із серйозними проблемами його реалізації. Сповзання країни до економічного хаосу послаблювало підтримку з боку Заходу і посилювало тиск з боку Росії з метою реінтеграції до РФ. В умовах дефіциту бюджету виявилось неможливим підтримувати на належному рівні оборонний комплекс і збройні сили. Виникла гостра потреба у реформуванні оборонного сектора. Усі внутрішні та зовнішні обставини сформували розуміння того, що відхід від європейського вибору або уповільнення процесу інтеграції ставить під сумнів існування України як незалежної демократичної держави.

Усвідомлення такої загрозової перспективи викликає потребу в формуванні системи довготермінових стратегічних інтересів України щодо НАТО, які лежать у сфері геополітики, безпеки й оборони, економіки, зовнішньої політики.

Найголовніша особливість української геополітики полягає в її багатовекторності. Така особливість зовнішньополітичного курсу виявляється у прагненні поєднати в єдиній стратегії кілька напрямів геополітичного розвитку, причому таким чином, аби обрані вектори не перекривали один одного, а, перетинаючись, не породжували нових ускладнень.

Такий підхід пов'язується з визначенням відповідних пріоритетів, оскільки багатовекторність породжує значне збільшення кількості першочергових завдань за різними напрямками і рівнями міжнародного співробітництва. При цьому аналіз переваг і хиб відповідного рішення може ускладнюватися реаліями сучасного світу.

Згідно із геополітичними і просторово-економічними складовими України як пріоритетні у процесі її міжнародної ідентифікації можуть постати ті чи інші аспекти. Й головним для країни постає той орієнтаційний аспект, який є визначальною домікантою подальшого поступу. Такий аспект поєднує в собі як геополітичні прагнення, ціннісні мотивації, так і врахування історичних витоків і напрямів міжнародного розвитку в глобальному контексті.

Однак рубіжність геополітичного положення України спонукає владну еліту до виважених оцінок. Йдеться про те, що розташування України репре-

зентує багато інтересів і зовнішньополітичних впливів. Україна важлива як для Європи, так і для Азії, де першим репрезентантом залишається Росія. «Чистий» нейтралітет позбавляє нашу державу вибору надійних союзників і може призвести до військово-політичної ізоляції, знизити авторитет України як великої європейської держави.

Незважаючи на те, що євроатлантична орієнтація з 1994 р. є офіційною політикою України, на початку 2003 р. вона не знаходить себе у списку держав-кандидатів, запрошених приєднатися до НАТО або ЄС, при цьому її навіть не включено до порядку денного переговорів про членство. Ця ситуація – наслідок внутрішніх та зовнішніх викликів, які мають бути усунені для приєднання України до євроатлантичного співтовариства.

Основний зміст сучасної вітчизняної соціально-політичної трансформації полягає в тому, що під «європеїзацією» України розуміють її орієнтацію на європейську, більш високу за своїм рівнем цивілізацію, на забезпечення всебічного співробітництва з європейськими країнами в політичній, економічній і гуманітарній сферах, входження до європейських політичних структур.

Європейська інтеграція – поле діяльності та пізнання. Більше того, погляди будь-якого теоретика інтеграції обов'язково мають ідеологічний підтекст (забарвлення), тобто відображають позицію живого та впливового політика [5].

Теорії інтеграції ніколи не були концептуальною основою політичних рішень. Її творці керувалися, передовсім, практичними інтересами своїх країн, а не абстрактними теоретичними схемами. Теоретики інтеграції просувалися за практикою, намагаючись інтерпретувати її в категоріях політичних, соціологічних і економічних вчень. Ця інтеграція носила певний відбиток власних ідеологічних і політичних переваг теоретиків.

Методологія теорій інтеграції є органічною складовою частиною загальної методології західного суспільствознавства. Її сутність полягає в тому, що із всієї сукупності явищ виділяється один або декілька аспектів з певним ступенем обґрунтованості. Тому завжди можливо знайти закономірності, які не враховані в певній теоретичній конструкції. Це призво-

дять до виникнення конкуруючих теорій, які спираються на закономірності, що залишилися поза увагою. Інтеграція – складний феномен. А її теорії – це дзеркало, дивлячись у яке політики та широкі верстви населення можуть ліпше зрозуміти логіку процесу та результати своїх намагань.

Альянс – сукупність політичних і військових інституцій, складне єдине ціле, що перебуває у постійному розвитку. Не дивно, що представники різних наук вивчають один і той же предмет, сприймають його по-різному, з позиції логіки і методології своєї науки.

Автор будь-якої теорії інтеграції стикається з проблемою ідентифікації предмету дослідження. У цій сфері відомо чотири основних підходи:

– НАТО – як одна з багатьох міжнародних організацій. Однак, з багатьма суттєвими відмінностями від звичайних міжурядових організацій.

– Євроатлантичну інтеграцію можна розглядати як окремих випадок регіональної інтеграції.

– Інтеграцію можливо розглядати і в контексті порівняльної політології, як найвищий рівень національних політичних систем і процесів. Але при цьому випадає самостійна роль національних держав та інтеграційних інститутів.

– Нарешті її можна розглядати як унікальне явище, що не має аналогів у світі. При чому на рівні емпіричного пізнання вона невід’ємно пов’язана із загальносвітовим розвитком, є органічною складовою частиною світової політики, перебуває під впливом зовнішнього світу і в свою чергу здійснює вплив на його еволюцію.

Оскільки змінюється характер загроз, то виникають нові завдання із забезпечення національної безпеки України і нові форми протидії цим загрозам. Однак вони дотепер не знайшли належного відображення ні в Законі «Про оборону», ні в діючій військовій доктрині України. Ці проблеми залишаються недослідженими. Виходячи з викладеного, можна зробити такі основні висновки.

По-перше, у військовій доктрині України варто окремо виділити загрози, які випливають із довгострокової політики певних сил і держав, що спрямовані на позбавлення України незалежності, обмеження її інтересів, підрив зсередини й ізоляцію, а також

пред’явлення до неї територіальних претензій, підтримку сепаратизму, тероризму, внутрішніх конфліктних ситуацій, використання їх для втручання у внутрішні справи України, придушення прав, свобод і законних інтересів громадян України і співвітчизників у закордонних країнах.

По-друге, необхідно визначити, як повинна реагувати на ці загрози Україна. Якщо починати адекватні дії на усі виникаючі загрози, відбудеться неминучий вступ у нову глобальну конфронтацію, причому на умовах незрівнянно менш вигідних, ніж це було в період холодної війни, із найтяжчими економічними і політичними наслідками. Можливо, їй необхідно шукати інші шляхи нейтралізації спрямованих проти її інтересів політико-дипломатичних, економічних, інформаційних та інших акцій.

Радше при нинішньому розподілі сил у світі для України найбільш доцільно, спираючись на ООН, ОБСЄ, зацікавлені держави і стратегічних партнерів наполегливо виступати на міжнародній арені за подолання конфронтаційної політики, домагаючись по можливості прийняття міжнародних правових норм, що забороняють підіривні дії проти інших країн. Зусилля України могли б підтримати і багато інших зацікавлених у цьому країн і суспільних кіл.

По-третє, важливе значення для зниження планки конфронтації має помірність у визначенні і відстоюванні національних інтересів. Жорстко захищати необхідно тільки життєво важливі інтереси. Досвід післявоєнних років показав, що нереальність проголошених національних цілей та інтересів, прагнення за будь-яку ціну здійснити їх породжували конфронтаційну зовнішню політику і нереальну військову доктрину, що могло призвести до підриву економіки і повної руйнації хибно зрозумілих національних цілей [3].

У військово-політичних основах військової доктрини доцільно визначити завдання і функції різних державних органів щодо запобігання загрозам національній безпеці України у цих сферах діяльності [4]. Необхідна також системна наукова розробка проблем протистояння невоєнними засобами, підготовка відповідних кадрів і практичне оволодіння усіма формами боротьби.

На шляхах інтеграції в євроатлантичні структури й в умовах все гострішої боротьби за сировинні ресурси, особливого значення для України набуває боротьба за збереження економічної незалежності і науково-технічного потенціалу.

Серед викликів, пов'язаних із соціально-психологічною сферою, слід відзначити й доволі стійке сприйняття власної безпеки представниками певних західних еліт через ідею ставлення до України як до буферної держави, що геополітично відокремлює Росію. Згідно з цією думкою, Росія все ще залишається загрозою для безпеки, відтак добре мати між нами та ними іншу державу. Ця логіка спрямована на утримання України на особливому місці на узбіччі політичної Європи. Причина – двоякість ставлення самої України до її євроатлантичного членства.

НАТО, ЕС і Україна мають істотні розбіжності в оцінці перспективи їхніх взаємовідносин. Україна вбачає розбіжність між «інтеграцією», визначеною як членство, і «співробітництвом», потрактованим як встановлення тісних зв'язків з організацією, але яке виключає членство. Зловживання метафорами ще більш ускладнило ці розбіжності.

Україна робить конкретні кроки, щоб обійти ідентифіковані виклики євроатлантичній інтеграції, але на жаль вони повільні і не послідовні. Урядовці України висунули на передній план певні дії з їх подолання.

Початок другого терміну президентства Л. Кучми, діяльність В. Ющенка на посаді прем'єр-міністра позначили новий етап у ставленні громадян України до Північноатлантичного альянсу. Тоді почало відбуватися поступове визначення офіційного Києва на користь спершу європейської, а потім і євроатлантичної інтеграції. Принаймні на рівні риторики знову з'являються спроби окреслити «повернення до Європи» як органічну частину національної ідеї. В цей період знову зростає підтримка членства в НАТО всіма віковими та регіональними групами населення України (до 25-27%).

У 2002 р. після значного поліпшення стосунків Росії та США, після створення «двадцятки» й нарешті – рішення РНБО України від 23 травня 2002 р. про рух до набуття повного членства в Альянсі позитивне ставлення до НАТО істотно зросло, а число при-

хильників вступу вперше зрівнялося з кількістю тих, хто виступає проти, – по 32%. На кілька місяців показник прихильності до членства в НАТО стабілізувався, однак з осені почав знижуватись [3,7].

Ставлення населення до євроатлантичної інтеграції України, як зазначають аналітики, багато в чому визначається тим, як буде розвиватися геополітична ситуація у світі і наскільки послідовною, ефективною і зрозумілою для населення буде політика України у відносинах з Альянсом.

У загальному вимірі зв'язок між наміром України вступити до НАТО і внутрішніми реформами є очевидним і не потребує доведення. Він полягає передусім у заохоченні до реформ за зразком розвинених демократичних держав. Фактично йдеться про доповнення внутрішніх рішень щодо реалізації певної моделі суспільного розвитку відповідними міжнародними зобов'язаннями і залученням зовнішніх чинників.

Проте зазначена тема містить кілька складних проблем як концептуального, так і суто практичного гатунку, які потребують ретельного розгляду. Серед перших – принципова прийнятність, сутність та вірогідна результативність впливу зовнішніх чинників на національний розвиток; можливість подолання відстані між формальним упровадженням певних норм і реальними змінами в суспільно-політичній практиці. До проблем практичного спрямування належать відсутність формалізованих політичних критеріїв вступу до НАТО, їхня еволюція в режимі розвитку стосунків з країнам кандидатам й імовірна можливість дипломатичних маневрів замість реформування; вага та дія геополітичних і трансформаційних чинників у процесі розширення європейських та євроатлантичних структур на Схід та в еволюції їхньої східної політики; ступінь готовності української владної верстви до сумлінного виконання зобов'язань, а отже – до реальної демократизації.

1. *Международные отношения: социологические подходы* / Рук. авт. колл. проф. П.А. Цыганков. – М: Гардарика, 1998. – 352 с.

2. *Проблеми Євроатлантичної інтеграції України // Матеріали та документи міжнародного семінару (Львів, 30-31 жовтня 2003).* – Львів. АРУ, 2003. – С.63-74.

3. *Богданович В.Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення.* – Київ, 2003. – С. 54-55.

4. *Маначинський О.Я. Сучасні воєнно-політичні відносини України з суміжними державами.* – К.б НІСД, серія воєнна безпека, вип. 2. – 1996. С. 82.

5. *Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. Учебное пособие.* – М: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.

6. *Схеффер Я. Україна – реальний гравець у сфері безпеки // Дзеркало тижня.* – 2004. – 17 квітня. – С. 1, С. 5.

7. *За повідомленням «Інтерфакс-Україна».*

андрій кирчів

геополітичні
перспективи України
в світлі практики
сьогодення

Прогнозувати що-небудь з розряду українських перспектив — річ максимально невдячна. Логічний плин подій переважно не властивий Україні і в оціночному плані щораз частіше починає відповідати знаменитій тютчевській формулі розуміння Росії. Інколи цілком послідовна низка подій і кроків, зв'язана причинно-наслідковою логікою, раптово переривається революційним чи квазіреволюційним якісним стрибком, який, у свою чергу, швидко і доволі ефективно коригується до стану попередньої гнилої рівноваги. При цьому суспільство опиняється у загальній депресії і цілковито знеохоче до будь-яких наступних якісних стрибків. Відсутність стрижневої національної стратегії чи підміна її розмаїтими ідеологічними гаслами і концепціями призводить до постійних корекцій генерального напрямку розвитку країни відносно інтересів (здебільшого — приватно-кланових) правлячих «еліт». Суспільний вплив на цей процес в рамках демократичної наглядності обмежується локальними виявами незадоволення у формах нечисленних пікетів, демонстрацій чи інших хаотичних і непослідовних дій. Переважно ці виступи «відмирають» природним шляхом за умов задоволення правлячим режимом конкретних тактичних матеріальних і/або політичних потреб їхніх лідерів, чи компрометації останніх в очах активної частини суспільства через контрольовані державно-олігархічною машиною ЗМІ при нерідко керованій сліпоті національної Феміди. Форми фізичного усунення, стосовані пост-совєтськими режимами найближчого минулого, доволі ефективно замінені значно ліпше адаптованими до світових стандартів актами організації «політичної смерті». Упродовж останнього часу українське суспільство мало нагоду вдосталь насолодитися цим видовищем. Щоправда, «політична смерть» в Україні має специфіку типового пост-совєтського «політичного воскресіння», що викликає неабиякий подив навіть у відносно недавніх «співкамерників» по «соцлагерю», а нині — членів ЄС. Схоже, що саме цей ефект «приростання відрубаних голів» визначатиме рівень бруду і жорстокости виборчих баталій в Україні у найближчій перспективі.

Розбалансованість і недорозвинений стан національних еліт, відсутність генеральної стратегії розвитку держави (у повному розумінні цього терміну) і її чіткого покровокового виконання владним апаратом підсилює негативні сторони і без того слабо вираженої власної зовнішньополітичної концепції, чи радше — безконцептуальності. Підміна багатовекторної безликої політично актуальною європоцентричною риторикою не дала (та й не могла дати) жодних стратегічних наслідків для країни, окрім тимчасових політичних дивідендів її творцям і апологетам. Слабкий натиск північно-східного сусіда швидко продемонстрував декларативність позиції українських державців і поставив все на «своє» місце, тобто під свій контроль. З іншого боку, обережна, але виразна і послідовна позиція Заходу щодо дотримання демократичних засад в Україні і підтримки змін політичного режиму теж вимагає «оплати векселів довіри» і реальних кроків у задекларованому напрямку євроінтеграції. Зрозуміло, що за таких обставин говорити про повноцінну зовнішньополітичну суб'єктність держави важко навіть при наявності сильних політичних особистостей, лідерів державного масштабу, здатних сформулювати програму конкретної послідовності кроків та дієву команду для їх реалізації. Події після завершення драматичної президентської кампанії продемонстрували щось цілком протилежне. Цікаво, що з огляду на унікальність подій, патетично названих «Помаранчевою революцією», «нова» політична еліта України опинилася немов у гігантській світовій телестудії, де знімають серіал в режимі реального часу (щось на кшталт лайф-шоу). Тож вся і кожна її неспроможність в ту ж мить ставала предметом обговорень як вузьких кіл політичних експертів, так і широкого світового загалу. Руйнуючи власну ауру романтика, навіть діючий Президент змушений був визнати, що українська дипломатія не зуміла скористатися унікальним історичним шансом для якісного прориву. При цьому він чомусь забув пригадати, що навіть за умов ідеального менеджменту МЗС та його безпелляційної відданості інтересам держави (у чому, на жаль, неодноразово було вдосталь підстав для сумнівів), створення інституту віце-прем'єра з питань європейської інтеграції з його ж таки, Президента,

ініціативи, внесло повний хаос у зовнішньополітичну діяльність української влади. І йдеться тут не тільки і не стільки про війну персональних амбіцій двох топ-менеджерів, скільки про розподіл повноважень між ними, чи й взагалі — доцільність такого розподілу. Невміння новоявлених еліт прагматично розпорядитися владою і зручним політичним моментом, коли лідери переважної більшості країн світу перебували під могутнім впливом емоцій, вмиль остудило голови останніх, викликавши апатичну байдужість в одних і агресивну напористість — в інших. Трагізм моменту полягає у тому, що в такому характері ставлення до України з боку провідних націй світу з'являється щораз більше елементів незворотності як результат ланцюгових помилок проведення зовнішньої політики чи очевидне підганяння її під вузькокланові інтереси або ж передвиборчий піар.

Тим часом, динаміка світової політики наростає із значним пришвидшенням. Маючи достатній ресурс фінансових, промислових, силових та інформаційних засобів впливу, США якщо не у максимальному, то принаймні у близькому до межі можливого обсязі користають із наявних можливостей безальтернативного світового лідерства. Процеси глобалізації, спряжені з проведенням Штатами активної політики, значною мірою впливають на зміну конфігурації традиційних геополітичних схем. Вміле маніпулювання розширеним означенням міжнародного тероризму автоматично ставить поза рамки прийнятного світового громадськістю будь-яке незадоволення чи протиставлення (не кажучи вже про опір) такій політиці незалежно від форм його вираження. Цікаво, що пасивна форма сприйняття такої концепції теж прирівнюється до виду опору. Звісно, що й окремі міноритарні учасники світового політичного процесу теж намагаються скористатися тотальною антитерористичною кампанією для вирішення власних внутрішніх проблем без допомоги демократичних інструментів влади (Росія у Чечні та Кабардино-Балкарії, Китай — у Тибеті, Еспанія — в країні басків, Ізраїль — в заселених арабами регіонах країни тощо). На такі репліки порушення «демократичних здобутків» закриваються очі до зручного моменту. Стараннями глобалізованих політичних кроків Сполучених Штатів оголилося і загострилося

цивілізаційне протистояння умовно мусульманського та християнського світів. Умовно, бо окрім відверто визначених об'єктів для прямого військового втручання створено окремих інструмент політичної інквізиції 21-го ст. — клеймо «посіпаки тероризму», яке в разі політичної доцільності можна почепити на кожного суб'єкта міжнародного права, який виявиться підозріло самостійним чи не погодиться із встановленими після 11 вересня 2001 року глобальними правилами гри.

В силу обставин об'єднана Європа опинилася в ситуації вимушеного реагування на продиктовану політичну моду. Заплановане стратегією розвитку ЕС розширення у 2004 році з Європи-15 до Європи-25 на цьому тлі виглядало, як чергова невиразна спроба протиставити заокеанській потузі Сполучені Штати Старого Континенту, із власною уніфікованою зовнішньою політикою, міцною фінансовою основою і традиційними цінностями. Чергова, оскільки вже не вперше ЕС намагалося знайти якісь серйозні об'єднавчі фактори для альтернативи успішним і сміливим (часто — нахабним, з огляду на дотримання міжнародного права) стратегічним ініціативам США (згадати хоча б невеселу долю Еврокору, як противаги до прирученого Штатами Північно-Атлантичного Альянсу). Проте власна ентропія ЕС стала набагато більшим дестабілізуючим фактором для дещо поспіхом роздутої політико-економічної структури, аніж зовнішні чинники. Фінансова система Евросоюзу виявилася неготовою до незрівнянно потужніших, ніж передбачалося, необхідних ін'єкцій у новоприбулу «десятку», а різне бачення цього об'єднання, як єдиного цілого, новими його членами та власної ролі там кожного з них зокрема внесло надто багато хаосу і превалювання емоцій над прагматикою. Апогеєм і фіналом ідеї европоцентризму, стільки років плеканої ідеологами і піарщиками ЕС, став крах Евроконституції. Очевидний поспіх зі спробою «протягти» цей документ для всіх 25 учасників Евроальянсу та загроза (реальна чи надумана) пов'язаного з ним обмеження суверенітетів явно образили суспільства претендентів на більшу кількість «рівності серед рівних» та лише підсилили і без того видимі тенденції до політичного індивідуалізму та націоналізму всередині ЕС. Більше того,

чи не найбільша поразка внутрішньополітичної ініціативи Євросоюзу за всю його історію додала впевненості одному із ключових політичних гравців Європи – Великій Британії – у правильності дотримання традиційної позиції щодо США як партнера №1 у світовій політиці і відмови від приєднання до Євро-зони. Загалом, є підстави допускати, що вже сьогодні ми стаємо свідками візуалізації грандіозної кризи ідеологічного підґрунтя ЄС, яка може стати фатальною для цієї структури. Листопадові події у Франції і їх самовільний «експорт» у Німеччину та Бельгію не лише демонструють слабкість системи забезпечення соціальної компоненти гарантій національної безпеки кожної з цих країн, але й дають реальні підстави посилення правоспрямованих тенденцій (до расистських включно) у суспільствах і вимоги відкликання максимально можливої долі суверенітету із «загального котла». Тобто – позбавлення Центру, неспроможного вирішити кризу, наданих йому раніше повноважень.

Росія, незважаючи на яскраво виражену внутрішньополітичну кризу, побудову моделі владного неототалітаризму і реальну громадянську війну з усіма економічними, соціальними та моральними наслідками, увесь час намагається повернути собі втрачений у минулому столітті статус наддержави, здатної вершити долю світу. Дивовижний калейдоскоп потрясання ядерною та іншими видами новітньої зброї, організації інформаційної кампанії на підтримку згаданої концепції із застосуванням Жиріновського як фронтмена, намагання втручатися у внутрішні справи сусідніх держав для «захисту національних інтересів», висування безлічі наперед неприйнятних ініціатив щодо напрямків і способів інтеграції, врешті – демонстративна зверхність і пиha в ставленні до партнерів і опонентів – все це, з одного боку, спрямоване на створення «мутної води», де на фальшиву приманку непогано ловиться різномаста політична риба, з іншого – на постійне формування іміджу могутньої суперсили, з якою слід домовлятися про будь-які дії. Варто зауважити, що цей інформаційний пресинг, логічно екстрапольований на хронічну непередбачуваність ядерного спадкоємця Союзу, таки впливає на способи проведення окремих кроків у політиці, які, зокрема, мають значний вплив на

геополітику. Так, в обмін на толерування множини каральних акцій в Афганістані та Іраку, Росія отримала від глобального стража демократії карт-бланш на право безкарно «мочити в сортирі» чеченців, а нещодавній візит до Москви пані Райс, вочевидь, мав на меті гарантувати нові дивіденди Кремлю в обмін на закривання очей щодо відвертої підготовки чергової нафтово- «антитерористичної» авантюри, цього разу, ймовірно, в Ірані. З огляду на залежність від енергоносіїв, добрі відносини з «російським ведмедем» намагаються не зіпсувати і основні гранди європейської політики – Німеччина та Франція. Проте, слід зазначити, що іноді на емоційній хвилі як американські, так і європейські лідери можуть раптово спохватитися і вказати Москві на «вічні цінності» та межу повноважень навіть у сферах її споконвічних інтересів, як це трапилося під час президентської кампанії 2004 року в Україні. Остання, до слова, в геополітичному контексті завдала відчутного удару панівним імперсько-панславистським концепціям і пересунула західний цивілізаційний кордон углиб Сходу. Розгубленість і усвідомлення неможливості силового коригування ситуації з боку Росії лише зайвий раз нагадали світовим політичним акторам, що колишньої надпотуги більше не існує. Трищини у показному моноліті квазіфедерації все більше стають схожими на розломи та загрожують і без того не надто стійкій цілісності Російської держави.

Реальним, єдиним і серйозним козирем РФ на міжнародних політичних торгах (і особливо – на регіональному та субрегіональному рівнях) залишаються її (і не лише її за формально-юридичним визначенням) природні ресурси – фактично, предмет гордості і основна складова експорту. Звісно, пишатися сировинним експортом розвинена країна не буде, але тут ситуація особлива, оскільки насамперед йдеться про енергоресурси – нафту, газ, частково вугілля. Згідно із статистичними даними, близько третини усіх сировинних енергоносіїв, які торують свій шлях до ЄС-івського споживача, надходять з Росії – як власний експорт, або перепродаж із колишніх середньоазіатських республік. Так, зокрема, Польща більше половини, а Німеччина – більше третини необхідного їм «блакитного палива» імпортують від нашого північно-східного сусіда. Тому

залежність значної кількості політичних рішень від прогнозованої «енергійної» реакції Москви у цьому і схожих випадках є більш, ніж очікуваною. І все ж, якими б не були привабливими і узалежнюючими безмежні наразі природні ресурси Росії, досягнення евразійської дугінської ідилії – осі «Берлін-Москва-Токіо» із нанизаними на неї з обох кінців фінансами – видається малоімовірним через парадоксально ірраціональний фактор ментально-цивілізаційних несумісностей і роль відповідальних особистостей із когорт національних еліт Німеччини та Японії. І, звісно, через протистояння цьому зацікавлених у відсутності такого конструкту Штатів.

Енергоресурси, на тлі постійної загрози енергетичної кризи і значно повільнішого від її поступу у пошуку альтернативних джерел енергії, стають дуже вагомим політичним інструментом впливу на бажані результати і формування зручних моделей. Цинізм і прагматизм боротьби за володіння чи контроль над ними стає в сучасному світі чи не найбільш виразним втіленням формули «мета виправдовує засоби», що в суміші з ще одним прадавнім принципом – «переможців не судять» – розв'язує руки тим, які мають належні інструменти для цього. В інформаційному світі дуже швидко з'ясовуються сфальсифіковані підстави і «благородні» принципи, які ставилися в основу безапеляційного втручання у внутрішні справи країн чи навіть регіонів. Іноді складається враження (і небезпідставне), що переважно більшість таких втручань воєнного характеру організують і проводять через руки держави енергетичні транснаціональні гіганти. Принаймні із того, хто і якою мірою сьогодні утримує нафтодобувні та нафтопереробні комплекси в Іраку, або ж контролює нафтогазоносні артерії середньоазійських країн, можна здогадатися про одну з основних причин і джерела фінансування проведених «анти-терористичних» операцій, а також прогнозувати ймовірні наступні цілі «вселенських борців з тероризмом».

Зважаючи на перелічені обставини та видимі тренди їхнього розвитку, у геополітичному сенсі Україна, як суб'єкт цих процесів, отримує шанс для реалізації власної концепції. З огляду на високий рівень різного походження і характеру нестабільності уздовж практично всієї головної геополітичної осі

континенту (Захід-Схід), автор вважає за доцільне розглядати, насамперед, модифіковану модель осі Північ-Південь (звертання до окремих ідей концепції Юрія Липи і, частково – Л. Мочульського), де Україні відводилась би роль організатора і координатора ефективного функціонування такої конструкції. У рамках Балто-Чорноморського Співробітництва певні кроки у цьому напрямку вже здійснено, проте до переходу креативної ініціативи до української сторони ще дуже далеко. Між тим, саме цей напрямок діяльності міг би стати найбільш відчутним фактором змін в геополітичній конфігурації Євразії, не кажучи вже про його оптимальний вплив на стратегічні перспективи України. Її географічне положення, за теперішніх умов майже стовідсоткової відсутності загрози іноземної інтервенції, надає відчутні переваги у правах формування вищезгаданої осі, однак для успішної реалізації ідеї слід дотриматися ряду базових передумов:

1. Сталий економічний розвиток, ріст ВВП, стабільність національної валюти, дотримання вимог ринкової економіки, створення привабливих і законодавчо захищених умов для іноземних інвесторів, пошук нових та оптимізація традиційних для країни ринків збуту продукції національних виробників товарів і послуг, вдосконалення і розвиток комунікаційної інфраструктури, реформування чи реструктуризація неефективних галузей економіки (зокрема – сільського господарства) – у супроводі процесів демократизації суспільства;

2. Максимальне наближення до стандартів та умов вступу до ЄС, вступ у СОТ;

3. Кандидування і вступ до НАТО, ліквідація Севастопольської бази ЧФ РФ;

4. Розвиток взаємовигідних відносин з країнами Балтійського (насамперед – Швецією, Данією, Норвегією, Литвою) та Чорноморського регіонів (Туреччиною, Болгарією, Румунією, Грузією); максимального ефективного і позитивні відносини з державами Каспійського регіону;

5. Виведення відносин з Росією на виключно ринково-прагматичний рівень неухильного виконання умов рівноправного співробітництва (зокрема в сфері енергетики та транзиту енергоносіїв);

6. Розвиток взаємин з фінансовими (США, Швайцарія) та технологічними (Японія, Корея) центрами;

7. Оскільки центральними та найбільш вагомими у пропонованій моделі будуть відносини між Україною і Польщею, то у царині цих взаємин необхідно досягти максимально досяжного рівня. Насамперед це стосується розширення спектру форм трансформативної співпраці та максимального сприяння взаємопроникнення у всіх можливих сферах економічного, культурного, політичного життя (за винятком тих, які становлять законодавчо визначені елементи державної таємниці), формування спільного ринку;

8. Розробка спільної концепції безпеки, гарантування підтримки політики безпеки вздовж осі та в субрегіоні ЦСЕ і балансу сил між Сходом і Заходом континенту, формування стійкої інтеграційної структури на випадок наростання дезинтеграційних процесів в обох частинах Євразії.

Оптимальна (чи ідеальна) геополітична схема, певна річ, жодним чином не може бути втіленою в реальних політичних умовах сьогодення, проте стратегічним завданням політичних еліт є максимальне наближення планів до цього ідеалу і побудова правильного виконавчого алгоритму кроків, що ведуть до його досягнення, з урахуванням загроз і оперативної корекції для оптимального ефекту. Першочерговою, звичайно ж, в переліку є система заходів з подолання вже вкорінених стереотипів і реалій, які суперечать успіху подальшого поступу. Найпростіший поділ цих чинників на внутрішні і зовнішні вже сьогодні дозволяє виокремити тактичні завдання української правлячої еліти.

Основними внутрішніми проблемами України на шляху до зазначених раніше геополітичних обривів є, насамперед, відсутність реальної (духовно-ментальної) суспільної єдності, живучість зручної для маніпулювання політтехнологами концепції «двох Україн». Президентські вибори 2004 року дозволили підсилити цей антидержавний чинник і відкинути складний процес повернення відчуття національної спільності двом раніше століттями роз'єднаними частинам країни на значний відрізок часу назад. Використання цього чинника зацікавленими внутрішніми і зовнішніми політичними силами є більш ніж очевидним і підсилюється (в першу чергу, на

користь Росії) ще кількома факторами зовнішнього походження – великою питомою вагою російського капіталу в українській економіці, зокрема, у стратегічних її галузях, банківській системі, а також деморалізуючим і дестабілізуєчим впливом на ситуацію в Криму баз Чорноморського флоту РФ. А залежність від російських ринків збуту і особливо – російських енергоносіїв, є реальною загрозою не лише економіці країни і її поступу до загальносвітових стандартів, але й національній безпеці та самому суверенітету України. Немалу роль відіграє й загальний стан економіки, яка, хоч і не кризова наразі, проте не тішить вагомими здобутками. Значних реформ потребує громіздкий і неефективний чи малоефективний аграрний сектор країни, транспортна та комунікаційна системи – врешті, практично усі галузі економічної сфери.

Щодо морально-ідеологічної сфери, то слід виділити і вельми відчутний негативний вплив, яким відзначається «душпастирська» діяльність Московського патріархату. Ця конфесія від часу розгортання своєї мережі на території України виділялася значним рівнем агресивності, несприйняттям всього українського, а також відвертою пропагандою російських імперських ідей і панславизму у його найгіршій версії. Незважаючи на законодавчу заборону та моральні засади християнства, абсолютна більшість кліру УПЦ МП (включно з главою конфесії) восени 2004 року у доволі нахабній формі нав'язувала вірним вибір, вигідний провладним колам Києва і Москви, а нині вимагає мало не монополії у богослужіннях на визнано-неканонічній для неї території України. Іншими словами, поведінка цієї організації більшою мірою схожа на здійснення масштабних психологічних операцій в рамках конкретних завдань, поставлених іншою державою, а не однієї з християнських церков.

У зовнішній політиці Україні ніяк не вдається «причесати» скуйовджену попередніми президентами багатовекторність стратегічного співробітництва і визначити для себе реальні, а не кон'юнктурні пріоритети. Такий крок жодним чином не зможе негативно вплинути на добрі взаємовигідні відносини як із безпосередніми сусідами, так і з іншими країнами-партнерами. Врешті, ці взаємини є відносно добрими,

тож за умов лише дотримання їх «status quo» (за винятком корекції стосунків з Росією) можна було б зосередити увагу і сфокусувати діяльність на найбільш стратегічно вигідних напрямках.

Одним із них, безумовно, в контексті геополітичних перспектив, є Польща. Незважаючи на очевидні відмінності у статусі обох держав у Європі, їх пов'язують засадничо спільні стратегічні інтереси в політичній, економічній, культурній, духовній сферах та у питаннях безпеки. Проголошене значно давніше гасло «без незалежної України не буде незалежної Польщі», схоже, стало своєрідним керівництвом до дії нинішніх польських владних еліт, які розглядають цю стратегічну тезу вже в контексті набутого досвіду членства в ЄС. Зважування позитивних та негативних наслідків цього історичного кроку в польському суспільстві привели до симптоматичної перемоги правоцентристських сил як на парламентських, так і на президентських виборах. «Відновлення історичної справедливості», попри політичний авторитет акту, виявилось непротим випробуванням для Польщі і досить вагомо зачепило окремі економічні та соціальні аспекти життя країни. Це, в свою чергу, активізувало політичні ініціативи щодо поліпшення і розширення сфери співпраці зі східним сусідом, зокрема транскордонного співробітництва у різних галузях. Економічна привабливість українських ринків та виходи на ринки країн пост-советського простору є здоровою альтернативою до внутрішнього ринку ЄС, де конкуренція має виразне політичне забарвлення складової протекціонізму. У політичному сенсі теперішня Україна для Польщі все більше набирає рис надійного і прогнозованого партнера уздовж східного кордону ЄС, який поступово здійснює кроки щодо відмежування від насиченого потенційними загрозами (торгівля зброєю, наркотиками і людьми, нелегальна міграція, організована злочинність тощо) євразійського простору, контрольованого (а справедливо кажучи – навіть не контрольованого) Росією. Значення Польщі для України важко переоцінити і описувати тут немає сенсу, про це сказано аж надто багато. Достатньо просто згадати бодай події річної давности і роль польського політикуму в справі допомоги і відновленні демократичних принципів функціону-

вання українського суспільства. Такі дії знайшли позитивний відгук не лише в Євросоюзі, а й за океаном, що, як фактор відсутності конфлікту інтересів, має неабияке значення в контексті глобалізації політичних процесів. У разі продовження і поглиблення інтеграційних процесів між Польщею та Україною та виконання останньою своєї «програми-максимум», про яку вже говорилося раніше, простір між Балтикою та Чорним морем може в майбутньому реально претендувати на роль маккіндерівського Гартленду Євразії.

сергій блaвaцъкий

геополітичні
трансформації
енергетичної
політики

Фактор нафти та газу ще у 20-ому столітті відіграв значну роль у геополітиці. Зміна курсу наступу фашистських війн з Москви на Сталінград, нафтовий бойкот країнами-членами ОПЕК у 1973 році поставок нафти на Захід, який спровокував «нафтовий шок», советсько-американське протистояння в Афганістані, агресія США у Іраці – в корені всіх цих подій тією чи іншою мірою лежав нафтовий інтерес. Сьогодні нафта – це не тільки потужний інструмент впливу у геополітиці, але й стримуючий фактор політичних реформ у авторитарних країнах світу. Загальновідомо, що найбільші країни-експортери «чорного золота» покривають частину своїх видатків використовуючи прибутки від експорту енергоносіїв у держави Заходу. Енергозалежність країн Заходу від традиційних джерел енергії неминуче призводить до консервації авторитарних режимів у Саудівській Аравії, РФ, Ірані, Венесуелі, Лівії та інших великих експортерах нафти та газу. Еволюція політико-економічної думки з розв'язання Гордієвого вузла енергетичного авторитаризму в останній час спровокувала появу нестандартних рішень.

Енергетичний авторитаризм

У контексті рекордно високих цін на нафту більшість урядів країн-експортерів нафти не тільки збільшили дохідну частину своїх бюджетів, але й отримали додаткову можливість для реалізації власного політичного курсу. Тільки за 2004 рік чистий прибуток ОПЕК від експорту нафти склав 300 млрд. доларів, а за період 1999-2003 рр. – \$ 1.1 трлн. Як наслідок, політичні реформи у країнах з високим рівнем залежності від продажу енергоносіїв загальмувались. Сьогодні переважна більшість великих держав-експортерів нафти та природного газу є недемократичними країнами, або країнами, де демократія перебуває в ембріональному стані. Винятком є тільки Норвегія, Мексика і Канада. Емпіричні дані демонструють: держава, доходи бюджету якої на 25% і більше залежать від нафтодоларів, продажу природного газу чи інших вуглеводнів, приречена на політичний авторитаризм. Яскравою ілюстрацією цієї тези є Саудівська Аравія, Російська Федерація, Іран,

Ірак часів режиму Садама Хусейна, Венесуела, Азербайджан, Казахстан, Туркменістан, Лівія, Судан etc.

Звичайно, країни, які не експортують нафту, також можуть бути недемократичними (скажімо, Білорусь, КНДР, Єгипет), однак факти свідчать, що надходження від продажу нафти чи газу мають особливо злюкакісний ефект для політичного устрою держави, сприяючи розквіту корупції, консервуючи авторитарний режим і гальмуючи процеси демократизації. Для країн, які відкривають значні об'єми газу та нафти перед тим, як економіки стають диверсифікованими, а їх режими демократичними, «чорне золото» може запросто стати прокляттям. Коруптивність та авторитаризм – це логічний результат залежності від нафтової голки.

Понад те, головна провина в існуванні авторитарних режимів у головних країнах-експортерах традиційних енергоносіїв лежить на плечах Заходу. Саме катастрофічна залежність США, Японії, ЕС від поставок нафти з недемократичних держав світу призводить до консервації авторитарних тенденцій у вищезгаданих країнах.

Переобрання Джорджа Буша на другий термін навряд чи змінить пріоритети енергетичної політики США, яка продовжує залежати від імпорту нафти з Близького Сходу (передусім, Саудівської Аравії), Венесуели, Мексики, Анголи та Нігерії. А це – передумова подальшої консервації авторитарних режимів у цих державах. За прогнозами Міністерства енергетики США, енергозалежність Америки від поставок нафти з Близького Сходу збільшиться до 2020 року удвічі.

Сьогодні між Саудівською Аравією та США існує взаємовигідний зв'язок., який полягає в тому, що Америка імпортує приблизно 20% всієї нафти з нафтового королівства. Натомість Саудівська Аравія отримує статус регіональної сили та гарантії безпеки, хоча експорт нафти до США для неї менш вигідний, ніж до Європи чи Південно-Східної Азії.

Саудівська Аравія дотримується унікальної нафтової політики, яка розроблена таким чином, щоб максимізувати переваги, які вона отримує завдяки найбільшим у світі запасам нафти (26%). Стратегічна мета Саудівської Аравії полягає в тому, щоб нафта якомога довше зберігала свою провідну роль

у світовій економіці. Стратегія Ер-Ріяда фокусується на трьох різних політичних вимірах. Перший представлений зв'язками нафтового королівства і інших країн ОПЕК. Другий стосується відносин Саудівської Аравії з нафтовиробниками із країн-не членів ОПЕК: Росією, Мексикою, Норвегією і под. Третій вимір стосується зв'язку з провідними нафтоімпортуючими країнами світу (США, ЕС, Китаєм, Індією). На думку Е. Моріса та Д. Ричарда, виробничі потужності Саудівської Аравії – це енергетичний еквівалент ядерної зброї, могутній стримуючий засіб для тих, хто пробує кинути виклик або лідерам, або інтересам держави.

Аналогічна ситуація простежується у відносинах ЕС-Росія. Зростаюча залежність ЕС від імпорту нафти та газу з Росії, Азербайджану, Казахстану, Алжиру та інших недемократичних країнах сприяє зміцненню авторитарних тенденцій у цих країнах та гальмує процеси демократизації. Вже сьогодні РФ забезпечує половину потреб ЕС у природному газі та 35% потреб у нафті. Не маючи достатніх власних ресурсів, ЕС вже сьогодні на 76% залежить від зовнішніх ресурсів, а до 2030 року імпорт нафти в структурі загального енергоспоживання може вирости до 90%. Для Росії з геополітичної точки зору поставки природного газу та нафти до ЕС набагато важливіші за економічну доцільність експорту енергоносіїв до Японії та Китаю. Енергозалежність Європи від російського газу стає важливим козирем у геополітиці Кремля та стримуючим фактором демократизації Росії. Брюссель змушений закривати очі на геноцид у Чечні, порушення прав власності у справі «ЮКО-Са» та концентрації влади у Кремлі в обмін на гарантії безпеки постачання природного газу у країни-члени ЕС. Таким чином, можна стверджувати, що як поява ядерної зброї унеможливила перемогу у конфронтації США та Советського Союзу, Інтернету та інших новітніх електронних ЗМІ – у інформаційній війні, поява енергетичних супердержав унеможливила виграш в економічній війні.

Пітер Одел, автор книги «Чому вуглеводи будуть домінувати у світовій економіці 21-го століття» вважає, що високо розвинені країни Заходу безпосередньо зацікавлені у консервації авторитарних режимів у головних країнах-експортерах нафти та природного

газу. У корені цього інтересу лежать чотири головних причини. По-перше, розробка альтернативних джерел енергії дуже дорого коштує. По-друге, ціна на «чорне золото» сьогодні вже вирішується не тільки у рамках класичної схеми «попит-пропозиція», а й за допомогою біржових спекуляцій у Лондоні, Нью-Йорку, Токіо та Сінгапурі. По-третє, авторитаризм також символізує політичну стабільність для західних енергетичних ТНК, постійність поставок нафти та газу та дотримання двосторонніх домовленостей. Остання причина, мабуть, найголовніша. Основні країни-експортери нафти (особливо Близького Сходу) активно інвестують прибутки від продажу нафти у бізнес країн-споживачів (нафтопереробку, нафтохімію, інвестиційну діяльність і т.д.), а 70% валютної виручки від продажу нафти ОПЕК розміщує у західних банках.

Однак, потрібно враховувати факт, що авторитарні держави світу, які володіють значними запасами традиційних енергоносіїв, схильні до енергетичного авантюризму, який може дорого коштувати споживачам нафти та природного газу. Прикладом цього може бути «нафтовий шок» 1974-1975 років, коли країни-члени ОПЕК оголосили про бойкот поставок нафти на Захід під час арабо-ізраїльської війни у 1973 році. У 1979 році світ струсонув ще один «нафтовий шок», викликаний ісламською революцією в Ірані. Ціна на нафту підскочила до рекордно високої на той час позначки, чим поспішив скористатися Радянський Союз, який експортував на Захід 500 млн. тонн нафти. А це призвело до зміцнення економіки та консервації тоталітарного режиму Советського Союзу. В останній час до енергетичного шантажу вдаються Венесуела та Іран, які погрожують припинити поставки нафти у США та ісламські терористи в Іраку та Саудівській Аравії. Росія також не являється стабільним партнером для Евросоюзу у енергетичному співробітництві. Перебої з поставками природного газу і нафти (конфлікт з Білоруссю у 2004 році) наочно продемонстрував всю ліюзорність російських гарантій у стабільності поставок енергоносіїв у Західну Європу.

Геополітика «пряника і кийка»

Питання політичних реформ на Близькому Сході (як і в інших країнах світу) прямо залежить від політичної волі Заходу знизити свою енергозалежність від поставок нафти з недемократичних держав світу. У вирішенні проблеми енергетичного авторитаризму останнім часом намітились два підходи, які можна спрощено назвати прийомом «пряника» та «кийка». Метод «кийка» полягає у застосуванні воєнної сили, політичного тиску та економічних санкцій для просування демократичних реформ у авторитарних країнах світу. Найяскравішим прикладом цього може бути Лівія 1988-2004 років (економічні санкції) та Ірак (військова агресія навесні 2003 року). І хоча формальним приводом для оголошення війни з Іраком була нібито наявність у режиму Садама Хусейна зброї масового знищення, однак головною причиною агресії США та Великої Британії в Ірак було питання доступу до нафти. Сьогодні це завуальовано називають питанням просування демократичних реформ на Близькому Сході. Як наголошує адміністрація Джорджа Буша та британський прем'єр-міністр Тоні Блер, демократичний Ірак стане взірцем для наслідування у Близькому Сході. Аналогічна з Іраком ситуація складається і з Іраном, ядерна програма якого стала каменем зіткнення у американсько-іранських відносинах.

Однак, іранське питання (як і питання Судану, Бірми, Венесуели) повинно розглядатись не скрізь призму економічного чи військового шантажу. Політичні реформи можливі тільки у випадку диверсифікації економіки Ірану, джерел його доходів та мінімізації прибутків від експорту нафти та природного газу.

Цю думку розділяють і експерти Міжнародного енергетичного агентства, які вважають, що санкції відносно ряду країн багатих на енергетичних ресурсі тільки поглиблюють існуючі проблеми. Приміром, економічні санкції США відносно Лівії чи Ірану не призвели до економічної ізоляції цих країн, а тільки спричинили подальшу консервацію авторитарних режимів у цих країнах. Навіть більше, економічна блокада Заходом Судану, Бірми та Ірану призвела до зближення їх з Китаєм та Росією у сфері енергетики. Прикладом цього є участь російських фахівців у будівництві атомної станції у Бушері, російських

нафтогазових компаній у розробці родовищ нафти та газу в Ірані та стабільне зростання експорту іранської нафти до КНР.

Таким чином, економічні санкції не є ефективним важелем з «просування демократії та свободи» у світі, де існують держави, які продовжують залежати від імпорту енергоносіїв з авторитарних країн. Навпаки, західні енергетичні ТНК повинні посилювати своє роль у енергетично багатих державах світу – Росії, Саудівській Аравії, Ірані, Венесуелі, Бірмі, Судані, Казахстані, Азербайджані etc. Адже вони приносять з собою не тільки передові технології з видобутку нафти та газу, але й західний досвід корпоративного управління та західні цінності ринкової економіки. А це у далекій перспективі неминуче призводить до демократизації суспільства та встановлення ліберальної демократії. Прикладом такої трансформації може бути Мексика.

Однак, прогрес у доступі західних енергетичних монстрів до розробки і промислової експлуатації енергетичних ресурсів найбільш нафто- і газоносних країн світу, однак, ускладнюється небажанням урядів цих держав зменшити державний контроль у нафтогазовому секторі економіки. Ще у 1970-их роках уряди країн-членів ОПЕК ухвалили закони про націоналізацію вітчизняної нафтової та газової індустрії, чим де-факто відрізали себе від ланцюжка з західними ТНК. У 2004 році парламент РФ ухвалив закон, згідно з яким спільні підприємства, частка іноземного капіталу у статутному фонді яких перевищує 50% не мають права на доступ до надр РФ. Відсутність прозорості у сфері нафто – газовидобутку у головних країнах-експортерах нафти та природного газу, закритість статистичних даних призводить до невизначеності й суттєвих цінових коливань на світовому нафтовому ринку.

На відміну від геополітики «великого кийка» з просування демократії у всьому світі, геополітика «пряника» передбачає відмову від інструментарію економічних санкцій, політичного та військового тиску. Натомість пропонується набір інструментів, який включає моніторинг використання нафтових прибутків у країнах-експортерах нафти, зменшення споживання нафти та природного газу за рахунок енергозбереження (це те, що зробили країни Заходу після

«нафтових шоків» 1970-их років) та політика розвою відновних джерел енергії у енергобалансі країни. Іншим, хоча й набагато менш ефективним інструментом просування демократії на Близькому Сході та в інших недемократичних країнах-експортерах є зниження ціни на нафту.

Сьогоднішня відсутність прозорості у сфері розподілу прибутків від експорту вуглеводів призводить до викривлень в економічному розвитку найбільших країн-експортерів нафти та газу. Найбільш яскравий приклад цього – експортер нафти №1 у світі Саудівська Аравія, де 90% населення живе поза межами бідності, а основне багатство країни – нафта використовується для забезпечення екстравагантного способу життя арабських шейхів та королівської родини. Однак, деякі рішення цієї проблеми вже розробляються. Приміром, у Чаді Світовий Банк проводить моніторинг позики на розробку нафтових полів. Інші амбіційні моделі, як фонд «Майбутніх поколінь», створений Норвегією, щоб розділити прибутки від продажу нафти в майбутньому чи розподіл певної частини нафтових доходів безпосередньо між громадянами країни, як це відбувається на Алясці, не можуть працювати в авторитарних та корумпованих країнах з обмеженими джерелами прибутків. За норвезькою моделлю створений і стабілізаційний фонд Російської Федерації, однак цілі його функціонування полягають не тільки у забезпеченні сталого економічного розвитку країни, а у її попередженні політичних криз.

Альтернативним прикладом прозорості у сфері розподілу нафтових доходів може бути «Ініціатива з прозорості видобувної промисловості», яка була ініційована Великою Британією у 2002 році. Вона допомагає урядам, представникам промисловості та громадським організаціям збирати та систематизувати дані про прибутки від продажу нафти і інших корисних копалин. Однак, до цього часу тільки кілька країн приєдналися до неї – Азербайджан, Киргизстан, Нігерія і Гана. Більше того, ця ініціатива не контролює використання грошей. Водночас, такі великі міжнародні громадські організації як *Global Witness*, *Oxfam*, *Save the Children* і *Transparency International* розпочали кампанію «Оприлюдни те, що Ти платиш». Ціль її полягає в тому, щоб змусити

нафтові компанії опублікувати суми, які вони платять урядам нафто- та газоносних країн світу за доступ до енергоресурсів. Однак, участь у цих ініціативах добровільна і підтримка головними геополітичним гравцями дуже слабка. США, приміром, опонують обов'язковій звітності державами з використання нафтових доходів.

Деякі західні політологи та економісти вважають, що сьогоднішні захмарні ціни на «чорне золото» є негативним явищем не тільки для світової економіки, але й для політичного розвитку найбільших експортерів нафти. Обвал цін на нафту, таким чином, може стати відправною точкою для політичних трансформацій у цих країнах. Ціна у 22-32 долари за барель, на думку західних політологів, може спричинити структурні зміни не тільки в економіці (диверсифікацію джерел прибутків), але й у політичному режимі недемократичних держав. Сьогодні існують деякі передумови для такого обвалу цін. Зростання експорту нафти та вивільнення нафтових резервів у вересні 2005 року країнами-членами ОПЕК може збігтися з фінансовою кризою, аналогічній Азіатській фінансово-економічній кризі 1997 року. В цьому разі «синдром Джакарти», коли ціни на нафту у 1998 році впали до позначки у 10 доларів за барель внаслідок перевищення пропозиції нафти над попитом на неї, може стати реальністю вже у 2006 році. Але такий поворот у ціні на нафту навряд чи змінить щось у політичному ландшафті країн-експортерів нафти. Ціна на нафту вже за декілька років може досягти попередньої позначки у 70 доларів/барель і навіть перевищити її. Ціна на нафту безпосередньо пов'язана з ситуацією у світовій економіці, і коливання цін на неї – це логічний результат циклічного розвитку світової економіки.

Більш продуктивним у цьому сенсі є політика енергозбереження та розробки альтернативних джерел енергії. Сьогоднішні рекордно високі ціни на нафту можуть стати потужним стимулом для розвитку відновних джерел енергії у країнах Заходу. Приміром, нафтові родовища Північного моря почали розроблятися у 1970-1980-их роках, оскільки через підвищення цін на нафту це стало рентабельно. Зміцненню енергобезпеки та залежності від імпортованих поставок нафти може посприяти і повно-

цінна реалізація положень Кіотського протоколу від 1997 року, який вступив у силу 16 лютого 2005 року. Однак, неучасть у протоколі США, Китаю, Індії та Бразилії тільки погіршує існуючий стан речей. США як головний споживач нафти та природного газу (25 %) прирікають на фіаско не тільки питання попередження глобальних змін клімату, але й політичні реформи на Близькому Сході і в інших недемократичних країнах світу, які володіють значними запасами нафти та газу. З іншого боку, участь у протоколі Росії та інших великих країн-експортерів вуглеводів дозволяє сподіватися на диверсифікацію енергетичного політики цих країн, а значить і структурну перебудову економіки і політичну демократизацію.

Який метод просування демократичних реформ у світі оберуть США та їх партнери – «великого кийка» чи «пряника» – це прямо залежить від політичної волі політичних еліт. Однак, вже сьогодні можна стверджувати, що стабільність на нафтовому ринку та політичні реформи у найбільших країнах-експортерах нафти та природного газу залежать не стільки від військового чи політичного тиску, а від енергетичної диверсифікації, спрямованої на зміцнення енергетичної безпеки країни.

ален бадьо

про європейську
конституцію
і референдум

Щоб розпочати, ось мій внесок до обговорення європейської конституції у формі чотирьох зауважень.

1) У режимі, під яким ми живемо, і який я запропонував називати капітало-парламентаризмом (тобто — це поєднання економічного панування капіталу і політичної системи представницького типу), політичні партії мають за функцію суб'єктивувати примуси у формі вибору: тоді як макро-рішення вже прийнято, на краях залишається вузький простір, завдяки якому — під видом вибору — суб'єктивуються глобальні необхідності.

У цій системі, яка своерідним чином поєднує необхідність і вибір, вибір, звичайно ж, є ілюзорним, але в капітало-парламентаризмі вже ліпше ілюзія вибору, ніж взагалі його відсутність. Настане такий момент, коли очевидний вибір просто розчиниться у примусі, момент розчарування, котрий якраз візьмуть на себе партії. Втім, я констатую, що у випадку референдуму щодо прийняття європейської конституції є певне розладнання функції цього диспозитиву: щось-таки — не просто, до речі, сказати що саме — вийшло з-під контролю партій. Явний симптом: відверта присутність «НІ від лівих», тоді як основна партія лівих висловилася «за».

Звідси й питання, яке ставлять дедалі чіткіше: для чого треба було влаштовувати референдум? Достатньо було — як в інших країнах — змусити парламенти прийняти текст конституції, до якого депутати здебільшого ставляться прихильно. А так у даній ситуації виникла відкрита незгода між людьми й парламентським представництвом. Рішення з приводу референдуму прийняв Ширак, маючи на гадці, таким-от чином, роз'єднати Соціалістичну партію (що, в принципі, й відбувається); роз'єднання соціалістів важило, на його думку, більше ніж розладнання системи. Чи зможе він, як уже раніше робилось, погасити полум'я, яке він роздмухав? Майбутнє покаже. Та не вшухають — часто «полум'яні» — дискусії в суспільстві, від яких калатає людей у каварнях та у родинях, а з нагоди голосування, щєбто у прямому зверненні до держави, утворюється незапланована суб'єктивация. Які будуть наслідки? Може, жодних,

може, щось-таки буде, ніхто не знає (за визначенням — адже вони незаплановані).

2) Серед голосів на підтримку «за» і «проти» з'явилась — а це певна новина — аргументація від влади. А саме — кореляція (яку, мабуть, поцінував би Фуко) між знанням і владою: «так» — це вибір освічених людей (експерти з усіх галузей, не забуваючи й журналістів), а «ні» — це вибір невігласів. Критика, яку зазнав Ширак, частково підхоплює цей аргумент: недобре довіряти такі важливі справи, як Європа, у руки неосвіченої маси; можна було б — треба було б — виставити неосвічену частину населення поза капітало-парламентську систему (тема, яка вже відверто циркулює в США, де *grosso modo* лише половина населення бере участь у голосуванні). Щоби бути справжнім громадянином, треба (треба було б) мати особливу кваліфікацію — оце ідея, ідея, яка чудово сприймається у зв'язку з невдачею контролювання суб'єктивностей з боку партій; приховане повернення доктрини цензитарного виборчого права... Істина в тому, що у разі, якщо хтось вирішить порвати з капітало-парламентським апаратом (а це завжди було справедливим у минулому для розриву з панівними силами), то таких осіб будуть неодмінно потрактовувати у той чи інший момент як варварів. Це неминуче. Як із боку правих, так і з боку лівих (адже існує ціла низка предикатів «республіканської традиції», щодо яких позиція розриву вважається варварською). Як би там не було, «ні» постає як «варварський» вибір.

3) У тексті самої конституції є анти-варварські диспозиції. Я думаю про все, що стосується «міграційних потоків»... Європейський стан справ має бути захищений («Треба захистити суспільство» — М. Фуко). Текст розводиться з приводу питання розмежування того, що наші суспільства готові прийняти й не прийняти у стосунках між варварами і нами. Європейська ідея виступає тут лише як принцип виключення.

4) От, говорять про Європу як про «велику нову Ідею»? Або: що означає Європа в європейських «критичних» устах: «Щодо мене, я за Європу, але...»? Моя особиста думка полягає в тому, що Європа, Європа як Ідея є вже мертвою; голосувати за Європу — це голосувати за труп. Що стосується мене, я не голосуватиму. Є лишень два способи розглядати Європу

як особливу сутність: а) мислити її в рамках між-імперіалістичного суперництва (Європа versus США) – однак ця схема вже належить минулому; б) мислити її як гетерогенну силу, цебто одночасно в гетерогенності щодо США, а також як силу нового типу. Це питання сили, а особливо військової сили, зостається вирішальним випробуванням, щоб оцінити своєрідність [Європи]. Втім, що з нею, з Європою? Мушу сказати, що нездатність європейських сил (Англії, Франції, Німеччини) вирішити свого часу питання Югославії, так само як і наслідки такої нездатності (бомбардування американською авіацією країни, яка розташована з нами по сусідству) мало для мене значення вироку: Європи не існує. Що й підтвердилося разом з підходом тих самих сил у випадку американських воєн в Афганістані та Іраку.

Якщо візьме гору «ні», нам загрожує ймовірний відхід назад щодо Європи. Гадаю, що цей крок назад є необхідний. На порядку денному стоїть якраз вихід за національну сферу – за одним виключенням, що цей вихід має бути суб'єктивовано починаючи з того, що існує в національній сфері. Ми відшукуємо наше питання: необхідність ідентифікації фігури суперника. Питання сили нового типу, сили, водночас протиставленої гегемонії США, і яка не є симетричною її силі – вирішальне питання – є значною мірою питанням відкритим. Воно так само важливе, як і питання «соціальної Європи» (до якого, певна річ, я ставлюся прихильно). Треба переробити європейську справу з самих засновків. Як ви знаєте (бо я з цього приводу вже говорив публічно), думаю, це має відбуватися через новий франко-німецький союз (після того, як відставити набік англійців – їм необхідний час, щоб вони подумали).

Оце щодо моєї позиції в електоральних дебатах.

(Виступ на семінарі, травень 2005 року.)

Переклав Андрій Рена

АВТОРИ ЧИСЛА:

Аляев Андрей (Аляев Андрей), кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Центру безпеки контролю над озброєнням і миротворчості Дипломатичної академії МЗС Росії.

Бадью Ален (Badiou, Alain), французький мислитель, автор численних книг, професор знаменитої Еколь Нормаль і Міжнародного філософського коледжу. Був активним членом Союзу комуністичної молоді Франції, брав участь в революції 68-го року.

Блаватський Сергій, аспірант факультету журналістики ЛНУ імені Івана Франка, журналіст-міжнародник. Оглядач зарубіжної енергетики журналу «Енергетична політика України».

Борер Карл Гайнц (Bohrer, Carl Heinz), німецький інтелектуал, головний редактор «Merkur».

Валерстайн Імануель (Wallerstein, Immanuel), американський соціолог, 1994-1998 – Президент Міжнародної Соціологічної Асоціації.

Вобруба Георг (Vobruha, Georg), професор соціології Ляйпцігського університету.

Возняк Тарас, філософ, політолог, головний редактор Незалежного культурологічного часопису І.

Гедройц Єжи (Giedroyc, Jerzy), польський інтелектуал, граф, засновник і головний редактор журналу «Культура», жив і працював у Мезон Ляфіт поблизу Парижа.

Дацюк Сергій, корпорація стратегічного консалтингу «Гардарика».

Друзенко Геннадій, юридичний радник Комітету з питань Європейської інтеграції

Жеребецький Євген, Державний експерт Національного інституту з проблем міжнародної безпеки.

Кирчів Андрій, політолог, експерт з питань міжнародної і національної безпеки.

Колінз Рендал (Collins, Randall), американський фахівець з теорії конфліктів, професор соціології Пенсільванського університету, США.

Круль Марцін (Krol, Marcin), професор Варшавського університету, філософ, публіцист. Автор чисельних праць у галузі історії ідей (ідеознавства). Засновник і редактор часопису «Рес Публіка» (нині «Рес Публіка Нова»).

Купер Роберт (Cooper, Robert), директор Генеральної дирекції зовнішніх відносин при Генеральному секретаріаті ЄС, Брюссель.

Лепеніс Вольф (Lepenies, Wolf), соціолог, професор соціології Берлінського вільного університету та ректор Берлінського наукового коледжу.

Лебедева Марина (Лебедева Марина), завідувачка кафедрою світових політичних процесів Московського державного інституту міжнародних відносин, професор.

Лукач Джон (Lukacs, John), політолог, автор ряду книг, зокрема «Гітлер в історичній науці» («The Hitler of History») та «Демократія і популізм» («Democracy and Populism»).

Маккіндер Гелфорд Джон (MacKinder, Halford John) (1861-1947), один із основоположників теорії міжнародних відносин, британський історик і географ, директор Лондонської школи економічних наук, автор концепції «Гартланду».

Мерошевські Юліуш (Mieroszewski, Juliusz), політичний публіцист, співробітник паризької «Культури», жив і працював в Лондоні.

Павленко Анатолій, експерт військово-стратегічної проблематики.

Панасюк Василь, доцент кафедри Львівського Військового інституту.

Тод Еманюель (Todd, Emmanuel), соціолог, антрополог, журналіст, автор книг «Остаточний крах. Есе про розпад радянської сфери», «Божевільний і пролетарій», «Винахід Франції», «Третя планета», «Винахід Європи», «Доля іммігрантів», «Економічна ілюзія».

Тренін Дмитрій (Тренин Дмитрий), російський аналітик, Московський Інститут Карнегі, заступник директора.

Цикало Владіслав (Цикало Владіслав), старший науковий співробітник Дипломатичної академії МЗС Росії..

Черник Петро, викладач Львівського Військового інституту.